This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

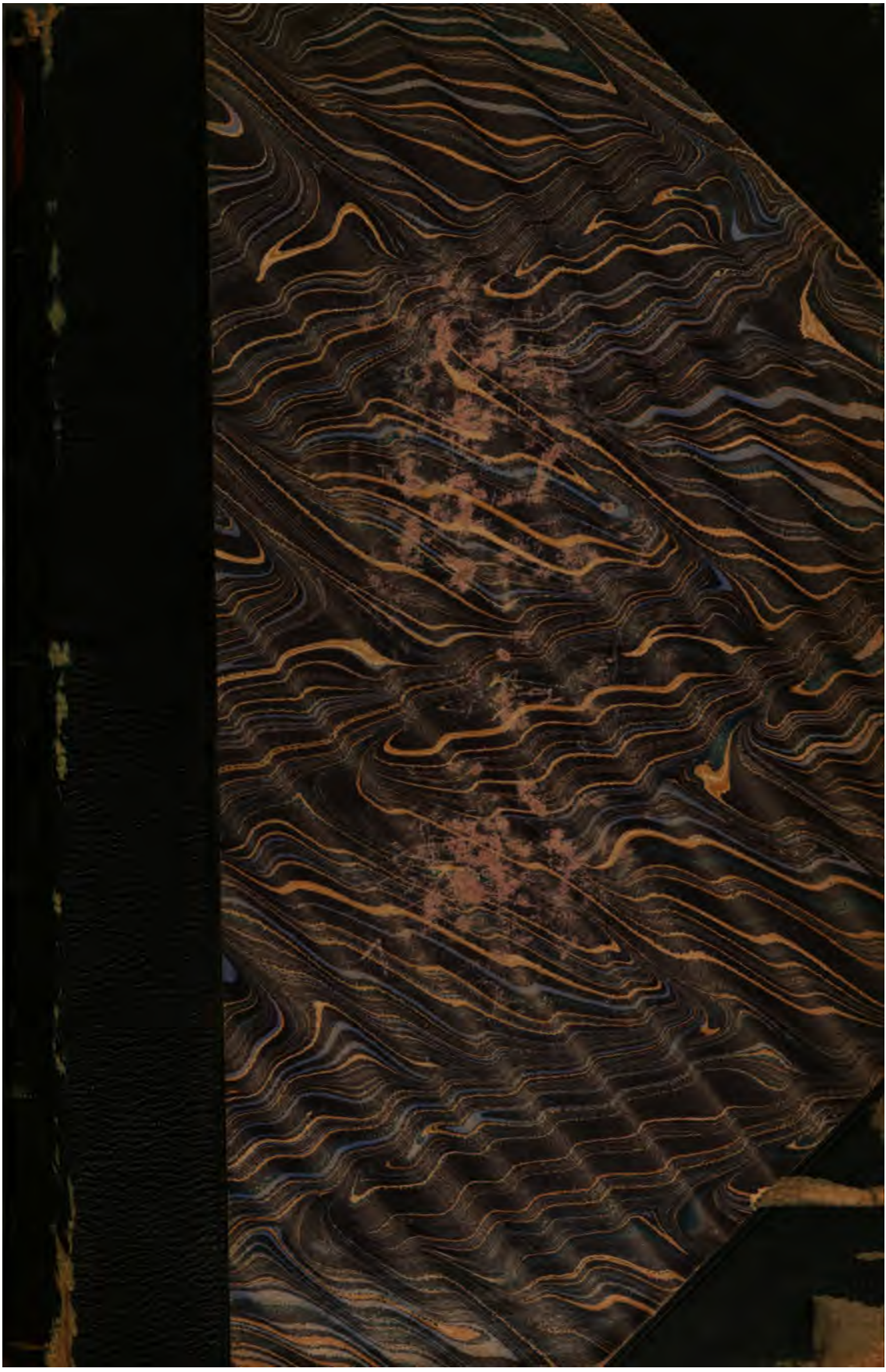

LSoc 3061.20

Bound
FEB 1897

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT
(Class of 1828).

Received 25 Feb 12 Dec, 1896

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling **LETTERKUNDE.**

DERDE REEKS.

TWAALFDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER
1896.

~~IX. 169~~
LSoc 3061.20
754-51
26 Feb. -- 12 Dec. 87
Minot fund.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER KRÖBER & BAKELS.

INHOUD

VAN HET

TWAALFDE DEEL

DER

DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	10	Juni	1895	. . . . .	blz.	1.
" "	9	September	"	. . . . .	"	73.
" "	14	October	"	. . . . .	"	99.
" "	11	November	"	. . . . .	"	129.
" "	9	December	"	. . . . .	"	185.
" "	13	Januari	1896	. . . . .	"	220.
" "	10	Februari	"	. . . . .	"	263.
" "	9	Maart	"	. . . . .	"	275.
" "	13	April	"	. . . . .	"	286.
" "	11	Mei	"	. . . . .	"	298.
" "	8	Juni	"	. . . . .	"	429.

VERSLAGEN.

Verslag over eene bijdrage van den Heer van Helten, getiteld: „Zur Lexicologie des Altwestfriesischen". . . . blz. 190.

Verslag over eene verhandeling van Dr. W. Caland onder den titel: „Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche." . . . . . „ 223.

Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poezie. . . . . „ 268.

Programma certaminis poetici. . . . . „ 273.

MEDEDEELINGEN.

A. A. de Pinto. Begrip en omvang van het auteursrecht volgens de Nederlandsche Wet. . . . . „ 5.

H. E. Moltzer. Een nieuw Ragisel-fragment. . . . . „ 43.

P. J. Cosijn. De Waldere-fragmenten . . . . . „ 56.

Paul Fredericq. De geheimzinnige ketterin Bloemaerdinne (Zuster Hadewijch), en de secte der „Nuwe" te Brussel in de 14de eeuw . . . . . „ 77.

A. Kluyver. Over de geschiedenis van het woord Gids . „ 103.

H. Kern. Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Boro-Boedoer . . . . . „ 119.

J. Verdam. Nieuwe aanwinsten voor de kennis onzer middeleeuwsche taal . . . . . blz. 133.

Bijlage: een tot heden onbekend middelnederlandsch gedicht, getiteld: "Een argument tusschen Ootmoedicheit ende die Ere van der werlt, ende tusschen Rijcheit ende Armoede, ende tusschen Sollaes ende Penitencie . . . . " 159.

N. G. Pierson. Eenige problemen met betrekking tot de theorie van het arbeidsloon. . . . . " 191.

N. P. van den Berg. De regeling van de bankbiljettenemissie hier te lande . . . . . " 225.

J. C. G. Boot. De opgravingen in het meer van Nemi . . " 278.

W. Pleyte. Iets over de oude brug te Zuilichem . . . . " 290.

J. van Leeuwen Jr. Over de strekking en samenstelling der kikvorschen van Aristophanes . . . . . " 302.

Mr. S. J. Fockema Andreæ. Opmerkingen over de ministerialiteit in Nederland. . . . . " 322.

H. J. Polak. De jongste gedaanteverwisseling der Homerische kwestie . . . . . " 343.

LIBRARY
IX. 169

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

VAN DE

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Twaalfde Deel. — Eerste Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1895.

IX. 169

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den JUNI 1895.

Tegenwoordig de Heeren: KERN, Voorzitter, BOOT, BEETS, MATTHES, DE VRIES, NABER, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, LAND, QUACK, DE PINTO, PLEYTE, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, N. G. PIERSON, DE LOUTER, MOLTZER, FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEIJER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, ROGGE en SPRUYT, secretaris.

De Heeren Chantepie de la Saussaye en S. Muller Fz. hebben bericht gezonden verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een bericht van den Heer Gaston Paris te Parijs, dat hij zijne benoeming als buitenlandsch lid aanneemt; voor de boekerij Tom. V, N°. 2 van de *Revue Bourguignonne* en voor de leden, die er belang in stellen, eenige exemplaren van de *Ode in serenissimas Hollandiae*

reginas Zelandiam invisentes door den heer E. Gouffaux te Hoeylaert bij Brussel.

Aan den Heer de Pinto wordt het woord gegeven tot de voordracht zijner bijdrage over »begrip en omvang van het auteursrecht volgens de Nederlandsche wet". De Spreker liet reeds dadelijk den nadruk vallen op de beperking, die ligt opgesloten in de laatste woorden. Niet wat rechtens *moet zijn*, maar wat volgens de Nederlandsche wet van 1881 rechtens *is*, was de vraag, die hij zich ter beantwoording had voorgesteld. De slotsom, waartoe zijn onderzoek leidde, was, wat betreft het begrip van het auteursrecht, dat dit recht is »een vermogensrecht", omdat het uitmaakt een door private en publieke rechtsmiddelen beschermd bestanddeel van het vermogen van den rechthebbende, en dat het tevens is »een absoluut recht", omdat men het kan doen gelden tegen iedereen. Deze twee eigenschappen heeft het auteursrecht gemeen met de zakelijke rechten, waarvan het echter onderscheiden is, in zoover deze gevestigd zijn op lichamelijke zaken, terwijl het object van het auteursrecht altijd is onlichamelijk, immaterieel.

Overgaande tot de bespreking van den omvang van het auteursrecht, trad Spreker in eene ontleding van art. 1, 1ste lid der Wet van 1881. Op alle daarin genoemde objecten rust het uitsluitend recht van reproductie door den druk, op muziekaal-dramatische werken en tooneelwerken *daarenboven* het uitsluitend uit- en opvoeringsrecht. Beide rechten werden achtereenvolgens besproken. Bij het eerste werd meer in het bijzonder de aandacht gevestigd op den grooten omvang, dien het auteursrecht bij ons heeft gekregen door de uitgebreide beteekenis, in de taal van het dagelijksch leven en ook in de rechtspraak gegeven aan het woord »geschriften". Spreker stond daarna stil bij de in art. 1 bij name genoemde werken, meer bepaald bij de muziekwerken, waaromtrent vreemde wetten speciale voorschriften bevatten, die men in onze wet niet vindt.

Spreker besloot zijne bijdrage met eenige beschouwingen

aangaande de grenzen van het gebied, waarover de werking der ook in Nederlandsch-Indië geldende wet zich uitstrekt, in verband met de tractaten, door Nederland met enkele vreemde Staten gesloten ter wederzijdsche bescherming van het auteursrecht.

De Voorzitter dankt den heer de Pinto voor zijne bijdrage en vraagt of die bestemd is voor de Verslagen en Mededeelingen. Nadat de Spreker die vraag bevestigend heeft beantwoord, vraagt de heer de Hartog of het niet een vreemd element in onze wet is dat een werk alleen beschermd wordt, als het op een Nederlandsche drukkerij gedrukt is. De Spreker heeft deze vraag, als behoorende bij het *jus constituendum*, niet behandeld, maar acht de bepaling niet zoo irrationeel, daar het noodig is zekere grenzen voor de te verleenen bescherming te stellen. Alleen zou men alle in Nederland *uitgegeven* werken kunnen beschermen, ook als zij buiten 's lands gedrukt werden. Nadat de heer Land heeft medegedeeld dat dit bij muziekwerken dikwijls voorkomt, wordt de discussie gesloten.

Daarna spreekt de heer Moltzer over een onlangs te Dusseldorf gevonden en door hem herkend fragment, inhoudende eene episode uit Velthem's *Wrake van Ragisel* (*Lancelot*, boek III), maar veel breeder behandeld. Hij vergelijkt de beide teksten en kwam tot de slotsom, dat hetgeen de fragmenten-Deycks (verg. Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde XIII, 116 vlgg.), zooals Prof. Te Winkel heeft aangetoond, bewijzen, namelijk dat Velthem in zijn *Lancelot* eene verkorting van een volledige Mnl. bewerking heeft opgenomen, door het tot dusver onbekende fragment van eene eveneens onbekende bewerking opnieuw voldingend wordt gestaafd. Tevens blijkt dat beide bewerkingen vertalingen zijn van het middeneeuwsch-fransche origineel *La vengeance de Raguidel ou Messire Gauvain.* De Spreker eindigt met enkele opmerkingen over de persoon des dichters of vertalers, den tijd der volledige vertaling en hare verdiensten.

Op verzoek van den Voorzitter wordt deze bijdrage, die tot geen discussie aanleiding geeft, afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag worden voor de boekerij aangeboden:

door den heer Moltzer eenige afleveringen van de Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde inhoudende *de Limburgsche Sermoenen* door Dr. J. H. Kern;

door den heer van der Wijck een overdruk ven een artikel over Mr. C. W. Opzoomer uit het *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik;*

door den heer Matthes een exemplaar zijner Boegineesche vertaling der boeken van Jozua, Richteren en Ruth.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

BEGRIP EN OMVANG VAN HET AUTEURSRECHT

VOLGENS DE NEDERLANDSCHE WET.

DOOR

A. A. DE PINTO.

I.

Een onzer uitnemende juristen, de Groningsche hoogleeraar Mr. J. Fresemann Viëtor, een man van groote verwachtingen, in den opgang des levens door een vroegtijdigen dood aan de wetenschap ontrukt, schreef in den aanvang van zijn praeadvies over de vraag: »naar welk hoofdbeginsel moet »de Staat de rechten van schrijvers en kunstenaars op het »product van hun arbeid regelen?", door de Nederlandsche Juristen-Vereeniging in 1877 voor haar achtste jaarlijksche vergadering aan de orde gesteld, het volgende:

»Mag men een Engelsch schrijver gelooven, die onlangs »over kopierecht schreef, dan heeft dat vraagstuk eenige »overeenkomst met de kwadratuur van den cirkel. Zoolang, »zegt hij, sommige menschen voortgaan met boeken te schrij- »ven en er andere gevonden worden, die ze lezen, zal de »kwestie der respectieve rechten van leveranciers en nemers »van litteratuur steeds worden bepleit zonder dat men ooit »tot een bepaald resultaat zal komen omtrent den juisten »maatstaf, waarnaar die rechten moeten worden geregeld. »Want om een model-onderwerp te hebben voor eindeloozen »redetwist dienen er in betrokken te zijn: abstracte begin- »sels, die in de praktijk niet kunnen worden toegepast; »strijdige belangen, die niet alle volgens de regelen van »billijkheid voldoening kunnen vinden; aangenomen grond-

»stellingen, waarmede de feitelijke omstandigheden in het »gegeven geval niet kunnen worden overeengebracht. Aan »al die voorwaarden voldoet de kwestie van het kopierecht »en daarom.....

»En daarom" — zoo vervolgt de praeadviseur, nu met zijn eigen woorden — »ware het beter wellicht geweest, »dat schrijver dezes zich niet had verstout tot eene beant- »woording van bovenstaande vraag zooals de Engelschman »consequenter had gehandeld, indien hij na zijne verzuchting »geen artikel over die onoplosbare kwestie had geschreven".

Zeer ad rem.

Ik acht mij dus gelukkig, dat de verzuchting van den geestigen Brit, al mocht men haar geheel als goede munt willen opnemen, wat vermoedelijk niet in 's mans bedoeling lag, mij als spreker en u als hoorders op dit oogenblik niet deert. Immers ik vraag uwe welwillende aandacht voor eenige beschouwingen over »begrip en omvang van het »auteursrecht", niet van een rechtsphilosophisch of — als deze uitdrukking u mishaagt — van een algemeen rechts- kundig standpunt beschouwd, maar over een en ander vol- gens het positieve Nederlandsche recht, dat nu sedert ruim 13 jaren zijne uitdrukking vindt in de op den 1en Januari 1882 in werking getreden wet van 28 Juni 1881 (Staats- blad N°. 124).

Mijn standpunt verschilt dus geheel van het standpunt, dat werd en noodzakelijk moest worden ingenomen bij het debat, nu ruim 33 jaren geleden in deze Afdeeling — het was in hare vergaderingen van 11 November en 9 Decem- ber 1861 — gevoerd over het rapport der in hare verga- dering van 8 April benoemde Commissie, welk rapport inhield eenige »Punten of Grondstellingen betreffende den zoogenaamden letterkundigen- en kunsteigendom".

Het gold destijds de vraag wat rechtens moet zijn, terwijl ik mij in dit uur hoofdzakelijk zal bezig houden met de vraag wat rechtens is.

Aanleiding tot de behandeling van dit onderwerp in 1861 had gegeven eene missive van den Minister van Binnen- landsche Zaken, waarbij het advies der Akademie werd ge-

vraagd over het ontwerp eener wettelijke regeling van het kopierecht, bij de Regeering ingeleverd door de Vereeniging tot bevordering van de belangen des Boekhandels. Het Bestuur der Akademie was van meening, dat hierover eerst de Letterkundige Afdeeling moest worden geraadpleegd, en die Afdeeling stelde de stukken in handen eener commissie, bestaande uit de Heeren Bakhuyzen van den Brink, de Wal en van Lennep.

Zij bracht haar rapport uit in de vergadering van 14 October 1861. Dit rapport was niet wat men er van had mogen verwachten, een concept-advies over het wetsontwerp, waaromtrent de Regeering het oordeel der Akademie had gevraagd. Over dat ontwerp sprak de commissie geen enkel woord, maar, geheel zelfstandig optredende, gaf zij een schema eener wettelijke regeling van het auteursrecht, geformuleerd in 17 stellingen, waarbij, gelijk door den rapporteur mondeling werd verklaard, zij zich had onthouden »om te spreken van de *erkenning* van bestaande rechten", en alleen gewag werd gemaakt »van *toekenning* en waarborging van rechten door de wet". Deze 17 stellingen werden achtereenvolgens behandeld en met enkele wijzigingen goedgekeurd in de vergaderingen van 11 November en 9 December 1861. Een eindverslag, bestaande in eene memorie van toelichting der door de afdeeling aangenomen stellingen, werd in de vergadering van 10 Maart 1862 vastgesteld. Het geheel, stellingen en toelichting [1]), werd nu, na mededeeling aan de Natuurkundige Afdeeling, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken kenbaar gemaakt als het advies der Akademie [2]).

Veel genoegen beleefden de geleerde en hooggeachte stellers van het advies daarvan niet. Buiten de Akademie werd het van meer dan ééne zijde aan eene zeer scherpe critiek onderworpen [3]), eene critiek, over welker gegrond-

---

[1]) Afgedrukt in de Verslagen en Mededeelingen, Afd. Letterkunde, VI (Jaarg. 1862), blz. 345—359.

[2]) Aldaar, Verslag der Vergadering van 10 Maart 1862, blz. 339, 340.

[3]) De Koninklijke Akademie van Wetenschappen en de zoogenaamde

heid het op mijn weg thans niet ligt een oordeel uit te spreken, maar welker wetenschappelijke waarde geen onpartijdig deskundige in twijfel zal trekken.

En de regeering, wat deed zij er mede? Voorzoover bekend, niets.

Na de indiening van het advies verliepen nog ongeveer 20 jaren, eer de nieuwe wet tot regeling van het auteursrecht in werking trad. Nu werd bij het eerste ontwerp dier wet, aan de Tweede Kamer ingediend bij Koninklijke Boodschap van 13 Juli 1877, wel als bijlage der memorie van toelichting overgelegd en in deze memorie meermalen met instemming aangehaald het ontwerp der Vereeniging tot bevordering van de belangen des Boekhandels, maar omtrent het daarover of juister naar aanleiding daarvan door de Akademie uitgebracht advies werd bij de geheele parlementaire behandeling dezer zaak een diep stilzwijgen bewaard.

De vereeniging voor den boekhandel had jaren lang gestreden voor eene herziening op breede schaal der verouderde wet van 25 Januari 1817 (Stbl. N°. 5) »de regten bepalende, die in de Nederlanden ten opzigte van het drukken en uitgeven van letter- en kunstwerken kunnen worden uitgeoefend". Welke beginselen zij bij die herziening wenschte te zien in acht genomen, welke bepalingen zij in de nieuwe wet verlangde te zien opgenomen, blijkt uit het wetsontwerp en de toelichtende memorie, door haar in 1860 den Minister van Binnenlandsche Zaken aangeboden [4]).

Het gold bij dezen strijd de belangen van den uitgever, maar die van den schrijver, den auteur waren er niet minder in betrokken.

Letterkundige- en Kunsteigendom. Eene kritiek door Mr. T. van Hettinga Tromp. Leeuwarden 1863.

Beoordeeling van dit geschrift door Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman in de Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving, XIV (1864), blz. 140—172.

[4]) Het ontwerp met de memorie van toelichting is afgedrukt in de Verzameling van wetten, tractaten, rechtspraak betreffende het Letterkundig Eigendomsregt, in 1865 te 's Gravenhage verschenen bij Gebr. Belinfante, blz. 247—277.

Van een recht van den auteur, dat hij zelf kon uitoefenen of aan een ander overdragen, een uitsluitend recht om de vruchten van zijn arbeid openbaar te maken, was, men weet het, vóór de omwenteling van 1795 hier te lande geen spraak. De uitsluitende bevoegdheid tot het uitgeven of doen uitgeven van zijn boek kon de schrijver alleen ontleenen aan een octrooi of privilege, hem door de overheid verleend. Zoo was het bij ons, zoo was het elders op het vasteland van Europa tot op het einde der vorige of den aanvang van deze eeuw. Alleen in Engeland werd reeds bij het beroemde statuut van Koningin Anna van 1710 het uitsluitend recht van publicatie van den auteur, zij het dan aanvankelijk voor niet langer dan 14 jaren, wettelijk erkend [5]).

Bij ons evenals in Frankrijk zoude de erkenning van dat recht eerst omstreeks eene eeuw later volgen. In art. 1 der wet van 3 Juni 1803 [6]) werd in aansluiting aan art. 1 van het Decreet van de vergadering der provisioneele representanten van het volk van Holland van 27 November 1795 en art. 1 der Publicatie van het Provinciaal Bestuur van Holland van 8 December 1796 [7]) geproclameerd: »dat van »nu voortaan, geene privilegiën of octroyen tot het drukken »van eenige boeken of stukken zullen worden verleend, als »strijdende tegen de thans aangenomen grondbeginselen, »volgens welke ieder ingezeten een aanspraak heeft op de »beveiliging van zijnen regtmatigen eigendom". In overeenstemming hiermede erkende art. 2 der wet van 1803 een in de volgende artikelen nader geregeld en door strafbepalingen gesanctioneerd, aan geen tijd gebonden, uitsluitend recht van reproductie bij den auteur of diens rechtverkrijgenden. De inlijving in het Fransche Keizerrijk bracht

---

[5]) The Laws of Copyright by Th. E. Scrutton, London, 1883, p. 94, vgg. Zie ook v. d. Kasteele, het Auteursrecht in Nederland, Academisch Proefschrift, Leiden 1885, blz. 19 vgg.

[6]) Afgedrukt in de in noot 4 aangehaalde verzameling, blz. 12—17, en bij v. d. Poll, Verzameling van Vaderlandsche Wetten en Besluiten, blz. 241—247.

[7]) Afgedrukt in de in noot 4 aangehaalde verzameling, blz. 1—11.

ons ook over deze materie het Fransche recht, bij name het in Frankrijk nu nog geldende decreet van 5 Februari 1810, dat »le droit de propriété" — zooals het daar werd genoemd — waarborgt aan den auteur en aan zijne weduwe, zoo de huwelijksche voorwaarden haar daarop aanspraak geven, gedurende het leven, verder aan hunne kinderen gedurende twintig jaren. Het altijddurende auteursrecht werd kort na onze bevrijding van de Fransche heerschappij in eere hersteld bij Besluit van den Souvereinen Vorst van 24 Januari 1814 (Stbl. n°. 17). Dit zoude echter van korten duur zijn, daar de juist drie jaren later gevolgde wet van 25 Januari 1817 (Stbl. n°. 5) in art. 3 bepaalde, dat het in de artt. 2 en 3 omschreven kopierecht niet langer zou voortduren dan 20 jaren na den dood van den auteur of vertaler.

Een perpetueel auteursrecht, gelijk dit in 1803 bij de wet der Bataafsche republiek werd aangenomen, was, voor zoover mij bekend, een unicum. Dit staat vast, dat thans in het Europeesche recht en evenzeer in de wetten der Vereenigde Staten van Noord-Amerika het uitsluitend recht van den auteur of zijne rechtverkrijgenden tot reproductie zijner werken algemeen aan een tijd is gebonden. Algemeen geldt dienaangaande in de nieuwere, nog van kracht zijnde wetten [8]) de regel der Nederlandsche wet van 1817: het recht duurt zoolang de auteur leeft en nog een bepaalden tijd, 30, 40, 50 jaren, daarna [9]). Met dit stelsel, hoe algemeen ook aangenomen, heeft echter de wet van 1881 gebroken. Naar mijne zienswijze zeer terecht. Het heeft dit groote nadeel, dat de *dies ad quem* gedurende het leven van den auteur, in het meest gewone geval, dat hij zelf met een

---

[8]) Van die wetten en van de hetzelfde onderwerp betreffende tractaten is voor eenige jaren verschenen eene volledige verzameling: »Gesetze über das Urheberrecht im In- und Ausland nebst den Internationalen Literaturverträgen und den Bestimmungen über das Verlagsrecht". (Leipzig, Verlag von G. Hedeler, zonder jaartal).

[9]) In Spanje zelfs 80 jaren, in Rumenië slechts 10 jaren na den dood van den auteur.

uitgever handelt over de overdracht van zijn recht, geheel onzeker is. Bepaling in de wet van een vasten termijn, erkenning van het auteursrecht van door den druk gemeen gemaakte werken gedurende een zeker aantal (bij ons nu 50) jaren na de eerste uitgaaf verdient dus de voorkeur. »Dan alleen" — het werd met juistheid opgemerkt in de memorie van toelichting [10]) — »bestaat er voor ieder ge»lijkheid, voor ieder zekerheid van regt". Verder: »Ieder »die auteursregt koopt, weet hoelang hij daarvan kan ge»bruik maken, zijne bevoegdheid is niet meer afhankelijk »van eene onzekere, geheel buiten zijne magt liggende ge»beurtenis". Daarbij komt, dat deze regeling zich ook aanbeveelt door haren eenvoud, omdat zij bijzondere bepalingen voor anonieme, pseudonieme en posthume werken en over geschriften van corporatiën onnoodig maakt. Redenen genoeg om te verklaren, dat deze belangrijke afwijking van het bij de indiening van het ontwerp der wet van 1881 hier te lande en schier overal elders geldende recht reeds dadelijk in de afdeelingen der Tweede Kamer »algemeene instemming" vond, al waren er die den termijn van 50 jaren te lang vonden [11]), en al werd de stelling verdedigd, dat de bepaling van art. 13, tweede lid, dat indien de auteur dezen termijn overleeft en zijn recht nooit aan een ander heeft overgedragen, hij dit levenslang behoudt, in strijd zoude zijn met het eenmaal aangenomen beginsel van een vasten termijn (art. 13, eerste lid) en de ter verdediging daarvan in de memorie van toelichting aangevoerde gronden [12]). Ik acht deze stelling niet juist, en de vraag daarenboven niet van overwegend practisch belang, daar

---

[10]) Tweede Kamer 1876—1877, 202, § 4 ad *c*.

[11]) Zie Voorl. Verslag, § 4, 1877—1878, 25, N°. 7, Fresemann Viëtor, Het Auteursrecht, Kantteekeningen op het Wetsontwerp, Utrecht 1877, blz. 45. Een amendement van den Heer Oldenhuis Gratama om den termijn van 50 jaren tot 30 jaren te verminderen werd echter in de vergadering der Tweede Kamer van 2 Juni 1881 met groote meerderheid (50 tegen 11 stemmen) verworpen.

[12]) Voorl. Versl., t. a. p., Viëtor, Kantteekeningen, blz. 43—45; v. d. Kasteele, Proefschrift, blz. 147.

auteurs, die hunne werken, waarop zij hun uitsluitend recht van reproductie nooit aan een ander hebben overgedragen, vijftig jaren overleven, wel altijd tot de zeldzame uitzonderingen zullen blijven behooren. Ik verdiep mij dus niet in de theoretische vraag; maar constateer alleen, dat art. 13, in zijn geheel genomen, al gaf het in en buiten de Tweede Kamer aanleiding tot bedenkingen, die niet het beginsel van het artikel, maar de toepassing van dit beginsel raakten, algemeen werd beschouwd als eene verbetering van het uit kracht der wet van 1817 geldende recht.

Deze verbetering stond niet alléen. Er waren in de regeling van het auteursrecht hier te lande gebreken en leemten, die dringender nog herstel en aanvulling eischten dan het voorschrift van art. 3 der wet 1817 over den duur van dit recht. Ziehier het zondenregister dier wet, zooals het zonder overdrijving werd blootgelegd in de inleiding der memorie van toelichting van het ontwerp van 1877:

»dat in de wet onzekerheid heerscht aangaande de wer»ken, waarvan al dan niet kopyregt bestaat, dat hare be»palingen niet passen op anonyme, pseudonyme, posthume »en collective geschriften, dat zij aan kerk- en schoolboeken »het kopyregt ontzegt, dat geene rekening wordt gehouden »met de eigenaardige vermogenswaarde van dramatische en »muzikale werken dat zij geheel zwijgt van het weder»regtelijk uitgeven van mondelinge voordragten; dat het »regtsmiddel, toegekend tot handhaving van het kopyregt, »berust op eene nadeelige verwarring van privaat- en straf»regt en allerminst beantwoordt aan de eischen der prak»tijk; dat de wet niet verbindend is voor het Rijk buiten »Europa, zoodat niet alleen in de Koloniën geen straf be»dreigd is tegen de schending van het Nederlandsche kopy»regt en wederkeerig in Nederland straffeloos nadruk kan »worden gepleegd van in de Koloniën verschenen werken, »maar dat aldaar zelfs geenerlei erkenning bestaat van het »regt der auteurs op de voortbrengselen van hunnen geest",

Waarlijk redenen in overvloed om den aandrang te verklaren tot herziening der wet van 1817, een aandrang, die trouwens reeds in 1830 had geleid tot het ontwerp eener

nieuwe regeling dat door de tijdsomstandigheden geen gevolg had, en die nu eerst bevrediging zoude vinden eene halve eeuw later in de wet van 1881.

De voordracht tot deze wet was afkomstig van den Minister van Justitie Graaf van Lynden van Sandenburg, den bekwamen jurist, wien onze wetgeving ook op ander gebied meer dan ééne lang gewenschte verbetering dankt. Bijna vier jaren (18 Juli 1877—25 Juni 1881) zouden nu nog voorbijgaan eer het ontwerp, ofschoon zoowel in als buiten de Staten Generaal zeer gunstig opgenomen, tot wet werd verheven. Inmiddels was Graaf van Lynden als hoofd van het Departement van Justitie vervangen door den heer Smidt, die zijne plaats weder inruimde voor den heer Modderman, wiens pittigen stijl men licht herkent in menige passage der bij de Tweede Kamer den 22en September 1880 ingekomen memorie van beantwoording [13]), en die zich met het hem eigen talent kweet van de taak der mondelinge verdediging van het ontwerp aan deze en gene zijde van het Binnenhof [14]). Wel waren de memoriën van toelichting en van beantwoording mede-onderteekend door den Minister van Binnenlandsche Zaken, omdat de uitvoering der oude wet behoorde tot den werkkring van zijn Departement, en door den Minister van Koloniën, omdat de nieuwe wet ook zoude gelden in Nederlandsch-Indië, maar de samenstelling en de verdediging der nieuwe wetsvoordracht waren het deel van den Minister van Justitie, tot wiens departement de uitvoering der nieuwe wet zoude behooren, voor zooveel betreft het rijk in Europa, terwijl die uitvoering, voor zooveel betreft Nederlandsch-Indië, werd opgedragen aan de directie van justitie te Batavia.

Mij schijnt deze overgang der zorg voor de regeling van het auteursrecht van Binnenlandsche Zaken naar Justitie niet zonder beteekenis, omdat ik daarin zie eene aanwijzing, dat men bij het ontwerpen der nieuwe wet de zaak uit een

---

[13]) Bijlagen der Handelingen van 1880—1881. 15. 1.

[14]) Vergaderingen der Tweede Kamer van 1 en 2 Juni 1881; Vergadering der Eerste Kamer van 21 Juni 1881.

ander gezichtspunt beschouwde dan bij het tot stand komen der oude wet.

In den tijd der octrooien en patenten, alzoo in ons land tot het einde der vorige eeuw, toen geen schrijver krachtens eene algemeene wetsbepaling aanspraak kon maken op een uitsluitend recht van reproductie van zijn werk, kon men in het daartoe strekkend privilege, hem door de overheid verleend, gesteld dit geschiedde niet zoozeer uit persoonlijk gunstbetoon, wat ook wel eens zal zijn voorgekomen, als om de wetenschappelijke of letterkundige verdienste van zijn werk, zien een maatregel ter bescherming van wetenschap of kunst. Voor dat denkbeeld was echter geen plaats meer, zoodra men met het decreet van 1795 en de wet van 1803 kwam tot de erkentenis, dat ieder schrijver of ieder uitgever, die in des schrijvers recht was getreden: »zonder »eenige bijzondere wet, te zijnen behoeve aanspraak heeft »op de beveiliging van" — wat men destijds noemde — »zijnen bijzonderen eigendom", onverschillig of het voorwerp van dien zoogenaamden eigendom was een meesterstuk, of een prulwerk, met welks reproductie wetenschap en kunst in het geheel niet gediend waren. Maar denkbeelden zijn taai en overleven niet zelden de instellingen, waaraan zij ten grondslag lagen. Zoo ook hier: getuige de Koninklijke Boodschap van 16 December 1816 [15], gevoegd bij het ontwerp der wet van 25 Januari 1817, die, in de vergadering der Tweede Kamer van 3 Januari 1817, zonder discussie met algemeene stemmen aangenomen, binnen zes weken na hare aanbieding tot stand kwam; terwijl de parlementaire behandeling der wet van 28 Juni 1881 ongeveer vier jaren in beslag nam. In die Boodschap, tevens eenige toelichting der regeeringsvoordracht, vond men, na de verklaring »dat »het regt *van elken schrijver* op de voortbrengselen van zijn »vernuft en vlijt voorzeker onbetwistbaar is" de uitdrukking van 's Konings vertrouwen, dat Zijne Majesteit door dat ontwerp opnieuw deed blijken van Hare »bestendige wel-

---

[15]) Noordziek, Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal gedurende de zitting van 1816—1817. Bijlagen, blz. 225.

willendheid jegens de beoefenaren van letteren en kunsten" en van Hare »begeerte om de kundigheden te bevorderen, die de »maatschappij aan hunnen loffelijken arbeid te danken heeft".

Welnu, zoolang men nog hechtte aan het denkbeeld, dat het kopierecht van staatswege moet worden erkend en geregeld ter bevordering der kundigheden, die de maatschappij dankt aan den loffelijken arbeid der beoefenaren van letteren en kunst, alsof de drukpers niet dagelijks zwoegde onder de reproductie van gansch niet loffelijken arbeid, lag het voor de hand dat de uitvoering der wet, volgens haar intitulé de rechten bepalende, die in de Nederlanden ten opzichte van het drukken en uitgeven van letter- en kunstwerken kunnen worden uitgeoefend, onder dak bleef bij de afdeeling »Kunsten en Wetenschappen" van het Departement van Binnenlandsche Zaken. Bij deze beschouwing der zaak hield men meer het economisch motief en het maatschappelijk voordeel dan de juridische constructie van het auteursrecht in het oog.

Omtrent die juridische constructie heeft zich intusschen langzamerhand op het gebied der wetenschap eene overtuiging gevestigd, deze namelijk, dat men hier te doen heeft met een privaat recht, behoorende tot den kring der absolute vermogensrechten, — eene overtuiging, die, al staat Portugal alleen met de opneming van het auteursrecht in zijn Burgerlijk Wetboek van 1867, grooten invloed heeft gehad op de talrijke wetten, die in de laatste 20 à 30 jaren in verschillende landen omtrent deze materie werden uitgevaardigd. In gelijke richting bewoog zich de Nederlandsche wet van 1881. Niet de bevordering van kunst of wetenschap, maar de erkenning van *des auteurs recht* op de uitsluitende reproductie van het voortbrengsel van zijn arbeid, al mocht niets daarin *zijn eigen* zijn dan de vorm, trad ook in onze wet op den voorgrond.

Dat deze de opvatting des wetgevers was, doet reeds de overgang van dit onderwerp van Binnenlandsche Zaken naar Justitie onderstellen, en de juistheid dezer onderstelling wordt bevestigd door den inhoud der wet, ook beschouwd in het licht harer toelichting.

Eene eigenlijke definitie van het auteursrecht geeft de nieuwe wet niet. Men heeft haar opzettelijk vermeden blijkens de toelichting van art. 1., dat ons echter dit recht in zijne werking doet kennen als omvattende de uitsluitende bevoegdheid des auteurs om de voortbrengselen van zijn arbeid in het openbaar te reproduceeren op zoodanige wijze als waarop die reproductie gemeenlijk plaats heeft. Is dit recht een uitsluitend recht van den auteur op de openbaarmaking zijner gedachte, zooals het werd omschreven in de grondstellingen der academie? Allerminst, gedachten zijn tolvrij. Ik kan ze voor mij houden; maar door ze eenmaal te openbaren maak ik ze tot gemeen goed, waarmede ieder buiten mijne toestemming zijn voordeel kan doen.

Het is volkomen terecht gezegd door den minister Modderman [16]): »niet het kopijrecht", wel het »recht van octrooi" — een soort van auteursrecht, bij ons sedert de wet van 1869 niet meer erkend — maakt voor een tijd de »exploitatie van dezelfde gedachte onmogelijk"; — heeft althans de pretentie dat te doen — »het kopijrecht verhindert alleen, dat die gedachte »in denzelfden vorm wordt weergegeven". Ook dit laatste is treffend juist. Trouwens, de wetgever, die verder ging, zou eenvoudig een onbereikbaar doel nastreven. Wie is er geheel oorspronkelijk? Wie zal controleeren, of de gedachten, die ik in het openbaar uitspreek of die ik in letter- of notenschrift publiceer, geheel en onvermengd mijne gedachten zijn, of wat ik daarin, bewust of onbewust, aan mijne voorgangers of tijdgenooten heb ontleend? Wat de wet den spreker, den schrijver, den dichter, den componist alleen waarborgt en ook alleen waarborgen kan, is het uitsluitend recht van reproductie van het werk, dat, min of meer oorspronkelijk van inhoud, door den vorm, dien *hij* er aan gaf, *zijn* werk werd.

Dat uitsluitend recht van reproductie, dat, op geld waardeerbaar, krachtens uitdrukkelijke wetsbepaling wordt beschouwd als eene roerende zaak (art. 3, te vergelijken met art. 567 B. W.), vatbaar voor geheele of gedeeltelijke over-

---

[16]) T. a. p. in noot 13, § 1.

dracht en overgaande bij erfopvolging, beschermd door eene burgerlijke rechtsvordering (artt. 18, 22, 23) die, onverminderd de strafactie, kan worden ingesteld tegen elk en een iegelijk, die er inbreuk op maakt, is, gelijk terecht werd gezegd door den minister Modderman in zijne memorie van beantwoording: »geen persoonlijk relatief, maar een absoluut vermogensrecht". Dit is thans, ik had reeds de gelegenheid om het op te merken, in de wetenschap eene vrij wel algemeene opvatting, al past zij niet juist in het pandectensysteem. Dit in het breede aan te toonen en met bewijsplaatsen te staven zoude mij ver voeren buiten de grenzen dezer voordracht, waarbij ik mij de vraag heb gesteld: wat is volgens de opvatting van den Nederlandsche wetgever het auteursrecht? en niet: is die opvatting juist? Overigens werd door mij met betrekking tot deze laatste vraag reeds het een en ander opgemerkt in mijne mededeeling over het ontwerp van een Burgerlijk Wetboek voor het Duitsche Rijk in de vergadering onzer afdeeling van 11 November 1889. Het zij mij alleen vergund thans nog eens in herinnering te brengen het toen reeds aangehaalde woord van den hoogleeraar Bekker: »Een vermogen bestaat »thans niet meer uit twee, maar uit drie groote groepen »van rechten, vermits bij de zakelijke rechten en de ver»bintenissen gekomen zijn de rechten op onlichamelijke »zaken". Tot die rechten behoort nu ongetwijfeld benevens het recht op het uitsluitend gebruik van firma's-, handels- en fabrieksmerken en meer andere het auteursrecht, waarvan het object, de reproductie van een werk, is onlichamelijk, immaterieel, onverschillig of dat werk zelf reeds een materieel bestaan heeft, wat bij »mondelinge voordrachten" het geval niet is. Nu weet ik wel, dat de hier bedoelde rechten door anderen [17]) liever worden ingelijfd (m. i. minder juist) onder de persoonlijkheids- of individueelerechten, maar daarmede wordt hunne vermogenswaarde niet

---

[17]) Gierke: der Entwurf des Bürg-Gesetzbuchs und das deutsche Recht, blz. 82 vgg.; von Liszt: die Grenzgebiete zwischen Privatrecht und Strafrecht, § 2, bl. 2 vgg.

ontkend en ook niet betwist, dat zij tot voorwerp hebben onlichamelijke zaken Dit is dus meer een verschil in terminologie dan in stelsel. Eene stellige betwisting van de stelling, dat het auteursrecht is »een absoluut vermogensrecht", vond men daarentegen in de rede van den heer Levy, uitgesproken in de Juristenvereeniging [18]), — waar hij na te hebben opgemerkt, dat het bedoelde reeht, waarvoor hij op het gebied van »het burgerlijk recht" in het geheel geen plaats vond, niet is een »persoonlijk recht", »aldus vervolgde: »evenmin is het een vermogensrecht, wijl »het dan zou moeten behooren tot de klasse van eigendom, »en dit werd nog niet aangetoond". Het alternatief is verrassend, maar niet juist. Waarom zoude er geen plaats zijn in het systeem van het privaatrecht in objectieven zin voor het subjectief recht des auteurs op de reproductie van zijn arbeid, indien dit niet wordt ingelijfd bij den eigendom [19])? Dit is werkelijk niet in te zien, en een onzer uitnemende civilisten, Prof. Gratama, nam dan ook geen genoegen met het door den heer Levy gestelde dilemma, toen hij van zijne zijde opmerkte: »Ik zou eenvoudig zeggen: het recht »van kopij is een zakelijk recht en meer, meen ik, dat men »nooit heeft gewild, geen eigendom". Nu, met deze laatste woorden, met de daarin uitgedrukte negatieve stelling: »geen eigendom" ben ik het volkomen eens, maar met de indeeling van het auteursrecht onder de zakelijke rechten kan ik geen vrede hebben. Zakelijke rechten, ofschoon zelve gelijk alle vermogensrechten onlichamelijk, zijn in ons rechtstelsel, volgens ons Burgerlijk Wetboek, steeds gevestigd op lichamelijke zaken, op goederen in den eigenlijken zin des woords. Welnu, het recht van den auteur als zoodanig is niet gevestigd op eenig materieel goed, op eene lichamelijke zaak, want onder dat begrip valt niet de (uit-

---

[18]) Handelingen der Nederlandsche Juristenvereening, VIII, 2e Deel, bl. 20.

[19]) Zelfs de constitutie van het Duitsche rijk sprak nog van »Schutz des geistigen Eigenthums" (art. 4, n°. 6), maar de rijkswet van 11 Juni 1870 ter uitvoering van dit grondwettelijk voorschrift stelde daarvoor in de plaats: »das Urheberrecht".

sluitende) bevoegdheid tot reproductie van zijn werk op de daarvoor meest geschikte wijze — meest »geeigende" drukt mijne gedachte beter uit, maar volgens Van Dale is dit »een verwerpelijk germanisme": de uitgaaf van een boek, de opvoering van een drama, de uitvoering van een oratorium. In geen voorbeeld komt dit beter uit dan in dat ontleend aan het kopierecht van brieven. Men is het er thans vrij wel over eens, dat dit blijft berusten bij den schrijver, al is de eigendom van den brief, de lichamelijke zaak, het beschreven papier, overgegaan op den geadresseerde, die dat papier mag vervreemden, vernietigen zelfs, maar niet publiceeren. Aldus is uitdrukkelijk bepaald in het Engelsche recht [20]), maar wordt ook buiten uitdrukkelijke bepaling algemeen aangenomen onder het gebied van andere wetgevingen [21]). En wat onze wet betreft leest men in het antwoord van den Minister Modderman op het voorloopig verslag der Tweede Kamer ad art. 2 de volgende verklaring, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat:

»Ter voldoening aan veler wensch maakt de Regeering »geen bezwaar te verklaren, dat daar de schrijver de auteur »is van den brief, aan hem en niet aan den geadresseerde »het auteursrecht toekomt. In het verzenden van den brief »zonder meer ligt geene overdracht van het auteursrecht »opgesloten".

In slotsom, om hiermede mijne beschouwingen over het begrip van het recht te besluiten: het auteursrecht is een vermogensrecht, omdat het uitmaakt een door private en publieke rechtsmiddelen beschermd bestanddeel van het vermogen van den rechthebbende; het is een absoluut recht, omdat men het kan doen gelden niet alleen tegen vooraf

---

[20]) Zie de in noot 8 aangehaalde verzameling, bl. 63, art. 3; Scrutton the Laws of Copyright, § 104, bl. 128.

[21]) Vgl. het praeadvies van Mr. N. de Ridder in de Handelingen der Nederl. Juristenvereeniging, VIII, Dl. I, blz. 85, 86; Dambach, die Gesetzgebung des Norddeutschen Bundes betreffend das Urheberrecht, (Berlin 1871), blz. 19—21; Daude, Lehrbuch des Deutschen litterarischen, künstlerischen und gewerblichen Urheberrechts (Stuttgart 1888), blz. 23.

bekende personen en hunne rechtverkrijgenden, maar tegen iederecn. Die twee eigenschappen heeft het gemeen met de zakelijke rechten, waarvan het echter verschilt inzoover deze gevestigd zijn op lichamelijke zaken [22]), terwijl het object van des auteurs recht altijd is onlichamelijk, immaterieel.

II.

Ik kom thans tot den omvang van het auteursrecht. Om dezen aanschouwelijk te maken, is noodig eene ontleding van art. 1, eerste lid der Nederlandsche wet. In haar geheel luidt deze bepaling aldus:

»Het recht om geschriften, plaat-, kaart-, muziek-, too»neelwerken en mondelinge voordrachten door den druk »gemeen te maken, alsmede om dramatisch-muzikale wer»ken en tooneelwerken in het openbaar uit- of op te voe»ren, komt uitsluitend den auteur en zijnen rechtverkrij»genden toe".

Het auteursrecht omvat alzoo:

1°. het uitsluitend recht om alles zonder onderscheid, wat in het artikel wordt genoemd, door den druk gemeen te maken;

Daarenboven, en uit dien hoofde was de uitdrukking van art. 1 der wet van 1817 — »het regt van kopy of van

---

([22]) Zal men tegenwerpen, dat, al zijn de *jura in re aliena*, opgesomd in art. 564 B. W., alle gevestigd op lichamelijke zaken, vermogensrechten, zelfs niet beperkt tot de zakelijke, alzoo onlichamelijke zaken, het voorwerp kunnen zijn van eigendom, het *ius in re sua?* Het antwoord zou dan zijn, dat het aan redelijken twijfel onderworpen is, of de zuiver doctrinaire bepaling van art. 555 B. W, die volgens Diephuis (Systeem, I, 419) de wetgever zeker veilig had kunnen terughouden en aan de wetenschap overlaten, woordelijk opgevat, wel in overeenstemming is met de algemeene rechtsleer en het stelsel onzer eigen wet, en of de wetgever daarin wel iets anders heeft willen uitdrukken dan wat zooveel juister is uitgedrukt in de artt. 896 en 897 Ontw. B. W. 1820, dat elk recht, aan een persoon toekomende, een bepaald onderwerp moet hebben, en dat alles, wat een zoodanig onderwerp van recht worden kan, in een rechterlijken zin *zaak* wordt genoemd, terwijl in dezen zin ook personeele praestatiën en zelfs actiën, voorzoover die het onderwerp van een recht kunnen zijn, als *zaken* zijn te beschouwen.

kopieren door den druk" — te eng voor de tegenwoordige regeling:

2°. het uitsluitend recht van uitvoering van dramatisch-muzikale werken;

3°. het uitsluitend recht van opvoering van tooneelwerken.

Reproductie door den druk.

Alles wat nu wordt opgesomd in art. 1 kan geacht worden vroeger begrepen te zijn geweest onder de woorden van art. 1 der wet van 1817 »letter en kunstwerken", met uitzondering alléén van de »mondelinge voordrachten". Genoemd werden deze in de oude wet niet. Nu was de vraag gerezen, of niettemin uit het verband harer bepalingen mocht worden afgeleid, dat kopierecht bestaanbaar is van het in het openbaar gesproken woord, dat niet in druk was verschenen, en waarvan zelfs niet bleek, dat dit in schrift was gebracht, en dus ook niet werd beweerd, dat van een manuscript misbruik was gemaakt. De Hooge Raad beantwoordde deze vraag ontkennend bij in raadkamer gewezen arrest van 22 Mei 1850 [23]), waarbij op afdoende gronden werd beslist, dat de uitgaaf van eene in het openbaar uitgesproken leerrede zonder toestemming van den predikant niet was een strafbaar feit. Zeker was door deze beslissing gewezen op eene leemte, die aanvulling eischte, gelijk dit is geschied in art. 1 in verband met art. 14 der nieuwe wet, al bleek dan ook bij het onderzoek van het ontwerp dezer wet in de afdeelingen der Tweede Kamer, dat »sommige leden" bezwaar hadden tegen de erkenning van een auteursrecht voor mondelinge voordrachten, terwijl »anderen" dit in geen geval wenschten te zien toegekend »waar »het houden van mondelinge voordragten deel uitmaakt van »een winstgevend beroep, zooals b v. bij geestelijken en »hoogleeraren". Den laatsten antwoordde de minister — oud-hoogleeraar Modderman zeer snedig: »Juist in het voor-

[23]) W. v. h. R. n°. 1136.

»beeld van den hoogleeraar blijkt duidelijk het rechtmatige »van een auteursrecht voor het gesprokene, evenals voor »het geschrevene woord in het belang van wetenschap en »letteren, en bijgevolg in het belang van het publiek. De »hoogleeraar, voornemens om het gesprokene in het licht te »doen verschijnen na dit gedurende eenige jaren telkens bij »hernieuwing te hebben getoetst en overwogen, is, bij ge»mis van auteursrecht, afhankelijk van den eersten den »besten dictatenafschrijver, die hem de vruchten zijns arbeids »kan ontrooven. Wat kan het gevolg zijn? Of dat de ge»leerde overhaast en onbekookt werk ter perse zendt ten »einde niet door afschrijvers te worden voorkomen, of dat »hij de gedachte aan uitgeven laat varen, en dat zijne les»sen daarvan den weerslag ondervinden" [24]).

Dit over de mondelinge voordrachten.

Ik kom nu tot de zeer algemeene toekenning van het auteursrecht voor »geschriften", een niet zeer gelukkig gekozen woord, waardoor — dit ontken ik niet — het goede doel der wet wel wordt bereikt, maar tevens, gelijk reeds nu in de praktijk is gebleken, ver wordt voorbijgestreefd.

»Geschriften", in art. 1 genoemd in onderscheiding van »plaat-, kaart-, muziek-, tooneelwerken", maar in de artt. 2, 3, 5, 6 en elders kennelijk begrepen onder de algemeene uitdrukking »werken", heeft de plaats ingenomen van »letterwerken", welk woord in art 1 van het ontwerp der vereeniging voor den boekhandel nog was overgenomen uit art. 1 der oude wet. De regeering van 1877 meende dit voorbeeld niet te moeten volgen, maar zeide er in hare memorie van toelichting niets anders van dan dat het min gebruikelijke »letterwerk" door het woord »geschrift' was vervangen. Toen nu enkele leden in de afdeelingen der Tweede Kamer den wensch te kennen hadden gegeven, niet »geschriften" weder door »letterwerken" te vervangen, maar — wat in geen geval rationeel was — het laatste woord nog achter het eerste te voegen, antwoordde de regeering zonder meer: »De invoeging van het ook uit een taalkundig

---

[24]) Memorie van beantwoording, aangehaald in noot 13, § 2.

»oogpunt niet aan te bevelen woord »letterwerken" na »ge-»schriften" zou geheel overbodig zijn". Dit wil ik niet betwisten, maar daarmede is natuurlijk niet uitgemaakt, dat het woord »geschriften" juist is gekozen ter uitdrukking van de gedachte des wetgevers, voorzoover het mogelijk is deze te leeren kennen uit de parlementaire geschiedenis der wet, nu de gewisselde stukken zeer weinig en de mondelinge beraadslaging niets bevatten, wat ons op den weg kan helpen bij de beantwoording der zoo uiterst belangrijke vraag: welke zijn benevens de in art. 1 uitdrukkelijk genoemde »werken" de overige objecten — »voorwerpen van den boekhandel" zooals § 2 der memorie van toelichting ze aanwees —, waarvoor onder de zeer algemeene uitdrukking »geschriften" auteursrecht wordt erkend?

Geschrift is, onafhankelijk van de waarde van den inhoud, alles wat geschreven is, elk geschreven stuk, al kan het niet gezegd worden eene gedachte uit te drukken, het voortbrengsel van eenigen intellectueelen arbeid te zijn. Deze ruime beteekenis heeft het woord ook in de taal der Nederlandsche wet, bijv. in de uitdrukking »onderhandsch geschrift" (art. 1911 vgg. B. W.), in de omschrijving van wisselbrieven en ander handelspapier (artt. 100, 208, 210 W. v. K.), in de rubriek en het eerste artikel van T. XII B. II Wetb. van Strafrecht enz. Ik zal de voorbeelden, die voor het grijpen liggen, hier niet vermenigvuldigen. Is het nu werkelijk de bedoeling geweest van den Nederlandschen wetgever in de wet op het auteursrecht het woord geschrift te bezigen in diezelfde ruime beteekenis, zoodat daaronder valt elk geschrift, onverschillig of het al dan niet is het voertuig van eenige gedachte, onverschillig of het 't product is van eenigen intellectueelen arbeid, onverschillig — zooals het eigenaardig werd uitgedrukt door Mr. van de Kasteele op blz. 61 van zijn Proefschrift — »of »de denkbeelden er in vervat dan wel de materie die het »draagt op den voorgrond staan?" Ging werkelijk de advocaat-generaal Gregory niet te ver, toen hij in zijne conclusie, voorafgegaan aan 's Hoogen Raads arrest van 21 Nov. 1892 (W. n°. 6274) als zijn advies te kennen gaf,

dat onder »geschriften" in de wet van 1881 begrepen zijn »ook die, waaraan elke gedachte ontbreekt?" Ik zoude wenschen al deze vragen beslist ontkennend te kunnen beantwoorden. Het komt mij toch voor, dat, hoe ruim men de grenzen van het auteursrecht ook stelle en moet stellen, indien men eenmaal heen is over het onjuiste denkbeeld van bescherming van wetenschap en kunst door de erkenning van dit recht, er toch altijd een auteur moet wezen, zal er een auteursrecht zijn. Welnu om auteur te heeten, moet men iets individueels in het leven hebben geroepen, ten minste aan eenige gedachte een min of meer oorspronkelijken vorm of inkleeding hebben gegeven. In dien ruimen zin kon het oorspronkelijk ontwerp der wet zelfs spreken van »auteurs van vertalingen" — eene uitdrukking nu vervangen in art. 2 *c* door »vertalers" —; niemand echter denkt aan »een auteur" bij zuivere aankondigingen en nieuwsberichten in couranten of, om te blijven bij de twee voorbeelden, die zich bij ons in de praktijk hebben voorgedaan, bij feestprogramma's en lijsten van preekbeurten. Het overdrukken van deze en dergelijke aankondigingen of berichten zonder »de bron" te noemen of niettegenstaande het voorbehoud harer uitsluitende publicatie moge afkeuring verdienen, een strafwaardig plagiaat kan ik daarin niet zien, en als inbreuk op het auteursrecht behoorde het dus naar mijne overtuiging niet strafbaar te zijn. Maar de Nederlandsche rechter is gebonden aan de Nederlandsche wet, en nu zijn er goede redenen aan te voeren en werkelijk aangevoerd, waarom de nadruk van een feestwijzer onder haar bereik werd gebracht in de zaak, die het onderwerp uitmaakte van 's Hoogen Raads reeds aangehaald arrest van 21 November 1892, en waarom gelijke beslissing werd gegeven ten aanzien van een lijst van preekbeurten in de zaken, waartoe betrekking hadden twee zeer onlangs gewezen arresten van 29 April 1895 (W. n^{0}. 6647), waarbij overigens werd verstaan, dat de vraag, of een geschrift een auteur heeft en dus het voorwerp kan zijn van auteursrecht, staat ter beantwoording van den rechter, die over de feiten te oordeelen heeft. Dat nu deze rechter in de bedoelde

zaken niet op een dwaalspoor was, volgt niet alleen uit de zeer algemeene beteekenis van het woord »geschriften" in art. 1, maar niet minder stellig uit het aan art. 6 van het oorspronkelijk ontwerp toegevoegde tweede lid van het tegenwoordig art. 7, luidende:

»Mits de bron genoemd worde, staat het vrij, berichten »of opstellen uit dag- en weekbladen verder door den druk »gemeen te maken, tenzij het auteursrecht aan het hoofd »van zoodanig bericht of opstel uitdrukkelijk is voorbehou- »den en voorts gehandeld wordt overeenkomstig art. 10" (mededeeling van twee exemplaren aan het Departement van Justitie).

Het is duidelijk, dat deze bijzondere bepalingen voor courantenberichten overbodig waren geweest, indien deze niet vielen onder het algemeene voorschrift van art. 1. Wat onder den regel niet valt, moet en mag in goeden wetstijl niet worden uitgezonderd. En nu moge in de toelichting der bijzondere bepaling gewezen zijn op het nut, dat het uitdrukkelijk voorbehoud van het auteursrecht kan hebben voor niet zelden in nieuwsbladen voorkomende »stukken van »meer blijvende wetenschappelijke of letterkundige waarde, »bijvoorbeeld als feuilletons", het voorbehoud zelf is in den tekst der wet daartoe niet beperkt en evenmin wat aan de wettelijke sanctie van dit voorbehoud voorafgaat in het tweede lid van art. 7.

Nu is er nog wel een beroep gedaan van den tekst op de toelichting van het oorspronkelijk ontwerp om den zin van het woord »geschriften" in art. 1 der wet min of meer te beperken, maar zonder goed gevolg.

»Dit wetsontwerp" — zoo las men in § 2 der memorie van toelichting van het oorspronkelijk ontwerp — »regelt »het *auteursregt*, te weten het regt van schrijvers van let- »terkundige werken benevens van die werken, welke aan »eerstgenoemden zeer nauw verwant, insgelijk een voorwerp »van den boekhandel uitmaken. Uitgesloten zijn de voort- »brengselen van schilder- en beeldhouwkunst".

Wat hier bedoeld werd met de weinig bepaalde aanwijzing van werken, die aan letterkundige werken »nauw ver-

want" zijn, zoude op zich zelf niet duidelijk wezen, als het verband van tekst en toelichting niet wees op de in art. 1 nevens de »geschriften" genoemde plaat-, kaart-, muziek- en tooneelwerken. In dezen gedachtengang zouden dan, gelijk is beweerd, »letterkundige werken" in de toelichting het aequivalent moeten zijn van »geschriften" in den tekst. Dit kan echter niet; vooreerst niet omdat de tooneelliteratuur toch wel zal moeten worden ingedeeld onder de letterkundige, niet alleen onder de daaraan »nauw verwante" werken. Of staan soms Shakespear en Molière buiten de letterkunde, en zijn Nathan der Weise en Goethe's Faust geen »letterkundige werken"? Ten andere niet omdat als »geschriften" alléén omvat »letterkundige werken", er in het geheele artikel geen plaats is voor zuiver wetenschappelijke boeken, waarbij, al mag de vorm nooit worden veronachtzaamd, de inhoud hoofdzaak is.

Ik kom dus met den Hoogen Raad in zijn arrest van 21 November 1892 tot de conclusie, dat in de aangehaalde zinsnede der memorie van toelichting: »niet tegenover el»kander worden gesteld de geschriften van letterkundigen »en die van anderen aard, maar tegenover al wat een voor»werp van den boekhandel uitmaakt worden gesteld de »voortbrengselen van de beeldende kunst, welke laatste »buiten de voorgestelde regeling zouden vallen, terwijl voor »het eerste, zonder beperking, die regeling van toepassing »zou zijn".

Alzoo, hoe men het ook wendt of keert, hetzij men zich houdt aan den tekst der wet, art. 1 in verband met art. 7, tweede lid, hetzij men den nadruk doet vallen op de toelichting, altijd komt men tot het besluit, dat »geschriften" in eerstgemeld artikel omvat alle geschriften, die een voorwerp van den boekhandel uitmaken, daaronder ook die, welke niet zijn het voortbrengsel van eenigen individueelen geestesarbeid, en ten aanzien waarvan dus, bij gebreke van een auteur in den zin van het gemeene spraakgebruik, van de toekenning van auteursrecht geen spraak had behooren te zijn

Ik voor mij ben niet vreemd aan het denkbeeld, dat onze

wetgever, die de Duitsche rijkswet van 1870 trouw heeft geraadpleegd, zonder haar slaafs te volgen, heeft gemeend het woord »Schriftwerk" (Schriftwerke) in art. 1 en in het intitulé dezer wet, inplaats van meer beperkende uitdrukkingen in vroegere wetten, zooals »litterarisches Erzeugnis", »Werke der Litteratur" en dergelijke, [25]) het best terug te geven door ons »geschrift" (geschriften). Mocht dit zoo zijn, waarvoor ik natuurlijk niet kan instaan, dan was deze meening onjuist. Geschrift heet in het Duitsch eenvoudig »Schrift" (das Geschriebene). Bij een »Schriftwerk" denkt men onmiddelijk aan een »Schriftsteller" (schrijver, auteur). De commentatoren der Duitsche wet konden dus gerust stellen, dat, hoe ruim men het wettelijk begrip van »Schriftwerk" ook opvatte, toch altijd wordt vereischt: »das das»selbe das Erzeugnis einer eigenen geistigen Thätigkeit »seines Urhebers sei" [26]). Daarbij komt nog, dat § 7 der Duitsche wet in tegenstelling van artikel 7. 2e lid, van onze wet volkomen vrijheid geeft om artikels uit tijdschriften en andere openlijke bladen over te nemen, met uitzondering alléén van »novellistischen Erzeugnissen und wissenschaft»lichen Ausarbeitungen, sowie von sonstigen grösseren Mit»teilungen, sofern an der Spitze der letzteren der Abdruck »untersagt ist" [27]).

---

[25]) Zoo spreekt de Oostenrijksche wet van 19 October 1846 nog van „Litterarischen Erzeugnisse", de Hongaarsche van 26 April 1886 van „Schriftstellerischen Werken", de Zwitsersche bondswet van 23 April 1883 van „Werken der Litteratur", de Belgische wet van 22 Maart 1886 van „une oeuvre littéraire".

[26]) Daude, bl. 13, Dambach, bl. 14 der in noot 21 aangehaalde werken.

[27]) Art. 14 der Belgische wet is van den volgenden inhoud: „Tout „journal peut reproduire un article publié dans un autre journal à la „condition d'en indiquer la source, à moins que cet article ne porte la „mention spéciale que la reproduction en est interdite". Dit artikel betreft dus, evenals het tweede lid van ons art. 7, alleen „dag- en weekbladen", maar het is overigens veel minder beperkend. Onder „article" immers zijn niet begrepen eenvoudige „berichten", en voor deze heeft dus een voorbehoud van auteursrecht in België geen gevolg. Dat is te minder twijfelachtig omdat een door den Senaat aangenomen amendement om hier ook telegrammen te noemen in de Kamer weder werd geschrapt,

Na »geschriften" in het algemeen noemt de wet in het bijzonder; »plaat-, kaart-, muziek- en tooneelwerken".

De laatste kunnen geacht worden begrepen te zijn geweest onder de »letterwerken" der wet van 1817, en voor de dramatische literatuur gelden, wat betreft de reproductie door den druk, ook thans geen andere regels dan voor »geschriften" in het algemeen.

Hetzelfde geldt voor plaat- en kaartwerken, die, althans de eerste, evenals de musicalia, in de vroegere wet bescherming genoten onder de algemeene benaming van »kunstwerken". Deze benaming is volgens haar taalkundige beteekenis van zeer ruime strekking. Toch is het uit den geheelen inhoud der wet van 1817 duidelijk, dat daaronder in die wet niet begrepen waren oorspronkelijke voortbrengsels der beeldende kunst. Opzettelijk — ik had reeds de gelegenheid om dit op te merken — zijn deze ook uitgesloten van de regeling der wet van 1881. Een paar jaren later, bij Koninklijke Boodschap van 12 Februari 1884 [28]), werd aan de Tweede Kamer verzonden een ontwerp van wet tot regeling van het auteursrecht op werken van beeldende kunst, daaronder niet begrepen de bouwkunst, behalve wat betreft bouwkundige teekeningen en modellen. Deze voordracht, waarbij men kon wijzen op het voorbeeld der Duitsche rijkswet van 9 Januari 1876 »betreffend das Urheberrecht an Werken der bildenden Künste", vond blijkens het daarover uitgebracht voorloopig verslag [29]) in de afdeelingen der Kamer geen zeer warm onthaal. De Regeering liet zich echter niet afschrikken. Na eene kamerontbinding werd in de Tweede Zitting van 1884—1885 [30]) opnieuw een gewijzigd ontwerp met eene breedvoerige memorie

---

en wel op dezen grond, dat de reproductie van een telegram alleen moet zijn verboden, indien het is een „veritable article", maar dat het in dat geval reeds onder het algemeen verbod viel. Zie de *Pasinomie Belge* van 1886, bl. 171, 172.

[28]) Bijl. Hand. der zitting 1883—1884. 166.

[29]) Bijl. Hand. der 2e zitting. 1884—1885, 72, no 3.

[30]) Ibidem, no. 4, 5

van toelichting ingediend, maar daarbij bleef het. Na de jongste kamerontbinding heeft men van de zaak, die toch reeds sedert lang sluimerde, niets meer vernomen. Daarmede is het nu zoo gesteld, dat, terwijl de schilder er niet tegen kan opkomen, dat van de schilderij, die zijn atelier met zijne toestemming heeft verlaten, om al of niet in eens anders eigendom over te gaan, gravures, etsen of photographies afzonderlijk of in »plaatwerken" in den handel worden gebracht, de graveur, etser of photograaf aanspraak kan maken op het uitsluitend recht van reproductie van zijn naar het doek eens anders ontworpen werk. Of deze tegenstelling, die zeker een eenigszins verrassenden indruk maakt, niettemin in beginsel verdedigbaar is, ziedaar eene vraag, waarin ik mij thans niet zal verdiepen.

Omtrent den nadruk van musicalia bevatten vele vreemde wetten — b. v. de Oostenrijksche, de Duitsche, de Spaansche en de Belgische — bijzondere voorschriften, die meer bepaaldelijk tot doel hebben in de wet zelve eene grenslijn te trekken tusschen de geoorloofde reproductie van eens anders muzikale gedachte in eene zelfstandige bewerking en ongeoorloofd plagiaat.

»Het karakteristieke van elk muziekstuk" — aldus Mr. H. Viotta in zijn uitnemend akademisch proefschrift over het auteursrecht van den componist (Leiden, 1877) — »is de melodie in beperkte beteekenis, de muzikale ge»dachte". Volgt daaruit nu echter, gelijk dezelfde schrijver aannam, dat »bij de beantwoording van de vraag, hoever »zich ten aanzien van een bepaald muziekstuk 't object van »het uitsluitend recht van den componist uitstrekt in de »eerste plaats de melodie in aanmerking (moet) komen"?

Tegen de juistheid dezer laatste stelling opperde ik eene bedenking in mijne bespreking van dit proefschrift in het Muzikaal Tijdschrift Caecilia [31]), en aan die bedenking hecht ik thans nog wel eenige waarde. Ik ben ook nu nog van

---

[31]) Zie de nommers van 15 Oct. en 1 Nov. 1877, overgedrukt in het W. v. h. R. n°. 4171, waaraan ook hieronder het een en ander is ontleend.

meening, dat hij, die de melodie van een door hem niet gecomponeerd lied maakt tot thema van een ouverture of ander instrumentaal werk, zoomin nadrukker is als hij, die aan den tekst van het lied de stof ontleent van eene novelle of een drama. Trouwens de heer Viotta zelf betwistte dan ook niet, dat de theorie, »dat eigenlijk iedere omwer»king van een muziekstuk, met behoud van de melodie, een »inbreuk (zoude zijn) op het auteursrecht" niets meer is dan eene eenzijdige theorie. Erkennende: »dat het gebruik »maken van een muziekstuk als grondslag van een nieuw »muziekstuk onder zekere voorwaarden toegelaten is", sloot hij zich aan bij het stelsel der Duitsche wet, die, niet verbiedende, dat de eene componist eene melodie ontleent aan den anderen, elke zelfstandige bewerking van eens anders muzikale gedachten als geoorloofd beschouwt [32]). Immers § 46 der rijkswet van 1870 noemt alleen nadruk elke zonder toestemming van den auteur uitgegeven bewerking van een muziekwerk, die niet als eene eigen (eigenthümliche) compositie kan worden beschouwd: »insbesondere Auszüge »aus »einer musikalischen Komposition, Arrangements für »einzelne oder mehrere Instrumente oder Stimmen, sowie »der Abdruck von einzelnen Motiven oder Melodiën eines und »desselben Werkes, die nicht künstlerisch bearbeitet sind".

Deze of dergelijke bepalingen mist men in de Nederlandsche wet, niet omdat de Nederlandsche wetgever ze in beginsel onjuist achtte, maar omdat hij van oordeel was, dat de vraag of door de eene of andere handeling inbreuk is gemaakt op het auteursrecht, ook ten aanzien van muziekwerken, moet worden overgelaten aan het vrije oordeel des rechters, die — zoo noodig na ingewonnen advies van deskundigen — »veel beter dan de wetgever, met het oog op »de gepleegde feiten, telkens (kan) beoordeelen, of er wer»kelijk inbreuk op het regt van den componist is gemaakt, »of *zijn* werk geheel of ten deele door den druk is gemeen »gemaakt of uitgevoerd" [33]).

---

[32]) Dambach, bl. 223.

[33]) Toelichting van art. 7 van het oorspronkelijk ontwerp, in het gewijzigd ontwerp vervallen.

De Duitsche wet beschouwt in § 48 den tekst als accessoir en neemt dus als regel aan, dat de componist vrij is om een reeds openbaar gemaakten tekst onder zijne compositie af te drukken. Uitgezonderd worden de libretto's van opera's en oratoria, en in het algemeen teksten, welke »nur für den Zweck der Composition Bedeutung haben", en daarom niet zonder toestemming des schrijvers onder de noten mogen worden afgedrukt.

De auteurs der Nederlandsche wet, die van den regel niets wilden weten, omdat deze »uit een regtskundig oogpunt geen aanbeveling verdient" [34]), zwegen bijgevolg ook over de uitzondering. Voor teksten van toonwerken geldt dus het algemeene voorschrift, in art. 1 voor alle »geschriften" gegeven. Men mag ze, zoolang het auteursrecht duurt, niet onder de noten afdrukken zonder toestemming van den auteur. Mij schijnt dit juist. Of de tekst al of niet »hulpmiddel" is voor de muziek, eene vraag overigens door Wagner en zijne school ontkennend beantwoord, doet hier niets ter zake. Is een gedicht van Heine of Geibel, van Hugo of Musset, van Beets of Heye hulpmiddel voor den componist, wie of wat geeft hem het recht dit daartoe te bestemmen buiten goedkeuring van den dichter, die, als zijn zang hem roem of voordeel brengt, zeker daarin geen gering aandeel heeft? Beschouwt men de vraag uit dat oogpunt, dan schijnt de opmerking, dat »in het algemeen" de dichter geen materieel nadeel lijdt door de verbinding van zijn tekst met de muziek van een ander, al acht men haar juist, hier minder afdoende.

Onverminderd het uitsluitend recht van uit- en opvoering van dramatisch-muzikale werken en van tooneelwerken, waarover nader, bestaat zoowel voor deze, als voor alle overige in art. 1 genoemde werken, mondelinge voordrachten daaronder begrepen, het auteursrecht in de bevoegdheid, den auteur en zijnen rechtsverkrijgenden, bij uitsluiting van alle anderen, toegekend om die werken »door den druk gemeen te maken".

---

[34]) Zie mede aldaar.

Deze uitdrukking moet in ruimen zin worden opgevat. Onder »gemeen maken" zijn, volgens de toelichting van art. 1, begrepen, de verschillende wijzen van publicatie: »buiten den auteur en zijne regtverkrijgenden is niemand »bevoegd het werk te verkoopen, te verspreiden, uit te stal»len, ten verkoop of ter verspreiding voorhanden te hebben". Onder »druk" heeft men hier te verstaan: »die vermenig»vuldiging van het werk welke door mechanisch afdrukken, »in hoedanigen vorm dan ook, verkregen wordt", daaronder begrepen de photographie, gelijk door den minister Modderman uitdrukkelijk werd verklaard in zijne Memorie van beantwoording. Verder gaat de wet echter niet. Geen inbreuk op het auteursrecht zonder vermenigvuldiging »door den druk". De Duitsche wet daarentegen spreekt niet alleen in § 1 zeer in het algemeen van mechanische vermenigvuldiging, maar zegt in § 4 nog uitdrukkelijk, dat daaronder is begrepen, »das Abschreiben, wenn es dazu »bestimmt ist den Druck zu vertreten". Onze wetgever wilde daarvan niet weten. »Tegen afschrijvers" — aldus de m. v. t — »was het onnoodig den auteur te waarborgen".

Twijfel aan de juistheid dezer stelling is geoorloofd. In Duitschland is het afschrijven van musicalia zeer gebruikelijk [35]). Bij ons is het niet anders. Daarop werd reeds gewezen door den heer Viotta, toen hij in 1877 onder meer dienaangaande schreeft: »Het copieeren van muziekstukken, »bepaaldelijk van zang- en orkestpartijen, geschiedt zeer »dikwijls. Men gevoelt echter, dat daardoor groot nadeel »aan den uitgever wordt toegebracht".

Overigens, is, ook buiten het gebied der toonkunst, het afschrijven, als middel van reproductie van onuitgegeven manuscripten of van mondelinge voordrachten, bij ons niet onbekend. Men denke slechts aan den handel in dictaten, die, zeker niet in het belang der wetenschap en hare beoefening, openlijk straffeloos wordt gedreven in onze academiesteden.

---

[35]) Dambach, bl. 52.

Burgerrechtelijk ongeoorloofde of strafbare inbreuk op het auteursrecht heeft, behoudens de schending van uit- of opvoeringsrecht, alléén plaats door middel der drukpers. Hieruit volgt echter niet, dat het werk door den druk gemeen moet zijn gemaakt, wat het stelsel was der wet van 1817 (art. 6 in verband met de artt. 1 en 2), voordat de auteur of zijne rechtverkrijgenden hun uitsluitend recht van reproductie kunnen doen gelden. Immers, de wet maakt het ontstaan van het recht niet afhankelijk van deze voorwaarde. Er is meer, in de artt. 13 en 14 onderscheidt zij bij de bepaling van den duur van het recht uitdrukkelijk: »door den druk gemeen gemaakte werken" en »niet door »den druk gemeen gemaakte werken, mondelinge voor»drachten daaronder begrepen". Wat geldt van het gesproken woord, onverschillig of het vooraf of daarna in schrift is gebracht, geldt evenzeer voor elk nog onuitgegeven geschrift, zonder onderscheid of het door den schrijver al dan niet voor uitgaaf bestemd is, en of het met of buiten zijne toestemming van zijne handen is overgegaan in de handen eens anders, die het als houder, bezitter of eigenaar onder zich heeft. Wat vroeger reeds is opgemerkt aangaande brieven, is niet minder waar voor alle andere manuscripten.

Opvoering en uitvoering van dramatische en dramatisch-muzikale werken.

Het uitsluitend op- en uitvoeringsrecht van den tooneelschrijver en den componist werd, alleen wat betreft opvoering en uitvoering in het openbaar maar overigens zonder eenige beperking, erkend in het oorspronkelijk ontwerp der geldende wet. De wet van 1817 kende zoodanig recht niet. In België werd die leemte kort na de feitelijke scheiding van Nederland aangevuld bij decreet van het voorloopig bewind van 21 October 1830, thans vervangen door de artt. 15—18 der wet van 22 Maart 1886; in Frankrijk is het bedoelde recht reeds sedert het einde der vorige eeuw

erkend en geregeld[36]), en dit is eveneens het geval in de meeste andere landen, bij name ook in het geheele Duitsche rijk krachtens § 50—56 der rijkswet van 1870. De erkenning van dat recht, waarop reeds in 1875 met klem was aangedrongen door het Nederlandsch Tooneelverbond in een aan de regeering ingediend adres[37]), in het ontwerp van 1877 was dus eene aansluiting bij de wetgeving, elders algemeen geldende. Toch vond zij zoowel in als buiten de Tweede Kamer bestrijding. Er waren er, die meenden, dat door art. 1 van het ontwerp bij wijze van privilege aan dramatisten en componisten »een dubbel recht" werd toegekend. Volkomen onjuist. Uitsluitende bevoegdheid tot uitgaaf en uitsluitende bevoegdheid tot openbare uit- of opvoering zijn slechts verschillende vormen, waarin hetzelfde recht zich openbaart.

Vraag en antwoord werden goed gesteld in § 2 der memorie van toelichting: »Wat is het wezen van het recht dat »men aan de auteurs toekent? Het is de uitsluitende be»voegdheid tot reproductie van hun werk voor het publiek. »Indien nu een werk zich tot verschillende soorten van re»productie leent, moet op alle, voorzoover zij inderdaad »voor den auteur van beteekenis zijn, worden acht geslagen. »Al die soorten van reproductie geven toch eerst tezamen »de materieele waarde aan het werk".

De minister Modderman, in de memorie van beantwoording aan het woord, dacht er niet anders over. »Het ont»werp verleent niet" — leest men daar op bl. 1 — »een *dubbel* »recht aan sommige *schrijvers*, maar het recht regelt zich »naar *den aard van het werk*, dat nu eens vatbaar is om »langs meerdere wegen, dan om langs éénen weg ter kennis »te worden gebracht van het algemeen".

---

[36]) Wet van 19 Juli 1791 in verband met art. 428 Code Pénal.

[37]) Na de indiening van het Ontwerp van 1877 wendde het Ned. Tooneelverband zich tot de Tweede Kamer met een adres tot ondersteuning der regeeringsvoordracht, waarin het echter enkele wijzigingen en aanvullingen wenschte te zien opgenomen. Dit adres is afgedrukt in het Ned. Tooneel, Orgaan van het Verbond, VII, nº. 10.

Niettemin bracht de minister op dit punt twee belangrijke wijzigingen in het oorspronkelijk ontwerp. De voortduring van het uit- of opvoeringsrecht werd, wat uit een practisch oogpunt verdedigbaar is, voor door den druk gemeen gemaakte werken afhankelijk gemaakt van een voorbehoud van dat recht bij de uitgaaf (art. 15 der wet). Aan vrij wat meer bedenking onderhevig is de beperking van het uitvoeringsrecht, in het oorspronkelijk ontwerp erkend voor alle musicalia, tot »dramatisch-muzikale werken".

De eenige grond, voor deze beperking aangevoerd, was deze: »Gelijk geen uitsluitend opvoeringsrecht erkend wordt »voor het declameeren van een dichtstuk, maar alleen voor »dramatische werken, zoo vordert de consequentie, dat ook »bij muziekwerken het uitsluitend opvoeringsrecht tot dra»matische werken (oratoria, opera's enz.) beperkt worde".

Ik erken, dat deze analogie tusschen alle musicalia, die niet vallen onder de qualificatie »dramatisch muzikaal" en op zich zelf staande »dichtstukken", mij geheel ontgaat. Welke overeenkomst b. v. bestaat er, wat den omvang van het auteursrecht betreft, tusschen eene symphonie en het een of andere losse dichtstuk? Inderdaad, dit is ver van duidelijk. Ik zoude zelfs meenen, dat eene vergelijking van een eenvoudig gedicht met een eenvoudig lied hier niet opgaat. Het eerste wordt slechts bij uitzondering gemaakt om voorgedragen, het laatste wordt altijd gecomponeerd om gezongen te worden.

Dit daargelaten, mag men vragen: waarom zullen Offenbach, Lecocq en Suppé voor hunne operettes een recht hebben, dat in het stelsel onzer wet aan Beethoven in eigen persoon voor zijne symphonies zoude moeten worden ontzegd? Ik kom er voor uit dit privilege voor de zoogenaamde dramatisch-muzikale werken niet te vatten; maar treed thans verder niet in deze vraag, die ik elders [38]) reeds vóór het tot stand komen der wet zonder succes besprak.

---

[38]) W. v. h. R. n°. 4605, onder de rubriek Mengelwerk.

Tot besluit nog enkele vluchtige opmerkingen omtrent het gebied, waarover de werking der Nederlandsche wet, in verband met internationale verdragen, zich uitstrekt.

De Nederlandsche wetten waren ingevolge art. 118 der herziene grondwet van 1848 en zijn volgens art. 122 in verband met art. 2, 2e lid, der herziene grondwet van 1887 alleen voor het Rijk in Europa verbindende: »voor »zoover daarin niet is uitgedrukt dat zij voor de koloniën »en bezittingen in andere werelddeelen verbindend zijn". Dit laatste nu »is uitgedrukt" in art. 28 der auteurswet, maar alléén voor Nederlandsch (Oost-)Indië, niet voor onze West-Indische Koloniën. Waarom dit onderscheid? In § 7 der memorie van toelichting werd het verklaard door eene verwijzing naar art. 117 van het Regeerings-reglement van Suriname en art. 138 van het Regeerings-reglement van Curacao [39]), die onder meer de regeling van »den letterkundigen eigendom" overlieten aan koloniale verordeningen. Tevens echter was resp. bij art. 168 en bij art. 189 der reglementen bepaald, dat dit onderwerp evenals de overige in de art. 117 en 138 genoemde voor de eerste maal zoude worden geregeld bij Koninkl. Besluit. Op de in het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer gestelde vraag, of er bezwaar zoude bestaan, uit kracht der twee laatstgemelde artikelen de nieuwe regeling van het auteursrecht in de W.-I. Koloniën bij K. B. in te voeren, antwoordde de regeering, dat: »het haar stellig voornemen (was) daartoe on»middellijk over te gaan nadat het ontwerp tot wet zal zijn »verheven". Dit is dan ook geschied bij twee Koninklijke Besluiten van 11 Mei 1883, n°. 39 en 40, houdende regeling van het auteursrecht, geheel op gelijken voet als in Nederland en Ned. Indië, resp. voor Suriname (Gouv. Blad 1883, n°. 11) en Curacao (Publ. Blad 1883, n°. 5).

De Nederlandsche wet, waartoe ik nu terugkeer, is naar luid van art. 27, te vergelijken met art. 10, 2e lid, en art.

---

[39]) Wetten van 31 Mei 1865, Stbl. n°. 55 en n°. 56.

28, — »in overeenstemming met de algemeene beginselen »over de plaatselijke grenzen van het privaatregt", zooals de memorie van toelichting het uitdrukte, — van toepassing:

a. op in Nederland of in Nederlandsch Indië gedrukte en door den druk gemeen gemaakte werken,

b. op niet door den druk gemeen gemaakte werken afkomstig van in Nederland of in Ned. Indië woonachtige anteurs, daaronder begrepen in Nederland of Ned. Indië gehouden mondelinge voordrachten.

Op de nationaliteit van den auteur komt het dus in geen geval aan in overeenstemming met den regel van art. 9. Alg. Bep., waarnaar de M. v. T. in de aangehaalde woorden stilzwijgend verwees: »het burgerlijk recht is hetzelfde voor »vreemdelingen als voor de Nederlanders" [40]). Bij door den druk gemeen gemaakte werken is het voor de toepasselijkheid der wet de vraag: waar is het werk gedrukt? voor niet door den druk gemeen gemaakte werken: waar woont de auteur? Hierbij valt alleen nog op te merken, dat de strafbepalingen, in de wet opgenomen ter bescherming van het recht des auteurs, onverminderd zijne burgerlijke rechtsvordering, in Nederland sedert de invoering van het Wetboek van Strafrecht vervangen door art. 349 *bis*, *ter*, *quater* van dat wetboek, in Ned. Indië van kracht zijn gebleven en zullen blijven, totdat zij ook daar *bij de wet* zullen zijn gewijzigd of door andere vervangen [41]).

Uitbreiding van de werking van het door de wet geregelde recht buiten de door haar gestelde grenzen kan natuurlijk alleen het gevolg zijn van met vreemde mogendheden gesloten, ter voldoening aan het tweede lid van art. 59 der Grondwet goedgekeurde verdragen.

Zoodanige verdragen zijn door Nederland aangegaan met Frankrijk, met Belgie en met Spanje, resp. goedgekeurd bij de wetten van 12 Juli 1855 (Stbl. n^0. 101) [42]), 28 December 1858 (Stbl. n^0. 119) en 9 Juli 1863 (Stbl. n^0. 115).

---

[40]) Vgl. art. 9. Alg. Bep. van Wetg. voor Ned. Indië.

[41]) Zie de mem. van toel. van het Ontw. van een Wetb. van Strafr. voor Ned. Indië (1891), blz. 152, 153.

[42]) Vgl. de additioneele overeenkomst in het Staatsbl. van 1860, no. 19.

Al deze tractaten, voorafgegaan aan de wet 1881, zijn echter na haar inwerkingtreding en tot heden toe van kracht gebleven, wat Frankrijk betreft, omdat de oorspronkelijke overeenkomst volgens haar 11e artikel het lot moest volgen van het met dien staat bestaande handels- en scheepvaartstractaat van 25 Juli 1840, na de hernieuwing bij eene diplomatieke verklaring van 19 April 1884, gevoegd bij het handelsverdrag van denzelfden dag, goedgekeurd bij de wet van 20 Juli 1884 (Stbl. n^{0}. 169). Bij deze verklaring werd de oorspronkelijke overeenkomst, uitgebreid tot muziekwerken, mede van toepassing verklaard in de wederzijdsche koloniën der beide staten.

De drie genoemde tractaten zijn blijkbaar ontworpen naar één en hetzelfde model. Op sommige punten van ondergeschikten aard van elkander afwijkende, zijn zij wat de hoofdzaak betreft van gelijken inhoud. Alle zijn beperkt tot de reproductie van wetenschappelijke of letterkundige werken (*oeuvres scientifiques ou littéraires*). Den auteurs van die werken en hun rechtverkrijgenden waarborgen zij wederzijds op het gebied der contracteerende Staten gelijke bescherming tegen nadruk (*reproduction ou contrefaçon*) als waarop de auteurs der op dat gebied verschenen werken volgens de daar geldende wet aanspraak kunnen maken. Op dezen regel bestaat echter eene hoogst belangrijke uitzondering, Reeds onder de wet van 1817 had de schrijver van hier te lande verschenen werken een uitsluitend vertalingsrecht, in de omschrijving van »het recht van kopy" in art. 1 uitgedrukt in de woorden: »eene of meer talen". Dat recht is in de nieuwe wet (art. 5 in verband met art. 16) gehandhaafd, zij het dan ook onder eenige vroeger hier te lande onbekende beperkingen. Eene volledige toepassing der Nederlandsche wet op de Fransche, Belgische en Spaansche werken, vallende onder de omschrijving van art. 1 der respectieve tractaten, zoude dus geeischt hebben het weren van zonder toestemming des schrijvers verschenen vertalingen van die werken op Nederlandsch grondgebied. Het is echter anders. Wel wordt aan den vertaler als zoodanig, den vertaler voor zijne vertaling, bij de drie tractaten een

gelijk recht toegekend als den schrijver voor het oorspronkelijke werk, in het Belgische tractaat met dit voorbehoud, dat Hollandsch en Vlaamsch als ééne taal worden beschouwd, maar des schrijvers uitsluitend recht van vertaling wordt in het Belgische en het Spaansche tractaat, resp. in art. 1, 2e lid [43]), en art. 3, 2e lid [44]), uitdrukkelijk onttrokken aan den regel van gelijke bescherming der op het gebied der contracteerende Staten verschenen werken. Gelijke uitdrukkelijke beperking vindt men niet in het Fransche tractaat, maar de vrijheid om hier te lande vertalingen van Fransche werken uit te geven volgt uit het algemeene voorschrift van art. 1. 2e lid, dat de rechten, wederzijds uit te oefenen in het eene of het andere land, nooit uitgebreider kunnen zijn dan die, welke worden toegekend door de wet van het land, waartoe de auteur of zijn rechtverkrijgende behoort. Zoolang nu de Fransche wet het uitsluitend vertalingsrecht van den auteur niet kent, wat tot nu tot nu toe het geval niet is, bestaat in Nederland volkomen vrijheid om van Fransche werken eigen vertalingen in het licht te geven; maar ook niet langer. Deze tegenover België en Spanje conventioneel gewaarborgde vrijheid is tegenover Frankrijk afhankelijk van het goeddunken des Franschen wetgevers. Van die zijde moet men dus voorbereid zijn op eene verrassing, die den eenen of anderen dag onzen boekhandel en den Nederlanders, die niet op al te vertrouwelijken voet staan met het Fransch, boven het hoofd hangt [45]).

Van oneindig veel ruimer strekking dan vroegere tractaten over dit onderwerp was de overeenkomst ter wederzijd-

---

[43]) Belgie, art. 1, 2e lid. De la protection du droit de propriété ou d'auteur stipulés par le présent article est excepté le droit exclusif de traduction que les lois actuelles ou futures de l'un ou l'autre pays pourraient être censées réserver à l'autre.

[44]) Spanje, art. 3, 2e lid. Il est bien entendu que le présent article n'a pas pour objet d'accorder *soit a l'auteur*, soit au premier traducteur d'un ouvrage le droit exclusif de traduction, mais simplement de protéger le traducteur par rapport a sa propre traduction.

[45]) Zie dienaangaande eene mededeeling onder de Berichten van het W. v. h. R. n°. 5690.

sche bescherming van het auteursrecht op werken van letterkunde en kunst, onder dagteekening van 29 Mei 1884 tusschen Nederland en het Duitsche rijk gesloten, bij Koninklijke Boodschap van 29 Aug., nader (na de ontbinding der beide Kamers) van 20 Nov. 1884 ingediend aan de Tweede Kamer der Staten Generaal ter goedkeuring bij de wet [46]).

Bij deze overeenkomst werd in art. 10 van weerszijde het uitsluitend vertalingsrecht aan den auteur toegekend, en wel met verdubbeling van den termijn, in art. 16 der Nederlandsche wet gesteld, gedurende tien jaren na de uitgaaf eener van hem afkomstige of door hem goedgekeurde vertaling. In art. 8 der overeenkomst werd niet alleen wederzijdsche bescherming van het uit- en opvoeringsrecht in den ruimsten zin bedongen, maar dit recht, wat aangaat de musicalia, met opoffering van het in Nederland aan het in Duitschland bij de wet aangenomen beginsel, uitgebreid tot alle — ook niet dramatische — muziekwerken, mits onuitgegeven, of wel uitgegeven met verbod van openbare uitvoering aan het hoofd of op den titel van het werk.

Het is waarlijk geen wonder, dat de overgroote vrijgevigheid dezer overeenkomst in de afdeelingen der Tweede Kamer, blijkens het op 1 Juli 1885 vastgestelde Voorloopig Verslag, een ongunstig onthaal vond.

In Nederland nadruk te weren ook van elders verschenen werken eischt de goede trouw, die aan geen geographische grenzen is gebonden; al heeft dan ook het Duitsche rijk met zijn uitgestrekt grondgebied en talrijke bevolking veel grooter belang bij het verbod van nadruk van Duitsche werken in Nederland dan Nederland bij gelijk verbod voor Nederlandsche werken in Duitschland, vooral omdat er veel meer Nederlanders zijn, die Duitsch lezen en verstaan dan Duitschers, die genoegzaam vertrouwd zijn met onze taal om eenig nut of genot te hebben van Hollandsche boeken. Maar vertalen is geen nadrukken. Dit nam de Nederlandsche wet in beginsel aan toen zij aan de vertalers ten opzichte van hunne vertaling auteursrecht toekende, en dus

---

[46]) Bijl. Hand. 1884, 1885, 1e Zitting 16, 2e Zitting 66.

ook in de vertaling zag een eigen werk, de reproductie van eens anders gedachten in een van de oorspronkelijke uitgaaf verschillenden vorm.

»Wie een werk uit eene vreemde taal vertaalt" — zoo las men in § 4 van het Voorloopig Verslag onder meer belangrijke opmerkingen op dit punt — »besteedt daaraan »een belangrijken arbeid en brengt door zijn talent eene »andere handelswaarde voort; vertaling schept een ander »handelsobject, bestemd voor een anderen kring van gebrui»kers, en op de opbrengst waarvan de vertaler aanspraak »kan maken".

Wat betreft de wederzijdsche onbeperkte erkenning van het uitsluitend recht tot opvoering van zuiver dramatische of muzikaal-dramatische werken, ook deze zoude gelijkheid brengen meer in schijn dan in het wezen der zaak.

Door de hoog geprezen »wederkeerigheid" zijn wij, met het oog op onze buiten Nederland schier onbekende taal, weinig of niet gebaat. Alléén met België zoude om zijn ten deele Nederlandsch taalgebied eene uitbreiding van het tractaat van 1858 tot de uitvoering van tooneelwerken, daaronder begrepen de dramatisch muzikale, ons op een voet van werkelijke gelijkheid kunnen brengen.

Bij verdragen van gelijke strekking met de groote Europeesche mogendheden, bij name met Duitschland en Frankrijk, wier taal en kunst bij ons even bekend en gewaardeerd als de onze op hun grondgebied weinig in tel zijn, zijn bijna alle materieele voordeelen aan hunne, alle materieele nadeelen aan onze zijde.

Wat hiervan zij, gesteld dat de belangen van het Nederlandsche publiek en de Nederlandsche tooneeldirecties geheel moeten wijken voor de erkenning van het recht van den vreemden dramatist en componist in den ruimsten zin, in geen geval zal men aan den vreemden auteur in Nederland meer rechten mogen toekennen dan de Nederlandsche auteur hier volgens de Nederlandsche wet geniet. En toch niets minder had de overeenkomst met Duitschland op het oog door de wederzijdsche erkenning van het uitsluitend uitvoeringsrecht voor alle muziekwerken, terwijl de Neder-

landsche wet — zij het op onvoldoende gronden, dit geef ik der Nederlandsche regeering van 1884 toe — dat recht beperkt tot dramatisch-muzikale werken.

Dit een en ander verklaart den krachtigen tegenstand, welken de overeenkomst met het Duitsche Rijk in de afdeelingen der Tweede Kamer ontmoette. Het Verslag van 1885, waarin die tegenstand zoo luide sprak, bleef onbeantwoord, en het wetsontwerp tot goedkeuring van het verdrag verviel door latere ontbinding der Kamer zonder daarna opnieuw te worden ingediend.

Men is, nu het Duitsche tractaat voor goed schijnt te zijn geabandonneerd, wel gerechtigd tot de meening, dat de Nederlandsche regeering niet licht een verdrag van dezelfde ruime strekking zal aangaan met eene andere groote Europeesche mogendheid bij name met Frankrijk.

Ik zal het hierbij laten. — De voor den jurist zeer aantrekkelijke, maar niet binnen den kring zijner vakstudie besloten stof, waarbij ik in dit uur uwe aandacht bepaalde, is niet gemakkelijk te omvatten binnen de uit den aard der zaak eng gestelde grenzen eener mondelinge voordracht. Ik moest mij dus beperken tot de groote omtrekken van het onderwerp. Zelfs daarbij voor alles naar soberheid strevende, wil ik hopen dat deze niet in oppervlakkigheid moge zijn ontaard.

EEN NIEUW RAGISEL-FRAGMENT,

DOOR

H. E. MOLTZER.

Toen eenige weken geleden mijn ambtgenoot Gallée op de Koninklijke Staatsboekerij te Düsseldorf ter jacht was op Oud-saksische glossen, vond hij in eene portefeuille onder andere stukken een blad perkament, beschreven met middelnederlandsche versregels, waarvan hij de vier volgende voor mij overschreef:

»Sege mi", seit hi, »live coleman,
»Welc es die weh te Cardole?"
De gene kinde bat enen cole
Dan den weh te hove wart:

dien »coleman" wist ik niet te huis te brengen: gelukkig is Cardoel beter bekend, — Cardoel, de plaats, waar koning Artur »altoes mede plach hof te houdene", inzonderheid »omdat daer op die zee was" (*Lancelot* III, 11248 vlgg.) —: ik twijfelde dan ook geen oogenblik, of het blad perkament bevatte een brokstuk van een Artur-roman. en brandde van verlangen te weten, wat er meer op te lezen stond dan de vier aangehaalde regels. Der groote welwillendheid van den Staats archivaris en bibliothecaris, Dr. Harless, dank ik het, dat ik al zeer spoedig werd in staat gesteld, het bedoelde blad te copieeren, en in facsimilé (waarvan ik de eer heb u eenige exemplaren aan te bieden) te laten reproduceeren.

Het is een onooglijk blaadje, ± 36 centimeter hoog, 25 breed, dat blijkbaar tot schutblad heeft gediend, en waarvan twee kolommen nog geheel maar zeer bezwaarlijk leesbaar zijn; twee andere voor de helft afgesneden, de eene rechts, de andere links, weinig geschikt schijnen om eenig het minste uitsluitsel van herkomst te geven.

Die »coleman", die in het *Mnl. Woordenboek* van ons medelid Verdam niet is aangehaald, iets dat, kwame hij in eenigen ons *bekenden* Artur-roman voor, ongetwijfeld zou zijn gebeurd, mocht mij evenmin den weg kunnen wijzen als hij het indertijd Walewein had kunnen doen, de naam van Walewein zelven daarentegen, en die van Genovra, en die van Keye banden op het eerste gezicht alle onzekerheid aangaande den roman-cyclus, waartoe het fragment behoorde. Spoedig brachten mij de jonkvrouw van Galestroet en de jonkvrouw IJdeine, zoo »scone ende so valiant, datmen haers gelijcs niene vant" (ll. 12361 vlg.), al nader, ik herinnerde me harer uit den *Lancelot*; maar de geheimzinnige mantel, de mantel van »grote nature en grote craht", waarvan in het fragment sprake is, de mantel, die vrouw of jonkvrouw om de schouders gehangen, het vermogen bezat uit te wijzen, of zij kuisch en eerbaar had geleefd dan wel -- en in dat geval »ontcramp" hij, »kromp hij op", dikwerf tot boven de knieën en nog hooger! — of zij ongeoorloofde minne had gepleegd: door dien toovermantel, den wel bekenden »mantel mautaillié" werd ik aanstonds verplaatst aan het hof van koning Artur in het derde boek van den *Lancelot*, meer bepaald in de episode, die den naam draagt van de *Wrake van* of liever *over Ragisel.*

Dezelfde geschiedenis, dezelfde personen. Doch groot was mijne verbazing, toen ik den tekst van het fragment vergeleek met dien van de *Wrake*, en bevond, dat in beide ja wel in hoofdzaak hetzelfde werd verhaald, maar in het fragment veel meer in bijzonderheden dan in den ons bekenden »conte"; en nog grooter, toen ik niettemin enkele verzen en zelfs rijmparen van het fragment letterlijk terugvond in de zooveel beknopter redactie van den *Ragisel.* Een enkel voorbeeld.

Als Walewein, Ydeine en zijn broeder Gariet naar Cardoel reisden, waar toen Artur resideerde, werden zij achterhaald door een »knape", die Walewein kwam mededeelen namens zijn heer en meester, den zwarten ridder Maurus, dat het leger van de jonkvrouw van Galestroet, die zijn kasteel belegerde, op het alleronverwachtst was afgetrokken, en de door Walewein toegezegde hulp alzoo niet meer werd begeerd.

In de *Wrake van Ragisel* [1]) nu wordt dat aldus verhaald:

»Dus voren si te Cardole ward;
»Ende alsi quamen optie vard
»Sach Walewein over ene side,
»Ende siet waer ten selven tide
»Een knape comt gelopen sere.
»Doe bleef houdende daer die here
»Ende vrachde den knape, wat hi sochte:
»Die knape seide, dat hi brochte
»»Boetscap van minen here Maurus.
»»Hi ontbiet u, here, aldus,
»»Dat hi gere hulpen hevet noet;
»»Want die joncfrouwe van Galestroet
»»Es wech gekeert met haren here" ".
»Walewein seide doe: »Nu groet mi sere
»»Dinen here, ende laet hem verstaen,
»»Heeft hijs te doene, sonder waen,
»»Ic come hem te hulpen, eest nacht eest dach,
»»Met al dat ic geleisten mach:" "

in het fragment luidt het aldus:

»Ende binnen desen om siet
»Her Walewein, ende heft vernomen
»Enen knape lopende comen
»Met groter hast, in enen roc,
»Die meesterlike brahte enen stoc
»Gedregen inde rehtehant;

---

[1]) *Lancelot* III, vs. 12479, vlgg.

»Hi quam lopende ende vant
»Heren Walewein ende sin gevarde
»In virwegesceden, die op hare parde
»Hilden ende ontbeiden sins:
»Her Walewein sprac: »Knape, dins
»»Beide wi hir dor dat du souds
»»Den weh ons wisen, ohtu wouds,
»»Te Cardoel wart;" doe sprac tgarsoen:
»»Here, dat salic gerne doen,
»»En ware ic hebbe een luttel meer
»»Met u te sprekene, dat gi eer
»»Horen sult, genoget u.
»»Die swarte riddre heft mi nu
»»Hir gesint, ende gruet u sere:
»»Guet geluc ende werelt ere
»»Geve God beide hem ende di!"
»»Live knape, nu berihte mi,
»»Sal hi hem onthouden connen
»»Des orlogs, dat hi heft begonnen,
»»Tes ic int lant gekeren moge?" —
»Die knape sprac: »Om dat orloge
»»En dorfdi nember weder keren:
»»Die vrouwe ende alle hoge heren,
»»Die vor onse borh gelegen waren,
»»Sin alle en weh gevaren
»»Van hedemorgen vor dageraet:
»»So keret al om desen raet.
»»Min here mi hir lopen hiet,
»»Dat gi uwen oem den coninc niet
»»En moiet: hine heeft en gene noet
»»Van den here van Galistroet,
»»Want si alle gekert sin." —
»Doe seidi hem een luttelkin,
»Dat here Walewein wel bekinde:
»»Mit desen littekene hi mi sinde,
»»Oh gi mi niet geloven en wout,
»»Dat gijt nu over wareit hout".
»»Knape, nu irst gelovix di,

»»So guet litteken segt tu mi,
»»Dat ic an di no min no mere
»»En crafele (twifele?): nu sege dinen here
»»Alse dune sies, dat icken grote,
»»Ende dat God behoeden mote;
»»Ende wordi nembermer bevaen
»»In node, dat hijt mi late verstaen,
»»Ic quame hem te hulpen ende brohte
»»Al dat ic geleisten mohte.
»»Nu wijst ons, eer gi henen vart,
»»Den rehten weh te Cardoel wart", enz.

Hetgeen in de *Wrake van Ragisel*, zooals die in den *Lancelot* is opgenomen, wordt verhaald in ± 18 verzen, beslaat er in het fragment niet meer of minder dan 55, terwijl in de correspondeerende verzen van *Wrake*: »Dat hi gere hulpen hevet noet, Want die joncfrouwe van Galestroet Es wech gekeert met haren here", en het fragment: »Hine heft en gene noet Van den here van Galistroet, Want si alle gekert sin"; en van *Wrake*: »Nu groet mi sere Dinen here, ende laet hem verstaen, Heeft hijs te doene, sonder waen, Ic come hem te hulpen, eest nacht eest dach, Met al dat ic geleisten mach", en het fragment: »Sege dinen here..... dat icken grote,.... Ende wordi nembermer bevaen In node, dat hijt mi late verstaen, Ic quame hem te hulpen ende brohte Al dat ic geleisten mohte": terwijl, zeg ik, in die verzen van de eene en de andere redactie menig woord, ook zelfs een enkel rijmwoord voorkomt, dat door overeenkomst treft.

Hetzelfde geldt van het onmiddellijk volgende in de *Wrake* en het fragment. De eerste verhaalt, dat, toen de »knape" zijns weegs was gegaan, de drie tochtgenooten een anderen »knape" ontmoetten, die hard kwam aanrijden en door Walewein werd gevraagd om »niemare". Zijn antwoord luidde:

»»Here, ic come van hove gereden,
»»Daer ic groet wonder sach:
»»Daer quam gisteren opten dach

»»Een scone mantel, secgic u
»»Daer grote geroechte af es nu:
»»Wie dat dien mantel dreecht,
»»Ende die dan loser minne pleecht,
»»Hi ontcramp hem in allen sinne,
»»Ende die getrouwe es an die minne,
»»Hi sloide hem toter eerden daer.
»»Hi ontcramp Genevren vor waer
»»Tote recht in midden bene:
»»Daerne was joncvrouwe ne gene
»»No vrowe, diet anders conde gevallen,
»»Die mantel en ontcramp hem allen.
»»Selken min ende selken mere,
»»Nadien dat si minden sere,
»»Maer ene joncfrouwe, die daer was,
»»Hare sloidi op deerde, sijt seker das:
»»Ende dat was Carados vriendinne!"
»Nu, segt mi, knape, lieve minne,

vraagt daarop Walewein

»Wien was hi alre corts aldaer?"

de »knape" antwoordde:

»Here, Keyes amien, overwaer:
»Ende dies was Keye harde gram!"

Na die mededeeling vervolgde Walewein met de zijnen de reis »te hove ward" van Artur.

Voor deze 24 verzen van de *Wrake*, naar de redactie in den *Lancelot*, heeft het Düsseldorfsch fragment er weder niet minder dan 66, waarvan ik u de voorlezing spaar, aangezien zij grootendeels voor de helft zijn weggesneden (1); liever bepaal ik uwe aandacht een oogenblik bij de correspondeerende versregels in *Wrake* en fragment.

Vraagt Walewein in de kortere redactie (die van *Lancelot*) om »niemare" (vs. 12502), in het fragment vraagt hij om

»nimerde"; heeft de knape in de eerste den toovermantel zien komen »gisteren opten dach" (vs. 12506), in het fragment is het »gisterdagen te primetide"; »ontcramp" de mantel (vs. 12511) daar, hier hetzelfde werkwoord; wordt in de *Wrake* verteld, dat de mantel der koningin Genevra opkromp »tote recht in midden bene" (vs. 12514, vlg.), in het fragment heet het: »hi ontcramp hare tote in midden haren (bene); de verzen 12516—21 van de *Wrake*:

»Daerne was joncvrouwe ne gene
»No vrowe, diet anders conde gevallen,
»Die mantel en ontcramp hem allen,
»Selken min ende selken mere,
»Nadien dat si minden sere":

die versregels luiden, op eene onbeteekenende uitzondering na, in het fragment precies het zelfde: »Darne was joncvrouwe.....; Noh vrouwe dijt ander.....; Die mantel en ontcra.....; Mar sulker mer ende su.....; Nadin dat elke in h.....; Ongetrowe minne dr....." ; lezen wij in de bekende redactie, dat de mantel der vriendinne van Carados »sloide op deerde" (vs. 12522), de woorden »tote op die erde" komen ook voor in het fragment, waar sprake is van Carados' amie; vraagt Walewein in *Wrake* (vs. 12524 vlg.):

»Nu segt mi, knape, lieve minne,
»Wien was hi alre corts aldaer?"

en krijgt hij ten antwoord (vs. 12526 vlg.):

»Here, Keyes amien, overwaer,
»Ende dies was Keye harde gram",

zoowel de vorm *corts* voor *cortst* als de toevoeging, dat Keye »gram" was, toen hij bespeurde, dat zijner vriendinne de mantel het hoogst opkromp, vinden wij in het fragment terug: »Dat hare die mantel.....; Dat was wonder

groe.....; Hi ware al verwoet.....; Ende van torne hi wa(s gram); eindelijk is vs. 12528: »Mettien die knape orlof nam" luttel verschillend van dat van het fragment: »met desen die knape (orlof nam)".

De slotsom ligt voor de hand: blijkbaar *is de eene redactie, die in den Lancelot is ingelascht, eene verkorting van die van het Düsseldorfsch fragment*: mij dunkt, daar is geen twijfel aan.

Die uitkomst is van belang ten eerste voor het vraagstuk der *Lancelot*-compilatie, ten tweede voor onze letterkundige geschiedenis, meer bepaald die der Artur-romans.

Wat het eerste punt betreft: evenals er, blijkens de fragmenten, door Deycks (2) en Van Veerdeghem (3) uitgegeven, in de middeleeuwen eene nederlandsche vertaling heeft bestaan van *Li Contes del Graal* in zijn geheel, en daarvan door den compilator van den *Lancelot*, vermoedelijk Velthem, een uittreksel is opgenomen in zijn reusachtig werk (4); alzoo ook is er een middelnederlandsche volledige bewerking bekend geweest van de *Wrake van Ragisel*, waarvan, zooals Prof. Te Winkel, op grond van mede door Deycks in 1859 uitgegeven fragmentjes, in 1893 overtuigend heeft aangetoond (4a), alsmede een excerpt in den *Lancelot* ingeweven. Dat nu wordt door het Düsseldorfsch handschrift alvast op nieuw voldingend gestaafd. Ik zou voorts geneigd zijn de teksten van de fragmentjes-Deycks en van het laatstgenoemde voor overblijfsels van verschillende redacties te houden en te spreken van *twee* middelnederlandsche bewerkingen: ik geloof niet, dat daartegen bezwaar bestaat. *De Wrake van Ragisel* is 1°. eene combinatie van minstens 6 verschillende verhalen, die niet noodwendig alle door een en denzelfden dichter behoeven te zijn bewerkt; en 2°. de caracteristiek, die Te Winkel met grond geeft van de door Deycks uitgegeven brokstukjes, doet mij gelooven, dat het Düsseldorfsch fragment *eene andere hand* verraadt. Op grond daarvan meen ik van *eene tot nu toe onbekende redactie* te mogen spreken. Heeft mijne ingenomenheid met de nieuwe vondst mij parten gespeeld, en heb ik niet zoo zeer recht te spreken van »een fragment van een tot nu toe onbe-

kende bewerking" als wel van »een tot nu toe onbekend" fragment van de reeds door een paar fragmenten bekende maar nog niet teruggevonden bewerking: ik trooste mij dan met het denkbeeld, dat in beide gevallen de uitkomsten hetzelfde blijven.

Het tweede punt is van meer belang. Konden wij vóór 1893 moeilijk anders aannemen dan dat de bewerker van de middelnederlandsche *Wrake van Ragisel*, zooals die in den *Lancelot* voorkomt, zijn uittreksel had vervaardigd uit den middeleeuwsch-franschen roman *La vengeance de Raguidel ou messire Gauvain*, die doorgaat voor 't werk van den trouvère Raoul (5), het Düsseldorfsch fragment levert een bewijs te meer, dat er van *La Vengeance* hier te lande in de middeleeuwen minstens één, misschien zelfs wel twee VERTALINGEN hebben bestaan. Van de door Te Winkel behandelde fragmentjes is dat buiten kijf: maar ook het Düsseldorfsch fragment is blijkbaar vertaling. De vergelijking daarvan met den tekst der *Vengeance* heft dienaangaande allen twijfel op. Gij vergunt mij de bewijzen achterwege te houden; ik kan u verzekeren, dat reeds eene eerste lezing van beide teksten ons betreffende de herkomst van den middelnederlandschen tekst geen oogenblik in het onzekere laat (6).

Op grond alzoo van de omstandigheid, *eenerzijds*, dat Velthem's excerpt blijkbaar is genomen uit eenige middelnederlandsche volledige redactie, hetzij dan een of meer, en, *anderzijds*, dat die middelnederlandsche redacties vertalingen zijn uit het fransch, mogen wij veilig stellen, dat Velthem het oorspronkelijke niet onder de oogen gehad, maar eenvoudig een excerpt heeft gegeven van een of meer middelnederlandsche *vertolkingen*.

Één, wellicht meer dan één middelnederlandsche vertaling van *La Vengeance de Raguidel*: op de lijst der middelnederlandsche Artur-romans mogen wij voortaan nevens de vertolking van *Li Contes del Graal* die van *La Vengeance* plaatsen, waarvan het Düsseldorfsch fragment op nieuw het voormalig bestaan bewijst.

Wie de vertolker kan zijn geweest, laat zich natuurlijk

niet eens gissen; wel kan daarentegen, op grond van het door Te Winkel en mij gevondene, met volkomen zekerheid worden bepaald, dat zoowel de vertaling der fragmenten-Deycks als die van 't Düsseldorfsch fragment dateeren uit de tweede helft, wellicht zelfs het vierde kwart der dertiende eeuw, aangezien de *Lancelot*, die de excerpten bevat, vóór 1326 gereed was (7).

In bijzonderheden over den vermoedelijken dichter (of dichters?) der *Vengeance* (8) trede ik evenmin als over het aanlokkelijk onderwerp van den toovermantel (9): ten slotte voeg ik hier liever bij, dat, indien ik voor de aesthetische critiek van het Düsseldorfsch fragment het »ex ungue leonem" mag toepassen, de hoogst ongunstige beoordeeling, die het uittreksel van Velthem heeft getroffen, in geenen deele van de volledige vertaling mag gelden: immers, te oordeelen naar de weinige versregels van het fragment, meen ik, dat de middelnederlandsche vertolking der *Vengeance* op één lijn mag worden gesteld met de beste episodische romans *Walewein* en *Ferguut*.

Ik eindig met den wensch, dat bij het vele, dat in de laatste jaren van middelnederlandsche bellettrie is gevonden, ook eene volledige *Wrake van Ragisel* eenmaal uit haren schuilhoek moge te voorschijn komen.

AANTEEKENINGEN.

---

(1) De eerste laat ik hier volgen:

„Here, ic come van Duvelant
Dar was ic ende lah te naht;
Die coninc heft met groter craht
Gelegen wel vierteh dage."
„Noh sect mi, knape, dis ic u vrage:
Hets ohgi (?) jet hebt vernomen,
Es dar iet nihtelinge comen
Vorden coninc Arture
Enege vremde aventure?"
„Jnet, gisterdagen, te primetide
Quam dar en bode die onblide
Menegen macte ende sere storde
Int hof". Alse here Walewein dit horde,
Sprae hi: „Knape, nu sect mi,
Ho dat gesciede ende war bi."
„Here, dar wart en mantel braht,
Dar grote nature ende grote craht. . . . . .

en dan volgen de halve verzen.

(2) *Carminum epicorum germanicorum nederlandicorum seculi XIII et XIV, id est Waleweini, Parthenopaei et Makaris sive potius Aioli fragmenta,* ex Codd. Mss. edidit Ferd. Deycks, bl. 9 vlgg.

(3) *Bulletins de l'Académie royale de Belgique,* III, XX. bl. 637 vlgg.

(4) *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde,* X, (N. R. II), bl. 173 vlgg., verg. XIII (N. R. V), bl. 24 vlgg.

(4a) T. a. pl., XIII, 116 en vlgg.

(5) Uitgegeven door C. Hippeau, *Messire Gauvain ou la Vengeance de Raguidel, poëme de la Table ronde par le trouvère Raoul* (Paris, 1862).

(6) Verg. bv. vs. 3838 en vlgg. met 't Düsseld. fragment (zie boven bl. 3):

En cele demeure qu'il font
Qu'il coisissent la voie issi,
Li mesages del bois issi,

Cïl que Maduc li noirs envoie;
Si vint batant par . I. voie,
A pié . I. baston en sa main,
Il connut Monsignor Gauvain,
Tot erranment que il le vit,
Et mesire Gauvains li dist
En haut, que cil l'a entendu:
„Ami vallet, dis moi, ses tu
La plus droite voie à Carduel?"
— „Sire, oïl bien, mais à vos veul
Un poi parler," fait li mesages.
— „Vallet, or as tu dis que sages.
A cui es tu? que veus tu dire?"
— Je suis au Noir Chevalier, Sire,"
Fait cil, „qui vos mande salus."
— „Vallet, bien soies tu venus,
Queles novelles? que mande il?
Que fait Maduc?" — „Mult bien," fait il.
— Quel bien, comment? fai le m'entendre.
Cuides tu qu'il me puist atendre?"
— „Oïl, mult bien." — Por Diu, conment?"
— „Hier matin à l'ajornement
S'en alèrent tuit". — „Est ce voirs?"
— „Sire, oïl, et Maduc li noirs
Par moi le secors contremande,
Mais s'il revienent, ce vos mande,
Si gardés que vos revigniés
Et le secors li amaigniés;
Issi vos mande, et si vos di".
Quant mesire Gauvains l'oi,
Sel crut et bien sut qu'il dit voir,
Por ce que le dut mult savoir,
Que bones ensaignes conta:
Je t'en croi bien, mais or n'i a
Riens fors de cest commandement
De ton signor. Certainement
S'ele revient, je revenrai
Et le secors li amenrai,
Tel que cil qui illuec serront
vs. 3880. Poi à lor vies atendront.
vs. 3885. Et si redi à ton signor
Que g'i revendrai, sans sejor,
Tot erranment, s'il y envoie.
Va vin, si me mostre la voie
Qui a Cardoil est la plus droite"

(7) Te Winkel, *Geschiedenis der Nederl. letterkunde.* I, 367.

(8) Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederl. letterkunde.* I, 399, noot 4, verg. ook nog Ferd. Wolf. *Ueber Raoul de Houdenc und insbesondere seinen Roman Meraugis de Portlesyuez.* (Wien. 1865), bl. 6 en vlg.

(9) Waarover zie Warnatsch, *Der Mantel. Bruchstück eines Lanzelet-romans des Heinrich v. d. Türlin, nebst einer Abhandlung über die Sage vom Trinkhorn und Mantel,* enz. (Breslau, 1883). Verg. verder: Jonckbloet, *Gesch. der Mnl. Dk.*, II, 305; *Walewein* II, 97 en vlg.; Te Winkel, t. a. pl. I, 183 noot 1; Dunlop, *History of prose fiction* (ed. Wilson, London, 1888), I, bl. 268.

DE WALDERE-FRAGMENTEN,

DOOR

P. J. COSIJN.

De inhoud der Waldere-fragmenten moge tot de meest uiteenloopende beschouwingen en meeningen aanleiding geven, over de taalvormen waarin het gedicht tot ons gekomen is, zal wel weinig verschil van gevoelen bestaan. Dat het origineel de intervocalische *h* nog kende of althans den eensylbigen vorm nog niet bezigde (*fléon*), wijst ons op de eerste helft der achtste eeuw als *terminum ad quem* *Bœteran* is evenzeer een antiquiteit: *héowun* vinden we nog later (Cura Past.) bewaard; de niet gesyncopeerde vormen *standeđ*, *geswícođ*, *findeđ* verbieden ons aan een westsaksisch origineel te denken; maar merkwaardig genoeg zijn geen sporen van anglische en kentsche *é*'s bewaard en wijst de niet-vóóraelfredische *y* in *hy·de*, *gegyrwan*, *syllan*, *-scype* en de *í* in *gelífeđ*, *forbígan* op een in dit opzicht consequente omwerking of overzetting in den tongval der Westsaksen. *Eóce* A 25 komt te geïsoleerd voor (*gíoce* B 28) om ons recht te geven aan Kent als het vaderland des dichters te denken. Maar dit staat vast, dat èn die weinige ouderwetsche taalvormen èn het metrum ons op den bloeitijd der oudengelsche dichtkunst wijzen. De woordenschat is te gering om daaruit iets af te leiden: bovendien epische formules en zegswijzen hebben, gelijk we weten, een taai leven. Wat in betrekking tot deze een hoogen ouderdom zou doen onderstellen, kan allicht op overneming en navol-

ging berusten ; maar toch is het feit gewichtig genoeg dat alles wat voor 't origineel aan een latere eeuw zou doen denken, geheel ontbreekt. Blijft dus als *terminus ad quem* 750.

Dat men den inhoud onzer fragmenten in de eerste plaats met Ekkehards Waltharius vergeleken en tusschen beide gedichten een innigen samenhang aangenomen heeft, is begrijpelijk. Wel verbiedt reeds de chronologie in de eerste een vertaling of bewerking van het Latijn te zien, maar toch zijn er zooveel punten van overeenkomst, dat de bronnen waaruit beide dichters geput hebben, ongetwijfeld als varianten van ééne en dezelfde sage kunnen worden aangemerkt : varianten nu eens met meer dan weer met minder onderlinge afwijkingen. Welke die zijn, dient nader onderzocht. De groote moeilijkheid van het vraagstuk is juist hierin gelegen, dat we aan de eene zijde zoo bitter weinig weten en te weten kunnen komen, terwijl de stof van het latijnsche gedicht afgerond en in de meest gewenschte duidelijkheid voor ons ligt. Welk laatste feit toch weer tot menige bedenking aanleiding kan geven, omdat de monnik in St. Gallen natuurlijk veel gewijzigd heeft om zijn poëem in hexameters te kleeden en daarbij zekere eenheid in de stof brengen moest zonder welke een op classische leest geschoeid dichtstuk onbestaanbaar is. De angelsaksische tekst behelst feitelijk niets dan drie toespraken. Een ongenoemde vuurt in A Walderes kamplust aan door de voortreffelijkheid van Wielands meesterstuk, het zwaard Mimming, te prijzen en van den roem te gewagen dien Aelfheres zoon reeds in vroegere gevechten, als *ordwiga* van Attila, behaald heeft. In B spreekt alweder een anonymus tot iemand anders over een zwaard dat het momentaneel beschikbare nog in deugdzaamheid overtreft. Vervolgens tart Waldere met een fier woord den vorst der Burgondiërs om zich in een strijd op leven en dood met hem te meten. Dit alles natuurlijk met de gewone epische breedsprakigheid en niet zonder de voor ons zoo gewenschte oprakeling van bijzonderheden uit oude sagen, die niet voor de *dramatis personae* bestemd zijn maar uitsluitend dienst doen om den lezer of hoorder te onderrichten en te boeien. Reeds dadelijk treft

ons een groot verschilpunt. In A moet Walderes strijdlust worden aangewakkerd: bij Ekkehard vinden we hiervan niets. Dat nu deze opwekking om den moed niet te laten zakken, uitsluitend een kunstgreep van den engelschen dichter kan geweest zijn om ons op echt epische wijze iets uit het verleden van zijn held mee te deelen, is weinig waarschijnlijk. Het feit wordt daardoor ook niet weggeredeneerd. De poëet deed er natuurlijk zijn voordeel mee, maar zijn stof zal hem er zeker wel aanleiding toe gegeven hebben. Wie voert hier nu het woord? Bij Ekkehard vinden we alleen Walther en Hildegonde op reis naar Aquitanië. Wat verbiedt ons hier van een gelijke onderstelling uit te gaan? De *situatie* is ongetwijfeld verschillend, maar waar we aan de andere zijde, de partij der vijanden, Gunther en Hagen vinden èn in onze fragmenten èn in het latijnsche gedicht, mogen we of liever *moeten* we dan hier niet aannemen dat de beide hoofdpersonen *ook* dezelfde zijn? Ik leg geen gewicht op de omstandigheid dat de eerste vershelft zich ook aldus zeer ongedwongen laat reconstrueeren: *ond đá Hildegúđ*, waaraan dan *hyrde hyne georne* zich best aansluit (vgl. mijne noot). Doch ik acht het verschil, dat H. niet als bij Ekkehard naar het bosch gezonden is om er te schuilen, maar zich hier aan de zijde van haar geliefde bevindt, niet groot genoeg om de heldin der sage in onze fragmenten zoo maar weg te cijferen. Daarbij komt, dat uit geen enkele toespeling blijkt dat het gevecht in de vlakte plaats heeft als bij Ekkehard, daarentegen alles er ons op schijnt de wijzen dat op één plaats en binnen één dag de gansche handeling afloopt. Waarover straks meer. De wijze nu waarop H. het woord voert, wekt zeer terecht bevreemding. Ze spreekt als een oud strijdmakker die bij herhaling van Walthers heldendaden ooggetuige is geweest. Bugge neemt daarom aan dat hier alleen van het gevecht met Gunthers krijgslieden sprake is: *on weal* interpreteert hij 'naar de van nature versterkte rotskloof' (zie noot). Maar dat hier in 't algemeen van Walderes heldendaden onder Attila sprake is, van zijn onverschrokkenheid in 't altoos (*symle!*) voortdringen, bewijst de samenhang duidelijk

genoeg. Kögel ontduikt de moeilijkheid door *ic gesáwe* gelijk te stellen met 'ich weiss'. Ten gunste dezer interpretatie zou ik maar ééne plaats kunnen aanhalen, uit den Daniel v. 22, waar de dichter zich bij ongeluk een *ik zag* voor *ik vernam* (*ic gefrægn*) laat ontvallen (vgl. hierover Beitr. 20, 107), als ware hij de beruchte *Widsíð* in eigen persoon. Maar zoo hier de traditie werkelijk in orde is (wat ik betwijfel), dienen we genoegen te nemen met Greins verklaring: »der (Daniel)dichter sah es im geiste". Want alleen in die gevallen, waarin ook onze taal *ik zie* bezigt, dus in den zin van *ik bespeur, bemerk of begrijp*, is in 't Ags. aan een gelijke overdracht te denken. »Ich weisz" heeft Kögel trouwens niet eens in zijn vertaling durven opnemen, omdat het — onzin is. Men kan iemand wel dingen verwijten die men hem *zag* doen, maar niet dit: dat men iets van hem *weet*. »Nicht kann ich dir vorwerfen, dass ich weiss dass du in der Schlacht schmählicher Weise dem Kampfe mit irgend einem Manne ausgewichen hast" is wantaal. Derhalve: òf H. is niet de spreekster òf ze spreekt gelijk ze feitelijk niet spreken *kan*. Ik neem het laatste aan. Want aan de voorafgegane gevechten met Gunthers mąkkers te denken is evenmin geoorloofd als aan te nemen, dat het hier den kamp met de vervolgende Hunen (als in de oudnoordsche sage) geldt. Dit laatste verbiedt reeds de omstandigheid dat in de Diedrikssaga Hagen tot de vervolgers behoort en hij hier Gunthers man is, alsmede de vocatief *Aetlan ordwyga*, die dan waarlijk *inept* zou zijn. Spreekt nu Hildegúð als ze eigenlijk niet spreken *kon*, dan moeten we noodwendig eene dichterlijke vrijheid aannemen. De auteur neemt het zoo nauw niet: hij legt zijn heldin woorden in den mond, als reciet uitnemend geschikt om den hoorder aangaande Walderes verleden het noodige mede te deelen maar in den grond der zaak ongerijmd; of wat zoo honderd anderen *gezien* hadden, door H. zelve niet kon gezien zijn, daarover bekommerde hij zich niet. Men weet het, moderne en antieke poëzie zijn niet naar denzelfden maatstaf te beoordeelen. Wel heeft dit de hoogere critiek trachten te doen; maar, naar mij voorkomt, met weinig

gunstig gevolg. Vandaar verbaast het mij dat een eminent man als Heinzel, die ons in het bestrijden dier critische afdwalingen van hoogere orde zoo wakker is voorgegaan en op zóóveel tegenstrijdigs en ongerijmds in oude, ja in moderne dichtwerken gewezen heeft, hier inderdaad *ic gesáwe* letterlijk opvat en stoutweg loochent dat in den mond van H. een vocatief *Aetlan ordwyga* passen zou. Maar juist deze eerenaam is hier uitnemend op zijn plaats en roept W. zijn ouden roemrijken diensttijd onder Attila's vanen voor den geest: was er een beter middel om zijn gezonken moed weer op te wekken? En wat zouden de woorden *gifeđe tó éore unc* dan te beduiden hebben? Eén zwaard dient ter bescherming van *twee* personen: dan is de tweede toch geen krijgsman, en hier wat anders dan een vrouw? Die dualis *unc* wijst toch op een innig verbonden paar? Doch ook hier weet Heinzel raad en stelt het zóó voor alsof die ander aan W. het zwaard Mimming, dat dan aan Gunther ontstolen zou zijn (natuurlijk buiten diens weten), *geleend* had, terwijl de koning denkt dat het nog veilig en wel in Worms is (B 3). Alle hulde aan die scherpzinnige interpretatie! Maar wordt hier niet wat te veel onbewijsbaars gegist? Immers geen enkele toespeling op zulk een uitleenen komt voor en het woord *gifeđe* pleit er zelfs tegen. Immers dit beteekent wel is waar *gegeven*, doch uitsluitend in overdrachtelijken zin van zaken die iemand *bis hören zijn* of *te beurt vallen*: nergens trof ik het aan in de bet. van *ten geschenke of te leen gegeven* Verzekert nu die gewaande andere krijgsman dat hun beiden dat puik der kostbare wapens 'te beurt gevallen is', dan heeft het er waarlijk veel van dat W. zelf geen zwaard heeft en die andere. de eigenaar van Mimming, er zelf gansch niet mede te recht kan (v. 4). Had, zou men dan geneigd zijn te vragen, W. zelf alleen maar een lans, het wapen waarvan hij zich, gelijk we weten, zoo voortreffelijk bedienen kon? Jammer dat r. 12 *wine mín* de geheele quaestie niet uitmaken kan: immers zóó betitelt niet alleen de eene vriend den anderen, maar ook een vrouw haar echtvriend (Gen. 824), hier de bruid den bruidegom. Alles wel beschouwd, kan

ik Heinzel niet volgen en geef dus de oude opvatting niet prijs, dat Waldere hier, slechts van Hildegonde vergezeld, den strijd tegen de vervolgers, de Burgondiërs onder Gunther, moet doorstaan; afgemat is van den strijd en een opwekking van zijn heldhaftige bruid hoog noodig heeft. En voorts neem ik aan dat deze ons daarbij dingen meedeelt die ze wel is waar alleen van hooren zeggen had, maar, uit haar rol vallende, alsof zij dat alles zelve beleefd of aanschouwd had, in voortreffelijke verzen afschildert. Nu doet zich de vraag voor: wat was Gunthers *motief* om Waldere aan te vallen? Bij Ekkehard de zucht om den voorvaderlijken, aan Attila als cijns betaalden schat, weer meester te worden: hij overvraagt, want vs. 602 heet het: *cum scriniolis equitem des atque puellam*. In de ags. fragmenten daarentegen heeft het allen schijn alsof het om Hildegonde en om haar alleen te doen is: immers (zie A 28) G. had het zwaard en de schatten geweigerd, die W. hem aanbood. Dan zou laatstgenoemde zich van al zijn have, ja van zijn beste verweermiddel, den onvolprezen Mimming, hebben willen ontdoen, om maar met zijn bruid ongehinderd verder te trekken Mogen we zulk een *sottise* onderstellen? Als uitweg blijft natuurlijk de gissing open dat W. dan althans zijn »sagenhafte" lans verbleef of — een tweede zwaard. Hiervan spreekt ook Ekkehard:

336. Et levum femur ancipiti praecinxerat ense
Atque alio dextrum pro ritu Pannoniarum.
Is tamen ex una tantum dat vulnera parte.

Maar het wil mij toeschijnen dat dit bij-zwaard een product is van Ekkehards dichterlijke fantazie, misschien wel van zijn zucht om eens met zijn kennis der Hunsche bewapening te pronken. Want een oudgermaansch held had waarlijk genoeg aan zijn ééne zwaard — en dat tweede *pro ritu Pannoniarum* was stellig niet *pro ritu Germanorum* We staan hier dus voor een *enormiteit* die alleen nog overtroffen wordt door het duister dat Hildegonde omgeeft. Volgens het Latijnsche gedicht was ze een Burgondische princes, *de* erfprinces. Hier is voor de laatste geen plaats,

daar Gunther *wine* d. i. vorst der Burgondiërs is. Maar voor de eerste evenmin: want dan zou G. haar broeder zijn en geen de minste aanwijzing geeft ons recht om dit te onderstellen. Wat zou zijn dolzinnigheid dan ook niet in kernachtige woorden zijn gehekeld. als hij, een koningszoon, den bevrijder van zijn eigen zuster alleen aangevallen had om zich van de persoon der laatste meester te maken!

Ik bepaal er mij thans toe de *situatie* enkel vast te stellen met behulp der weinige gegevens die ter onzer beschikking zijn: Waldere, zoon van Aelfhere (A 11), die dood is (want A's harnas is een erfstuk B 18), is door Gúðere, vorst der Burgondiërs (A 25, B 14), en velen zijner mannen (B 23) aangerand *mid unryhte* (vgl. Waltharius v. 658: *num pergens ego dampna tuli vestrae regioni ut vel hinc iuste videar spoliarier a te*). De aangeboden schat met het zwaard wordt geweigerd en een strijd volgt waarbij Waldere overwinnaar blijft (B 17*a*, 24*b* enz.), doch G. eenige mannen nog resten: dit laatste meen ik althans uit B 23 te mogen opmaken: maar zeker is het niet. Hagen had aan dien strijd tegen Gúðeres verwachting niet deelgenomen (B 15), ofschoon hij tegen W. opgewassen is (B 16*a*); vgl. Eck v. 567 *horum quos video nullum Haganone remoto suspicio*. Daarop zal G. zelf den afgematten held (B 17*a*) aanvallen. *De* dag nu is gekomen (A 8*b*) dat G. òf aan zijn uitdaging geen gevolg geven (A 29) òf sneuvelen (A 31) òf W. overwinnen zal. Die dag behoeft niet evenals bij Ekkehard een volgende dag te zijn. Voor die zegswijze vergelijke men Beow. 2646: »Nu is de dag gekomen", zegt Wígláf (en de zon staat reeds lang aan den hemel) »dat onze heer de krachtige hulp noodig heeft van zijn dappere krijgslieden". In gewoon Hollandsch zouden wij zeggen: »nu is het tijd, nu is de ure daar, nu is het oogenblik gekomen dat" —. Maar door die epische formule verkeerd te verstaan stelde men den toestand volkomen gelijk aan dien in het Latijnsche gedicht, wat volstrekt het geval niet is. De oneigenlijke wijze van spreken die zich een ags. dichter veroorlooft, misleidt telkenreize den modernen lezer die niet op zulk een ongewone beeldspraak verdacht is.

Ook uit de woorden *nu nog* A 6 en *strijd nsmoede* B 17*a* valt, naar ik meen, met genoegzame zekerheid af te leiden, dat alles binnen één dag afloopt. Ook is zóó H.'s toespraak tot een held die, schoon afgemat, terstond opnieuw den strijd moet aanvaarden, veel beter te begrijpen dan na een nacht van ongestoorde rust; en eindelijk schijnen mij de slotwoorden B 25, waarin W. zijn vertrouwen op God en zijn rechtvaardige zaak uitspreekt, te bewijzen dat hem zijn eigen afnemende strijdkracht de victorie alleen niet verschaffen kan — wat bij een uitgerust strijder met versche krachten niet zoo licht het geval zou zijn: W. toch vreesde alleen Hagen omdat die zijn wijze van vechten bij ervaring kende.

Een niet geringe zwarigheid biedt ons het tweede fragment, een soortgelijke als we in A reeds aantroffen. Wie voert hier het woord? Waldere zeker niet: want een beter zwaard dan Mimming bestond er niet en dat was in het bezit van onzen held, als we zagen. In Hagen's mond passen geen andere woorden dan die welke we in den Waltharius aantreffen. Dàn moet Gúðere de redenaar zijn: deze gewaagt dan van een zwaard, het voortreffelijkste op dat eene na, hetwelk hij veilig heeft weggeborgen in een »steenen vat" — natuurlijk thuis, dus in Worms. Maar tot wien hij spreekt, blijkt niet. Tot Hagen? Doch waarom antwoordt hem dan W. en houdt H. den mond? Dus tot W.? Maar is er een dommer stuk te bedenken dan een vijand te intimideeren door de verzekering dat hij het allervoortreffelijkste zwaard van Diederik op dat oogenblik *niet* bij de hand had? Stellig niet. Gúðere is zoo onhandig mogelijk. Maar wat gaf de poëet daarom? Dezen was het alleen te doen om even de sage van Diederik en Widga op 't tapijt te brengen, wel is waar op zeer onvolkomen wijze, maar toch voldoende om door zijn sagenhistorische kennis op den lezer of hoorder, die er natuurlijk ook wel een en ander van afwist of misschien die episode haarfijn kende, den gewenschten indruk te maken. En W. zelf geeft in onnoozelheid den Burgondischen vorst niets toe: hij schijnt dat brageeren met dat op één na voortreffelijkste zwaard

alleszins natuurlijk te vinden en roemt bij wijze van *répartie* zijn onvolprezen harnas, dat tegen dergelijke zwaardslagen ongetwijfeld bestand zal zijn: bij Ekkehard heet dit pantser *Welandia fabrica!*

Ziehier alles wat ik aangaande de *situatie* weet te vermelden. Weinig genoeg. Maar helaas onzen Waldere kennen we alleen als *torso*. Of het een tamelijk uitgebreid dichtstuk was? Ik geloof het niet. Het zich verliezen in *détails*, dat te pas of te onpas brengen van W.'s *Vorgeschichte*, wijst dunkt me op een gedicht dat zich bepaalde tot den strijd bij den Wasgenstein, waarop ook in de Nibelungen gezinspeeld wordt en waarnaar in de oudnoordsche sage de held zijn naam voert: Valtari af Vaskasteini (c. 128) Gaarne wil ik op gezag van erkende Duitsche autoriteiten aannemen, dat de bron waaruit onze dichter putte, een alemannische sage was. of althans een daaruit rechtstreeks afgeleide. Alleen zie ik het klemmende van Müllenhoffs redeneering niet in, dat aan een frankische sage niet te denken valt o m d a t Gunther *niet* overwint Maar Kögel gaat in zijne Geschichte der Deutschen Litteratur I, 236 vlg. een stap verder en tracht Sievers' meesterlijke Genesiscritiek te evenaren door een stoute poging om uit de taal onzer fragmenten het bewijs te putten dat we met een omwerking te doen hebben van een oudhoogduitsch origineel. Zie ik wel, dan zijn de zoogenaamde bewijsgronden die hij aanvoert, *zes* in getal. Of liever *vijf*, want de *bévue* dat *forsóc* het praeteritum van *forsécan* is, zullen we maar met den mantel der liefde bedekken en stilzwijgend voorbijgaan Die *vijf* andere worden niet met bijster veel zelfvertrouwen aangevoerd: we stuiten telkens op een *vielleicht*, *wahrscheinlich* of een *wird* c. inf., dat gelijke kracht heeft. T e n e e r s t e wordt *unscende* zonder schaduw van bewijs gescheiden van zijn lateren westsaksischen vorm *unscynde* en dit zoo maar even van *scyndan* afgeleid, dat »zich (voort)spoeden, iem. aandrijven of aansporen" beteekent, waaruit dan een beteekenis »onvergankelijk" voor het adjectief volgen zou. Daarentegen zou *unscende* ohd *unscant* 'tadellos' »wahr-

scheinlich aus dem ahd. Originale übernommen" zijn. Maar met welk recht wordt hier aan het Ags. een formatie ontzegd, die blijkens tal van adjectieven op *-e* allergewoonst is? Een *petitio principii* bewijst toch stellig niets en dat de scheiding van *unscynde* en *unscende* zuiver willekeurig is, zal ieder terstond inzien, als hij behalve de drie plaatsen in de Elene ook nog vs. 763 van den Daniel opslaat: hier dient het adjectief als epitheton van Belsazars aardsche macht en we weten hoe onvergankelijk die was, toen de bekende schrijfteekens op den muur verschenen! Ten tweede zou *stánfæt* B 3 »steenen vat", dat in het Nieuwe Testament werkelijk voorkomt (Mc. 14, 3 in toepassing op de albasten flesch), hier geen »steenen kist" kunnen beteekenen, omdat men zulk een lastig voorwerp ten strijde niet meeneemt. Had Kögel zich den tijd gegund van Heinzel's voortreffelijke verklaring van *stille gehíded* B 3 kennis te nemen, hij had zich wel gewacht te beweren dat *stánfæt* hier noodzakelijk »scheede" beteekenen moet; het moet natuurlijk Duitsch zijn en we worden verwezen naar — mhd. *swertfaz!* Ware het nog maar *steinvaz!* Voorts krijgen we te hooren dat *stán* »edele steen" (waarmede we hier niets te maken hebben) »der ags. poesie völlig fehlt". Het gewone Duitsche praatje van geleerden wien de mhd. *höfische wörter* door het hoofd spoken. Honderden woorden »fehlen der ags. poesie völlig" — omdat er toevallig geen aanleiding was ze te bezigen. Indien bij elke plaats, die een dergelijk, in de overige verzen »unbelegtes wort" bevat, aan uitheemschen oorsprong te denken valt, waar blijven we dan? wat is dan nòg echt? dan dienen alle ἅπαξ εἰρημένα opgeruimd of als bastaards verbannen. Maar het curieuse van het geheele geval is dat *stán* »edele steen" niet alleen in proza, maar ook in de poëzie werkelijk gevonden wordt. Wanneer ten minste de Phoenix (zie ald. v. 302) bij onzen criticus als »poesie" genade kan vinden; om van de *Gnom. Ex.* 190 maar niet te spreken! Als derde bewijsgrond geldt *ordwyga.* Had Kögel ook hier weer Heinzels noot nagelezen, hij had zich stellig gehoed voor de stoute bewe-

ring dat dit geen ags., maar »vielleicht" een ohd. woord is. Tot bewijs dient — de eigennaam *Ordwîg*. Men ziet het, op dit »vielleicht" is vrij wat af te dingen. Er bestaan tal van samenstellingen met *ord* en met *wiga*; hier treffen we een elders »unbelegtes" *ordwiga* aan: maar in welk dichtwerk vinden we *geen* nieuwe woorden? en dat wordt nu verdacht gemaakt wegens een Duitschen eigennaam, die niet eens met *wiga* is samengesteld! Inderdaad minder klemmend geredeneerd. En wie zegt ons dat *ordwiga* niet zeer gewoon was? Geven de poovere restes der angelsaksische epische poezie ons recht hierover te oordeelen? Het vierde argument is nòg zwakker. Van *hyrdan* A 1 »anfeuern" is »die übertragene Bedeutung im ags. selten; der Dichter wird das Wort aus dem deutschen Original beibehalten haben, wo sie öfter zu belegen ist." Maar dat Duitsche origineel dient toch eerst bewezen te worden voor we dit merkwaardige *wird* zullen toestemmen. Eerst zijn woorden verdacht gemaakt omdat ze maar *eens* voorkomen, nu wordt een rechtschapen verbum in opspraak gebracht omdat het *zeldzaam* is: het is goed ags, komt werkelijk voor [zelfs in proza!], maar het is *zeldzaam* en dus ontleend uit een *ondersteld* origineel. Veel overtuigende kracht heeft zoo'n *wird* zeker niet. — Eindelijk en ten laatste wordt een aanval beproefd op *fyrenlic* A 20. Grein vermeldt dit adjectief (zeer ten onrechte als adjectief, want het is een adverbium) alleen in den zin van 'malitiosus, malignus' »die hier nicht passt". Daarentegen kent het ohd. gedicht Muspilli een *virinlîh* »gefährlich", welke beteekenis hier ook wel niet past (en in 't voorbijgaan gezegd in Muspilli evenmin past), maar toch in eene bij uitnemendheid passende *kan* overgaan: immers uit voorgenoemde beteekenis »ist der hier geforderte Sinn 'kühn' leicht ableitbar". Dus moet het — nog altoos onderstelde en niet bewezen — ohd. origineel dit bnw. in dien »leicht ableitbaren Sinn" bevat hebben en nam de ags. omwerker dit preciosum plompweg over. Zeker zal men mij wel toegeven, dat, zelfs indien dit mogelijk is, het tegenovergestelde

nog oneindig mogelijker is te achten. En hiermede zijn de vijf bewijzen voor den uitheemschen oorsprong van den Waldere besproken en afgedaan. Wat ik verder in het midden te brengen heb tot tekstverklaring en als tekstcritiek, laat ik hier in den gebruikelijken vorm van Aanteekeningen volgen.

AANTEEKENINGEN.

A. 1. Bugge, vat (Tidskr. f. Phil. 8, 72) *hyrdan* op als het 'harden' van den smid: *hyne* zou dan op Mimming slaan. Den overgang van *hyrde hyne georne* 'vuurde hem ijverig aan' tot de volgende woorden acht hij te abrupt. Hiertegen merk ik op, dat werkelijk een *Hildegúð maðelode* of iets dergelijks (b.v. *hléoðrode*) kan zijn voorafgaan, in welk geval onze tweede vershelft als parenthesis fungeerde, vgl. Béow. 2793; maar noodzakelijk is dit niet omdat in *hyrde* reeds een *maðelode* steekt, gelijk b.v. *hét hyne brúcan wel*, Beow. 2813, zich aan de directe rede onmiddellijk aansluit. Weshalve ik de eerste vershelft aldus suppleer: *ȝ· ðá Hildegúð.*

A. 4. *hearne.* Overtuigend is Bugges pleidooi voor *heardne.* Maar het weglaten der *d* stel ik op rekening van den afschrijver, schoon ik de mogelijkheid eener fonetische syncope niet betwisten durf.

A 6. *nu gyt tó dæge*, nu nog. *Tó dæge* is voor ons gevoel overbodig. Men zou het kunnen schrappen en lezen: *gedréosan dryhtscipe! Nú is se dæg cumen*, waardoor men zich de moeite van het *ausfüllen einer lücke* besparen kan. Laat men *tó dæge* staan, dan kan toch nog A 7 en 8*b* als één *schwellvers* (cf. B. 16) worden aangemerkt. Over drievoudige alliteratie in de eerste vershelft, zie Sievers Metr. 93. Ik kies het laatste remedie.

A 15 *on weal fléon.* De regel is ook metrisch van aanbelang, omdat hier *fléohan* dient gelezen te worden, waaruit blijkt dat het gedicht niet jonger zijn kan dan het begin der achtste eeuw, ten ware men een overneming dezer formule uit oudere bronnen zou durven aannemen. Dat *on weal fléon* evenals *on fæsten fléon* eenvoudig beteekent 'zijn huid bergen, een veilige schuilplaats opzoeken' bewijzen *El.* 134 en *Byrhtnóð* 195 (reeds door Bugge geciteerd): in den eigenlijken zin is het natuurlijk *binnen de versterkte legerplaats* als laatste verdedigingsmiddel terugwijken (Beow. 2959?). Bugge denkt hier aan de rotskloof die Walth. 493—495 geschilderd wordt: doch Hildegonde spreekt hier niet alleen van den strijd met Gunthers mannen, maar in 't algemeen.

A 19. *mǽl ofer mearce* verandert Bugge, met verwijzing naar *Wéland* voor *Wélandes* A 2. in *mæles o. m.* 'over de grens des tijds' d. i. 'langer dan paste, al te lang' en vergelijkt Gen. 1719, Sat. 501, waar *mæles mearc* te lezen staat. Maar de vraag doet zich voor: indien Waldere *al te lang* streed, hetwelk kwalijk iets anders beteekenen kan dan 'na afloop van den slag', tegen wien vocht hij dan eigenlijk? Mij dunkt, Riegers opvatting *mǽl*, als parallel met *feohte*, verdient de voorkeur, te meer omdat *mæðelstede* werkelijk ook 'kampplaats' beteekent en men *mǽl* van *mæðel* niet scheiden kan. Ook zal

niemand die gewoon is ags. poëzie te lezen, direkt een anderen indruk krijgen dan dezen, dat de eerste vershelft van A 19 het *furðor feohtan sóhtest* nader uitwerkt. En de eerste indruk is wel eens de juiste. *Ofer mearce* verklaar ik daarom als 'de grens te buiten gaande' d. i. 'zijn strijdgenooten achter zich latende', moderner: 'buiten de linie' of 'vóór aan de spits'. Over *metod* kan ik met de verwijzing naar Grein (*meotudwang* = *déaðwang*) volstaan; en voor de constructie van *ondrædan* vergelijke men Beowulf 1674.

A 20. *tó fyrenlíce.* Reeds in Haupts Zs. 12, 267 is hiervan de juiste verklaring te vinden en met Bugge zie ik in het woord een adverbium, en niet het bekende adjectief 'snood', Van *firen* heeft de dat. plur. de beteekenis van 'geducht, geweldig', en *firenlíce* bepaalt hier op gelijke wijze het verbum als *firenum* een volgend adjectief, in denzelfden zin als *firen-*, als eerste lid eener samenstelling.

A 21ª. *Æt ðám ætstealle* kan, daar het den vorigen versregel nader bepaalt, niet getrokken worden tot *óðres monnes wlgrædenne*, welke woorden den strijd van man tegen man aanduiden en dus de schildering van den kamp voortzetten op de gewone epische wijze. Daarom valt alleen hier te *gissen*, wat *ætsteal* beteekenen kan. Kögel verklaart het door 'Anprall, Zusammenstoss', wat ik gaarne ondersteun door te wijzen op *ætstandan* in den zin van 'tot staan komen'. Het woord geldt dan van het slaagsraken eener aanrukkende legerschaar die op den vijand stuit, niet verder kan voorttrekken. Müllenhoffs 'fechterstellung zu angriff und vertheidigung' berust op de vergelijking van nhd. *antritt, anstand.*

A 24. *murnan* bet. 'bekommerd zijn', *ne murnan for* 'zich niet bekommeren (niet bezorgd zijn, niet geven) om'; *ne for feore murnan*, By. 259 'zijn leven niet tellen, het op 't spel zetten'; *nalles for ealdre mearn* Beow. 1442 in denzelfden zin; vandaar *ne murnan* in betr. tot personen zooveel als 'niet ontzien': *hit* (sc. *oferfyll*) *bið mægbana & morðslaga & hit ne murneð for nánum men* ('ontziet niemand') *nē for fæder nē for méder nē for bróðer nē for swuster nē for nánum gesibban men*, Wulfst. 242, 5; voorts in betr. tot daden: 'er niet voor terugdeinzen, er niet tegen opzien': *nalas for fæhðe mearn* 'hij zag niet op tegen vijandelijkheid d.i. waagde den strijd' Beow. 1537 enz. Eindelijk in betr. tot dingen 'ze niet schuwen': *for wætere ne murnon*, By. 96, ze schuwden het water niet, stortten zich in den stroom. Aangezien op onze plaats *ne murn ðu for ðí méce*, wel niet (als ik eerst dacht) beteekenen zal 'ontzie dat zwaard niet' in den zin van 'sla er duchtig op los', (wat eerder van een voorwerp gelden kan, *waarop* men slaat) en de oude verklaring 'treur niet om dat (verloren) zwaard' èn op zich zelf onjuist is èn in dit verband niet past; immers *ðí méce* ziet op Mimming; zoo blijft geen andere interpretatie over dan deze: 'wees niet bekommerd om', d.i. 'vertrouw gerust op dat zwaard, wees niet bezorgd dat het u in den steek zal

luten'; in den Waltharius slaat de held zijn zwaard stuk op den helm van Hagen (vs. 1374), wat in onze bewerking stellig *niet* gebeurd was. Hoe Mimming weet te klieven, ondervond in de oudnoordsche sage Amelias.

A 28. *Forsacan* heeft hier de constructie van *wiðsacan* (dat echter ook c. acc. et gen. voorkomt) en wordt met den datief verbonden. Overal elders regeert *forsacan* den accusatief en wel in den zin van 'weigeren', die hier uitnemend past. Bugge meent, dat de dativus hier op zijn plaats is daar het verbum 'iem. (het bezit van) iets betwisten' beteekenen zou. Maar waar komt deze bet. voor?

A 29*b*. *béaga léas* door Dietrich in *béga léas* veranderd. Bugge steunt deze emendatie door een fraai citaat uit Lokasenna v. 13 *Jós ok armbauga mundu æ vera beggja vanr, Bragi*, maar merkt daarbij op dat hier drie verschillende soorten van kostbaarheden zijn opgenoemd: wat in v. 29*a* eenvoudig een parallel is, brengt hij dus als een afzonderlijk begrip in rekening. Waarin ik hem niet volg: *syncfatu* (de pluralis van *sinc*) behoeven geen *fatu* te zijn: het zijn ook 'kostbaarheden' van allerlei aard.

A 30. *hláfurd sécan Ealdne éðel*. Mij hinderde steeds dat onbeduidende invoegsel *hláfurd*. Eerst zocht ik er een plaatsnaam in; want *patrem* kan hier niet bedoeld zijn, ook omdat *éðel* daarvan geen parallel is. Een vers uit den Beowulf verzoende me wat met dit op zich zelf *inepte*, althans geheel overtollige 'heer': vgl. v. 520 *ðonon he gesóhte swésne éðel Léof his léodum, lond Brondinga*. Dit *léof his léodum* is wel is waar beter op zijn plaats dan het kale *hlafurd*, maar ik durf aan dit laatste nu niet meer tornen, al kan het strikt genomen best gemist worden.

B 4. *ðóhte*. Men stelt het in vollen ernst zóó voor alsof de zending van zwaard en schatten aan Widia een feit geweest is. Maar waaruit blijkt dat *ðóhte* niets dan een 'hulpwerkwoord' is om een praeteritum uit te drukken? Uit de sage stellig niet; het ags. taalgebruik moet hier dus beslissen: *ðóhte* nu is 'was van plan', 'besloot', verder niets. Men zal dus de plaats woordelijk dienen te interpreteeren.

B 7*a*. *golde gegirwan*. Verg. Beow. 1028 *féower mádmas Golde gegyrede*. Ergo is *gegirwan* òf te verklaren als ik Altw. Granm. II pg. 188 § 130 en I, 203 voorsloeg, òf in *gegirwed* te veranderen.

B 7*b*. Ik vat *iuléan* op als 'oude dienst' en verander niet *genam* in *geman*, daar dit geheel onnoodig is. Over *léan* zie Heinzel in Zeitschr. f. d. Alt. 33, Anz. 192; hij vergelijkt Beow. 1809, Gen. 258 en 2933. Ik verwijs verder naar Graff 2, 219 *lôn* 'munus, beneficium'.

B 10*a*. *ðurh fíf(e)la gefeald*. Van dit *gefeald* een 'gefilde, een veld' te maken, gaat niet aan: 1) komt *gefilde* werkelijk in 't Ags. voor (Gr. pg. 12, 10); 2) zou, indien het woord geen *jo*- maar een oude *ja*-stam ware, de geapocopeerde vorm slechts òf *gefeld* òf *gefild*

kunnen geluid hebben; een „breking" *gefeold*, waarvan dan *gefeald* een graphische variant zou wezen, is onbestaanbaar. Derhalve valt slechts aan een afleidsel van *fealdan* „vouwen" of aan een gesyncopeerd *gefeald* voor *gefealod* van 't bekende *f(e)al(o)d* nl. „vaalt" te denken. Uit het laatste kan ik geen zin krijgen: men sluit toch een held niet in een schaapskooi op. En voor *gefeald* voor *fealdan* verwijs ik, schoon aarzelend, naar mhd. *valte* in den zin van „windung, ecke, winkel". Kenden we de sage maar! Een enkele toespeling daarop vinden we in Alphart Str. 251 (zie Grimms Heldensage 244, Bugge 11., Heinzel Ostgothische Heldensage pg. 72): Witege vertelt daar, dat Heime en Dietrich te Mûtaren (Mautern) in doodsgevaar verkeerden en door hem gered zijn. Elders heet Dietrich in de gevangenis geraakt te zijn bij de reuzen. Heinzel vergelijkt Elene 711, waar *nearwe* (dat. sg.) ongetwijfeld '(kerker)hol' beteekent; maar waarom op onze plaats B 8 de dat. p l u r a l i s gebezigd is, blijft duister. De samenhang (men lette vooral op *út forlét*) pleit sterk voor de juistheid van Heinzels gevoelen; maar volkomen zekerheid hebben we niet. Müllenhoff vertaalde Zd. f. D. Alt. 12, 278 'aus klemmen', zonder Alphart of Virginal te gedenken. Het inlasschen van *clommum* of *bendum* zou wel is waar weinig bezwaar opleveren, maar wordt door het metrum verboden.

B 13. *gúðbilla gripe* heeft men, om den voortreffelijken zin dien het geeft, vertaald met *puik der strijdzwaarden* geheel in aansluiting bij hen die *gripe* met on. *gripr* vergelijken. *Altnordisches im Waldere* zou dus aan te nemen zijn? Gelukkig is de stof niet *altnordisch* en zijn derhalve van zekere zijde ongerijmde gevolgtrekkingen niet te duchten. Toch betwijfel ik de juistheid der vertaling, omdat *gripr* in den zin van ags. *cyst* evenmin als ags. *gripe* in den eigenlijken zin van *kostbaarheid, kleinood* ergens voorkomt. Meermalen vinden we een plur. van *sweord*, waar van een enkel zwaard sprake is, en niet *geheel* onmogelijk acht ik het, indien hier hetzelfde van *gúðbill* gold en de geheele formule bloot den zin zou hebben van *zwaardhouw* d.i. abstractum pro concreto 'snijdend (tot den houw gereed) zwaard'.

B 12. *hildefrore* wordt door sommigen als *hildefromre* opgevat, door anderen in *hildefrófre* verbeterd. *Hildfrom* komt werkelijk voor *Andr.* 1204, schoon van personen Toch acht ik hier een substantief, dat nader in den volgenden regel omschreven wordt, het waarschijnlijkst en kies dus het laatste. Of de verandering van *-fróre* in *frófre* noodig is? In *the Rule of St. Benet* leest men insgelijks den *f*-loozen vorm (pg. 10, 1) en Logeman acht dezen zelfs 'fonetisch mogelijk' (pg. 121 *Noot*): deze laatste questie in het midden latende, verwijs ik voor het zoo gewone gebruik van *frófor* in den zin van 'toeverlaat, steun' (synoniem met *fultum, wraðu*) naar Grein's Gloss. en wel inzonderheid naar de aldaar geciteerde plaatsen uit het Runenlied.

B 19*a*. *Géapneb* versta ik niet. Het heeft veel van een bahuvrîhi uit

géap en het bekende *neb*: dit laatste maakt wel (figuurlijkerwijs gesproken) in Raadsel 79, 4 een stuk uit van den helm, maar past bij geen *réaf* of krijgskleed, gesteld men nam al aan dat we hier reeds met den uit de *byrne* ontstanen halsberg te doen hadden, dien Lehmann in zijn dissertatie *Brünne und Helm* pg. 14 beschrijft: want het stuk dat 'den Hinterkopf, den Scheitel, einen Theil der Wangen und des Kinns bedeckte' zal toch wel niet *neb* genoemd zijn? Dietrich ontduikt de moeilijkheid door *neb* te nullificeeren: 'es dient hier in der composition nur zur poetischen fülle': zoo kan men zich uit alles redden. Kögel vertaalt 'weitnabig', waardoor de lezer in den waan wordt gebracht, dat wij hier met de *naaf* van een wiel, ags. *nafu*, te doen hebben. Wat natuurlijk onmogelijk is, èn om den zin èn om de grammatica. De toelichting van het ongemeene hd. woord wordt in de volgende bewoordingen gekleed: 'das heisst mit grossen Nägeln oder Buckeln versehen, denn die Brünne war ein Lederkoller mit Goldknöpfen, vgl. *negldar váru brynjur*'. Daargelaten dat we hier niet aan een *lederkoller* hebben te denken, is de beteekenis van *neb* in den zin van 'nagel, buckel' louter fictie. Grein's *géapueb* zou hier uitnemend passen, indien van een geweven bovenkleed sprake ware: dat een *byrne* niet 'geweven' is, vertelt ons in het Leidsche Raadsel *de Lorica* het harnas zelf; een ringenpantser of malienkolder was *handlocen*.

B 21. *tó habbanne*. 'Zu haben' d.i. te verkrijgen, zou hier een wonderlijke ironie zijn. 'Om te behouden, niet af te staan', zal wel de bedoeling zijn.

B 22*b*. *Ne bið fáh wið mē. Fáh wið* — beteekent 'in veete of vijandschap levende met —, vijandig tegen —', waarvan reeds Grein n zijn glossarium sub 3) een viertal voorbeelden opgeeft (in proza ook bekend). Wanneer Walther door de zwaarden zijner vijanden weder bedreigd zal worden, begeeft hem zijn harnas niet, blijft zijn trouwe vriend, 'zal hem niet tot vijand zijn'.

B 29*a*. *gif ðá earnunga ér geðenceð*. Vgl. By. 196: *gif hi þá (ge)earnunga ealle gemundon þe he him tó duguðe gedón hæfde* 'indien zij de weldaden alle gedachten die hij (hun heer) hun tot hun voordeel bewezen had'. Maar men verstaat onze plaats anders en vat *earnunga* met Dietrich als 'verdienste, die guten werke' op. Wat geeft hier dat vroegere *denken* aan verdienstelijke daden? het komt er immers alleen op aan dat *God* die gedachtig is en helpt? en God kan toch kwalijk (wegens *ér*) het subject van *geðenceð* zijn. Daarom zie ik maar twee mogelijkheden: of *ðá earnunga* als Gods weldaden te interpreteeren, òf de woorden op te vatten in den zin van *ðá tó gearnianne*, zoodat *ðá* feitelijk gelijk aan *ðære gloce* is: *earnung* c. gen. object. is bekend.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den SEPTEMBER 1895.

Tegenwoordig de Heeren KERN, voorzitter, BOOT, BEETS, FRUIN, NABER, VAN DER WYCK, DE GOEJE, COSIJN, QUACK, PLEYTE, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, SIJMONS, S. MULLER FZN., DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, DE GROOT, KARSTEN, VAN HELTEN, ROGGE en SPRUYT, secretaris; voorts het buitenlandsch lid, de Heer PAUL FREDERICQ.

De Heeren Fockema Andreae en A. Pierson hebben bericht gezonden verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris doet mededeeling van een schrijven van Zijne Excellentie, den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij aan de Akademie gevraagd wordt of haar Nederlandsche geleerden bekend zijn, bereid zich, buiten bezwaar

van 's Rijks schatkist, door de Regeering te laten afvaardigen naar het 11de Americanisten-congres, dat van 15 tot 20 October 1895 te Mexico zal vergaderen. Daar op de vraag van den Voorzitter geen der aanwezige leden zich daartoe bereid verklaart en de tijd niet toelaat de afwezigen te raadplegen, wordt besloten den Minister te antwoorden dat aan de Akademie geen zoodanig geleerde bekend is.

De Secretaris leest een brief voor van Mr. M. P. G. Kappeyne van de Coppello, waarin bericht wordt gegeven van het overlijden van Mr. J. Kappeyne van de Coppello, rustend lid der Akademie, en deelt mede dat deze brief met een brief van rouwbeklag is beantwoord. Naar aanleiding van dit schrijven wijdt de Voorzitter eenige waardeerende woorden aan de nagedachtenis van den overledene, dien de Akademie vooral als gelukkig beoefenaar van het Romeinsch recht heeft leeren kennen. Voorts herdenkt hij het overlijden tijdens de vacantie van het buitenlandsch lid H. von Sybel, zonder twijfel een der voortreffelijkste geschiedschrijvers van het hedendaagsch Duitschland.

De Secretaris deelt mede dat voor de boekerij is ingekomen van den correspondent J. Groneman een boekwerk, getiteld: *De Garĕbĕgs van Ngajogyåkartå.*

Daarop wordt het woord gegeven aan den Heer Cosijn tot de voordracht zijner aangekondigde bijdrage over de Angelsaksische Waltharius-fragmenten. Hij vergelijkt hun inhoud met Eckeharts Latijnsch gedicht, wijst op punten van verschil en overeenkomst en licht enkele verzen critisch en exegetisch toe. Het geheele gedicht kan kwalijk een omvangrijk stuk geweest zijn, maar moet zich bepaald hebben tot de behandeling van den strijd van Walther in de Vogeezen, afloopende in één dag. Ten slotte bestrijdt hij het gevoelen van Kögel, volgens wien het Angelsaksisch poëem een vertaling of trouwe bewerking zou zijn van een oudhoogduitsch origineel.

De Voorzitter dankt den Spreker voor zijne bijdrage en

vraagt of zij bestemd is om in de *Verslagen en Mededeelingen* te worden opgenomen. Nadat de Spreker deze vraag toestemmend beantwoord heeft, vraagt de Heer Sijmons of de verklaring van den Spreker de dichterlijke waarde niet al te zeer vermindert en oppert hij enkele bedenkingen aangaande bijzonderheden. De Heer van Helten wenscht opheldering aangaande een drietal plaatsen der vertaling, die de Spreker vóór den aanvang zijner voordracht aan elk der leden had ter hand gesteld. — De Spreker antwoordt dat men z.i. inderdaad de middeleeuwsche dichters niet zoo *au sérieux* moet nemen, als men doen zou door ze aan den hedendaagschen maatstaf te meten, en bespreekt de opmerkingen en vragen, die de HH. Sijmons en van Helten aangaande bijzondere punten zijner bijdrage gemaakt hebben.

De Voorzitter heet het buitenlandsch lid, den heer Paul Fredericq welkom en geeft hem het woord tot het voordragen zijner aangekondigde bijdrage over »de geheimzinnige ketterin Bloemaerdinne te Brussel in de 14de eeuw". Deze Bloemaerdinne, aldus genaamd omdat zij behoorde tot het geslacht Bloemaert, vroeger alleen bekend door een *plaats* in Ruusbroec's levensbeschrijving door broeder Henricus a Pomerio, blijkt volgens een ontdekking van wijlen den Heer Ruelens, den conservator der handschriften aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dezelfde te zijn als »zuster" Hadewyck, wier gedichten door Jonckbloet in zijne laatste uitgave behandeld zijn en wier proza nog onuitgegeven is. Ruusbroec voelde zich dikwijls genoopt op te komen tegen de ketterijen van Bloemaerdinne-Hadewych, aan wie het volk mirakels toeschreef en die een grooten aanhang had van personen, welke zij »de Nuwe" noemde in tegenstelling van »de Oude" of »de Vremde", en aan wie zij elk voorjaar een zendbrief richtte. Spreker deelt het een en ander mede over den inhoud, bepaaldelijk uit de beschrijving harer ecstatische toestanden en van de uitputting, die daarop volgde. Uit Hadewych's geschriften volgt voorts met waarschijnlijkheid dat »de Nuwe" vrij talrijk waren, vooral in Brabant. Dat

de Inquisitie zich bemoeid heeft met de ketterijen, waartegen Ruusbroec opkwam, blijkt niet; misschien leidde de vereering der volksmenigte en de hooge stand van Bloemaerdinne tot grooter toegefelijkheid dan anders gebruikt zou zijn.

Deze voordracht, die door den Spreker op verzoek van den Voorzitter voor de *Verslagen en Mededeelingen* wordt afgestaan, geeft den Heer Blok aanleiding tot de vraag, of de Heer Fredericq misschien eenig verband ziet tusschen de secte der »Nuwe" en die der »Vrije Geesten", en den Heer Verdam tot het uitspreken van den wensch, dat het proza van »zuster" Hadewych moge uitgegeven worden, waardoor het verstaan harer duistere gedichten misschien zou worden bevorderd. Nadat de Spreker geantwoord heeft dat naar zijne meening de secte der Vrije Geesten in Nederland eerst veel later, in de 15de eeuw, is doorgedrongen en dat Hadewych's proza eerstdaags zal uitgegeven worden door Prof. Vercoullie voor de maatschappij der Vlaamsche bibliophilen te Gent, wordt de discussie gesloten.

Bij de rondvraag wordt door den Heer Kluyver voor de boekerij aangeboden Afl. 7 van Deel II van het Woordenboek der Nederlandsche taal. Daarna wordt de vergadering gesloten.

DE GEHEIMZINNIGE KETTERIN

BLOEMAERDINNE (ZUSTER HADEWIJCH),

EN DE

SECTE DER „NUWE" TE BRUSSEL IN DE 14de EEUW

DOOR

PAUL FREDERICQ.

Te midden van Ruusbroec's levensbeschrijving, die de merkwaardige Heinricus de Pomerio (van den Bogaerde) in 't begin der 15de eeuw, omstreeks 1420, in zijn werk *De origine monasterii Viridisvallis* inlaschte, komt een hoofdstukje voor, getiteld: *Quomodo occultam haeresim et ejus fautricem, dictam vulgariter Bloemardinne, in oppido Brurellensi famosam, confutavit* [1]). Het is het eenig geloofwaardig bericht, dat wij over die geheimzinnige Brabantsche ketterin der 14de eeuw bezitten, en het werd eenvoudig nageschreven en overgenomen in al de latere werken, die van haar gewaagden [2]).

[1]) Henricus de Pomerio, *De origine*, enz., naar Brusselsche handschriften uitgegeven in de *Analecta Bollandiana*, deel IV, blz. 286 (1885); afgedrukt in mijn *Corpus doc. Inquisitionis Neerlandicae*, deel I, bl. 186. Over den schrijver raadplege men Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, deel II, blz. 214—236 en 299

[2]) Mastelinus van Diest (midden der 15de eeuw); Surius (16de eeuw); J. Latomus en J. Hoybergius, *Corsendonca* (1644); A. Heylen, *Historische verhandelinge nopende de ketterye der Bloemardine* (1791); E. van Even, *Bloemardine, eene Vlaemsche hervormster uit de XIVe eeuw* (*De Katholiek*, jaargang 1854); dezelfde, *Bloemardinne, de Brusselsche ketterin* (uitgaven der Kon. Vl. Academie 1894).

Dat hoofdstukje luidt aldus: »Ten tijde dat de dienaar Gods [Jan van Ruusbroec] nog een seculier priester was, leefde er in de stad Brussel eene vrouw, die een verdorven geloof aanhing (*perversi dogmatis*) en in de wandeling (*vulgariter*) Bloemaerdinne werd geheeten. Zij stond zoo hoog in de volksfaam aangeschreven, dat men zich inbeeldde, dat, wanneer zij naar 't altaar trad om de heilige communie te ontvangen, zij tusschen twee serafijnen stapte. Zij schreef veel over den geest der vrijheid en over eene allerafschuwelijkste venerische liefde [1]), die zij eene serafijnsche noemde; daarom werd zij door veel aanhangers als de uitvindster eener nieuwe leer vereerd. Leerarende en schrijvende zat zij in eenen zilveren zetel, die na haren dood, zegt men, uit bewondering voor hare leer aan de hertogin van Brabant werd aangeboden. Het volk geloofde, dat door aanraking van haar doode lichaam de kreupelen weer gezond konden worden. Onze Ruusbroec, een man vervuld met den geest der godvruchtigheid, gevoelde medelijden voor deze doling en weerstond dadelijk deze verderfelijke leer. En ofschoon zij veel volgelingen telde, nam hij het schild der waarheid op en ontmaskerde zeer waarachtig hare logenachtige en kettersche geschriften, die zij te elken jare (*quotannis*) als haar van God ingegeven (*tanquam divinitus inspirata*) gewoon was te vervaardigen tot ondermijning van ons geloof. Dit doende toonde Ruusbroec zich ongetwijfeld bezield met den geest van wijsheid en koenheid, niet vreezende de hinderlagen harer volgelingen, noch bedrogen door het blanketsel harer valsche leerstelsels, die den schijn der waarheid aannamen.

»Inderdaad" — voegt er Hendrik van den Bogaerde bij — »ik kan uit eigene ondervinding getuigen, dat deze allerafschuwelijkste geschriften bij 't eerste zicht in 't kleed der waarheid schenen gehuld, zoodat niemand in staat zou zijn geweest er het zaad der ketterij in te ontdekken, tenzij door de genade en de hulp van Dengene, die leermeester is

---

[1]) De spiritu libertatis et nefandissimo amore venereo, quem et seraphicum appellabat.

aller waarheid". Zoo schrijft de gemoedelijke broeder van Ruusbroec's klooster te Groenendaal.

Van Bloemaerdinne weet men verder niets, tenzij dat zij waarschijnlijk omstreeks 1336 te Brussel zal zijn gestorven [1]), en dat een schrijver der 15de eeuw, de monnik Jan van Meerhout, beweert, dat er schier honderd jaar later, omstreeks 1410, nog te Brussel aanhangers harer secte door de Inquisitie moesten uitgeroeid worden: »Henricus Sellius.... constitutus est Bruxellis inquisitor haereticae pravitatis pro extirpandis reliquiis nefandae illius haeresis, quam Bruxellis tempore Joannis Ruysbrochij seminasse quandam feminam, cui nomen Blommardina, scribit noster Merhout" [2]).

Intusschen bezitten wij in onze taal uit het einde der 13de eeuw of uit het begin der 14de eeuw — juist uit den tijd, toen Bloemaerdinne geleefd en gebloeid heeft — eene verzameling allervreemdste geschriften, welke mij sedert lang aan de Brusselsche ketterin deden denken, want zij zijn uit de pen eener vrouw gevloeid en handelen uitsluitend over de goddelijke »Minne" en den geest der vrijheid, *de spiritu libertatis et nefandissimo amore venereo, quem et seraphicum appellabat*, zooals Hendrik van den Bogaerde getuigt van Bloemaerdinne's geschriften; daarenboven telt men er eene reeks stukken onder, die blijkbaar zendbrieven zijn, ter gelegenheid van het nieuwjaar voor geloofsgenooten geschreven. Ook kwam natuurlijk bij mij de vraag op: Zijn dat niet die *scripta fucata et haeretica, quae tanquam divinitus inspirata illa quotannis in fidei nostrae derogationem disseruit?*

In hare werken noemt zich de schrijfster tweemaal, doch onrechtsstreeks; zoo vernemen wij dat zij *Hadewijch* [3]) heet; en de afschrijver van een der drie handschriften noemt haar eens *Haywigis* [4]), een anderen keer *Haywige* [5]), eene derde

[1]) Dit heeft de heer Ruelens zoo goed als bewezen in zijne onuitgegeven verhandeling, waarvan ik verder gewaag op blz. 4, noot 4.

[2]) J. Latomus en J. Hoybergius, *Corsendonca*, blz. 84; *Corpus*, deel I, blz. 266.

[3]) II, *Proza*, blz. 180 en 188.

[4]) In den titel *Epistole Haywigis* (Handschrift C).

[5]) In den titel *Visiones Haywige* (zelfde handschrift).

maal *Haduw* [1]). Dit schijnt ons van Bloemaerdinne te verwijderen. Maar wijlen de heer Karel Ruelens, in leven conservator der handschriften aan de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, heeft in het archief van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen aldaar een aantal stukken ontdekt, waarin van 1305 tot 1335 eene *Domicella Heilwigis dicta Blommardine*, dochter van *Wilhelmus dictus Bloemaert*, in vermeld wordt, eene rijke patriciersdochter, die juist in dien tijd te Brussel leefde [2]). De naam van Bloemaerdinne, die zij *vulgariter* droeg, is aldus eenvoudig gesproten uit dien van het geslacht der Bloemaerts, zooals de naam Reinaerdinne stamt uit dien der Reinaerts, enz. Overeenkomst van tijd, van verblijfplaats en van naam [3]), en, wat mij eerst trof en nog meer overtuigde, overeenkomst in den inhoud der kettersche geschriften, — zijn beide verrassende punten niet voldoende om de waarschijnlijkheid van de vernuftige gissing des heeren Ruelens te doen uitkomen?

Of nu Bloemaerdinne en »zuster" Hadewijch — zooals hare uitgevers [4]) de Brabantsche schrijfster zonder eenig be-

---

[1]) II, *Proza*. blz. 34 (Handschrift C).

[2]) Kort vóór zijnen dood, in 1888, stelde mij de heer Ruelens zijne onuitgegeven verhandeling ter hand, getiteld: *Jan van Ruysbroeck Blommardinne*, waarin hij de uitkomsten zijner jarenlange opsporingen in de Brusselsche archiefstukken te boek gesteld had. Op mijn voorstel besloot de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen van Gent, dat die merkwaardige verhandeling bij de inleiding zou worden gevoegd van Zuster Hadewijch's *Proza*, waarvan de uitgave aan mijnen ambtgenoot, Prof. J. Vercoullie, werd opgedragen. Nu dat dit *Proza* eerstdaags zal verschijnen, kan men ook op een spoedig afdrukken van Ruelens' studie rekenen.

[3]) De eenige moeilijkheid, wat den naam betreft, is, dat de Bloemaerdinne der Brusselsche archiefstukken *Heilwigis* als voornaam draagt, terwijl de schrijfster *Hadewych* of *Haywigis* heet. Is de verwarring tusschen die beide schier gelijkluidende voornamen gansch onmogelijk?

[4]) Wijlen Professor J. F. J. Heremans en zijn neef wijlen Dr. C. J. K. Ledeganck gaven in 1875, voor de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen van Gent, het eerste deel (*Gedichten*) der *Werken van Zuster Hadewijch* uit. Professor Vercoullie zal eerlang ook haar *Proza* in dezelfde reeks uitgeven. Met de meeste bereidwilligheid stelde hij de afgedrukte vellen te mijner beschikking, waarvoor ik hem hier mijnen besten dank betuig. — De uitgave van die zoo belangrijke dicht- en prozawerken van

wijs noemen — ja dan neen ééne en dezelfde ketterin zijn geweest, zooveel is zeker, dat de bedoelde geschriften kettersch zijn en ons allerlei kostelijke bijzonderheden aanbieden over eene geheimzinnige secte, die tijdens de 14de eeuw in de Nederlanden heeft gebloeid.

Hadewijch schreef in verzen en in proza. Als lyrische dichteres heeft ze Jonckbloet waardig geoordeeld van eene niet onaanzienlijke plaats in de laatste uitgave, die hij van zijne *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* [1]) zelf bewerken mocht. Hare verzen bestaan uit liederen, waaronder zeer frissche en roerende, en uit mengeldichten; haar proza, uit brieven en uit visioenen mitsgaders uit eene kleine onbeduidende verhandeling [2]). Alles wat zij schreef, verzen

---

Hadewijch is eene echte lijdensgeschiedenis. Jan Frans Willems en Mone dachten er reeds aan, die geschriften uit te geven. In Oogstmaand 1852 zonden de heeren A. Angillis, alsdan student te Leuven, en Edw. van Even, alsdan tweede bibliothecaris der Hoogeschool aldaar, een prospectus in 't licht, waarin zij eene verzameling aankondigden, die „de werken onzer Vlaemsche dichteressen" zou bevatten, van de 13de eeuw af tot op hunnen tijd. Onder den titel van *Werken der Vlaemsche dichteressen uit den voortijd* kwam dan ook in 1853 eene eerste aflevering uit, met den ondertitel: *Liederen eener onbekende kloosterlinge uit de XIIIde eeuw, voor de eerste maal uitgegeven naer een handschrift der Burgondische Bibliotheek* (met klein fac-simile, XI—20 blz.; Thielt, drukkery van Horta-De Laere, Yperstraet 12). Door gebrek aan inschrijvers ging de uitgave nooit verder. Zij bevatte slechts de zes eerste liederen en twee strofen van het zevende lied van Hadewijch. Prof. C. P. Serrure, Jhr. Ph. Blommaert en Dr. F. A. Snellaert koesterden op hunne beurt het plan om Hadewijch's geschriften uit te geven; maar zij stierven, voordat zij hun voornemen ten uitvoer gebracht hadden. Weer later ondernamen Prof. Heremans en zijn neef Dr. Ledeganck de uitgave, maar beide zijn overleden, zonder die verder dan de *Gedichten* te hebben gebracht. Eindelijk heeft Prof. J. Vercoullie ook het *Proza* zorgvuldig laten afdrukken. Eerstdaags zal, na meer dan 40 jaren, de uitgave van Hadewijch's volledige geschriften onder ieder's bereik staan. Beter laat dan nooit.

[1]) Derde uitgave, deel II, blz. 273—286 (1885). — In hare gedichten openbaart Hadewijch eene bewonderenswaardige meesterschap over techniek, strofenbouw, versmaat en rijm. Bij geen enkelen onzer middeleeuwsche lyrische dichters is die gave in zoo hooge mate aanwezig.

[2]) De liederen zijn ten getale van 45; de mengeldichten, van 32. De prozawerken bevatten, volgens de opschriften van Hs. C, *Epistole Haywigis*, verdeeld in 31 hoofdstukken; *Visiones Haywige*, verdeeld in 24 hoofdstukken; en het kort *Twee-vormich Tractaetken*.

zoowel als proza, onderscheidt zich door duisterheid en tevens door hartstochtelijkheid, die beide hier en daar aan onsamenhangenden onzin grenzen, zooals het overigens bij de meeste mystieken, zelfs bij onzen grooten Ruusbroec, soms het geval is.

Het hoofdthema van al Hadewijch's geschriften is de lof en de ontleding der mystieke liefde tot God, die zij *Minne* noemt. Hare leus schijnt te zijn wat zij bij den aanvang van haar achtste lied verkondigt:

Altoes machmen van Minnen singhen,
eest herfst, eest winter, eest lenten, eest somer! [1])

Duizenderlei zijn hare variaties op dat hoofdthema, dat zij in gloeiende lierzangen, in soms roerende brieven, in nevelachtige en toch zeer aanschouwelijke visioenen, met eene medeslepende virtuositeit, en ook tot vervelens toe, behandelt. Meer bepaald in hare liederen meen ik de stukken te erkennen, die zij te elken jare (*quotannis*) voor hare geloofsgenooten schreef, daar die lyrische zangen meerendeels aanvangen met eene zinspeling op het aanstaande nieuwe jaar, dat alsdan in Brabant met Paschen begon, en op de ontwakende lente, die met den terugkeer van het Paaschfeest samenviel; als bijvoorbeeld in de eerste stroof van haar eerste lied:

Ay, al es nu die winter cout,
cort de daghe ende die nacht langhe,
ons naket saen een somer stout,
die ons ute dien bedwanghe
saen sal brenghen, dat es in scine,
bi desen nuwen iare.
Die hasel brenghet ons bloemen fine:
dat es een teeken openbare.
Ay, *vale, vale, millies,*
ghi alle, die in nuwen tide,
si dixero, non satis est,
omme Minne wilt wesen blide! [2])

[1]) I, *Gedichten*, blz. 31.

[2]) I, *Gedichten*, blz. 3.

In deze lierzangen, evenals in hare brieven in verzen en in proza, richt zij zich tot geloofsgenooten om hen aan te wakkeren tot beoefening der Minne, te loven over hunne vurigheid of te berispen over hunne lauwheid; doch in hoofdzaak bespreekt zij te dier gelegenheid telkens het wezen en de werking der Minne met hare onbeschrijvelijke genuchten en bovenmenschelijke ekstatische verrukkingen, voorafgegaan en gevolgd door grondelooze wanhoop en allersmartelijkste prostratie.

In hare gedichten en in hare visioenen in proza [1]) geeft

---

[1]) Ziehier de korte inhoud van de 14 *Visiones Haywige*: 1. Een plein met wonderlijke boomen en bloemen wordt haar getoond en uitgelegd door eenen engel; een boom staat met zijne wortels in de lucht en zijne kruin in den grond. God vertoont zich aan haar als een doorschijnend kristallen kruis met eenen troon, eene schijf, zon, kolommen, vuur, edelsteenen, draaiend wiel, enz — 2. Aanspraak van God tot haar. (Geene beschrijving van het vertoonde). — 3. Zij aanschouwt den H. Geest, die eene stem laat hooren. — 4. Twee allegorische koninkrijken. Een engel geeft zeven vleugelslagen, waarbij zon, maan, starren, enz. stilstaan. De hemel gaat open. Stem als donder en bazuin. Aanspraak van God tot haar. — 5. De drie „overste" hemelen worden haar vertoond met de tronen, cherubijnen en serafijnen, ook de dieren der *Openbaring* van St. Jan, die tot haar spreekt en zij tot God, die op zijnen troon zit. — 6. Een engel met wierookvat stelt haar aan God voor als eene vrouw van 19 jaar, vol vurig verlangen. Van op zijnen troon laat God eene vreeselijke stem hooren. — 7. In de kerk komt een arend van 't altaar naar haar gevlogen en weldra volgt Jezus om haar de communie uit te reiken en te omhelzen. — 8. Hooge berg met vijf symbolische wegen. Gesprek van Hadewijch met God. — 8. Eene prachtige Koningin met drie jonkvrouwen komt tot haar en treedt met haar in gesprek. — 10. De stad Jerusalem met al de volmaakten. Arend en Evangelist spreken tot haar. — 11. Verward visioen: wiel, lam, feest, David met zijne harp, geboorte van een kind, geesten, vogel fenix, die twee arenden verslindt (St. Augustinus en zijzelve), de werken der Minne, enz. — 12. Heerlijke stad met God gezeten op eene draaiende schijf. Twee arenden. Optocht van volmaakten, die de bruid met de 12 deugden opleiden. Rede van eenen arend. — 13. Zang der serafijnen. God's aanschijn met zes vleugels. Nieuwe optocht der reinen en der serafijnen. Zij wordt op God's troon gezet en spreekt met de engelen en met Maria. Getal der volmaakten. — 14. God op zijnen troon. Opsomming der volmaakten in hemel en op aarde met allerlei namen, getallen en verblijfplaatsen.

In Hadewijch's gedichten komen ook zeer vreemde dingen voor: bij voorbeeld, dat de Minne als een kind slechts na negen maanden voldragen is, met de omstandige beschrijving der negen maanden er bij (I,

Hadewijch ons herhaaldelijk omstandige verslagen over hare gewaarwordingen tijdens hare ekstazen, meermaals met opgave van tijd en plaats. »Het was in enen sondage ter octaven van Pentecosten . . . Het was op enen Cinxendach [1]) . . . Een Paesdaghes . . . Ic sat op enen Meidach ende soude messe horen van Sinte Jacoppe, alst recht was; want het doe sijn dach was [2]) . . . Ic was in Assumptiedaghe [3]) te mettenen . . . Het was in enen dertiendaghe [4]) . . . Te enen Cinxendaghe . . . in de dagheraet; ende men sanc mettenen in de kerke, ende ic was daer . . . Ic was in *Nativitate beate Marie* [5]) te mettenen, ende na die iij lessene . . . Cortelike daer na in dandere nocturne . . . In sente Jans daghe Evangeliste inde Kersdaghen [6]) . . . In enen dertiendaghe was ic binnen der messen . . . Ic lach op enen Kerstnacht . . . Ic was tsondaechs vore Sinxenen, vore die dagheraet, inden gheeste opghenomen." [7]). Soms geeft zij ook den duur harer ekstazen op: eene, die »te mettenen" was begonnen, bleef duren »tote hoghe opten dach" [8]); eene andere, slechts »ene halve ure" [9]); eene derde, iets minder [10]).

Het begin harer visioenen gaat bij wijlen gepaard met een hevig lichaamslijden: »Te enen Cinxendaghe waert mi vertoent inde dagheraet; ende men sanc mettenen in de kerke, ende ic was daer. Ende mijn herte ende mine aderen ende alle mine leden scudden ende beveden van begherten; ende mi wast (alst dicke heeft geweest) soe verwoedeleke ende

---

Gedichten, blz. 233—238); dat de Minne eene »taverne" houdt, waar de gasten »comen gherne" (aldaar, blz. 290); enz.

[1]) Pinksteren.

[2]) De eerste dag der Meimaand.

[3]) *Assomption de la Vierge* of O. L. Vrouwehemelvaart (15 Augustus).

[4]) Dertiendag is zooveel als Drie Koningendag (6 Januari).

[5]) 8 September.

[6]) 27 December.

[7]) II, *Proza*, blz. 119, 133, 134, 135, 139, 141, 144, 151, 153, 156, 162, 167.

[8]) II, *Proza*, blz. 153.

[9]) II, *Proza*, blz. 155,

[10]) II, *Proza*, blz. 144.

soe vreseleke te moede, dat mi dochte, icne ware minen lief niet ghenoech ende mijn lief en vervulde minen niet, dat ic stervende soude verwoeden ende al verwoedende sterven. Doe was mi van begheerleker Minnen soe vreeseleke te moede ende soe wee, dat mi al die lede, die ic hadde, sonderlinghe waenden breken, ende alle mine aderen waren sonderlinghe in arbeite. Die begerte, daer ic doe in was, die es onseggheleke enegher redene ochte iemens, die ic kinne; ende dat selve, dat icker af segghen mochte, ware ongehoert vore al die, die de Minne niene bekinden... Doe mi aldus vreseleke te moede was, doe versagic vanden outare comen ghevlogen te mi enen aren (*arend*), die groet was, ende hi seide te mi: »Wiltu .i. werden, soe ghereide di!" [1]) Ende ic waert op mine knien", ... enz. [2])

Na de ekstaze volgt dan ook soms eene verschrikkelijke neerslachtigheid. In het zesde visioen zegt haar de Minne tot afscheid: »Ic gheleide di God ende mensche weder in die wrede werelt, daer du salt ghesmaken alre doede"... Ende ic wert met dien weder bracht iammerleke in mi selven." [3]). Of nog: »Ende ic quam weder in mijn leet met meneghen groten wee" [4]).

Tijdens hare ekstazen verliest zij het bewustzijn: »Doe wonderde mi van al dier rijcheit, die ic ghesien hadde in heme (God); ende bi dien wondere quamic buten den geeste, daer ic in hadde ghesien al dat ic sochte; ende, alse ic alsoe ghedaen in al dier rike verweentheit kinde mijn anxteleke lief ende mijn onseggheleke soete, doe vielic buten den geeste van mi en van al dien, dat ic in hem ghesien hadde, ende viel al verloren in die ghebrukeleke borst siere naturen der Minnen. Daer in blevic verswolgenleke verloren buten allen verstannesse van el iet te wetene noch te siene noch te verstane dan ien te wesene met hem ende dies te ghebrukene. Daer in blevic min dan i. halve ure.

---

[1]) Wilt gij u met God (de Minne) vereenigen, zoo bereid u,

[2]) II, *Proza*, blz. 144, 145.

[3]) II, *Proza*, blz. 144.

[4]) II, *Proza*, blz. 141.

Doe werdic weder ghewect in enen geeste ende ik bekinde weder alse te voren ende verstont alle redene" [1]). In een ander visioen, dat ook in de kerk geschiedt, daalt Christus van het altaar af, komt tot haar, geeft haar eigenhandig de heilige communie en omstrengelt haar: »Daer na quam hi selve te mi ende nam mi altemale in sine arme ende dwanc mi ane heme. Ende al die leden, die ic hadde, ghevoelden der siere in al hare ghenoeghen na miere herten begherte na miere menscheit. Doe werdic ghenoeghent van buten in allen vollen sade" [2]).

Veeltijds komen die ekstazen haar op bij 't ontvangen der communie in de kerk, of zelfs eens in haar bed: »Het was in enen sondaghe ter octaven van Pentecosten, dat men mi Onsen Here heimelike te minen bedde brachte, omdat ic ghevoelde soe grote treckinghe van binnen van minen gheeste, dat ic mi van buten onder de menschen soe vele niet gehebben en conste, dat icker (*ter kerke*) ghegaen ware" [3]). Toen Jezus haar eigenhandig de H. Hostie komt uitreiken, doet zij er het volgende verhaal van: »Doe quam hi van den outare, hem selven tonende alse een kint; ende dat kint was vander selver ghedane, dat hi was in sinen eersten iij jaren. Ende hi keerde hem te mi waert ende nam uter ciborien sinen lichame in sine rechte hant; ende in sinen slinke hant nam hi enen kelc, die sceen vanden outare comende, mer ic en weet waren hi quam. Daer mede quam hi in die ghedane des cleeds ende des mans, dat hi was op dien dach, doe hi ons sinen lichame eerst gaf, alsoe onderdanechlec te mi comende als i., die eens anders al es; doe gaf hi mi hem selven in specien des Sacraments in figuren, alsoe mens pleecht, ende daer na gaf hi mi drinken uten kelke, ghedane ende smake alsoe mens pleghet" [4]).

In die visioenen, met het ontvangen der communie gepaard, ziet zij ook serafijnen. In het 13de cap. heeft zij in den

---

[1]) II, *Proza*, blz, 143, 144.

[2]) II, *Proza*, blz. 146.

[3]) II, *Proza*, blz. 119.

[4]) II, *Proza*, blz. 146.

hemel eenen serafijn tot geleider, die haar op den zetel van God's Minne doet plaats nemen: »Ende die seraphin, die mine es ende die mi daer brachte, hi hief mi op... Ende daer vore hadse (*de Minne*) enen zetel staende; ende die seraphine, die mi ophief, sette mi daer op ende seide te mi: Sich (*zie*) hier, dits de Minne, die du sies in midden den aenscine der naturen Gods'' [1]). In een harer liederen roept ze triomfantelijk uit:

Minne bedect
die si berect,
als die vlogen der seraphinnen! [2])

Herinnert dit alles niet sprekend aan hetgeen Hendrik van den Bogaerde van Bloemaerdinne heeft geboekt: *Ut etiam tempore sacrae communionis, quando videlicet ad aram accederet, inter duos gradi seraphim crederetur?* Hoe meer men over Hadewijch's geschriften nadenkt, hoe meer men in haar de Bloemaerdinne van Ruusbroec's levensbeschrijver zal meenen te mogen erkennen.

De volgelingen harer secte noemt Hadewijch hare »vriende" of ook »die nuwe", in tegenstelling met de »oude" of »vremde". Voor de eenen heeft zij bewondering, voor de anderen slechts verachting over:

Die dus verwinnen
in storme van Minnen,
dat sijn gherechte helden;
ende die iet geroen
ende niet voldoen,
hets rechte, dat mense scelde [3]).

Zorgvuldig moet men de laatsten vermijden:

Hem selen de nuwe mestruwen
ende met allen nuwen scuwen [4]).

---

[1]) II, *Proza*, blz. 169, 170.

[2]) I, *Gedichten*, blz. 272.

[3]) I, *Gedichten*, blz. 101. Zie ook aldaar, blz. 32: Nu es menich dorpre soe trawant! enz.

[4]) I, *Gedichten*, blz. 30.

Onder hare geloofsgenooten vermeldt Hadewijch in haren 25sten prozabrief eene Sara [1]), eene Emme en eene Mergriete [2]). Zij beklaagt er zich bitter over, dat Sara haar schijnt te vergeten, en schrijft over Mergriete, dat zij zich wel wachten moet voor de vijanden harer secte: »Ende datse metten *vreemden* niet en wone noch en blive. Dat ware grote ontrouwe, ontbleve si ons, soe gherne si ons lieve dade ende nu met ons is, ende soe sere soe wise met ons begheren.

»Over haar zelve getuigt Hadewijch, dat ze heel vroeg door de Minne werd bestormd: »Side dat ic x. jaer out was, soe hebbic alsoe na van herteliker Minnen bedwonghen gheweest, dat ic binnen den eersten twee jaren, dat ics begaen, hadde doet gheweset, en hadde mi God niet sonderlinger cracht ghegheven dan den ghemeinen liede" [3]). Wanneer haar de Minne eindelijk wordt geopenbaard, zegt zij: »Te voren vore dien tijd woudic altoes weten; in al minen doene peinsdic ende seidic immer: Wat es Minne ende die es Minne? In dit te pleghen haddic ij. jaer gheweest" [4]). In een ander visioen stelt haar een engel aan God voor als eene vurige maagd van 10 jaar: »Het was in enen dertiendaghe; doe wasic xix jaer out... Ende i. inghel quam met enen gloeyende wieroec vate ende gloyende van viereghen roke, en hi knielde vore die hoechste stat der zetele, daer die crone boven hielt, ende hi deder hem ere mede ende seide: »O ombekinde moghentheit ende al vermoghende groote Here, hiermede sidi ere ende werdicheit van derre vrouwen, die di besoect in dine verhoelne stat, ... alse si di sent [offerande] met nuwen berrender ioghet, die onder dat volc hare xix iaer heet hebbende" [5]). Elders spreekt zij als eene oude vrouw:

---

[1]) II, *Proza*, blz. 93.

[2]) II, *Proza*, blz. 94.

[3]) II, *Proza*, blz. 34 cap. XI. Op den rand van het Hs. leest men de Latijnsche glose: *Hadew incepit.*

[4]) II, *Proza*, blz. 133.

[5]) II, *Proza*, blz. 141, 14

Woude mi Minne nuwe daghe
gheven, die mi sijn soe out,
soe soudic swighen miere clagen [1]).

En op eene andere plaats roept zij uit:

In minen ionghen daghen,
doe mi de Minne eerst ieghen vacht,
tone se mi grote gelaghen . . .
Nu scijnt de storm wel sere gesacht [2]).

In haar 13de visioen, waarin zij God's aanschijn zegt te zien, bedekt met zes vleugels en omringd met eenen optocht van zingende serafijnen, die ten hemel de reine minnende zielen begeleiden, geeft zij het getal op van de uitverkorenen of volmaakten der Minne: »Dat ghetal van desen kinnic, ende dat es herde cleine, ende alle kinnicse, dijt sijn in hemel ende in erde. Diere en sijn nu in den hemel maer xxix, ende hier en leeftere mer .lvj., ende dire es nu gheboren inde wieghe .xi., ende .vj. loepter achter straten spelen, ende .v. salre noch geboren werden; ende nemmeer en saller in allen volwassen sijn. Die somme es hondert ende vij" [3]).

In haar 14de en laatste visioen [4]) komt eene andere berekening voor, ingeleid door het rijmpje: »Dit sijn die volmaecte, ghecleedt ghelijc Minnen, die Hadewich sach, elc met sinen seraphinnen." [5]).

Wij weten reeds, dat er in den hemel slechts 29 zijn. Hadewijch somt deze hemelbewoners aldus op met hunne namen: Maria, Johannes Babtiste, Jan Ewangeliste, Maria Magdalena, Sente Peter, Sente Jacob, Sente Gregorius, Sente

---

[1]) I, *Gedichten*, blz. 11.

[2]) I, *Gedichten*, blz. 57.

[3]) II, *Proza*, blz. 173. — Veel andere minder volmaakte beoefenaars der Minne ontmoet ze te gelijk in den hemel en verdeelt hen in drie groepen van 3008, 4083 en 6284 »hemelse wesenen".

[4]) II, *Proza*, blz. 180—188.

[5]) II, *Proza*, blz. 180. Deze regels staan alleen in Hs. C en zijn met roode letters geschreven als een titel.

Ylarius, Sente Ysidorus, Sente Augustinus, »ene joncvrouwe ende heet Jerenina" [1]), Sente Merten, Constans [2]), Sente Paulus, »ene joncfrouwe ende hiet Zara" [3]), Sente Brigida, Sente Amelberch, Sente Bernaert [4]), een broeder der orde van dezen laatste met name Heynrec, »een graeu monec ende hiet Diederic", »een Eligius ende lach opten muer te Iherusalem", »een clusenerse ende heet Maria", »mine clusenerse, (die varre dore Sassen lach, daer ic heren Heynrecke van Breda toe seinde)", »Honorius, (die in de ze op de steenrotse lach, daer ic eenen monec toe seinde, die dicke te mi te comene plach)", »ene joncfrouwe van Coelne ende heet Lane (si plach oec dicke te mi te comene met geesten ende oec te sendene geeste ende inghele ende seraphinne ende heilighen ende menschen)", »ene vrouwe van Coelne waert ende hiet Oede (si plach oec te mi te comene)", »ene beghine ende hiet Helsewent ende woende te Vilvoerden (si versciedt [5]) al singhende)", »Heldegaert (die al de visione sach)", en »ene beghine (die meester Robbeert doedde om hare gherechte Minne)" [6]).

---

[1]) Deze was gedurende negen jaren „in soe groter persen van Minnen, datse in gheenre uren rusten en mochte noch der Minnen vergheten; si dede hare dicke alsoe wee, ochte si in arbeite van kinde ghinge, ende dat hare alle leden wanen spliten".

[2]) „Hi croep .lx. iaer over hande ende over voete als ene beeste".

[3]) „Si hadde xvj. iaer jodinne gheweest". Zij verliet hare ouders „ende quam in ene stat boven Coelne, daer kerstenen woenden". Zij had „lxxiiij. scoene revelatien ende oec den geeste van prophecien, ende oec, dat boven al geet, gherechte minnewercke van Minnen; si verstant alle redene ende alle scientie, ende si hadde den Heilighen Geest in hare ziele ende in haren lichame; ende si was met alre volcomene oefeninghen *moeder Gods*." Dit laatste getuigt Hadewijch meer dan eens van de uitverkoren.

[4]) Met deze drie laatste heiligen schijnt zij weinig ingenomen te zijn; beurtelings voegt zij bij hunnen naam: „Van hare weetic, al eest luttel... Daer en wetic oec niet vele af... Daer af wetic oec .i. luttel."

[5]) Zij stierf al zingende.

[6]) Zou die overleden begijn, die reeds in den hemel was, wellicht een der talrijke slachtoffers zijn geweest van broeder Robert, den pauselijken inquisiteur der 13de eeuw? (Zie mijne *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden*, deel I, 4de hoofdstuk).

Daarna gaat Hadewijch over tot de alsdan nog levenden en geeft alweer hunne getallen op, maar zonder hunne namen. Zeven wonen »opten muer te Iherusalem alse heremite" en drie »woentere in die stat". Vijf vindt men er in Thuringen (»int lant van Doringhen"), waaronder drie vrouwen en twee mannen. »Op ghenen Rijn" wonen twee reine jonkvrouwen. In Engeland zijn er negen: »v. heremiten, ij. clusenersen, ij. joncfrouwen". »Te Parijs woent een vergheten meesterken allene in een celleken. Hi weet meer van mi dan ic goets van mi selven weet. Daer bi woent oec .i. soe volcomen wijf in ene cluse ende heet Gerenina, dat ic nu ghene betere en weet". »Een predekere van Zelant woent in Denemerken". »Noch hebic ene vriendinne int lant van Bihem" (Bohemen).

Maar vooral in de Dietschsprekende Nederlanden vindt men de meeste levende volmaakten der Minne: »In Brabant, xliij. man, vj. maghede, ij. wedewen... In Vlaenderen, v.: iij. beghinen, ij. nonnen. In Zelant, vj.: i. priester, ij. beghinen, i. clusenere in Middelborch ende ene wedue van groter macht; die seste is .i. verborghen manneken. In Hollant, i., dats i. verstoten priestere ende over verlicht. In Vrieslant, oec i. priestere.... Int lant van Loen [1]) woenter .iij., die sijn nonnen." Dus, te zamen, 97 levende uitverkoren der Minne, waaronder 29 voor het buitenland (11 vrouwen en 18 mannen), en 68 voor de Nederlandsche gewesten (de Zeeuwsche monnik, in Denemarken verblijvende, medegerekend), waaronder 19 vrouwen en 49 mannen. Het groot overwicht ten voordeele der sterke kunne in onze gewesten wordt geleverd door Brabant met het verbazend getal van 43 mannen tegen slechts 9 vrouwen. In dat gewest, waar Hadewijch in leeraarde, zouden overigens de levende volmaakten der Minne buitengewoon talrijk zijn geweest in verhouding tot het buitenland en tot de andere Nederlandsche gewesten, hetgeen niets dan natuurlijk is, daar Brussel het brandpunt der secte

---

[1]) Het graafschap Loon of Borchloon maakte deel uit van het bisschoppelijk prinsdom Luik.

was. Noch de Waalsche landen, noch de Utrechtsche en Geldersche streken schijnen integendeel een vruchtbaren grond voor de Minne te hebben aangeboden. Waarschijnlijk is het, ten einde die levende uitverkoren aan geene vervolgingen bloot te stellen, dat Hadewijch hunne namen bij die getallen verzwijgt; maar toch duidt zij op onrechtstreeksche wijze de namen van 41 onder de 68 Nederlandsche aan, door ze in globo op te geven met de volgende geheimzinnige opsomming: »In dese .lxxvj. namen sijn vij. Janne, ij. Diederecke, iij. Clause, i. Gielijs, i. Bonefaes, i. Godevaert, iij. Heinrecke, iij Wouteren, i. Robbert, i. Godescalc, ij. Saren [1]), *éne Hadewijch*, éne Alijt, iij. Emmen, v. Margrieten, ij. Agneten, i. Aghate, i. Beatrijs, ii. Oeden". En zij voegt er tamelijk duister bij: »Ic en hadde u ghene stade te segghene van alle derre liede levene. Daer omme en wetic wat dat u bescietet, ghi en wist haren leven ende met hoe wonderleken wondere, datse te deser volcomenheit comen sijn ende selen comen." [2]).

Dat zij zelve en hare geloofsgenooten werden veracht en vervolgd, getuigt Hadewijch herhaaldelijk. Van de minnenden zegt zij, dat »*de vreemde* (ze) gherne letten ende quetsen, daer sie moghen." [3]). Elders klaagt zij:

Men sal met vremden oghen
hem toenen vremt ghelaet. [4]).
Nu syn si in swaren banden
ende vremde in haers selfs lande;
daer dolen si in de hande
der vreemder avonturen. [5]).

»Die liede maken menegherande raed bi hem selven, daer si der Minnen werke bi versmaden in ghelikenessen

---

[1]) Beide niet te verwarren met de Keulsche jodin Sara, die in den hemel en dienvolgens reeds overleden is.

[2]) Met deze regels sluit de 14de (laatste) der *Visiones*.

[3]) II, *Proza*, blz. 45.

[4]) I, *Gedichten*, blz. 107,

[5]) I, *Gedichten*, blz. 26. Zie ook aldaar, blz. 45 en 122.

van groter vriheit; ende dat doen se oec om grote vroetheit, ende selke ghebieden ghebode daer ieghen om der Minne ghebode te latene. Mer die edele, die sine reghele houden wilt, na dat hem verlichte redene leert, hine ontsiet der vremder bode niet noch haren rade, wat tormente soere hem of quame van niemaren, van scanden, van claghen, van worden, van beghevenheiden, van gheselscappe, van herbergheloesheiden, van naectheiden . . ." [1]) Zelfs onder de geloofsgenooten heeft men verraders, die meedoen in de vervolgingen; daarin ook moet men geduldig berusten: »Maer, wet God, alre meeste volmaectheit eest, te verdraghene van den valschen broederen, die schinen huusghenoete des gheloofs. Ay, dat en si u gheen wonder, al eest mi wee, dat die ghene, die wi vercoren hebben met ons in iubileerne in onse lief, dat si ons hier beghinnen te stoerne, ende te brekene onse gheselscap omme ghescheden te sine, ende namelec mi, diese met niemene en willen laten." [2]).

Dit schijnt eene zinspeling te zijn op pogingen, door de Kerk aangewend, tot uiteendrijving van Hadewijch's »gheselscap". Op haar vooral, als hoofd der secte, had men het natuurlijk gemunt. In hare liederen stort zij er herhaaldelijk klachten over uit:

Mine noet es groet ende onbekint den lieden;
si sijn mi wreet, want si mi gherne scieden. [3]).
Ic duchte der ontrouwen wreede valsche laghen. [4]).

Mi doen de vremde wrede
soe ongemate lede
in dit ellende swaer
met haren valschen rade;
sine hebben mijns ghene ghenade;
si doen mi menighen vaer,
want si mi met haerre blentheit doemen.

---

[1]) II, *Proza*, blz. 65.

[2]) II, *Proza*, blz. 14.

[3]) I, *Gedichten*, blz. 81.

[4]) I, *Gedichten*, blz. 83.

Sine connen daertoe niet comen,
datsi de Minne verstaen,
die mijn herte met luste hevet ghevaen. [1]).

In eenen roerenden brief, gericht tot eene zielsvriendin, over de gevaren, die haarzelve bedreigen, schrijft zij:

»Ay, soete kint, uwe bedroeven es mi leet ende uwe swaerheit ende uwe rouwe. Ende dies biddic u oversere ende mane ende rade ende ghebiede (alsoe moeder haren lieven kinde, dat si mint ter hoechster eren ende ter soetster werdicheit der Minnen), dat ghi alle vreemde rouwen van u doet, ende dat ghi u om mi bedroevet, soe ghi minst moghet. Hoe soe het mi gaet, eest in doelne achter lande, eest in ghevancnesse, hoet sijn sal, het es der Minnen werc" [2]). Dat zij hare vervolgers meer dan eens als »die wrede vreemde" schandvlekt [3]), toont genoegzaam aan, welke verbittering moest bestaan tusschen de ingewijden en de oningewijden der Minne.

Uit Hendrik van den Bogaerde's aanteekeningen blijkt intusschen geenszins, dat Hadewijch ooit vervolgingen heeft moeten verduren; integendeel, zooals men zich herinneren zal, zou zij alom geëerd zijn geweest door het volk en zou, na haren dood, haar lichaam mirakels hebben gedaan en haar zilveren zetel zou als een voorwerp van hooge vereering aan de hertogin van Brabant zijn geschonken geworden. Ruusbroec's krachtig optreden tegen haar zou aldus niets gehad hebben van het forsch ingrijpen van eenen inquisiteur: »Huic igitur errori compatiens", zegt Hendrik van den Bogaerde, »vir plenus spiritus pietatis illico perversae se doctrinae opposuit; et, quamvis multos haberet aemulos, scuto circumdatus veritatis, scripta fucata et haeretica.... ipse veraciter denudavit." [4]). En Mastelinus licht het aldus toe: »Impias et portentosas opiniones tum voce

---

[1]) I, *Gedichten*, blz. 913. Zie ook aldaar, blz. 122.

[2]) II, *Proza*, blz. 106.

[3]) I, *Gedichten*, blz. 45, 65, 93, 122.

[4]) *Corpus*, deel I, blz. 186.

tum scriptis confutavit." [1]). Heeft de Kerk Hadewijch en hare secte der »Nuwe" nog op andere wijze weerstreefd dan door het woord en de pen van Ruusbroec? De roerende klachten van de hooge priesteres der Minne laten het ongetwijfeld vermoeden; maar meer kunnen wij er niet van zeggen, daar geen enkel tijdgenoot of later schrijver er over gewaagt.

Wat er ook van zij, in hare geschriften kan men zonder veel moeite echte ketterijen aantreffen. Daargelaten hare opvatting der goddelijke Minne, die zeker niet zoo rechtgeloovig is als die van Ruusbroec en de andere orthodoxe mystieken in de Nederlanden, verkondigt Hadewijch, dat het overbodig is aan God de bekeering der zondaren af te smeeken: »Ende ten sondaren hebt ontfaermen met groeter beden te Gode; maer daer voere te lesene ochte ernsteleke van Gode te wilne, dat hise daer ute doe, dies en onderwent u niet; want ghi mochter uwen tijt met questen, ende anders en vorderet niet vele." [2]). Een tweede harer stellingen riekt evenzeer naar den mutsaard: »Dies en seldi niet twivelen noch oec gheloeven noch menschen noch heilighen noch inghelen." [3]). Nochtans schrijft zij niet rechtstreeks tegen de Kerk; wel integendeel; in een harer rijmbrieven groet zij hare geloofsgenooten in God als degene, die de Minne dienen

met worden, met werken
ende metter wet der Heileger Kerke. [4]).

Elders stelt zij hare opvatting der Minne onder de bescherming der Kerk:

Want ons orcondet de Heileghe Kerke,
hare meerre, hare minderen, hare papen, hare klerke,
dat Minne es van den hoochste werken
ende edelst bi naturen. [5]).

---

[1]) *Corpus*, deel I, blz. 187. Mastelinus was een kanunnik der 17de eeuw, die naar oude kloosterhandschriften schreef.

[2]) II, *Proza*, blz. 17.

[3]) II, *Proza*, blz. 6.

[4]) I, *Gedichten*, blz. 190.

[5]) I, *Gedichten*, blz. 72.

Maar zij aarzelt niet te verklaren, dat de beoefening der Minne geheel het geloof uitmaakt:

> Ende die dit bekinnen, si verstaen
> ghenoech van haren *Crede.* [1]).

Ja, de Minne vervangt al de goddelijke diensten der Kerk door iets hoogers:

> Men moet al Minnen met Minne bestaen,
> salder Minnen genoech werden gedaen;
> maer dat en mach men niet werken
> met al den dienste der Heileger Kerken. [2]).

Ook moest Hadewijch in de oogen der geestelijkheid verdacht schijnen, waar zij verkondigt dat zij mirakels doet door God's toelating en van Hem de gave der prophecie [3]) heeft gekregen. Hare »alrehande moghende miraculen ende werken" licht zij zelve aldus toe: »Ende wien soe ic uten sonden verledechde, ochte wien ic ute desperacien verledechde, ochte van doeden die opstannesse dade bi dier cracht, die God in mi woude: dits gheschiet van hem vieren." En de Latijnsche glossator schrijft op den rand van 't perkament: »*Videtur iiij resuscitare.*" [4]). Dat opwekken van vier dooden tot het leven is zeker nog sterker dan hetgeen Hendrik van den Bogaerde te boek stelde: »Cujus etiam defuncti corporis attactu claudi se putabant consequi sanitatem." [5]).

Eindelijk, haar naïef, doch ongehoord gebrek aan ootmoed, kwalijk verborgen onder allerlei vormen van nederigheid, moest ook voor de ergdunkende geestelijkheid het kenmerk zijn van de *superbia*, die, volgens de middeleeuw-

---

[1]) I, *Gedichten*, blz. 97.

[2]) I, *Gedichten*, blz. 209.

[3]) »Van revelatien menechfout ende van geeste der prophecien." (II, *Proza*, blz. 179).

[4]) II, *Proza*, blz. 178. Zie ook aldaar, blz. 195.

[5]) *Corpus*, deel I, blz. 186.

sche godgeleerden, aan alle ketters eigen is. Alzoo verklaart zij in hare visioenen God's aanschijn te hebben aanschouwd »in die selve transfiguratie, daert sente Peter in sach, ende die met hem waren ,op Thabor." [1]). Over hare mirakels verhoovaardigt zij zich niet, zegt ze, en vergelijkt zich te dier gelegenheid met Jezus: »Ende ic plach alse Gode dede, die al sine werke sinen Vader opgaf." [2]). Elders vertelt zij hoe Christus van het altaar tot haar kwam »alsoe onderdanechlec" [3]) om haar de communie eigenhandig uit te reiken. In haar *Twee-vormich tractaetken*, dat handelt over het kussen der minnende ziele door God, stelt zij voorwaarden om zich te laten zoenen: »Ic hebbe", zegt ze Hem met eene naïeve verwaandheid en eene trotsche koketterie, »mine tranen gescenct ende mine begerte geoffert; ende mine minne zueket datselve, dat u lieve sone dede... Ic zueke die vernuwecheit, die u sone doet in ertrike Wildi mi dat doen, ic sal u cussen dan gerne met een der zuetsten cussene, dat ie geoefent wert in uwen rike... Ic sal bringen eer minen zueten vrient [Jezus] dese boodscap, eer ic u cussen sal; want ic en mach sonder heme sulc cussen niet georloven. Daer omme du gaefsten mi tenen brudegom, ende ic en wille heme oec engene ontrouwe doen... Ende ochter mi wilts cussen, soe doet dat bloet van mijnre herten ende die pine mijns lichamen ende die tranen miere ogen vrucht bringen in allen goede. Ende dan moegdi mi cussen!" [4]) Hare gesprekken met God, met St. Jan, met Maria, enz., zijn ook alles behalve bescheiden noch ootmoedig en stroomen over van uitbundige loftuitingen te harer eere [5]). In dit alles konden de ketterjagers der 14de eeuw ruimschoots stof vinden om Hadewijch voor hunnen rechterstoel te dagen en te veroordeelen, zooals zij met hare tijdgenoote, de mystieke begijn uit Henegouwen,

---

[1]) II, *Proza*, blz. 178.

[2]) II, *Proza*, blz. 178.

[3]) II, *Proza*, blz. 146.

[4]) II, *Proza*, blz. 190—193.

[5]) II, *Proza*, cap. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13 en 14.

Margaretha Porete, in 1310 te Parijs hadden gedaan [1]). Deden zij het niet, omdat Hadewijch te hoog stond aangeschreven in de volksgunst en tot een te rijk en te machtig Brusselsch geslacht behoorde? Het kan zijn.

Uit hare geschriften blijkt in elk geval welke hare leerstelsels en dolingen waren en hoe alsdan hare secte der »Nuwe" een hondertal levende volmaakten der Minne telde in het buitenland zoowel als in de Nederlandsche gewesten, waaronder mannen en vrouwen, volwassenen en kinderen »inde wieghe" of die nog »achter straten" speelden, jonkvrouwen, weduwen, maagden, begijnen, nonnen, kluizenaressen, heremijten, monniken en priesters; en dat het grootste getal (51 op 97) in 't hertogdom Brabant woonden, waarschijnlijk meest te Brussel in Hadewijch's onmiddellijke nabijheid.

Het optreden dier geheimzinnige Bloemaerdinne (Hadewijch) en het bestaan van hare secte der »Nuwe" zijn stellig belangrijke verschijnsels op het gebied der ketterſche beroeringen in de Nederlanden der 14de eeuw.

---

[1]) Margaretha Porete werd te Parijs verbrand op de *Place de Grève*, den 1 Juni 1310, nadat zij als vervallen ketterin was veroordeeld geworden door den predikheer Willem van Parijs, pauselijken inquisiteur in het koninkrijk Frankrijk. (Zie mijn *Corpus* I, blz. 155—170).

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den OCTOBER 1895.

Tegenwoordig de Heeren KERN, Voorzitter, NABER, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, COSIJN, QUACK, PLEYTE, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, MOLTZER, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, SPELJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, DE GROOT, VAN HELTEN, en SPRUYT, Secretaris.

De Heeren Boot en A. Pierson hebben bericht gezonden dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Door den Secretaris wordt namens den schrijver voor de boekerij aangeboden het vijfde deel der Gedichten van Constantijn Huygens, uitgegeven door Dr. J. A. Worp.

Daarna verkrijgt de Heer van Helten het woord tot het houden der door hem aangekondigde voordracht onder den titel: Enkele bijdragen tot de lexicologie van het oudwestfriesch. Hij biedt voor de Verhandelingen der Akademie

een studie over de lexicologie dier taal aan en deelt daarbij enkele gedeelten zijner studie mede. Hij zoekt de verklaring van een subst. *bûckveste* »meerderjarigheid" in een eigenaardige in de middeleeuwen heerschende meening omtrent de ontwikkelingswijze der manbaarheid en vestigt tevens de aandacht op zekere voor de verklaring eener door hem geciteerde plaats belangrijke bepalingen omtrent het friesche erfrecht der niet wettelijk geboren kinderen. Hij bespreekt en verklaart het zonderlinge verschil, dat in de friesche rechtsbronnen is waar te nemen tusschen de opgaven der zoogenaamde *impedimenta legitima*. Hij wijst aan dat *niewel-* in het oudwestfriesche *niewelnacht* en *niewelwinter* is op te vatten als een benaming voor de hel. Hij betoogt dat in een door Philip Heck in zijn *Altfriesische Gerichtsverfassung* besproken plaats met *edelis wîvis* niet de echtgenoot van een »vollberechtigten Grundbesitzer," maar een »eigengeërfde vrouw" bedoeld is, en dat in een ander door gemelden geleerde behandeld citaat *unedelmon* door »bastaard" en niet door »halfvrije" moet worden vertaald. Eindelijk zet hij de etymologie uiteen van den term *lûterislaen*, een loon, dat de moeder bij het meerderjarig worden van haar kind toekwam.

De Voorzitter dankt den Heer van Helten voor zijne bijdrage en vraagt of zij bestemd is voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Spreker wijst er op dat het voorgedragene slechts een deel uitmaakt van een uitvoeriger verhandeling, die hij voor de werken der Akademie wenscht aan te bieden. Daarop benoemt de Voorzitter de Heeren Cosijn en Fockema Andreae tot leden eener Commissie om rapport uit te brengen over die verhandeling.

Aan de discussie over de bijdrage wordt deelgenomen door de Heeren Cosijn en Schlegel, die ieder een voorbeeld aanhalen van de in het *folklore* aangenomen koude in zekere gedeelten der hel, waarvan de Spreker bij de verklaring van het woord *niewel-* gewaagd had ; door den Heer Fockema Andreae, die Sprekers opvatting van het woord *bûckveste* reeds bij Huber gevonden heeft en de meening uitspreekt dat Heck's theorie van de afwezigheid van een

geboorteadel in Friesland door Sprekers argumenten niet wederlegd wordt; door den Heer van Leeuwen, die bedenkingen heeft tegen Sprekers verklaring van een door hem geciteerde Grieksche plaats.

Nadat de Heer van Helten deze verschillende opmerkingen beantwoord heeft, doet de Voorzitter nog enkele mededeelingen over Boeddhistische voorstellingen aangaande de hel en geeft hij ten slotte met een enkel woord te kennen, waarom naar zijn gevoelen de quaestie van het woord *edel* door Spreker niet volkomen uitgemaakt is.

De Heer Kluyver geeft daarna zijne aangekondigde bijdrage over de geschiedenis van het woord *Gids*. Hij tracht te betoogen dat het woord *gids* niet identiek kan wezen met het fransche woord *guide*; de oudere vorm *gidse* en het meervoud *gidjens* bij een schrijver uit de 17de eeuw moesten volgens hem aan eene geheel andere afleiding doen denken, te meer daar die vorm *gidjens* in de eenige plaats, waar hij is aangewezen, de beteekenis heeft van *spionnen, verleiders, wegwijzers ten kwade* of iets dergelijks. Voegt men hierbij *gedse*, dat in de 17de eeuw voorkomt als naam voor eene liederlijke vrouw, benevens het Engelsche woord *gixie*, waarvan betoogd werd dat het moest zijn ontstaan uit *gidži*, en dat hetzelfde beteekent als *gedse*, dan schijnt het wel dat die verschillende vormen zich alleen laten verklaren uit de taal der Zigeuners, t.w. uit *gadžo* en het daarbij behoorende vrouwelijke *gadži*. Dit woord, eigenlijk aanduidende een niet-Zigeuner, kreeg in de boeventaal van verschillende landen den zin van kameraad, helper, handlanger, en in het vrouwelijke dien van concubine, meretrix, enz. Volgens deze afleiding zou *gids* oorspronkelijk niet veel verschild hebben van *spion*, en vooral door de gelijkenis met *guide* eene gunstiger beteekenis hebben gekregen.

Aan de discussie over deze bijdrage, die door den Spreker op verzoek van den Voorzitter voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd wordt, nemen deel de Heeren Moltzer,

Speijer, Verdam en Kern. De Heer Moltzer heeft het woord *gids* nooit ontmoet in volksdichten of kluchten, waar het zeker gevonden moest worden, als de afleiding van Spreker juist was. De Heer Speijer acht den overgang van *gadži* in *gidži* onwaarschijnlijk, terwijl ook de wijziging der beteekenis hem lang niet geheel verklaard schijnt. De Heer Verdam voert het woord »misschien" aan als voorbeeld eener *i*, die uit *a* ontstaan is, en de Heer Kern zegt dat het woord *gadžo* onmogelijk kan komen van het Sanskrit *gaya*, zooals Miklosich beweert. Nadat de Spreker deze verschillende bedenkingen beantwoord en den Heer Moltzer op een nadere vraag geantwoord heeft dat het triviale »mollen" voor dooden zeker en andere woorden waarschijnlijk uit het bargoensch in de Nederlandsche taal gekomen zijn, wordt de discussie door den Voorzitter met eene dankbetuiging aan den Heer Kluyver gesloten.

Bij de rondvraag biedt de Heer van Leeuwen namens den Heer van Herwerden voor de boekerij een exemplaar aan zijner uitgave van Euripides' Helena; de Heer Fockema Andreae een exemplaar zijner uitgave van Hugo de Groot's Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid, voorafgegaan door eene geschiedenis der »Inleidinge" gedurende het leven des auteurs door Dr. R. Fruin, Deel 1/2; de Heer Schlegel namens prins Roland Bonaparte een exemplaar van een album met photographieën van een in China gevonden zestalig opschrift, op kosten van den prins uitgegeven onder den titel: *Documents de l'Epoque mongole des* XIIIe *et* XIVe *siècles. Inscriptions en six langues de la porte de Kiu-Yong-Koan, près Pékin; lettres, stèles et monnaies en écritures ouigouré et Phags-pa dont les originaux ou les estampes existent en France;* Paris 1895.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

OVER DE GESCHIEDENIS VAN HET WOORD GIDS.

DOOR

A. KLUYVER.

Eene aanvulling te geven op een der artikelen van het Nederlandsch Woordenboek, dat is het doel van de kleine mededeeling waarvoor ik de eer heb Uwe aandacht te vragen. Toen de Redactie in 1889 de afleiding moest trachten te bepalen van het woord *gids*, is haar dit niet gelukt. Wij hebben zoo nauwgezet mogelijk overwogen wat daaromtrent door anderen was ondersteld, wij hebben tevergeefs getracht die onderstellingen te bewijzen of er betere voor in plaats te geven, en tot ons oprecht leedwezen moesten wij zwijgen over de oudere geschiedenis van een woord, dat in de taal van het hoogere leven zulk eene eervolle plaats heeft ingenomen. Doch wat mij betreft, ik ben aan dat woord blijven denken, en thans zou ik gaarne eene gissing daarover uitspreken.

Onze teleurstelling was des te grooter, doordat de afleiding van *gids* op het eerste gezicht niet twijfelachtig schijnt te wezen. Het gelijkt zoozeer op fr. *guide*, eng. *guide*, dat men het van zelf daarmede in verband wil brengen. Maar bij nader inzien gaat dat niet. Wij hebben voorbeelden sinds de eerste helft der 17de eeuw, en daaruit blijkt dat *gids* verkort is uit *gidse*. Het is onmogelijk dien vorm af te leiden van fr. *guide*, zelfs al wilde men aannemen, dat het meervoud daarvan bij ons, door welke oorzaak dan

ook, als enkelvoud in gebruik was gekomen: de *e* aan het einde van *gidse* zou dan nog ten eenen male onverklaard blijven. Ook de heer Franck was blijkbaar van dat gevoelen, toen hij over *gids* had te spreken in zijn Etymologisch Woordenboek. Immers, hij stelt de mogelijkheid dat *gids* eene verkorting zal wezen van een nergens voorkomend *gidsman*, evenals *loods* van *loodsman*, en dat *gidsman* zal zijn verhollandscht uit eene Engelsche samenstelling *guidesman*, een vorm dien de heer Franck, zooals hij door een sterretje aanduidt, nergens heeft gevonden, en die ook mij onbekend is. Wel beschouwd, is deze afleiding dus zonder kracht van bewijs, en ik geloof dat de heer Franck er geen gewag van zou hebben gemaakt, indien hij een anderen vorm had gekend, dien wij in 1889 wel tot onze beschikking hadden.

Er is nl. eene plaats bij een auteur uit de 17de eeuw, waar *gids* wordt gespeld als *gidje* of *gidjen* [1]). Indien dat geene drukfout is — en het zal geloof ik blijken dat men het niet behoeft te onderstellen —, dan is alle verband tusschen *gids* en *guide* onmogelijk. Wat men uit die twee verschillende vormen, *gidse* en *gidje*, met elkaar vergeleken, moet afleiden, is naar ik meen dit, dat het woord oorspronkelijk eene *dž* heeft gehad. In verschillende perioden zijn in het Nederlandsch vreemde woorden opgenomen met *dž*, en gewoonlijk werd die voor ons zoo vreemde en bijna onuitspreekbare klank tot *ds*; een zeer bekend voorbeeld is *loods*, als naam van een gebouw, ontstaan uit een ouderen vorm van fr. *loge*, waarin de oorspronkelijke *dž* later is overgegaan in *ž*. In de 17de eeuw bestond *gids* bij ons blijkbaar nog niet lang, en de oorspronkelijke klank *dž* was nog niet geheel en al verdwenen. Dat blijkt uit de spelling met *dj*: niemand zou die spelling hebben bedacht, indien men altijd en overal had gezegd *gidse*; de *dj* is eene poging om de allengs verdwijnende *dž* in het schrift voor te stellen. Tot deze, naar ik meen gerechtvaardigde conclusie kwam de Redactie van het

---

[1]) Orizandt, *Democr.* 45.

Woordenboek in 1889, maar tevergeefs zochten wij in het Romaansch naar een term van soortgelijke beteekenis, die in het Nederlandsch *gidže* en daarna *gidse* had moeten worden. Thans wil ik beproeven iets verder te komen.

In de plaats waar die merkwaardige vorm staat met *dj*, is ook de beteekenis eene eenigszins andere dan de gewone. De schrijver, een niet onbekend moralist, zegt: »Wy moeten ons niet voegen naer exempelen, maer na Gods Woort: want voorbeelden en gewoonten zijn voor ons als *Gidjens* en Spions, die ons brengen op de wegen van veelderley ongebondentheden, nieuwe fatsoenen ende vreemde manieren". De hier bedoelde *gidsen* zijn dus wegwijzers tot het kwade, het zijn verleiders, iets wat een *gids* thans nooit kan wezen behalve bij ongeluk; zegt men b.v. »onze gids bleek een verrader te zijn", dan bedoelt men: »de man die zich uitgaf voor een gids, was er geen, maar het was een verrader". Wat kan men nu anders onderstellen, dan dat in de aangehaalde plaats het woord niet alleen staat in een ouderen vorm, maar ook in eene oudere beteekenis? Men ziet hier *gidjens* en *spions* te zamen genoemd, op ééne lijn gesteld, zij verleiden ons om de wegen op te gaan die ons in de macht brengen van het kwade; dat is figuurlijke taal, en in den meest eigenlijken zin moet een *gids* zijn geweest een spion, een handlanger van roovers of dergelijk volk van booze bedoelingen. Dit doet mij onderstellen, dat *gids* een term is, afkomstig uit eene geheel andere maatschappij dan die waarin het thans alleen wordt gebruikt, en wel uit die der landloopers, der boeven; m.a.w. dat *gids* een term is uit het Bargoensch, het *argot*, de *gaunersprache* of hoe men het wil noemen.

Sinds het midden der 15de eeuw komen onder de vagebonden in West-Europa ook Zigeunerbenden voor. In Duitschland verschenen de Zigeuners voor het eerst omstreeks 1417, en zeer spoedig daarop vertoonden zij zich ook in de Nederlanden, in Frankrijk, in Spanje, daarna ook in Schotland en Engeland. Ongeschikt voor het burgerlijke leven en wegens hunne kwade praktijken weldra vervolgd, moesten zij zich wel vaak verbinden met allerlei

ander gespuis. Dit blijkt uit verschillende soorten van boeventalen, b.v. uit de Duitsche *gaunersprache*, gelijk zij beschreven is in het woordenboek van Avé-Lallemant. Vrij talrijk zijn daarin de Zigeunerwoorden, soms tamelijk verbasterd, meermalen zeer zuiver bewaard. Indien dergelijke woorden zijn doorgedrongen in de beschaafde Westeuropeesche talen, dan kan men van te voren verwachten, dat het alleen of vooral de meest gebruikelijke zullen zijn geweest. Immers, van de meer zeldzame Zigeunerwoorden is het niet waarschijnlijk, dat zij in den omgang met andere vagebonden vaak genoeg zullen gehoord zijn om in eene meer algemeene vagebondentaal te kunnen overgaan, en nog onwaarschijnlijker wordt het, dat zulke woorden zich in nog ruimer kring konden verspreiden. Indien derhalve een zeer gewoon Nederlandsch woord afkomstig is uit de taal der Zigeuners, dan moet het grondwoord bij de Zigeuners een uiterst gewone term zijn geweest.

Maar hoe zal men beoordeelen, of een term bij de Zigeuners der 16de eeuw al of niet gewoon was? Eene historische literatuur hebben zij nooit gehad, en eerst vrij laat hebben de geleerden aan de taal van die arme zwervers hunne aandacht geschonken. Doch het zijn hunne eigenaardige lotgevallen waardoor men eenigszins over hunne taal kan oordeelen. Indien een Westeuropeesch Zigeunerwoord zonder twijfel van Indischen oorsprong is, of wel indien het blijkbaar is overgenomen uit eene Aziatische taal of uit het Grieksch, dan moet het vóór de 15de eeuw in gebruik zijn geweest, want na dien tijd hebben de Westeuropeesche Zigeuners dergelijke woorden zoogoed als niet meer in hunne taal kunnen opnemen. Een groot aantal termen uit Europeesche talen daarentegen is na de 15de eeuw in de verschillende Zigeunerdialecten overgegaan, en onder die woorden kunnen er zijn van zeer jongen datum. Voor den ouderdom van een Zigeunerwoord zijn dus eenige kenmerken gegeven, maar evenzoo voor de meerdere of mindere gebruikelijkheid Vooral sinds deze eeuw heeft men een groot aantal vocabularia bijeenverzameld, bestaande uit woorden die men Zigeuners uit allerlei landen heeft afgevraagd. Onder al die woorden zijn er een groot

aantal oude, die aan alle Zigeuners bekend waren, woorden derhalve die zij reeds bezaten in den tijd toen zij zich nog minder verspreid hadden, en die bij al de zich meer en meer verstrooiende afstammelingen altijd in gebruik zijn gebleven. Dergelijke woorden, ondanks alle lotwisselingen door allen zoo goed bewaard, moeten in eene oudere periode zeer gewoon zijn geweest.

Indien Zigeunerwoorden in het Nederlandsch zijn overgegaan, dan moeten het dergelijke geweest zijn, althans dergelijke zal men in de eerste plaats verwachten. Een voorbeeld is *kalo*, waarvan ik verleden jaar heb trachten aan te toonen dat het in het Nederlandsch is opgenomen in den vorm *kalis*. Mijne bewijsvoering, gedrukt in het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterk.* [1]), is goedgekeurd door personen op wier oordeel ik hoogen prijs stel. *Kalo* is een zuiver Indisch woord, het is met talrijke afleidingen bij alle Zigeuners bekend in zijne eigenlijke beteekenis, die van *zwart* nl., en bij de Westeuropeesche Zigeuners is het een vaste naam geworden waarmede zij zich zelf aanduiden. Uit *kalo* in den zin van *Zigeuner*, is ontstaan nl. *kalis*, eerst in den zin van *vagebond*, daarna in dien van een *arm man*. Mijn betoog mag ik hier niet herhalen, ik mag er evenwel voor mijn tegenwoordig doel wel van gewag maken. Thans wil ik trachten aan te toonen, dat ook *gids* oorspronkelijk een term is van dezelfde orde, afkomstig van een even oud en even gebruikelijk Zigeunerwoord, maar dat, wat zijne beteekenis aangaat, het tegenovergestelde is van *kalo*; ik bedoel nl. *gadžo*, en over dat woord moet ik hier meer in het bijzonder spreken.

Gadžo is bekend niet alleen bij de Europeesche, maar ook bij de Turksche en Aziatische Zigeuners, het is dus een oude term, die door Miklosich zonder eenig voorbehoud voor Indisch wordt verklaard. Men heeft *gadžo* willen afleiden uit hong. *gazda*, dat *huisheer*, *gezeten burger* beteekent, en als zoodanig ook in eenige Slavische talen is overgegaan. Maar die afleiding moet onjuist zijn, daar *gadžo* of een

[1]) XIV, 53 vlgg.

daarvan gevormd woord ook bij de Grieksche en Aziatische Zigeuners in gebruik is. Miklosich stelt *gadžo* gelijk met skr. *gaya*, dat bij Böhtlingk en Roth o.a. wordt vertaald met *haus, hof; hausstand, bestehend in der hausgenossenschaft, so wie im vermögen.* De Zigeuners moeten het aanvankelijk hebben gekend in den zin van *hausgenosse*, en vervolgens hebben zij er ieder door aangeduid die, in tegenstelling met hen zelf, eene vaste woonplaats had [1]). Dientengevolge wordt *gadžo* het oppositum van *rom*, *kalo*, of hoe het volk zich zelf moge noemen; *gadžo* is iedere niet-Zigeuner. Paspati, in zijne *Études sur les Tchinghianés*, getuigt van de Grieksche Zigeuners, dat zij dien term nooit op iemand van hunne eigen stamgenooten zullen toepassen; zij hebben het spreekwoord *rom romésa gadjó gadjésa*, dat is: de Zigeuner bij den Zigeuner, de vreemde bij den vreemde, ieder moet blijven bij het zijne. Vandaar ook dat men in woordenlijsten, afkomstig van Hongaarsche Zigeuners, *gadžo* vertaald vindt met *Hongaar*, weer elders wordt het gelijk aan *Duitscher*, onder de gitanos in Spanje heeft het den zin van *caballero* [2]), dat is een Spaansche mijnheer, en zoo beteekent het overal den vasten bewoner van het land waar de zwervende Zigeuner vertoeft. Het vrouwelijke van *gadžo* is *gadži*, en die vorm, gespeld *gagi*, en minder nauwkeurig alleen vertaald met *mulier*, staat o.a. in het lijstje van Zigeunerwoorden, dat de Leidsche professor Bonaventura Vulcanius in 1597 heeft uitgegeven achter zijn werkje *De Literis et Lingua Getarum.* Zonder twijfel zijn *gadžo* en *gadži* beide gebruikelijk geweest onder de Zigeunerbenden die sinds de eerste helft der 15de eeuw hier te lande zijn rondgetrokken.

Nu is er eene bijzondere reden waarom *gadžo* misschien meer dan eenig ander woord in ruimer kring moest bekend worden. Zoodra andere personen met Zigeuners in aanraking kwamen, moesten zij door die Zigeuners worden aangesproken met *gadžé*, vocatief van *gadžo*. Het waren allerlei

---

[1]) *Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's* VII, 212.

[2]) Zie Borrow, *The Zincali*, in het glossarium achter het tweede deel.

andere vagebonden die dit appellatief het meest moesten vernemen, en vandaar dan ook dat het in verschillende dieventalen is overgegaan, in het algemeen in den zin van *kameraad*. Pott, in zijn beroemd werk over *Die Zigeuner in Europa und Asien*, vermeldt, dat *gadžo* in den vorm *goldschen* is doorgedrongen in de Duitsche *gaunersprache*, als »gewöhnlicher Zuruf eines Gauners an den andern" [1]). Dit begrip van *kameraad*, toegepast op een man tegenover eene vrouw, krijgt in de liederlijke taal der vagebonden, zoo nauw verwant met de taal der bordeelen, eene bijzondere beteekenis. In de Spaansche boeventaal nl., de zoogenaamde *germanía*, is *gadžo* overgegaan in den vasten vorm *gaché* (wellicht niets anders dan de oorspronkelijke vocatief), en in het groote Spaansche woordenboek van Bárcia, maar nergens anders, vond ik *gaché* opgegeven in den zin van »rufian o mancebo de prostituta", hetzelfde wat Avé-Lallemant, naar ik meen, bedoelt met *zuhälter* [2]), en waaromtrent men bij hem het noodige kan lezen; ook hier is in elk geval het hoofdbegrip dat van *kameraad*. In verband met dit *gaché* staat waarschijnlijk *gacharado*, dat in een der Spaansche Zigeuner-vocabularia staat opgegeven als vertaling van *enamorado* [3]).

Datzelfde begrip *kameraad* kon natuurlijk ook worden toegepast op het vrouwelijke *gadži*. Als zuiver Zigeunerwoord beteekent het iedere niet-Zigeunervrouw, en in het bijzonder de echtgenoote van een Europeaan; bij Paspati wordt *gadjéskeri gadjí* vertaald met *l'épouse de l'étranger* [4]). Maar in de algemeene boeventaal kon het niet anders worden dan een naam voor de concubine van een vagebond. Als zoodanig meen ik dat het is overgegaan in het Nederlandsch en ook in het Engelsch. Hoewel dit laatste alleen door de Engelsche philologen afdoende kan worden beslist, ben ik toch door mijn onderwerp genoodzaakt er iets van te zeggen.

---

[1]) Zie a. w. II, 130.
[2]) A. w. III, 169.
[3]) Jimenez, *Vocabulario del dialecto jitano* (2e dr), 51.
[4]) A. w., bl. 236.

In het welbekende Fransch-Engelsche woordenboek van Cotgrave, uit de 17de eeuw, komt voor een artikel *Goguenelle*, en hij stelt dat woord gelijk met eng. *wench*; daarbij geeft hij als synoniemen van *wench* drie termen, waarvan het dunkt mij mogelijk is dat zij alle drie Zigeunertermen zijn. Vooreerst *callet*, een lastig woord, dat men tot nog toe niet heeft kunnen verklaren. Murray, in het groote Engelsche woordenboek, erkent, dat noch uit het Engelsch, noch uit het Fransch, noch uit het Keltisch, eene behoorlijke afleiding is te geven. *Callat* beteekent de vrouw waarmede een vagebond leeft, en een bijzonder duidelijk voorbeeld er van heeft men in de volgende plaats bij Shakespeare, waar de vrouw van Jago zegt, hoe Desdemona door haar jaloerschen man werd uitgescholden (*Othello* IV, 2):

He call'd her whore: a beggar in his drink
Could not have laid such terms upon his *callat*.

Wat de beteekenis aangaat, zou zulk een woord zeer wel passen in de taal der landloopers, maar wie het uit de Zigeunertaal wil afleiden, heeft te letten op het volgende. Volgens Murray komt *callat* het eerst voor in het begin der 16de eeuw, en men kan de vraag stellen, of zóó vroeg reeds een Zigeunerwoord in het Engelsch kon zijn overgegaan. Die vraag staat in nauw verband met eene andere: wanneer zijn voor het eerst Zigeuners in Engeland gekomen? Het antwoord daarop wordt door Crofton, een der grootste kenners van de Engelsche Zigeunertaal, aldus gegeven: »The date of the first appearance of Gypsies in England is unknown" [1]). Ik mag U niet lastig vallen met een uitvoerig verslag van hetgeen door verschillende geleerden daaromtrent is gegist, want men kan het lezen in bekende werken. Ieder geeft toe, dat voor het eerst in eene oorkonde van 1505, of zoo men wil, in eene van 1492, de Zigeuners met een duidelijk herkenbaren naam worden aangeduid, t. w. in 1505 als *Egyptianis* en in 1492 als *Rowmais*, waaronder men toch wel de *Romé (s)* zal

[1]) *Journal of the Gypsy Lore Society* I, 5.

mogen verstaan [1]). Maar tevens wordt door ieder als mogelijk en waarschijnlijk erkend, dat Zigeuners reeds veel vroeger naar Engeland zullen zijn overgestoken, hetzij op zich zelf, hetzij in het gezelschap van andere vagebonden waarvan zij niet door een afzonderlijken naam werden onderscheiden. Reeds vóór 1430 waren zij gekomen in de Nederlanden, in Vlaanderen en in Frankrijk: waarom zou dat nomadenvolk, van nature geneigd spoedig van het eene land naar het andere te trekken, tot ongeveer 1500 een tocht naar Engeland hebben uitgesteld? Eeuwen lang zwierven zij reeds door het Zuidoosten van Europa, en kleinere benden, waarvan de geschiedenis niets meer weet, kunnen reeds vroeger dan de 15de eeuw de grenzen van Duitschland hebben overschreden. Komt nu een Engelsch woord het eerst voor in het begin der 16de eeuw, dan mag eene afleiding daarvan uit de *romani čib* niet a priori onmogelijk worden genoemd; het is vooral de vraag, of de woorden, die men met elkaar in verband wil brengen, zich wat vorm en beteekenis aangaat laten vereenigen.

In Schotland en Engeland vonden de Zigeuners een bijzonder goed onthaal. Hunne waarzeggerskunsten vielen in den smaak van de Engelsche groote wereld: dat ziet men b.v. uit eene der vertooningen, die Ben Jonson heeft gedicht onder den naam van »masques at court". Eene daarvan heet »A masque of the metamorphosed Gipsies", en daarin wordt door eenige als Zigeuners vermomde personen aan den koning en zijn hof de toekomst voorspeld. Een uit de bende zegt tot een hoogen beschermer, dat de Zigeuners altijd zoo goed zij konden door dansen en zingen hunne erkentelijkheid hebben getoond:

> And ever at your solemn feasts and calls,
> We have been ready, with the Aegyptian brawls,
> To set Kit Callot forth in prose or rhyme,
> Or who was Cleopatra for the time [2]).

---

[1]) Zie dit laatste bij Groome, in het art. *Gypsy* in de Encyclopaedia Britannica.

[2]) *Works*, ed. Gifford, VII, 363.

Hieruit blijkt dus, dat er te eeniger tijd eene vrouw was, hier genoemd *Kit Callot*, die onder de Zigeuners en hunne kameraden eene soort van koningin, eene Cleopatra is geweest. Volgens de commentatoren van Jonson is die vrouw ook van elders bekend, en was zij de makker van een befaamden landlooper, bij name genoemd, »who first took up the trade of a gipsy in this country" [1]), derhalve een van de eersten die zich bij de Zigeuners hebben aangesloten. Of dit bericht volkomen juist is, kan ik niet beslissen, maar de traditie zelf schijnt hier den bijnaam *callot* met het verblijf onder Zigeuners in verband te brengen. Verder zie ik dat de uitdrukking *Kit callot* eene spreekwoordelijke vermaardheid moet hebben gehad, want reeds door More, in 1532, wordt gesproken van Luther »and *Cate calate* his nunne", waarmede hier Katharina von Bora is bedoeld. Aangezien eene afleiding uit de taal der Zigeuners niet onmogelijk is vanwege den tijd waarin *callet* het eerst is aangewezen, meen ik de volgende te mogen voorstellen.

Er bestaat een vrouwelijk substantief, dat bij de Griekse Zigeuners voorkomt als *kelavdí*. Dit is een participium van *kelaváva*, het causatief van *keláva*, spelen, een echt Indisch Zigeunerwoord, dat in alle dialecten is aan te wijzen. Dit *kelavdí*, dat eigenlijk beteekent »celle qui fait jouer" (aldus is het vertaald bij Paspati [2]), wordt gebruikt in den zin van *meretrix*, *concubine* en derg. Bij de Duitsche Zigeuners ondergaat het in uitspraak en klemtoon eene kleine verandering, het hoofdaccent komt op de eerste lettergreep. Bij Liebich, in zijn werk *Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache* (blz. 130) wordt opgegeven: »*chellădi*, die Geliebte, *chellădo* der Geliebte, im Sinne eines geheimen und nebenbei unsittlichen Verhältnisses". Alle Zigeuner-dialecten hebben in hooge mate den invloed ondergaan van de Europeesche talen te midden waarvan zij gesproken werden, bepaaldelijk wat betreft het accent, en men kan gerust aannemen, dat de vorm die in Turkije

---

[1]) Zie de noot bij de plaats uit Jonson.

[2]) Zie Miklosich, a. w. VII, 236 en X, 424.

luidt *kelavdí*, onder de Engelsche Zigeuners evengoed als bij de Duitsche den hoofdtoon heeft gekregen op de eerste lettergreep. Daarbij kon van den allerlaatsten, nu toonloozen klinker, niet veel meer overblijven; de dentaal kwam aan het einde van het woord, en kon dientengevolge al zeer licht van *d* in *t* overgaan; de vocaal der tweede lettergreep moest eenigszins onbepaald worden door het gemis van accent. Mij dunkt, indien het oorspronkelijke *kelavdí* in de taal der Engelsche vagebonden is overgegaan, dan kon het niet heel veel anders worden dan *callet*. Het is daarom dat ik deze etymologie in overweging durf geven, waarbij ik nog opmerk, dat de oorspronkelijke beteekenis absoluut onveranderd bleef.

Zooals ik heb gezegd, staan bij Cotgrave ter omschrijving van *wench* drie woorden. Een daarvan, *callet*, is wellicht een Zigeunerterm; het tweede is *minx*, het derde *gixie*. Van het laatste vond ik nergens eene afleiding opgegeven, en van het andere erkent Skeat de afleiding niet te kunnen bepalen. Men heeft gedacht aan ndl. *minne*, ook aan fr. *mignon*, maar wanneer Othello zijne vrouw uitscheldt voor *lewd minx* [1]), dan zal dit toch wel iets anders beteekenen dan *ma mignonne*. Skeat eindigt met te zeggen: »the final *x* is difficult to account for". Ik wil, hoewel niet zonder aarzeling, die *x* trachten te bepalen, en wel door de volgende redeneering.

Of het teeken *x* in *minx* en *gixie* al dan niet zijne gewone waarde heeft, zal ik in het midden laten; ik wil alleen opmerken, dat in moderne woordenboeken de uitspraak van het eerstgenoemde woord inderdaad wordt opgegeven als *minks*. Indien men nu wilde aannemen, dat die *x* in de beide woorden was ontstaan uit een anderen medeklinker, dan zou die onderstelling het best gerechtvaardigd worden, indien men kon waarschijnlijk maken, dat de *x* in het eene en in het andere woord uit denzelfden medeklinker was voortgekomen. Indien men derhalve wilde onder-

1) *Othello* III, 3.

stellen, dat *gixie* in de Engelsche volkstaal kon ontstaan uit *gidži*, dan zou die gissing zeer worden gesteund, indien men tegelijkertijd mocht gelooven dat *minx* kon ontstaan uit *mindž*. En deze laatste onderstelling is zeer verleidelijk. *Mindž* is een van de allergewoonste Zigeunerwoorden, en wordt uit nagenoeg alle dialecten opgegeven. Het beteekent eigenlijk *cunnus*, een term waarvan de Zigeuners een zeer vrijmoedig gebruik maken; en een dergelijk woord kan al zeer licht, vooral in verbinding met adjectiva, een gemeene naam worden voor een vrouw, derhalve hetzelfde als *wench*, waarmede het door Cotgrave wordt gelijkgesteld. Wanneer Othello zijne vrouw noemt *lewd minx*, dan zou de afleiding uit zig: *mindž* eerst ten volle doen beseffen, hoe zwaar de arme Desdemona daardoor werd vernederd.

Behoudens eene nadere terechtwijzing door de kenners van het Engelsch, durf ik deze etymologie van *minx* voor aannemelijk houden; maar dan wordt het ook niet ondenkbaar *gixie* af te leiden uit een zuiverder vorm *gidži*, en daarmede kom ik weer terug op *gadži* waarmede ik het durf identificeeren. Het verschil in klinker is dunkt mij geen overwegend bezwaar: dat de oorspronkelijke *a*, voor een palatalen medeklinker staande, soms eene uitspraak kreeg die meer tot *e* of *i* naderde, en die hier, wellicht eenigszins ruw, door *i* wordt voorgesteld, dat is zoo onbegrijpelijk niet, en waarschijnlijk was die overgang van *a* tot *e* reeds in verschillende Zigeunerdialecten tot stand gekomen nog vóór dat het woord *gadži* tot in Engeland was doorgedrongen. Die onderstelling, waarover nader, zou althans zeer dienstig zijn om een Nederlandschen vorm te verklaren, dien ik toevallig vond bij v. d. Venne, in zijn *Taf. v. d. Belach. Werelt*, blz. 76. Een gezelschap van boeren en boerinnen ontmoet een troep Zigeunervrouwen, en een der boeren zegt:

Foey die Wyfs die loopen schooyen,
En de schaamte van heur gooyen!
Foey die *Gedsen* zonder Mans,
Mit veul jonckheyt by heur *enz.*

Evenals eng. *girie* is ook hier *gedse* een gemeenzame term voor liederlijke ongetrouwde vrouwen, en bepaaldelijk Zigeunervrouwen; waarom kan niet het eene zoowel als het andere uit *gadži* ontstaan zijn? Ik wil niet verzwijgen dat men eene andere mogelijkheid zou kunnen stellen. Volgens het woordenboek van Grimm (IV[1], 1495) bestaat er in Zuidduitsche en Zwitsersche dialecten een adj *gätsch*, dat *lascivus* beteekent, en dat een Germaansch woord schijnt te wezen; doch waarom zou men een term, gevonden in de Hollandsche volkstaal, liever in verband brengen met een Zwitsersch woord dan met een zeer gewonen term van de Zigeuners? De Zigeuners zijn hier te lande geweest, en hun term *gadži* kan uit de taal der landloopers in de volkstaal zijn gekomen, maar uit niets blijkt dat de locale Zwitsersche uitdrukking, vermeld bij Grimm, haar eigen gebied ooit heeft verlaten.

Thans wil ik terugkeeren tot het mannelijke woord *gadžo*. Niet alleen onder de vagebonden in ruimeren zin, maar ook reeds bij de Zigeuners zelf kreeg het eene gewijzigde beteekenis. De Zigeuners leven grootendeels van bedelarij, van diefstal, en de steler kan zijn bedrijf niet uitoefenen zonder den heler, hij moet verstandhouding hebben met personen van eene andere soort, die zonder gevaar van ontdekking het gestolene kunnen bewaren. Daarvoor dienen op het platte land de kleine kroeghouders en boeren, die gewoonlijk voor de zwervende vagebonden zeer bevreesd zijn. De boer weet, dat de Zigeuner hem of zijn vee kan betooveren, en in geval van verzet misschien zijn huis zal in brand steken. Om zich zelf te beveiligen geeft hij den Zigeuner wat deze van hem verlangt, en wordt hij afgezet of bestolen, dan durft hij het niet bij de politie aangeven, omdat hij bang is voor de wraak. Aldus verhaalt Liebich [1]), die vooral van de levenswijze der Zigeuners zooveel studie heeft gemaakt, en Avé-Lallemant zegt iets dergelijks [2]): »Besonders arme und isolirt wohnende Bauern wissen die

[1]) A. w., blz. 79.

[2]) A. w. II, 319.

Gauner durch Versprechungen und Geschenke dahin zu bringen, dasz sie sich zu Depositaren gestohlener Sachen nur zu oft hingeben". Zulk een boer of herbergier, zulk een niet-Zigeuner of *gadžo*, wordt door de Zigeuners genoemd *zoralo gadžo*, en het adj. *zoralo*, afgeleid van *zor*, kracht, beteekend *stevig*, *vast*, *betrouwbaar*. Bij verschillende auteurs, o. a. Avé-Lallemant, Bischoff en Liebich, kan men dien term *zoralo gadžo* vinden. Maar in de practijk van het dagelijksch leven moet men bij verkorting dikwijls alleen *gadžo* hebben gezegd. Al heeft die naam ook eene algemeenere beteekenis, het is te begrijpen dat hij dikwijls werd toegepast op den onmisbaren handlanger. In alle glossaria vindt men *gadžo* vertaald met *bauer*, *wirth*, *hauswirth*, ook wel *bote* [1]), dat is iets meer dan niet-Zigeuner in het algemeen, daarmede moet vaak de zoodanige bedoeld zijn die tot de Zigeuners in eene zekere betrekking staat.

Men ziet uit al het voorafgaande dat *gadžo* zich heeft verspreid buiten de zuivere Zigeunertaal, dat het een term werd voor kameraad, helper, dat is hier iemand die argelooze personen in gevaar brengt van door landloopers te worden bestolen of geplunderd; ook voor roffiaan, dat is iemand die anderen lokt naar de plaatsen van ontucht, kortom voor allerlei handlangers van het boevengespuis. Daarmede komen vrij wel overeen de *gidjens* en *spionnen* in het citaat uit den zeventiende-eeuwschen schrijver, hierboven aangehaald, want hier zijn gemeend allerlei bedrieglijke wegwijzers die ons brengen op het pad der zonde.

Die gelijkheid van beteekenis doet mij gelooven aan de identiteit van *gidjen* en *gadžo*, en het formeele bezwaar daartegen is, naar ik meen, niet onoverkomelijk. Men heeft hier te letten op allerlei bijzondere omstandigheden. In verschillende Zigeunerdialecten bleef in *gadžo* de oorspronkelijke klemtoon bewaard op de tweede syllabe, en tengevolge daarvan kon de *a* in de eerste lettergreep hare volle kracht niet altijd behouden, zij kon lichter den invloed ondergaan van de volgende palataal. Reeds heb ik er aan

---

[1]) Dit laatste bij Miklosich, *a. w.* I, 11.

herinnerd dat ook in eng. *gixie*, dat toch zoogoed als zeker met *gadži* identiek is, de oorspronkelijke *a* evenmin is bewaard. Voeg hierbij nog dit. In de beschaafde taal die geschreven wordt, en in het geschreven woord telkens een correctief heeft wanneer er afwijkingen zijn in de uitspraak, daar gaan de veranderingen minder vlug dan in de ongeschreven taal van de allerlaagste volksklasse, die, zonder zich eenigszins te laten dwingen, de woorden uitspreekt zooals haar het gemakkelijkst valt. Zoo zien wij dat een Noord-Fransche vorm van het gewone *chasser*, en dichter staande bij ital. *cacciare*, in het Nederlandsch is overgegaan als *kaatsen*, maar in de levende taal der middeleeuwen is *ketsen ende jaghen* eene gewone uitdrukking, en naast *ketsen* vindt men bij Kiliaan en bij latere auteurs ook *kitsen*. Ook hier heeft de *č* en daarna de *ts* dien overgang van *a* tot *e* en *i* veroorzaakt, maar niet zoo snel, en eene rijke literatuur heeft de verschillende vormen in verschillende dialecten bewaard. Bij het Zigeunerwoord *gadžo* moet de overgang wat vlugger hebben plaats gehad; een vorm met *a* is in het Nederlandsch, voor zoover ik weet, niet door de literatuur bewaard gebleven, maar indien de vorm *gedse* bij v. d. Venne met *gadži* mag worden gelijkgesteld (en ik meen het te mogen gelooven), dan is daarmede toch een voorbeeld gegeven van de *e* die aan de latere *i* moet zijn voorafgegaan.

Indien nu *gadžo* in het Nederlandsch *gidže* en daarna *gidse* kan geworden zijn, dan is daarmede nog niet opgehelderd door welke oorzaken een woord van zoo gemeene afkomst later tot eer en aanzien is gestegen. Voorloopig is dit niet met volkomen zekerheid te zeggen, althans ik ben er niet toe in staat, bij gebrek aan een genoegzaam aantal voorbeelden uit de 17de of 16de eeuw. Maar eene dergelijke overgang van beteekenis is niet vreemd, men zou er veel kunnen noemen die vrij wat wonderlijker zijn. Mij dunkt, dat men met eenige waarschijnlijkheid het volgende kan gissen. Het bleek, dat een *gids* aanvankelijk is geweest een bedrieglijke, onbetrouwbare wegwijzer, een spion van roovers. Hoe licht kon die ongunstige naam van *gids* niet

worden toegepast op de inboorlingen waarvan reizigers en militairen in vreemde, gevaarlijke streken zich moeten bedienen om hun weg te kunnen vinden: immers niet zelden zijn zulke wegwijzers niets dan spionnen, die de vreemdelingen in eene hinderlaag moeten zien te krijgen. Maar dat is niet altijd het geval: soms zijn dergelijke individuen inderdaad betrouwbaar, en bleef de term *gids* dan uit gewoonte ook voor de zoodanige in gebruik, dan kon de beteekenis langzamerhand minder ongunstig worden. Daarbij komt nog het volgende. In de 17de eeuw vindt men gewoonlijk *leidsman*, ook wel *geleider*, maar ook *guide* was niet ongebruikelijk, en dit geleek in klank al te veel op *gids* om op de beteekenis daarvan geen invloed te hebben. Wellicht is het voornamelijk daardoor, dat reeds in de 17de eeuw *gids* in denzelfden zin kon worden gebruikt als tegenwoordig. Als synoniem van *guide*, en op dezelfde wijze als *leidsman*, drong het ook door in de meer verheven taal, en thans is het niet te alledaagsch om in de plechtigste stemming te worden uitgesproken.

AANTEEKENING.

Door de goedheid van den Heer Dr. J. W. Muller heb ik nog eenige voorbeelden van *gids* leeren kennen uit het laatste deel der 17de en uit het begin der 18de eeuw. In de oudste staat alleen het meervoud *gidsen*, in het rijmwerk van C. Droste staat het enkelvoud *gits*, maar in een prozawerk van 1728 als enkelvoud de vorm *gidze*.

OVER DE BIJSCHRIFTEN OP HET BEELDHOUWWERK VAN BORO-BOEDOER.

DOOR

H. KERN.

Nadat door de opgravingen aan den voet van den Boro-boedoer, 't eerst door ons correspondeerend medelid IJzerman ondernomen en later door de Regeering voortgezet, beeldhouwwerken met bijschriften aan 't licht waren gekomen, heeft Dr. Brandes de hem toegankelijke legenden gelezen en toegelicht, en wel zoo volledig dat ik er niets van belang aan zou weten toe te voegen. Doch toen zijne mededeelingen in de »Notulen van de Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap" [1]) bekend gemaakt werden, was de blootlegging van de beeldhouwwerken aan den voet van den Boro-boedoer nog niet voltooid, en van hetgeen sedert 1888 aan 't licht is gebracht, heeft niemand, voor zoover ik weet, wat de ontdekte bijschriften betreft, melding gemaakt. Ofschoon deze laatste in aard niet van de door Brandes verklaarde verschillen en dus weinig merkwaardigs opleveren, acht ik het toch der moeite waard de aandacht op die later ontdekte bijschriften te vestigen, te meer omdat ettelijke er van mij, deels wegens de fijnheid van de letters, deels uit andere oorzaken, niet duidelijk zijn.

---

[1]) D. XXIV, 27, 28. 160—165. Vgl. Rouffaer in XXV, 100. XXVIII, 129; en IJzerman in Tijdschrift T. L. en Vk. Bat. Gen. XXXI, 261—268; Versl. Med. Kon. Akad. Letterk. van 1887, p. 209—215.

De verzameling van goed geslaagde lichtbeelden, vervaardigd door den Javaanschen photograaf Cephas, bevat de geheele reeks der basreliefs aan den voet van 't Buddhistische heiligdom. Een exemplaar van die verzameling, berustende bij 't Museum van Oudheden te Leiden, heb ik, dank zij de welwillendheid van ons medelid W. Pleyte, de gelegenheid gehad te onderzoeken, en het is de uitkomst van dat onderzoek hetwelk ik thans wensch mede te deelen.

Genoemde verzameling bestaat uit 160 platen die gebeeldhouwde tafereelen voorstellen. Niet al die tafereelen zijn van bijschriften voorzien. Als ik goed gezien en wel geteld heb, zijn er slechts 33, die inscripties vertoonen; soms ontdekt men op een tafereel meer dan één bijschrift, en wel boven de verschillende vakken waarin een voorstelling verdeeld is.

Bij de opsomming der bijschriften zal ik de rangorde der platen in lichtdruk volgen, doch bij de legenden die reeds door Brandes medegedeeld zijn, het nommer der door hem verklaarde gedeelten vermelden.

Alvorens in bijzonderheden te treden, moet ik de opmerking maken dat de bijschriften niet alle van dezelfde hand zijn. Ik onderscheid minstens drie verschillende handen; trouwens, ook in de beelden openbaart zich een onderscheid in bewerking. Met het verschil van hand houdt verband eenig onderscheid in spelling. Zoo vindt men de spelling *swarga* op Pl. 36, doch *swargga* Pl. 33; 44; 47; 51. Beide spellingen waren geoorloofd en gebruikelijk reeds vóór Pāṇini [1]) en zijn het steeds tot heden toe, in Indië althans, gebleven. *Suwarṇawarṇa* Pl. 57 is een ander voorbeeld van de meer eenvoudige; *kuçaladharmma* Pl. 43, van de andere spelling.

Het eerste bijschrift komt voor op Pl. 24, boven vier personen die voor eene staande figuur eerbiedig de handen samenvoegen en opheffen. Het daarboven geschreven woord luidt dan ook *añjali*, eereblijk met de handen.

Verder gaande ontmoeten wij op Pl. 27 boven iemand die een geschenk komt aanbieden bij een burgerlijk gekleed,

---

[1]) Pāṇini VIII, 4, 46 aco rahābhyām dwe.

zittend persoon, een vierlettergrepig woord, flauw zichtbaar. De eerste *akṣara* lijkt mij eene *ma* te wezen; de laatste is *ka*, doch ik kan niet opmaken welk woord bedoeld is.

Pl. 30 vertoont het opschrift *swarga*, hemel. Men ziet daaronder een vorst, klaarblijkelijk den hemelkoning Indra op een soort divan. Beneden op den grond zit iemand die op de Wīṇā of Indische luit speelt.

Op Pl. 31 aanschouwt men een vorst die een lotusstengel bij wijze van scepter in de rechterhand houdt en op een door eenige geringe lieden getorschten draagstoel gezeten is. Oppervlakkig lijkt het woord boven 't eerste vak van het basrelief *magarāḍha*, doch dit is een onmogelijk woord, zoodat ik meen dat *mahārāja*, koning, bedoeld is. Wat er verder op volgt, is zeer onduidelijk.

Pl. 33 geeft wederom eene voorstelling van den hemel, zooals blijkt uit het bijschrift *swargga*, boven een caitya of heiligdom.

Op Pl. 37 is niets meer zichtbaar dan de lettergreep *sa*.

Het woord op Pl. 39 lees ik *lāpyarogī*, d.i. de zieke die opgevroolijkt moet worden *Lāpya* is hier m.i. het zgn. gerundief van *lāpayati*, te nemen in den zin dien in gewoon Sanskrit het samengestelde *ullāpayati* heeft Dat *lāpayati* in Buddhistisch Sanskrit die beteekenis kan hebben, mag men besluiten uit het Pāli *lăpayati*. vermaken, dat voorkomt Sutta-Nipāta p. 172; *lāpin* vermakende, in *māyā bālalāpinī* Saṃyukta-Nikāya, III, 143 [1]). Het basrelief stelt een zittende figuur voor, omgeven door eenige personen, insgelijks in zittende houding.

Het opschrift van Pl. 40 luidt *patāka*, banier, wimpel. Men ziet op den grond o.a. drie zittende figuren, die een hoogen stok met beide handen ophouden. Boven elken stok vertoonen zich twee naar achteren gebogen lijnen, die, naar het bijschrift te oordeelen, gestyliseerde wapperende wimpels zullen moeten verbeelden.

---

[1]) Vgl. Baktrisch *rafno*, verkwikking, sterking, troost, verheuging; *rafedhra*, troost; alsook ons *laven*, *lafenis*, Ohd. *laba*, refactio, *labon*, reficere, recreare.

Op Pl. 41 zijn sporen van letters te ontdekken, maar zóó flauw dat ik de trekken niet vermag te onderscheiden. Op de volgende Pl. kan ik niets anders lezen dan *çarāwī*, schotel. Wel is waar is deze vrouwelijke vorm instede van *çarāwa* ongewoon, doch van ettelijke woorden die tot dezelfde kategorie behooren als *kuṇḍa*, *kumbha*, *ghaṭa*, *droṇa*, *pātra* weet men dat de vrouwelijke bijvormen *kuṇḍī*, *kumbhī*, *ghaṭī*, *droṇī*. *pātrī*, evenzeer in gebruik zijn. Daarenboven zijn op het basrelief eenige vrouwen met schotels in de hand afgebeeld, zoodat de juistheid der lezing in de beelden eenigermate hare bevestiging vindt.

Boven eenige in eerbiedige houding neêrgezeten figuren op Pl. 43 leest men *kuçaladharmmabhājana*, deugdzame personen; eigenlijk »vaten van deugzame eigenschappen; zij die deugdzame eigenschappen in zich vereenigen." Op grond van de afbeelding mag men het woord hier met een meervoud vertalen, want zooals Brandes, t.a.p. reeds heeft opgemerkt, zijn de woorden der bijschriften wel Sanskrit, maar alle aanduiding van getal en naamval ontbreekt.

Pl. 44 verplaatst ons weder in den hemel, *swargga*. Het midden des tafereels wordt ingenomen door een vorst en een vorstin met de armen om elkander geslagen; zonder twijfel Indra en Indrāṇī; aan weêrszijde lager zitten twee vrouwen, misschien Apsarasen.

Op basrelief 46 leest men *mahābhikṣu*, edele monnik, en verder op: *wastradāna*, gift van kleeding. Het beeldhouwwerk beantwoordt aan de twee bijschriften, want het stelt eenige personen voor, die eenen heremiet kleedingstof aanbieden. Het woord *mahābhikṣu* staat niet boven 't beeld van den heremiet, maar boven een open vak. De reden waarom het vak geen beelden bevat, zal wel deze wezen dat de geheele beschikbare ruimte door de kleine groep van in de handeling betrokken personen niet gevuld kon worden.

Pl. 47 geeft te lezen *bhogī*, en verder op wederom *swarga*. Bij Brandes t. a. p. vindt men deze bijschriften vermeld als 3 en 2. Terecht geeft hij te kennen dat *bhogín* meer dan ééne beteekenis toelaat; hier zal wel bedoeld zijn: »in weelde levende, genietende". Het basrelief vertoont een

man en eene vrouw, die, hoezeer eenigszins *en négligé*, voornaame personen schijnen voor te stellen, daar zij op eene steenen verhevenheid gezellig onder een boom zitten. Boven den boom nu staat het woord *swarggga*. Wij hebben dus den Paradijsboom voor ons, en de hoofdfiguren zijn Indra en Indrāṇī.

De legende van 48 is onduidelijk; ik verbeeld mij te onderscheiden *pathiga*, voetganger. Even onzeker ben ik van 49, waar een vierlettergrepig woord staat. De eerste lettergreep is nagenoeg onzichtbaar; de drie volgende kunnen als *grakṛti* of *bhrakṛti* gelezen worden.

Pl. 50 heeft twee bijschriften. Het eerste, waarvan een paar letters niet zeer duidelijk zijn, lees ik als *maheçākhyarāmawadhāna*, doch dit is een onmogelijk woord; daarom houd ik *rā* voor foutief; *maheçākhyasamaawadhāna*, beteekent »samenkomst van aanzienlijken". Men ziet op het basrelief voorgesteld drie personen op een steenen rustbank tegenover twee andere, in gesprek gewikkeld. Op eenigen afstand verder rechts staat boven een klok het opschrift *ghaṇṭā*, klok.

Pl. 51 vertoont opnieuw het woord *swargga* boven een Paradijsboom, waaronder eenige gevleugelde wezentjes zichtbaar zijn.

Op het volgende tafereel aanschouwt men o. a. een vorst, in gezelschap van twee vrouwen gezeten; in de onmiddelijke nabijheid staat een opgetuigde olifant, het koninklijk rijdier. Het opschrift luidt *cakrawartī*, wereldheerscher.

Pl. 53 vertoont een samengesteld woord, welks eerste lid is *maheçākhya*, aanzienlijk persoon; het tweede is onduidelijk behalve de eerste letters *sa* en de laatste *na*; na de derde lettergreep volgt een open plek, waar, voorzoover ik zien kan, nooit letters gestaan hebben. Ik denk dat bedoeld is *maheçākhyasamawadhāna*, bijeenkomst van aanzienlijken. De plaat geeft ons zes voorname personen te zien, die drie aan drie tegenover elkander gezeten zijn.

De lezing van Pl. 54 baart ook moeielijkheden. Ik kan er niets anders van maken dan *winayadharmmakāyacitta* of °*citti*, d. i. erkentenis van (of: achting voor) de verzameling (van de boeken) der Discipline en Doctrine. Verderop,

rechts, ziet men eenen heremiet gezeten op een steenen rustbank onder een boom; vóór hem een zonnescherm in den grond geplant, en eenige personen die blijkens het opschrift *chatradāna*, gift van een zonnescherm, den eerwaardigen heer dit geschenk aangeboden hebben. Brandes t. a. p. vermeldt dit bijschrift als no. 1.

Pl. 55 heeft twee lettergrepen die ik lees als *awa*; dan een paar open vakken; eindelijk twee karakters, waarvan 't eerste op *go* gelijkt en het tweede door afbrokkeling van den steen onleesbaar geworden is.

De legende op Pl. 56 behoort tot degenen die reeds door Brandes gelezen zijn, als N^0 4 en 5. Er staat *mahojaska-samawadhāna*, bijeenkomst van grootmachtigen. Het afgebeelde gezelschap bestaat uit vier personen, die twee aan twee tegenover elkander gezeten zijn. In een ander vak, rechts, zit iemand, naar zijn uiterlijk te oordeelen, ook van goeden huize, met het opschrift *suswara*. Gelijk Brandes vermeldt, draagt een zoon van Garuḍa dezen naam. Of nu de Suswara van 't basrelief denzelfden persoon moet verbeelden, kunnen we zonder kennis van de voorgestelde episode niet beslissen. De figuur is die van een mensch, zonder eenig kenmerk dat aan 't wezen van Garuḍa herinnert. Dit beteekent echter weinig, dewijl de Buddhistische kunst het anthromorphisme der mythologische wezens veel verder gedreven heeft dan de Brahmanistische.

De twee bijschriften van Pl. 57, namelijk *Suwarṇawarṇa*, eigennaam van den held van een Awadāna, en *caityawandana*, vereering van een heiligdom, zijn door Brandes, als No. 6 en No. 7, uitvoerig toegelicht met behulp van opgaven geput uit Rájendralála Mitra's »Sanskrit Buddhist Literature of Nepal". Aan 't door hem medegedeelde weet ik niets anders toe te voegen dan dat ook in de Tibetaansche verzameling van 101 Jātaka als No. 37 voorkomt een Jātaka getiteld *Rgyal-po Gser-mdog*, d.i. Koning Goudkleur (Suwarṇawarṇa), volgens eene opgave van Iwanofskij [1]). Dat de geschiedenis

[1]) Zapiski Wostočnago Otdêlenija Imper. Russkago Archeologičeskago Obščestwa, VII, 289.

van den braven en vromen Suwarṇawarṇa, die bijna het slachtoffer van zijn deugd gewǫrden was, zeer populair was bij de Noordelijke Buddhisten — bij de Zuidelijke heeft men nog geen spoor er van aangetroffen — mag men opmaken uit het feit dat ze waardig werd gekeurd om in de basreliefs van Boro-boedoer in beeld gebracht te worden.

Het beloop van de geschiedenis van Suwarṇawarṇa is op de beeldhouwwerken moeielijk te volgen, hetgeen misschien een gevolg is van afwijkingen in de redacties van 't verhaal. Er wordt in 't door Rájendralála Mitra bekend gemaakte uittreksel nadruk gelegd op de groote verdienste die men zich verwerft door 't bezoeken en vereeren ven heiligdommen, en zooals wij gezien hebben is er op het basrelief dat Suwarṇawarṇa voorstelt ook eene afbeelding van heiligdomvereering, *caityawandana*. In bedoeld uittreksel is het echter niet Suwarṇawarṇa, maar zijn vader Diwākara, die na een losbandig leven geleid te hebben, op raad van Kāçyapa den Groote ijverig heiligdommen aanbidt, de ware leer d.i. het Buddhisme, omhelst, en tot loon voor zijne vroomheid zulk een deugdzamen zoon krijgt als Suwarṇawarṇa is. Onder het opschrift *caityawandana* nu ontdekt men een *caitya* en in de nabijheid eenige personen, deels staande deels gezeten, in aanbidding. Aangezien de vereering van heiligdommen aan de geboorte van Suwarṇawarṇa voorafgaat, is het zeer twijfelachtig of onder de aanbidders ook Diwākara voorkomt. Het verdient opmerking dat het afgebeelde heiligdom niet den Stūpavorm heeft van de bij uitnemendheid Caitya genoemde heiligdommen in Nepāl, maar hoekig is, en wel kruisvormig naar het schijnt. Dezelfde vorm van Caitya's komt met eenige wijziging in *détail* ettelijke malen op de basreliefs terug.

De hoofdvoorstelling ven de onmiddellijk volgende Pl. 58 bestaat uit twee hermieten die vóór een op Buddha gelijkenden, op een steenen verhevenheid gezeten persoon staan en dezen iets aanbieden. Boven staat *kuçala*, goedheid, zuiverheid, verdienstelijkheid. Mogelijk is de zittende figuur Suwarṇawarṇa en zijn de heremieten Wijzen die hem voortreffelijke zedepreuken brengen, want wij weten uit het

Awadāna dat de jonge man een waren hartstocht had voor 't verzamelen van schoone spreuken.

De volgende Pl. 59 verplaatst ons in eenen lusthof, waar wij een man en eene schoone jonge vrouw in 't groen zien wandelen. Vermoedelijk is de jonge vrouw de hetaere Kāçīsundarī, d. i. de Schoone van Benares, die onder hare aanbidders eenen minister van Koning Ajātaçatru, Pracaṇḍa geheeten, telde. Of nu het tafereel een *rendez-vous* tusschen Pracaṇḍa en Kāçīsundarī verbeeldt, dan wel eene ontmoeting van deze laatste met Suwarṇawarṇa, op wien zij verliefd is geraakt en dien zij, vruchteloos, tracht te betooveren, is moeielijk uit te maken. Hoe het zij, iets verder naar rechts valt onze blik op een bijschrift, luidende *mithyādṛṣṭi*, dwaalleer, bij Brandes N°. 9. Daaronder zien we een voornaam, ofschoon niet vorstelijk persoon, die met twee vrouwen in een open voorhal gezeten is, terwijl buiten eene menigte lieden staan, die geschenken, waaronder naar het schijnt met geldstukken gevulde potten, aanbrengen. Het verband tusschen »dwaalleer" en 't in ontvangst nemen van geschenken of schatten is moeielijk te raden.

Dezelfde moeielijkheid ondervinden wij, als we de twee bijschriften op de volgende Pl 60 in overeenstemming trachten te brengen met de daarbij behoorende afbeeldingen. De eerste inscriptie luidt *byāpāda*, of wel, zooals de juiste spelling eischt, *vyāpāda*, kwaadwilligheid, boosaardigheid. Ze is aangebracht boven een man en eene vrouw, die op een steenen bank in een tuin naast elkander gezeten zijn; de vrouw houdt haren arm om haren gezel geslagen. Iets verder ziet men weder een paar in een tuin wandelende, en boven hen 't woord *abhidhyā*, begeerlijkheid. Geen van beide opschriften geeft ons eene aanduiding omtrent de afgebeelde personen, doch wij veronderstellen dat de vrouw Kāçīsundarī is. Het laatste vak is onafgewerkt, hetgeen meer voorkomt, een omstandigheid die den Heer W. Meijer bij de ontgraving niet ontgaan is. In een schrijven, voorkomende in Notulen der Bestuursvergaderingen van 't Bataviaasch Genootschap, Dec. 1890 merkt hij op, »hier en daar is een gedeelte dat nog niet afgewerkt is".

Of de geschiedenis van Suwarṇawarṇa in de volgende basreliefs voortgezet wordt, blijkt niet. Zeker is het dat ik geen tafereelen ontmoet heb die zouden kunnen doelen op de gebeurtenissen die in 't Awadāna vermeld worden. Bijschriften entbreken tot op Pl. 83, waar eenige nauwelijks zichtbare sporen van letters te bespeuren zijn. Even onherkenbaar zijn de lijnen op Pl. 105. Daarentegen is volkomen duidelijk het woord *maheçākhyaḥ*, een of de aanzienlijke, boven een vorst en eene vorstin of voorname dame, op een hoogen steenen zetel. Op den grond zitten eenige personen, waaronder een gebaarde man, waarschijnlijk een heremiet, en staan vrouwen die een geschenk aanbieden. Verder op is een heiligdom, waarachter o. a. iemand staat die ten teeken van eerbied de samengesloten handen uitstrekt. Ook ziet men in de groep een man met een draagjuk, of zooals de Indiërs zeggen, een *kāca* of *wīwadha*. Wat zich in de twee bakken of schalen van 't draagjuk bevindt, is niet te zien.

Op Pl. 152 heeft eene inscriptie gestaan die zóó door afbrokkeling geleden heeft, dat ik alleen de laatste lettergreep *ka* of *kā* onderscheiden kan Ook op Pl. 158 zijn de letters zóó uitgewischt dat als 't begin van een woord slechts *ka* zichtbaar is.

Het laatste bijschrift komt voor op Pl. 160, en luidt *windupa*, vermoedelijk een eigennaam of bijnaam. De etymologische beteekenis is oogenschijnlijk »druppeldrinker", doch er zijn nog andere vertalingen mogelijk, die geen van alle ons verder helpen. Het bijschrift staat boven een groep van deels zittende, deels staande jongens. Opmerking verdient dat het woord *windupa* voorafgegaan en gevolgd wordt door twee rechtopstaande streepjes, dus door hetgeen de Javanen Adĕg-adĕg noemen. Geen der overige bijschriften is van dit teeken voorzien.

Het onderzoek der bijschriften, hetwelk hiermede ten einde is, heeft — het wordt gereedelijk erkend — slechts bij uitzondering iets bijgedragen tot recht verstand van wat het beeldwerk ons te aanschouwen geeft. In zooverre is onze kennis er weinig door verrijkt. Toch is de ont-

ekking van schrift aan den Boro-boedoer van groot belang geweest, omdat we daardoor in de gelegenheid zijn gesteld eenigermate den tijd der stichting van 't vermaarde heiligdom te bepalen. Hooren we wat Dr. Brandes [1]) omtrent het schrift opmerkt: »Het is nl. het gewone oud-Javaansche schrift zooals wij het in de Kadoe en de Vorstenlanden ook voor de andere inscriptiën gebruikt vinden. Jonger dan 850 (çaka-jaartelling) vindt men ze daar, voor zoover mij bekend is, niet, en het lange tijdvak van circa twee eeuwen (achste en eerste helft der negende çaka-eeuw) geeft een te groote speelruimte, dan dat men niet gaarne wat meer gegevens voor een nauwkeuriger tijdsbepaling zou willen bezitten. Dit alles is zeer waar, maar het schijnt mij toe dat men toch iets verder mag gaan. Wanneer men het schrift van de Boro-boedoer vergelijkt met dat van Cohen Stuart's Kawi oorkonde XI, van 800 çaka; X, van 802; XIV, van 803; IX, van 808 çaka; dan is de overeenkomst zóó groot dat het niet vermetel lijkt de opschriften van ongeveer denzelfden tijd te laten dagteekenen. Alleen zou ik denken dat het schrift van Boro-boedoer iets ouder is vooral op grond van de wijze waarop de *e* en *o* worden aangeduid. Bij benadering zou ik als datum van de bijschriften en van den onderbouw willen stellen 850 A. D. Aangezien de bouw van 't geheele heiligdom stellig verscheidene jaren vereischt heeft, moet het tijdstip der voltooiing later vallen. In de hoop dat er nieuwe gegevens zullen gevonden worden, geschikt om den tijd nauwkeuriger te bepalen, mogen we voorloopig den datum van het heiligdom stellen op ± 900 onzer jaartelling; dus ruim anderhalve eeuw later dan de steeninscriptie van Tjanggal van çaka 656, waarvan het schrift veel ouderwetscher is dan in de zooeven genoemde stukken en nog nagenoeg identisch met de gelijktijdig in Zuid-Indië gebruikelijke schriftsoort.

---

[1]) Notulen Bat. Gen. XXIV, 28.

INHOUD

VAN

DEEL XII — STUK 1.

Bladz.

Gewone vergadering, gehouden 10 Juni 1895 ... 1

A. A. de Pinto. Begrip en omvang van het [illegible] in de Nederlandsche Wet ... [illegible]

H. E. Moltzer. Een nieuw Reinaert-fragment ... [illegible]

P. J. Cosijn. De Walewein-fragmenten ... [illegible]

Gewone vergadering, gehouden 9 September 1895 ... [illegible]

Paul Fredericq. De [illegible] Bloemardinne [illegible] ... [illegible]

Gewone vergadering, gehouden 14 October 1895 ... [illegible]

[illegible]. Over de geschiedenis van het woord [illegible] ... [illegible]

H. Kern. Over de [illegible] op het beeldhouwwerk van Boro-Boedoer ... [illegible]

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

AFDEELING LETTERKUNDE.

TIENDE REEKS.

Tweede Deel. — Derde Stuk.

AMSTERDAM.
JOHANNES MÜLLER.
1896.

IK. 169

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den NOVEMBER 1895.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, DE VRIES, NABER, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, QUACK, ASSER, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, HOLWERDA, KARSTEN, VAN HELTEN, ROGGE en SPRUYT, secretaris; voorts de correspondent GROENEVELDT.

De heer S. Muller Fzn. heeft bericht gezonden de vergadering niet te kunnen bijwonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris leest een brief van Dr. M. N. J. Moltzer te Alkmaar, waarin kennis gegeven wordt van het overlijden van Prof. Dr. H. E. Moltzer, lid der Akademie, en deelt mede dat dit schrijven door een brief van rouwbeklag

beantwoord is. Naar aanleiding daarvan wijdt de Voorzitter eenige waardeerende woorden aan de nagedachtenis van het ijverig medelid, dat der Akademie zoo plotseling ontviel en herinnert hij hoe Moltzer voor zijne vakgenooten zijn leven lang een onvermoeid medewerker geweest is.

De Secretaris deelt mede dat voor de boekerij zijn ingekomen: Mr. N. P. van den Berg »The financial and economical condition of Netherlands India since 1870 and the effect of the present currency-system". Third Edition, 1895; en Mr. N. P. van den Berg, »Levensbericht van Mr. H. D. Levyssohn Norman", 1895, beiden van den schrijver; en van Mr. J. Hooft Graafland te Utrecht: »Inventaris der boeken, handschriften enz., gelegateerd aan de stad Vlissingen door Willem van der Os", Middelburg 1891, en »Catalogus der tentoonstelling van boeken, handschriften, portretten enz., betrekking hebbende op Elisabeth Wolff, geb. Bekker en Agatha Deken, gehouden te Vlissingen bij de onthulling van het gedenkteeken op 23, 24 en 25 Juli 1884".

De heer Verdam bespreekt daarop enkele der verschillende nieuwe handschriften en fragmenten, waardoor in de beide laatste jaren de kennis onzer middeleeuwsche taal is vermeerderd. Hij vermeldt een fragment van den »Spiegel Historiael", gevonden te Leuven; een fragment, afkomstig van den heer Bormans te Luik, handelende over de krachten der edele steenen, in den trant van het 12de boek van Maerlant's »der Naturen Bloeme"; een nieuwen tekst van Maerlant's »Wapene Martijn", gevonden te Oxford, alsmede een aldaar ontdekt tweede handschrift van Bukelare's Latijnsche vertaling der drie Martijns.

Ook handelt hij over het tot heden zoo goed als geheel onbekende Haagsche handschrift van de »Pelgrimage van der menscheliker creaturen" uit de tweede helft der 14de eeuw, waaruit voor eenigen tijd een vierde tekst van het

gedicht »Van ons Heren wonden" door hem is uitgegeven Hij deelt eene proeve mede van deze vloeiende vertaling der oudfranssche »Pélérinage", die hij rekent tot het beste middelnederlandsche proza, dat wij bezitten, en die hij hoopt eerlang te kunnen uitgeven.

Eindelijk vermeldt Spreker het door de heeren De Flou en Gailliard aan de Vlaamsche Akademie uitgebracht verslag van hun zending naar Engeland, ten einde in de bibliotheken aldaar berustende middelnederlandsche handschriften te leeren kennen en te beschrijven.

Het belang van deze nieuw ontdekte of eerst nu gebruikte handschriften bewijst hij door de behandeling van enkele daarin voorkomende geheel onbekende of zeldzame middelnederlandsche woorden, wier geschiedenis door hem in korte trekken wordt beschreven.

Deze bijdrage, die door den Spreker op verzoek van den Voorzitter voor de *Verslagen en Mededeelingen* bestemd wordt, geeft aan de heeren van Helten en Kern aanleiding tot het doen van enkele vragen, die de Spreker beantwoordt.

Nadat de Voorzitter zijn hamer heeft overgedragen aan den heer Naber, geeft deze het woord aan den heer Kern tot het mededeelen eener bijdrage over het beeldhouwwerk van Boro-boedoer. Spreker herinnert dat de legenden bij het vóór 1888 opgegraven beeldhouwwerk reeds vroeger door Dr. Brandes besproken zijn. Van wat er na dien tijd zichtbaar gemaakt is heeft hij kennis kunnen nemen door lichtbeelden, vervaardigd door den Javaanschen photograaph Cephas, waarvan een exemplaar berust bij het Museum van Oudheden te Leiden. Hij bespreekt de verschillende legenden bij het beeldhouwwerk in minder of meer leesbaren toestand voorkomende, merkt op dat zij niet veel bijdragen tot verklaring van het beeldhouwwerk zelf, maar ons wel, in verband met Cohen Stuart's Kawioorkonde XI, X, XIV en IX, in staat stellen uit schrift en spelling den tijd der vervaardiging van het beeldhouwwerk te stellen op ongeveer 850 A. D.

Deze bijdrage, die door den heer Kern op verzoek van den waarnemenden Voorzitter wordt afgestaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*, geeft den heer Groeneveldt aanleiding tot enkele opmerkingen en vragen, die de Spreker beantwoordt.

Daarop herneemt de heer Kern het voorzitterschap en stelt den heer van Boneval Faure voor het onderwerp, dat hij bespreken wil, te behandelen in eene buitengewone vergadering. De heer Faure heeft daar niets tegen, maar acht het niet noodig die buitengewone vergadering dadelijk te houden, en stelt zich voor bij het Bestuur op de zaak terug te komen.

Bij de nu volgende rondvraag worden door den heer Matthes voor de boekerij aangeboden eene Makassaarsche en eene Boegineesche vertaling van het boek Job; door den heer Naber het vijfde deel zijner uitgave van Flavius Josephus; door den heer de Louter zijne »Handleiding van het staats- en administratief recht van Ned. Indië, 4de omgewerkte uitgave"; door den heer Kluyver namens Dr. W. Caland voor de werken der Akademie een handschrift met den titel: »Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche". Nadat de Voorzitter de heeren Kern en Speijer benoemd heeft tot leden eener Commissie ter beoordeeling van dit handschrift, wordt de vergadering gesloten.

NIEUWE AANWINSTEN VOOR DE KENNIS ONZER MIDDELEEUWSCHE TAAL.

DOOR

J. VERDAM.

MM. HH.!

Met eene weemoedige gedachte, gewijd aan den beminnelijken man [1]), aan wien zooeven door onzen Voorzitter eene welverdiende hulde is gebracht, aan den betreurden ambtgenoot, die mij mede had aangespoord om opnieuw het een en ander van de uitkomsten mijner studie in deze Vergadering mede te deelen, begin ik het U aangekondigde onderwerp. Wel zal ik heden niet zulke schitterende vondsten te vermelden hebben als bij de beide vorige gelegenheden, toen ik U spreken kon van twee geheel nieuwe handschriften van Maerlant, van een onbekend hs. van »Die Rose", van eene geheel onbekende bewerking van den middeleeuwschen roman »Van den seven Vroeden van Romen", doch hetgeen ik U thans te verhalen heb, is evenmin van belang ontbloot voor onze letterkunde en zeker minstens even merkwaardig voor de mnl. taal. Om te beginnen met »Maerlant", deel ik U mede, dat behalve een fragment van een der vele hss. van den Rijmbijbel, tot onze kennis is gekomen het bestaan van een tot heden onbekend fragment van den Spiegel Historiael, bestaande uit twee folio-bladen en berustende in de Universiteits-Bibliotheek te Leuven, waar ze door den Heer J. H. W. Goossens, voor eenige jaren hulpbibliothecaris aldaar, als schutbladen zijn gevonden. Het hs. bevat drie kolommen van 61 regels per bladzijde, en

[1]) H. E. Moltzer, † 25 Oct. 1895.

moet dus een ander geweest zijn dan het handschrift of de handschriften, waarvan fragmenten onder de letters D. en P. zijn gebruikt in de uitgave van De Vries, van 48 en 50 regels per kolom (zie Inl. XCII vlg.), doch het is niet onbelangrijk te weten, dat er nog een Maerlant-handschrift bestaan heeft met drie kolommen op de bladzijde, welk formaat voor mnl. hss. zeldzaam is. De beide perkamentbladen, die mij door de welwillende tusschenkomst van den Heer A. Geurts, te Rolduc, Doctorandus in de Nederlandsche Letteren, zijn toegezonden, bevatten twee gedeelten uit de Eerste Partie, en wel van boek I, hoofdstuk 36, vs. 33 tot cap. 43, vs. 16, en van boek II, cap. 25, vs. 11 tot cap. 32, vs. 9. Enkele kleinere gedeelten daarvan zijn weggesneden of onleesbaar, en de afwijkingen van het teksthandschrift zijn talrijk, doch voor het grootste gedeelte van ondergeschikt belang, nl. slechts graphische verschillen. Er zou dan ook al een buitengewoon voortreffelijk en nauwkeurig hs. moeten worden gevonden, indien wij na hetgeen reeds door het Brusselsche en Leidsche hs. is aan het licht gebracht, daaruit nog veel nieuws zouden leeren. Op een paar punten alleen vestig ik Uwe aandacht. Sp. I[1], 41, 36 wordt van Cham, die voor den uitvinder der sterrenwichelarij werd gehouden, op voorgang van Clemens gezegd :

Ooc haddi enen duvel *primaet.*

Het klinkt wel eenigszins zonderling, dat hier aan een boozen geest dit praedicaat wordt toegekend, hetwelk gewoonlijk alleen gegeven wordt aan hoogwaardigheidbekleeders der kerk, doch men vat het woord slechts op als *aanzienlijk*, *voornaam*, *aarts-*, en in die beteekenis kan men vrede hebben met het woord, hoewel het overigens uit het Mnl. niet is opgeteekend. Doch veel beter en minder gedwongen is de lezing van het Leuvensche fragment, welke ook die van B. en L. is, nl. »enen duvel *privaet*", d. i. een eigen boozen geest. Het is de door Maerlant niet ongeschikt gekozen term, dienende ter vertaling der woorden van Vincentius : »ab ipso demone, quem importunus frequentabat".

Ook op eene andere plaats bevat het fragment eene lezing,

veel beter dan van het tekst-hs., en hier is het het eenige bekende handschrift, dat de juiste lezing heeft bewaard: ook L. en zelfs het voortreffelijke Brusselsche zijn hier bedorven. De passage betreft den dood van Semiramis, die zooals naar Justinus wordt medegedeeld, door haar eigen zoon is omgebracht; bij Vinc.: »Semiramis. cum filii concubitum petisset, ab eodem interfecta est." In het ths. staat juist het tegendeel, nl. »dat soe haren sone sint sloech te doot", en de uitgevers van den Sp. zouden zeker hunne opmerking, dat Maerlant hier niet juist heeft vertaald, niet hebben teruggenomen, indien zij hadden kunnen kennis maken met de lezing van B. »dat si hare sonen sloech doot", en van L. »dat si hair sone sloech te doot". En toch lag de schuld niet bij Maerlant, maar bij de afschrijvers, zooals reeds Franck meende, die voorstelde te lezen »datse haer sone sint sloech te doot," en zooals nu zonneklaar wordt in het licht gesteld door het nieuwe fragment, waarin werkelijk deze juiste lezing wordt aangetroffen.

In de tweede plaats vermeld ik een nieuw hs. der drie Martijns, gevonden in de Bodleiaansche Bibliotheek te Oxford door Dr. R. Priebsch, naar ik meen vanwege de Oostenrijksche regeering belast met eene zending naar Engeland tot het opsporen en beschrijven van Duitsche handschriften in de bibliotheken van Engeland. Dat de Heer Priebsch van zijn onderzoek het Middelnederlandsch niet uitsluit, is ons reeds uit enkele mededeelingen in het Tijdschrift gebleken. Met de meeste bereidwilligheid heeft hij mij op mijn verzoek de collatie van het Oxfordsche hs. toegezonden, welke dienst zal doen voor de nieuwe uitgave van Maerlant's Strophische Gedichten, die zal worden bewerkt door ons buitenlandsch medelid Joh. Franck te Bonn en mij. In hetzelfde hs. bevindt zich ook een exemplaar der middeleeuwsche Latijnsche vertaling van Maerlant's Martijns door Bukelare, waarvan tot heden slechts één hs. bekend was, nl. het Bergensche, volgens hetwelk de tekst door Serrure in zijn Vaderl. Museum, dl. 1, bl. 116 vlgg., is uitgegeven.

Voor de critiek der overige strophische gedichten is van belang de ontdekking van het origineel der 17 eerste stro-

phen van Maerlant's »Disputacie van Onser Vrouwen ende van den Heiligen Cruce", door Franck, in een Latijnsch gedicht, gedrukt in Paul Meyer's uitgave van Daurel et Beton, bl. LXXV. Ook daarvan zal bij de zooeven genoemde nieuwe uitgave der Strophische Gedichten worden gebruik gemaakt: slechts één punt wil ik naar aanleiding hiervan nog ter sprake brengen, en wel dit, dat hier alweder op eene plaats, zooals zoo vaak geschiedt, de hss. worden in het gelijk gesteld tegenover de critiek. In vs. 17 vlgg. heeft het eene hs. (C):

Die vrucht die ic droech, maget vri,
Wats dat si Adame sculdich si,
Dien de viant verdoorde?
Mijns reinen lichamen vrucht, o wi!
Ne soude an di niet hangen bedi,
Wanten noit sonde becoorde;

terwijl het andere (A) in den tweeden regel heeft:

Wat so Adame sculdich si.

Verwijs veranderde tegen het gezag der beide hss. den datief *Adame* in *Adaem*, op grond dat volgens de lezing van A de nominatief bedoeld wordt, en de zin deze zou zijn: »wat ook Adam schuldig zij enz."

Nu wij den Latijnschen tekst kennen, die aldus luidt:

Fructus quem virgo peperi,
Non debet [1]) Ade veteri,
Fructum gustanti vetitum;
Intacti fructus uteri
Tuus non debet fieri.
Culpe non habens meritum,

blijkt, dat de datief juist, de lezing van C de ware, en de zin deze is: »de vrucht die ik als maagd ter wereld heb

---

[1]) Paul Meyer teekent hierbij aan: »Ce vers ne parait pas donner un sens clair; peut-être faut-il corriger *non* en *nil*.

gebracht, wat is het dat die schuldig is aan Adam, waarom moet die boeten voor Adam, die zich door den duivel liet verlokken?"

Ten overvloede herinner ik aan een vierden tekst van een der andere aan Maerlant toegeschreven strophische gedichten, nl. *Van den vijf Wonden*, door mij gevonden in het Haagsche perkamenten Hs. van de »Pelgrimage van der menscheliker creaturen", en in het Tijdschrift voor Taal- en Letterkunde uitgegeven. Ik behoef daarover dus hier niet uit te weiden, doch vermeld alleen dit, dat in hetzelfde hs. nog verschillende andere tot heden onbekende gedichten staan, waarvan ik het belangrijkste als bijlage hier achter zal doen afdrukken.

Het is een argument, d. i. argumentatie of woordenwisseling, tusschen Nederigheid en Wereldsche Eer, tusschen Rijkdom en Armoede, en tusschen Zingenot en Onthouding, van welke allegorische personen natuurlijk zij die de deugd voorstaan en vertegenwoordigen, het winnen. Zonder nu juist schitterend van dictie of compositie te zijn, laat het gedicht zich met genoegen lezen: het is niet minder dan de meeste andere moralistisch-didactische gedichten, en ook voor de taal niet zonder belang. Met een enkel voorbeeld wil ik u dit bewijzen. In vs. 357 vlgg. lezen wij:

Armoede, ghi moet u (*naar het schijnt steeds*) onderwinden
Van voren te spinkene, dies heb ic spijt;
Nochtan en soudemen niet mogen vinden
Onweerder meersen [1]) dan ghi sijt.

Het in deze regels voorkomende *spinken* wordt hier voor het eerst aangetroffen. De beteekenis kan geene andere zijn dan die van *dansen* of *springen*. Rijcdom verwijt nl. aan Armoede, dat zij zich altijd op den voorgrond stelt, altijd den voorrang wil hebben of de eerste viool wil spelen, hoewel zij door haar stand en haar onwaardig uiterlijk daarop volstrekt geen aanspraak mag maken. Dit denk-

[1]) D. i. eig. *koopwaar* (*koopwaren*), hier gebruikt in den zin van *voorwerp*. De eig. bet. blijkt nog uit het bnw. *onwert*, d. i. *geen cent waard*,

beeld nu kan zeer goed door het begrip *voordansen* worden uitgedrukt. En werkelijk geven de verwanten in de andere germ. dialecten ons het recht, deze beteekenis voor het tot heden onbekende woord aan te nemen. Vgl. vooreerst mnd. *spenkeren*, dat zoowel transitief voorkomt in den zin van »wegjagen, vertreiben, antreiben zum laufen", als intr. in de bet. »von einem ort lustig zum anderen laufen", vooral van kinderen gezegd; »*wegspenkern*, *utspenkern* bedeuten auch: aus lust weglaufen, aus kurzweil fortlaufen" (Lübben 4, 317). Het oostfri. *spenkelen*, *spenkern* staat bij Koolman (3, 272) opgeteekend in soortgelijke beteekenissen, nl. »umherfliegen, umherspringen, sich unruhig und lärmend bewegen, muthwillig umherrennen". Wij mogen dus op grond van deze getuigenissen met volle gerustheid een ww. *spinken* met de boven opgegeven beteekenis *springen*, *dansen*, in onzen middeleeuwschen taalschat opnemen. In de tgw. germaansche dialecten is het woord, zoover mij bekend is, alleen overgebleven in het Zaansch, doch in eene beteekenis, die, gelijk wij zien zullen, voor de identiteit van mnl. *spinken* met de genoemde ndd. werkwoorden een niet verwerpelijk bewijs levert. In het Zaansch is *spinken* volgens eene mededeeling van den Heer Boekenoogen uit het door hem bewerkt wordende *Zaanlandsch Idioticon*, in gebruik van kleuren en kleurige stoffen, in den zin van »sterk in het oog vallen, het oog tot zich trekken, afsteken", b.v. »wat *spinkt* die rooie strik! Een *spinkende* japon. Je moete niet zuk helder lint op die hoed zetten, dat *spinkt* te veel". Ook kent men in hetzelfde dialect *afspinken*, in den zin van (elders in N.-Holl.) *afspeuren*, d. i. *afsteken*, en *spinkerig*, d i. *opzichtig*, *speurig* (in N.-Holl. dial.), *door schelle kleuren het oog tot zich trekkende.* Met deze bet. is te vergelijken het ofri. *spinkeln*, d. i. weisse oder farbige, abstechende flecken, tüpfelchen und pünktchen haben, gefleckt oder gesprenkelt sein, buntfarbich schillern (*een veelkleurigen weerschijn hebben*)", b.v. »dat gôd *spinkeld*, wen man 't in de sünne, in 't lecht hold". Wij kunnen dus voor ndd. *spinkeln*, zaansch *spinken* eene transitieve opvatting aannemen, overeenkomende met ndl. *spikkelen*, intr. *gespikkeld zijn*, *bonte of anderkleurige vlekken vertoonen*, *een*

bonten weerschijn hebben, *afsteken*. Vergelijken wij nu het boven reeds genoemde ndd. (ofri.) *spenkelen* of *spenkern*, dat natuurlijk eng verwant, zoo niet identisch, is met *spinkeln*, dan merken wij op, dat dit, behalve de boven reeds genoemde opvattingen, ook de volgende, door Koolman vermelde, kent: *spritzen*, *sprühen*, *umherspritzen*, d. i. *springen*, *uitspatten*, *in het rond spatten*, b.v. van vonken en regendroppen, en komen alzoo tot de slotsom, dat een woord in het eene dialect zeer goed de bet. *springen* hebben kan van een levend wezen gezegd (wellicht past nog beter in de boven medegedeelde verzen de bet. *uitspatten*, of is zij er althans mede te vergelijken), en in het andere de causatieve opvatting van *in het rond spatten*, d. i. *sprenkelen* of ook *spikkelen*, welke beteekenissen ook andere woorden in zich vereenigen. Zie vooral De Jager, *Freq.* op *sparkelen*, *sprankelen* en *sprengelen*, waar men allerlei bouwstof zal vinden, waarmede men het hier gezegde kan aanvullen. De vraag, in hoeverre *spinken* verwant is met *springen*, moet op deze wijze worden beantwoord, dat men naast den stam *spring*, waarnaast *sprink* staat (in *sprenkelen*, eng *sprinkle* enz., nld. *sprank*), een stam *sping* moet aannemen, met een bijvorm *spink*. Dergelijke stammen met en zonder *r* komen in het Germaansch meermalen naast elkander voor: ik herinner U aan eng. *speak* en *speech*, mnl. dial. *speken*, naast *spreken* en *spraak*, en aan *wrecken*, *verwrecken*, *opwrecken*, herhaaldelijk voorkomende mnl. bijvormen van *wecken*, *verwecken*, *opwecken*.

Doch vooral belangrijk zoowel uit een letter- als uit een taalkundig oogpunt is de tekst der *Pelgrimage* zelve. Het is weliswaar eene vertaling in proza òf van het Fransche gedicht »Le pelerinage de la vie humaine" (waarvan een hs. berust op de Universiteits-Bibliotheek te Leiden), òf van eene daarvan reeds in het Ofra. bestaande prozabewerking, doch deze vertaling is zoo vloeiend geschreven en bevat zoovele levendige passages en onderhoudende gesprekken, dat ik voor mij haar onder het beste proza reken, hetwelk ons uit de Middeleeuwen is overgebleven. Het verwondert mij, dat dit hs. niet vroeger de aandacht

heeft getrokken, b.v. van Verwijs, die toch den tekst B der Martijns daaruit heeft overgeschreven voor zijn academisch proefschrift, en hoogst waarschijnlijk ook gecollationneerd voor zijne »Strophische Gedichten". Hoe het zij, thans is ook het handschrift en de waarde er van bekend, en reeds wordt er een afschrift van gemaakt, hetwelk ik van plan ben, zoo spoedig ik den tijd voor de verdere bewerking vinden kan, door den druk tot gemeen goed te maken. De tekst bevat eene zeer uitvoerige beschrijving der gevaren, die den mensch, den pelgrim op aarde, en zijne gelukzaligheid bedreigen; deze gevaren worden zinnebeeldig voorgesteld door verschillende allegorische personen, waaronder de hoofdzonden, en ten slotte alle zegevierend door den pelgrim doorstaan met behulp van een ander eveneens allegorisch persoon, doch den pelgrim genegen, nl. de gracie of genade Gods. De dichter, Guillaume de Deguilleville, zoon van Thomas de Deguilleville, of gelijk het in de mnl. vertaling (*f.* 52*c*) luidt, van Guillenville, wiens werk van 1331 dagteekent [1]), deelt ons aan den aanvang van zijn dichtwerk mede, dat hij op het denkbeeld gekomen is om zijne allegorie te beschrijven op de wijze van een droom of visioen, door de lezing van »le biau roumans de la Rose", en het is goed dat hij dit mededeelt, want zonder zijne eigene verklaring zouden wij zeker niet op het denkbeeld gekomen zijn om verband te zoeken tusschen den wulpschen roman van Jean de Meung en de moralizeerende allegorie van den monnik van Chalis [2]).

---

[1]) Zie Paulin Paris, *Les Manuscrits françois* 3, 239 vlgg.

[2]) Vgl. de aant. bij Paulin Paris, t. a. p. bl. 241: »cy commence le pelerinage de humain voyage de vie humaine, qui est exposé sus le romans de la Rose"; sld. bl. 242:

> En veillant avoye léu,
> Consideré et bien véu
> Le biau roumans de la Rose.
> Bien croy (*l.* croye) que ce fu la chose,
> Qui plus m'esmut ad ce songier,
> Que ci après vous vueil nontier,

en in de mnl. vertaling f°. 1: die welcke boeck maecte een heilich vader, die monic was in een clooster diemen heet Chaalu (d. i. de abdij Chalis)

Indien de mnl. tekst is vertaald uit het Fransche dichtwerk, hetgeen volstrekt niet onwaarschijnlijk is, dan is dit een zeer te waardeeren bewijs van zelfkennis van den onbekenden vertaler, die zich niet aan eene poëtische bewerking heeft gewaagd, maar aan het eenvoudiger proza de voorkeur heeft gegeven. Dat hij het in de poëzie niet veel verder zou gebracht hebben dan de Fransche dichter volgens Paulin Paris [1]), bewijst een vers aan de Moedermaagd, f°. 104*c*—106*d*, waaruit allesbehalve dichterlijke aanleg blijkt. Doch dat hij, waarschijnlijk zonder dat hij het zelf wist, een niet onverdienstelijk proza schreef, zal blijken uit de volgende bladzijde, welke ik als proeve mededeel, waar de pelgrim zijne ontmoeting beschrijft met Gierigheid, die van een bovenmenschelijk aantal handen is voorzien. Naar de werkzaamheid van eene dier handen door den pelgrim ondervraagd, antwoordt zij (*f.* 92*d*): »Weet [2]) dat si is geheten verraet (*f.* 93*a*), loosheit ende duertructe scalcheit, want al bedriech is in haer besloten, overmits dat si haer pinicht alle diegene te bedriegen die sijn simpel ende sonder malicie, of diegene die in haerre comanscap maken soude ende bedriven lose trecken in valschen gewichten, in valschen maten, in tontrekene; ende alsi vercopen, so willen sijt meten mit eenre cleynre ellen, ende alsijt copen, so willen

---

ende seide aldus in sine prologe, dat hi ghelesen hadde ende ghesien den edelen waerdighen boock van der Roze, ende hi waende wel dat daeromme toockisoen was (*daarin de aanleiding lag*), dat hi droomde in een visioen, dat hem nachts quam up sijn bedde daer hi lach ende sliep".

1) Vgl. t. a. p. 3, 242, waar de uitgever zegt: »ce qui le décida surtout à retoucher son poëme, fut le désir d'y ajouter de nouveaux morceaux, comme si 35000 vers n'eussent pas suffi pour apaiser sa fureur poétique".

2) In den Franschen tekst luidt de passage aldus (*f.* 66*d*):

Trecherie, tricot, hasart
Est appellé et decevance
Qui de tricher tousiours savance
Ceus qui sont simplice et sans malice,
Ou qui de marchander sont nice
De faus pois et de fausse mesure
Et fausses balances use,
Et selonc ce achete ou vent
De chascun use doublement:
A la grant ausne mesurer
Veut ce que elle veut acheter,
Et ce que elle vendre veut
A la mendre mesurer seut.
Tout ainsi des balances fait

sijt meten mitter groter ellen. Ende deser gelijc doet si mitten gewichte, want si can daermede wel doen wisselinge. Of en doet sijt niet also, so helpt si hem mitten dumekine ende tillet neder lichtelike; nadat si ontfaet of levert, daer na point sijt, want seker, si en mat noit te pointe noch si en woech noit mit gerechten gewichte. Ende alsulc dinc heeft God in groter onweerden, bi dat ic in Proverbiën vinde bescreven; want God haet die gene die onnoyalike leven. Dese hant pleecht ooc te studeren om nuwe vonden te vinden ende om scalcheide te ondergrondene. Want si can herde wel maken vercieren of (*l.* of vercieren) gordinen daermen lakine vercoopt om dies dat die verwe te scoonre soude schinen in de donker lucht. Ende ic segge dat si herde wel can togen goede (*f.* 93*b*) penwaerden ende herde fine verwe, alsi vercoopt. Ende als sise levert, so heeft si te handen van sulker verwen ende doetse den coopman ontfangen, mer als hise thuus heeft, dan is hi bedrogen, want hi en vint niet dat hi waent vinden. — Noch doet si veel meer, want in anderen tiden van den jare so draecht si in ander lande valsche reliquiën ende toochtse den simpelen luden om valschelic ghelt te crigen, ende si seit hem toe, dattet sijn heilige reliquiën ende warachtige perdoenen, ende van al dat si seit so liecht si valscheliken ... Op anderen tiden can si ooc in de kerke wel gaen ende nemen som-

---

Et du pois que eus elle met,
Quar bien set faire changement
Selonc ce que elle baille ou prent.
Onques a point ne mesura
Ne a iuste pois ne pesa.
Telle chose fait a Dieu despit:
En Proverbes le truis escript.
Ceste main est estenderesse
De courtines et faiserresse,
Elle fait aus drapiers courtines,
Pour ce que les couleurs plus fines
Des draps resemblent a la gent.
Et si te di que bien souvent
Elle monstre bones denrees,
Mes quant apres sont achetees,
(*hs.* achettes),
Elle a autres de tel couleur
Que elle delivre a lacheteur.
Moult fait ceste main ci de maus:
Une fais con octonne chevaus
Et fait les mauvais bons sembler
A ceus qui veulent achater.
Une autre fois par le païs
Faus saintuaires et faintis
Porte et monstre a la simple gent,
Pour fausement avoir argent.
Lautre fois prent en ces monstiers
Aucuns ymages qui sont viés,
Et leur fait pertuis en la teste
Pour faire gaignier le prestre.
Es pertuis qua fait, huile met,
Ou eaue ou vin, ce qua plus prest,

mige vermoste beelden ende draechtse thuus, offer niet aen belanc en waer, ende gaet daer in boren vele gaten ende daerna ghiet hi daerin olye, wijn of water, omdat die liquoer doersinken soude, ende dan draecht hijt weder in die kerke ende settet daert stont, ende dan coemt hi mitten pape ende toocht hem dat beelde, hoet staet ende zweet. Ende dan gaen si die clocken luden ende beyeren; so coemt dan tvolc gelopen mit groten nerenste ende brengen gelt om dat scone mirakel te siene (*f.* 93*c*). Ende dit bedrijft de hant de welke hiet moeder van alre loosheyden. Ende si geeft wt voor alt volc, dat vele mirakelen doet. Ende om dies dat die mirakelen te bet sijn bewimpelt ende te meer vernaemt, so ga ic die cockinen spreken ende de truwanten, ende doe hem luden gebaren ende gelaten of si crepel waren ende verminct, doof ende stom. Ende hiertoe vermiede ic se om cleyne dinc, ende dan doe icse comen voor de beelde, stenende ende carmende ende roepende: »O heilige, weerde, mogende beelde, geneest mi! Want naest Gode so heb ic troost ende hope an u". Ende mit dat si aldus leggen ende roepen, so ga icse opheffen mit mijnre hant al gesont, ende zeker ten is geen wonder, want si waren te voren al gesont, sonder hierin allene, dat si mine siechede hadden, mer de lude en wistens niet, ende daerom achten sijt voor grote scone warachtige miraculen. Ende bi dustanigen acketten so doe ic den papen winnen grote hopen van ghelde. Ende alst dus is geschiet, so doe icker of maken enen val-

---

Afin que quant celle liqueur
Descent aval, dite sueur
Soit, et que de faire miracle
Soit renommé le viés ymage.
Et afin que plus coulouré
Soit le miracle et renommé,
Jen men vois aus quoquins parler
Et leur fas faire similier,
Que boisteus soient ou contrais,
Sours ou mues ou contrefais,
Et en tel point venir les fas
Devant lymage ecrier: »Las!
Sains ymages, garissies moy!
Apres Dieu ay en vous grant foy."
Et adonc de ma main les lieve,
Et tous garis en heure brieve
Les monstre: merveilles niest mie:
Mal navoient ne maladie,
Tant seulement mon mal avoient,
Mes la gent pas ne le cuidoient.
Il le reputent a miracle
Et dient que ce fait lymage;
Et puis ainsi gaignie le prestre
Et fait on une fausse feste.
Mains autres maus a la main fait
Et tous les jours encore fait
Mais je ne ten dirai plus ore

schen misdach. Dese hant heeft gedaen menich quaet ende noch doet si genoech, want si doet noch meer (*f.* 93*d*) valscheyden, die hier te lanc waren te vertrecken".

Is dus uit een letterkundig oogpunt de Pelgrimage niet zonder belang, nog veel belangrijker is de tekst voor de taal. Tal van nieuwe of weinig bekende woorden heb ik er voor mijn woordenboek uit opgedolven, waarvan ik u ook weder één voorbeeld geven zal. Meermalen komt in den genoemden tekst voor het znw. *wime*, in de bet. *teen*, *twijg*; zoo b.v. 119 *d*: »die cleyne *wimen* daer dese hoepen mede gebonden sijn"; »dat dese hoepen daer niet toe en dienen, ten waer datse die *wimen* hilden vaste gebonden"; »daer sijn noch herde vele goeder banden die geen noot en hebben van nieuwen *wimen* om mede te verbinden", en zoo nog op andere plaatsen. Het woord komt behalve in sommige wdbb. slechts enkele malen bij mnl. schrijvers voor; b.v. bij Ruusbr. 1, 8: »alsoo alse Moyses dat bloet des testaments ontfinc in vate van *wimen*, alsoo hevet Christus sijn bloet ghedaen in vate van *wimen*, die niet onthouden en moghen, want hi wilt dat sijn bloet altoos vloeie" (waar Surius het vertaalt door *vasis vimineis*), en ald. 9, waar het van *wime* gevormde bnw. *wimijn*, *wimen* voorkomt, in de bet. *teenen*, in de uitdr. *wimene vate*. Verder is het nog slechts gevonden in de vertaling van *Boëth.* bl. 120*c*: dat Dyonisius onder hem (*Damocles*) eenen diepen put dede maken, met *wijmen* ende met graze beleit, daerna een zwaerd boven zijnen hoofde hangen." Deze zelfde opvatting wordt aan het woord toegekend in een *Gloss. flam.*, uitgegeven door Gilliodts-Van Severen, in dl. 9 van de »Bulletins de la Commission royale d'histoire de Belgique", bl. 8, waar het wordt weergegeven door *siler*, hetwelk bij Diefenb. vertaald wordt door »wyde, wasserweid, tzwych, weyde [1]), weinrebenpandt, rebsteck, winepole en wingartstock"; bij Kil., die het woord *wijme* vertaalt door »pumila salix" (*wilgentakje*), »viminale, vimen" (*teen*,

---

[1]) Vgl. mnl. (vooral oostelijk) *wede*, dat eveneens *teen*, *twijg* beteekent, en nog heden in Geldersche tongvallen bekend is in den vorm *wee*, b.v. in de samenstelling *weemes* (o. a. te Hummelo).

twijg); »salix viminalis" (*wilg waarvan teenen worden gewonnen*); »locus viminalis" (*plaats waar wilgenrijs groeit*) en »transenna viminea" (*vlecht- of rasterwerk van teenen*). Men ziet uit al deze opvattingen, door Kiliaen opgeteekend, hoe gewoon het woord in het vroegere Ndl. moet geweest zijn: het kan niet anders dan welkom wezen, dat dit vermoeden door de schrijvers wordt bevestigd. Vgl. De Bo op *wieme*, d. i. *wisse*, en *wijme*, d. i. *twijg van wiedouw of van wilge*, *wisse*, *teen*, lat. *vimen*, fra. *scion d'osier ou de saule*"; *wijmen*, van wijme, fra. *d'osier*; »een *wijmen* zweepsteel; als sy hem gheraeckt hadde met een *wijmen* wisse". Ook in Noordnederlandsche tongvallen is het woord bekend geweest, blijkens het nog heden bestaande *wieme*, d. i. »rookhok, deel van een schoorsteen bestemd om er vleesch in te rooken, plaats aan den zolder waar het gerookte vleesch hangt". Kil. »w i e m e, w i m m e, *Sax. Fris. Sicamb.* (d. i. oostelijk noordndl.) fumarium, locus ubi carnes suspensae fumo durantur et conservantur, carnarium." In dezen zin komt *wimme* reeds voor *Rein.* II, 6474:

»hi aet liever dat hi saghe in der *wimmen*,
dan hi dronke een aem wijns."

Oogenschijnlijk is de hier aan het woord eigene beteekenis moeilijk met de boven genoemde overeen te brengen, doch mnd. *wime* bij Lübben, en het uit het Ndd. overgenomen hd. *wiemen* beteekenen eigenlijk *latwerk*. Vgl. de omschrijving bij Lübben: »latten oder stangengerüst (*hönerwimer*, sitzstange für hühner), bes. in der küche oder im schornstein, um den fleischvorrath daran aufzuhängen und zu bewahren, *carpago*, vleschwime, *suspensiva*, wime" (uit Vocab. Engelhus, 1445), en de ald. genoemde voorbeelden: »des morgens do he sach an den *wimen*, missede he veere siden speckes"; »ein geslachtet vet swîn, wor dat hangede an eineme *wime*"; se nemen er vlesch unde speck van den *wimen*", en bij Kluge: »*wiemen*, stab zum anhängen des zu räuchernden Fleisches über der Esse." Het woord, dat bij Franck niet wordt opgegeven en bij Vercoullie vermeld staat als van onbekenden oorsprong, is ongetwijfeld hoogerop verwant aan

lat. *vimen*, dat met lat. *vitis* en verschillende andere woorden, o.a. gri. *Fitéa*, behoort bij den stam *wi*, binden, vlechten, waarvan in het Germaansch afkomt *weide* in de bet. *wilg* en *wilgetak*, *teen*.

Iets minder nauw tot Maerlant in betrekking staande, doch althans ons aan hem herinnerend, is een ander tot heden onbekend fragment van 346 verzen, eene beschrijving bevattende van de kracht van verschillende edele steenen, in den trant der ons bekende in het XII^{de} boek van Maerlant's Naturen Bloeme. Het fragment, thans in het bezit van den Heer van Berkum te Nijmegen, is afkomstig van den Heer Dr. Stanislas Bormans te Luik, en geeft achtereenvolgens de beschrijving van den *adamas*, *albeston* (*Nat. Bl.* abeston), *amantos*, *allectorius*, *abscinctus*, *albandina*, *andromada* (*Nat. B.* andramanda), *berillus*, en op het tweede blad van den *crisolitus*, *dracontiades*, *dyonisia*, *dyacodos* (*N.B.* dyadotes), *exacontaliton*, *emachites* en *echites*. Wij vinden hier de steenen geheel in dezelfde volgorde als in Maerlant's Nat. Bl., doch de aldaar na den crisoliet beschreven *ceranius* komt hier niet voor, terwijl bij hem niet gevonden wordt de in het fragm. vermelde *exacontaliton*. Misschien zal het fragment, als het uitgegeven is, eene bijdrage leveren ter beantwoording der vraag, of wij hier vóór ons hebben een stuk van den »corten Lapidarijs", door Maerlant geschreven volgens zijn eigen getuigenis in vs. 60 van zijne *Historie van Troyen*. De waarschijnlijkheid, dat dit fragment vertaald zou zijn uit Marbodus' *Lapidarius* of *Lithiarium* [1]), wordt verkleind door de omstandigheid, dat de steen *ceranius* wel bij Marbodus (en in *De Nat. Rerum*) voorkomt, doch niet in het fragment vermeld wordt.

Wat de taal betreft, wijs ik op een paar interessante woorden, die er in voorkomen, en wel in vs. 92 stemmen (of stempen) in de bet. *stoppen*, *stelpen*, *stillen*.

> Die dien steen draghet in sijn mont,
> Hi *stempt* den dorst in alre stont.

---

[1]) *T. en Letth.* 3, 320 ; Verwijs in *Nat. Bl.* bl. XXIX ; Bakhuyzen in *Tijdschr.* 2, 110.

Het woord is zeldzaam in het Mnl. en tot heden vooral gevonden in *Nat. Bl.*, nl. XII, 357: »bloet dat uter nese rinnet jof uten wonden . . . *stelpt* dese steen" (var. W. *stempt*); 1327: »hi (*de steen*) *stemmet* bloet" (varr. *stelpt*); ook 536 en varr.; 1071 (varr. *stelpt*, *stulpt*); II, 342 (varr. *stelpt*), en in *Barth.* 564*b* en 566*b* (bloet *stemmen*) en 598*b*: »(*dit middel*) *stempt* dat buucevel." Hetzelfde stemmen staat ook *Franc.* 9917:

Van utermaten zware quale
Doochde soe dicken altemale
Starven, ende alsmense *stemmede* dan,
Wies hare de lichame vort an

(d. i. als men de kwaal bedwong, deed ophouden), waar het door den uitgever te onrechte in *stremmede* is veranderd. Vgl. Franck in *Tijdschr.* 4, 109, waar op de verwanten *stam*, *stamelen*, *stom*, *ungestüm* wordt opmerkzaam gemaakt (waarbij men nog voegen kan *stemmig*, d. i. *stijf*), en mhd. *stemmen*, tot staan brengen; *stëmen* (st. ww.), stuiten, te keer gaan; Kil. stemmen, stimmen, firmum reddere; stemmig, stemig, gravis, severus, serius; stempen *Fris. Sicamb. Fland.* j. stelpen, *sistere.* Van het gelijkbeteekende *stempen*, dat door Kiliaen is opgeteekend in de bet. »*stelpen*, sistere", vond ik een nieuw voorbeeld, waarin het intrans. opgevat wordt, in een *Haagschen Bijbel* [1]) 1, *f.* 182*c*: »also saen als hy hoor (*David Bathseba*) genaecte, so *stempte* haer maentsuveringhe". Voor de verhouding van *stemmen* en *stempen* vergelijke men *glimpen* en *glimmen*, *slempen* en hd. *schlemmen*, eng. to *whimper* en to *whimmer*, en Dr. J. W. Muller in *Tijdschr.* 10, 22 vlg.

Een tweede merkwaardig, doch niet onbekend, woord is *sat*, vs. 139, waar van de »albundina" gezegd wordt:

Men seyt, dat hi (*de steen*) welna is
Ghedaen alse een ghernate,
Maer sat is hi een deel ter mate.

---

[1]) Zie beneden bl. 158.

Men herkent zonder veel moeite hier het verouderde eng. *sad*, d. i. *donker*, *donkerkleurig*, *hooggeverfd*, waarvan men voorbeelden vindt: *Voorgeb. v. Gent* 79 (*a.* 1360): »dat men negheenen witten lakine... groene lakine maken en mach ofte over blauwe vercoopen, no van claren blauwen *sad* groene maken no *sad* blauwe no *sade* brunetten, omme de redene dadt quaet ende valsch es." *Gesch. v. Antw.* 2, 562 (*a.* 1311): »Dat die knapen vanden volres ambachte hebben zelen van eenen witten schaerlakene ende van enen voornemenden *saden* blauwen gegreinden getafelden van voornemender wollen ghelijc scaerlakene... zesse grote tornoysen". *Hor. Belg.* 9, 72: »root unde blauwe, gheluwe unde gruene, brune ende azure, licht gruene und *zad* blaeuwe (lakene)". *Ann. Em.* 13, 273: »Een rood scarlaken, een breed *zat* groene, een breed licht groene". Kil. satte oft hooghe verwe, color satur, exaturatus, plenus, vehemens. Vgl. mhd. *satblâ* (bij Lexer), d. i. *gesättigt blau*, *dunkelblau*, *satrôt*, donkerrood en *sete* (mnl. *sade*, zaansch *zaad*), eig. *verzadiging*, ook *gesättigte*, *dunkle farbe*. Het woord is één met *sat* (*sad*) in de bet. *verzadigd*. Het lat. *satur* wordt eveneens reeds van kleuren gebezigd; ndl. *verzadigen* en *satureeren* zijn als scheikundige termen bekend, en eng. *sad* vertoont nog heden eene beteekenis, die als de moreele opvatting der boven uit het Mnl. bewezene kan worden beschouwd, nl. die van *somber*, *bedroefd*. Ook ndl. *donker* en *zwart* worden gebruikt van het gelaat, als uitdrukking eener sombere of zwaarmoedige stemming.

Een derde belangrijk overblijfsel van den vroegeren germaanschen taalschat vinden wij vs. 42 vlgg.

> Albestoen dat is een steen...,
> Hi es alse ysermale ghedaen.
> Teerste dat hi hevet vier ontfaen,
> Sone mach hem *dwesken* water twint
> No dinc negheen die men vint:
> Sonder eynde emmermeer
> Barnet hi al even seer.

Het woord *dwesken*, gewoon mnl. *dwescen*, kan geene andere

bet. hebben dan *blusschen*, *uitdooven*, zooals ten overvloede blijkt uit de beschrijving van denzelfden steen bij Maerlant, *Nat. Bl.* XII, 137 en varr.:

Abeston dats . . . een steen
Als iserroest ghedaen.
Onsteken mach men sonder waen,
Maer nemmeer in ghere maniere
En wort hi *gheblust* van viere.

En met deze opvatting strookt de eenige, in het Mnl. Wdb. opgeteekende plaats, waar het woord nog gevonden is, nl. *O. K. v. Brielle* 48, 12: »so wair een staende brant rijst, dair sal elc hooftman . . . lopen sonder merren ende den brant helpen *dwisschen*". Even zeldzaam als in het Mnl. is het woord in de Germaansche dialecten, waar zoover mij bekend is, het woord slechts uit het Ags. is opgeteekend. Daar vinden wij *dwäscan*, met de samenstellingen *âdwäscan* en *todwäscan* in de bet. *extinguere*. Van het woord is noch in het Eng. noch in de overige tegenwoordige Germaansche dialecten een spoor meer over: men ziet dus, welk een goede vondst het Lapidarijs-fragment is, al ware het alleen om dit ééne overblijfsel der Germaansche oudheid.

Hetgeen ik U in de voorafgaande bladzijden mededeelde, was tot heden geheel onbekend; thans vraag ik Uwe aandacht voor enkele belangrijke aanwinsten voor onze Mnl. taal- en letterkunde, die sedert korten tijd reeds bekend zijn, doch waarop het goed mag worden geacht de aandacht te vestigen. Zoo begin ik dan met U te herinneren aan het belangrijke verslag, uitgebracht door de beide leden der Vlaamsche Academie, de H.H. Gailliard en De Flou, en gedrukt in de »Verslagen en Mededeelingen" van Maart over hunne vanwege de Belgische Regeering ondernomen reis naar Engeland tot het opsporen van Mnl. hss. in de Britsche bibliotheken. De beperkte tijd, waarover zij te beschikken hadden, is de oorzaak geweest dat zij hun onderzoek tot de bibliotheken van het Britsche en South-Kensington Museum hebben moeten bepalen, doch

voor hetgeen zij van daar hebben medegebracht en in hun verslag hebben openbaar gemaakt, komt hun een woord van warmen dank toe. Weliswaar is de literarische waarde van hetgeen door hen is ontdekt, slechts gering en komen de uitkomsten van hun onderzoek zoogoed als in het geheel niet ten bate der eigenlijk gezegde bellettrie, doch dit is de schuld niet van de beide heeren, die met de zending waren belast. Zoo is met name de *Roman van Jason*, waarvan ons tot heden niets bekend was dan de naam en waaruit ons nu althans een uittreksel ter hand staat, een hoogst middelmatig produkt uit de 16de eeuw. Doch voor de taal zijn die uitkomsten, te oordeelen naar de medegedeelde proeven, des te belangrijker, en een rechtgeaard beminnaar dier taal zou niets liever wenschen dan dat de belangrijkste dier door hen beschreven bijbelteksten, evangeliën, heiligenlevens, godsdienstige verhandelingen, gesprekboeken, woordenlijsten enz. door den druk werden algemeen gemaakt. Ik zal het belang van den door de HH. Gailliard en De Flou beschreven taalschat weder met enkele voorbeelden bewijzen.

Zoo vinden wij op bl. 42 in een uittreksel uit een bijbel, de geschiedenis van Tobias bevattende, het woord *wit* gebruikt in eene beteekenis, die ons op het eerste gezicht niet duidelijk is: aldaar wordt nl. de gal van den visch beschreven als »zeer goet om die ogen te salven. daer dat *wit* noch in is ende si sellen werden genesen". Vergelijkt men deze woorden met de vertaling van Van der Palm (*Tobias* 6, 8): »de gal dient om iemand die *witte schellen* op de oogen heeft daarmede te bestrijken", dan ziet men dat met het *wit* of *witte* van het oog in het Mnl., behalve hetgeen wij er onder verstaan, ook eene oogziekte werd bedoeld en wel dezelfde als door lat. *albugo*, d. i. *witte staar*, gelijk ook het Latijn t. a. p. heeft: »felle unge hominem qui habet *albugines* in oculis et sanabitur". Men vindt de bewijzen, *Nat. Bl.* III, 1513:

Wort een voghel siec in doghen
Men salne te ghenesene poghen

Met fijnre olie van oliven . . .;
Wast hem ooc int oghe *twitte*,
Nem pulver van venkelsade
Ende vrouwenmelc . . .
Warem, daer of comt hem bate.

Men zou zich van de bedoeling der woorden eene geheel verkeerde voorstelling maken, indien men, gelijk in *Bloeml.* Gloss., bewerkt door Penon, het geval is, het woord hier in onze beteekenis opvatte, en meende dat Maerlant zeide: »indien zijn oogwit groeide". Het Latijn »si *albugo* (Kil. ooghenwit, albumen oculi, albugo) crescit in oculo, pulverem seminis feniculi et lac calidum mulieris immitte", bewijst de onjuistheid dier opvatting, welke trouwens zich zelve veroordeelt. Een ander bewijs is de titel van een hoofdstuk in Jan Yperman's Chirurgie (*Hs.* Yp. 124*d*) getiteld: »Van pusten in dogen ende *wit*, dat ungula heet in latine", hetwelk dan beschreven wordt als »witte poentkine in die zie". En, zegt Yperman, »wert (*ware het*) dat achter tgenesen bleve enech witte, so legter in dit". Vergelijkt ten slotte de beschrijving van Tobias' oogziekte in Maerlant's *Rijmbijbel*, 15797:

Cortelike rees hem daernaer
Een vel an sijn oghen claer
Als oft *eens eys pole* ware;

d. i. *de peul* of *de schil*, *het vlies van een ei*; varr. »een *eyspelle*" en »een *eyscelle*"; lat. »et coepit egredi *albugo* de oculis ejus quasi membranum ovi". Terloops maak ik nog even de opmerking, dat *ogenclaer* door den uitgever, die het woord in tweeën deelt, niet is begrepen en, ik moet het er bijvoegen, door mij ook eerst nu juist is gevat. Het woord beteekent eigenlijk *het doorschijnende hoornvlies van het oog*, bij uitbreiding *het licht der oogen*, *het gezichtsvermogen*. Ook *licht* zelf komt, gelijk wij weten, in het Ndl. evenals in het Mnl., voor in de bet. *gezicht*, *gezichtsvermogen*, *oog*. Het woord *oogenclaer* is ook in het Hd. der 17de eeuw bekend geweest, blijkens eene plaats in Grimm's *Wtb.* (1, 807):

die stirne, dieses haar
der hals, disz *augenklar*,
die rothen wangen,
der schönheits reiche last,
die du jetzt an dir hast,
ist bald vergangen.

Het woord is in het Ndl. bewaard gebleven als een andere naam der *stinkende gouwe*, eene plant weleer en hier en daar nog aangewend tegen plekjes op het doorschijnende hoornvlies van het oog (Van Dale). Zie Ndl. Wdb. op *oogenklaar*, waar de naam, die bij Dodonaeus niet voorkomt, met plaatsen uit Oudemans en Van Hall wordt bewezen: de daar gegeven verklaring van den naam »welke zijn ontstaan dankte aan het volksgeloof, dat het sap dezer plant dienstig was om door vlekken op het hoornvlies weg te bijten, het oog te verklaren", moet worden gewijzigd, nu *ogenclaer* uit de middeleeuwen als benaming van een deel van het oog is aangewezen. De mogelijkheid is intusschen niet uitgesloten, dat het volk al zeer lang het woord voor zich zelf aldus heeft verklaard: de bevestiging hiervan vindt men in het feit, ook door ons medelid Kluyver in het Ndl. Wdb. medegedeeld, dat Dodonaeus (71*b*) het woord *claeroghe* ook vermeldt als een anderen naam voor *oogentroost* of *euphrasia officinalis*, waarnaar Huygens zijn bekend dichtstuk heeft genoemd, en behalve hiervoor ook als benaming eener andere plant, hetgeen minder goed te begrijpen is, nl. voor *witmoes* of *veldkrop*, d. i. *veldsla*. Meer gewoon dan *claer* in de samenstelling *ogenclaer*, waarnaast de uitdr. *claer van den oge* of *van het oog*, is in het Germaansch het woord geweest in toepassing op *het wit van het ei*. Vgl. hd. das *klare* im ei, das eiweisz, *eierklar*, gewoonlijk *das klar*" (Grimm 5, 997, 2); mnd. en mhd. *klâr*, *eierklâr* en Kil. klaer van deye Fland. j. wit, album ovi. Het zou dus zeer goed kunnen zijn dat *ogenclaer* de bet. had gehad èn van *het wit van het oog* in de tgw. opvatting, èn van *het witte van het oog*, benaming der bovengenoemde oogziekte.

Een zeer zeldzaam woord is ons bewaard gebleven in eene

beschrijving der H. Maagd, die te lezen is in een hs. uit de 15de eeuw, getiteld »die tafel van den kerstenghelove", en medegedeeld op blz. 118: »Maria en was niet grof noch vleyschachtich, maer also tzaert, smal, swanc, van live wel ghemaket; si was van middelmaet der statuten (*l.* staturen), vol van sinnen, rijp van ouder, bloum van verwen, wit van hude, ghym van haer; blinkende oghen, scarp van sichte als een aren, simpel van opslach als een duve enz." Ik bedoel niet *bloum* in de uitdr. »bloum van verwen", waarin wellicht een oud bnw. is bewaard gebleven met de beteekenis *bloeiend* (vgl. het znw. *bloeme*, d. i. *de bloeiende*, Kluge op blume), noch *ghym* in de uitdr. »ghym van haer" (welke uitdr. ik niet begrijp: de bet. zal moeten zijn *glanzig*; misschien is het woord hetzelfde als lat. *gemma*; vgl. *Teuth.*[2] wederglantz geven, gemmare), maar *swanc*, d. i. *slank*, *rank*, eig. *buigzaam*, fra *souple*. Het woord komt in het Mnd. naast *swankel* eveneens als bnw. voor in de bet. *biegsam*, *schlank*, *dünn*, *schmächtich* (Lexer 2, 1335), en wordt daar zoowel van personen als van zaken gebruikt (vgl. b.v. ald.: »er was weder ze kurz noch ze lanc noch ze dick noch ze *swanc*"); ook in het Mnd.: vgl. Lübben 4, 484, waar het woord wordt weergegeven door *schwank*, »*leicht beweglich*, *fein*, lat. *gracilis*" (»ein vrowe *zwank*", gezegd van de H. Elisabeth), en in het Hd., waar het de bet. heeft *buigzaam*, *beweeglijk*, *slap* (van een touw) *slank* (van de gestalte). Tot heden was het in het Mnl. slechts op ééne plaats gevonden, en wel van eene roede of een teen gezegd, *buigzaam*, nl. *Van Vrouwen ende van Minnen* VIII, 214:

als die rike weder rakede
Ten bedde, daer hi te voren in lach,
Gaf hem die ander ridder enen slach,
Mitter roede, die was *swanc*,
Dat si hem want omden lanc
Ghelijc oft een paellinc waer.

Vgl. mnd. *swankrode*, d. i. *pompzwengel*, in welks eerste deel men evenwel niet heeft te zien het bnw. *swank*, maar

den stam van het ww. *zwanken*, hd. *schwanken*, verwant met *schwinken* en ndl. *zwengel*. In hetzelfde gedicht, vs. 147, komt het znw. *swanc* voor in eene soortgelijke beteekenis:

(hi) sneet een haseline roede,
Die groene was ende hadde s w a n c,

d. i. *buigzaamheid had*, *gemakkelijk te buigen was*, hd. *leicht zu schwingen war* (vgl. Kluge op s c h w a n k, bnw.). Er zou over de verschillende beteekenissen der tot deze uitgebreide Germ. woordfamilie behoorende leden, o. a. *zwang* en *zwanger*, nog veel te zeggen zijn, doch op dit oogenblik zie ik daarvan af. Maar ééne interessante plaats mag ik niet met stilzwijgen voorbijgaan: ik bedoel eene passage in Zuster Hadewijch, over wie ons buitenlandsch medelid Fredericq het eerste, zoo noodige, licht heeft doen opgaan, nl. 1, 152, 79:

wat soo ic elder dade
Mijn hongher bleve al *zwanc*,
Sine gave mi vol hare zade,

waarvan de bedoeling deze moet zijn: »wat ik ook elders (buiten de minne om) zou doen, mijn honger zou niet worden gestild (*of* mijn dorst zou niet worden gelescht), indien zij (*de minne*) mij niet ten volle hare verzadiging gaf, d. i. indien zij mij niet ten volle verzadigde". Doch laat ons nu zien, of deze beteekenis werkelijk in de woorden ligt. Dat *sade* (mhd. *sate*, *sete*; mnd. *sade*; zaansch *zaad*), beteekent *verzadiging*, kan ons niet verwonderen: werkelijk komt het in dezen zin in het Mnl. herhaaldelijk voor. Vgl. b.v. Hadew. 1, 171, 38: »bennic in honger ochte in *sade*"; 1, 57, 51: »dus hevet mi minne verraden . . . met menegher soeter *saden*"; *O.Vl. Lied. e. G.* 394, 228: werlike minne, daeraf haer *zade* nature heeft"; *Haagsche Bijbel*, 1, *f.* 89*d*: »ghy sult u broot eten in *zaden*, ende sonder sorgen suldy woonen in uwen lande", vertaling van *Levit.* 26, 5: »comedetis panem vestrum in *saturitate*". Verder treffen wij aan de uitdrukking *te sade*, d. i. *ten volle*, welke o. a. verscholen zit in eene

variant in *Wap. Mart.* II, 207 *var.*, en de uitdr. *mijn, sijn sade*, d. i. *bekomst, volop*, vooral bijwoordelijk, *naar hartelust*, hd. *zur genüge*; zoo b.v. *Rein.* II, 5483: »die *sijn sade* daerbi mach wesen" (waarbij Martin zeer juist vergelijkt fra. *son soûl*); *Profijt. Liedeb.* 219, 3: »Hi schanck my drincken wel *mijn sade*", en *Hs. Pelgrimage* 35*d*: »laet hem ghenoech slaen ende dersschen *al sinen vollen sade* up dinen aembelt."

Nu dit duidelijk is geworden, moet nog de uitdrukking *swanc bliven* worden verklaard, en deze zal moeten beteekenen *in volle kracht blijven*. Uitnemend komt ook hier ter vergelijking het Mhd. te stade, waar het bnw. *swanc* niet alleen beteekent *buigzaam, slank*, maar ook *hevig, onstuimig*. Lexer vertaalt het woord door »*schwankend, stürmisch*", en geeft als voorbeeld »ein *swanker* wind". Wij hebben dus het recht mnl. *swanc* op de boven aangehaalde plaats weer te geven door *in volle kracht zijnde, krachtig, onverzwakt*. En komt deze opvatting niet schoon overeen met die van Ndl. znw. *zwang* in de uitdr. »in *zwang* zijn", d.i. *in volle kracht zijn*, gezegd van eene gewoonte of gebruik, en met die van hd. *schwung*, dat men goed weergeeft door »*gehobene kraft*"?

Nog één woord uit het door de Vl. Academie bekend gemaakt rapport wil ik behandelen. Dit ziet er even eenvoudig en duidelijk uit, als het zoo even beschrevene op het eerste gezicht ons duister toescheen. Ik bedoel het, bl 63, in een »epistel op Onser Vrouwen dach Visitacio" voorkomende *stofregen*. Wat kan, zal men vragen, er bij dit woord voor merkwaardigs op te merken zijn? Zijn niet de inhoud en de vorm er van in volmaakte overeenstemming; m.a.w. beantwoordt de beteekenis niet geheel aan hetgeen men uit de samenvoeging der beide deelen verwacht? Voor onze 19de-eeuwsche taal zeer zeker, doch wanneer men de voor onzen tijd geldende beteekenis aan het mnl. woord wilde toekennen, zou men het verkeerd verstaan, en daarom juist heb ik het ter behandeling gekozen, omdat het een duidelijk voorbeeld is van de gevaren, die dreigen bij de studie van het Middelnederlandsch. Thans verstaan wij onder het woord hetzelfde als *motregen*, nl.

»een zeer fijne regen, meer uit natte stofdeeltjes dan uit droppels bestaande". Hetzelfde beteekent hd. *staubregen*, waarnaast het ww. *stäubern*, d.i. *stofregenen*, *motregenen*, ook *fijn sneeuwen*; eigenlijk *als stof nedervallen*. Doch deze beteekenis komt, men zal het met mij eens zijn, niet bijzonder goed te pas in een regel uit de zoo even genoemde epistel, aldus luidende: »Stant op, haeste, mijn vriendinne, mijn duve, mijn schone ende com, want te hants is die winter overgegaan, die stofregen is wech gegaen ende hene gescheiden, die bloemen sijn geopenbaert in onsen (*l.* onser) eerden". Deze epistel of evangelieles is blijkbaar vertaald uit den »Psalm der liefde", en niet, zooals de schrijver er heeft bijgevoegd »wtten boke des wijsheits", waarmede hij het Hooglied heeft verward of vereenzelvigd. Het oorspronkelijk vinden wij ald. 1, 10: »surge, propera, amica mea, columba mea, formosa mea et veni: jam enim hiems transiit, *imber* abiit et recessit". Nu is *imber* niet de lat. naam voor *stofregen*, maar voor *een regenvlaag* of *geweldige regenbui*, dus *stortregen* of *slagregen*: in onze vert. is dan ook het woord weergegeven door *plasregen*. Dezelfde beteekenis, die wij op de boven aangehaalde plaats aan het woord eigen zagen, vinden wij ook op eene andere, nl. *Breidenb.* 31 *v*: »dat (de zwelling der rivieren) comt van die opwellinghe des *stoffregens* savons ende van die smeltinghe des snees"; ook wordt zij in mnl. glossaren er aan toegekend. In den *Teuthonista* nl. vindt men: »stofreghen dick, *imber*; vol dicks stofreghens, *imbricus*, *imbricosus*; stofregenen, *ymbrere*, *ymbrescere*", en *Gemma* 94 *r*: »stofreghen, *imber*". Geheel hiermede in overeenstemming is het spraakgebruik in het Mnd. blijkens eene door Lübben opgegeven plaats, die aldus luidt: »de uthstortet de *stofregen* alse strame" (vertaling van *Job* 36, 27: »qui effundit *imbres* ad instar gurgitum").

Hoe hebben wij nu het woord voor het Mnl. te verklaren, nu de bet. niet de onze, maar *slagregen*, *plasregen* is? Men vatte mnl. *stofregen* op als een regen zóó sterk dat het schijnt te stuiven, waarbij het als het ware over de straten stuift ten gevolge der van den gron terugstuitende drop-

pels, dus als *stuifregen,* waarmede het werkelijk bij Kil. wordt gelijkgesteld. Weliswaar kent hij slechts de tegenwoordige opvatting, doch dit doet hier niets ter zake; het door hem naast *stofregen* opgegeven *stuifregen* kan uitstekend dienen ter verklaring van mnl. *stofregen* (vgl. ook Kil. *stofsand,* j. *stuyfsand,* arena volatica, en *stofmeel, stuyfmeel,* pollen) en daarom is het hier te doen. Doch dat de thans uitsluitend bekende opvatting reeds eeuwen oud is, bewijzen de wdbb. van Plantijn en Kiliaen, die het slechts in deze kennen; zie Plant. stofregen, *une petite pluye qui chet comme pouldre,* exigua pluvia. Kil. stofreghen, stuyfreghen, psecas, pluvia tenuis, irroratio tenuissimis guttulis", terwijl volgens de *Synon. Lat.-Teut.* 2, 104 *imber* bij hem de vertaling is van *regen,* en *imber praeceps* die van *plasregen, slagregen, slagvlaege, scheure* (eng. *shower*; hd. *schauer*; got. *skurs*; mnl. *scure*; geld. *schoer*), regen*scheure* (men zou verwachten *schuere,* doch dien vorm (of die spelling) heeft Kil. niet).

Het is dus met *stofregen* gegaan, evenals met verschillende andere woorden, die door het anders verstaan van een deel er van eene andere beteekenis hebben aangenomen. Een duidelijk voorbeeld daarvan levert o. a het ndl. *knipmes,* dat eigenlijk eene tautologische samenstelling is van *knijp,* hd *kneipe,* bijvorm van *knijf,* d. i. *mes,* en *mes* (vgl. Kil. knipmes, *vetus Sax.* scheermes, novacula, en Vercoullie op *knipmes*), en dus ieder mes kon beteekenen, doch door bijgedachte aan *knippen,* een knippend geluid maken (vgl. Kil. *knipscherer,* qui pilos cum forficularum crepitu (*knip*) truncat) geworden is »een mes dat met eene veer dichtknipt of met eene veer opengehouden wordt".

Na de mededeeling van deze aan nieuwe vondsten ontleende bijzonderheden, die gemakkelijk met vele andere zouden kunnen worden vermeerderd — ik toonde U het belang der teksten voor onze middelnederlandsche taal slechts aan door enkele, naar ik hoop, goed gekozen, Uwe aandacht niet onwaardige, voorbeelden — had ik mij nog voorgenomen tot U te spreken over een aanzienlijk aantal fragmenten van eene middelnederlandsche paraphrase van het Hooglied, te zamen ongeveer 10000 verzen groot en be-

rustende te Berlijn en te Wetzlar, ons behalve door een klein fragment in deel XII der Horae Belgicae van Hoffmann von Fallersleben, vooral bekend door de uitvoerige mededeelingen van Edw. Schröder in «Jahrbuch des Ndd. Vereins" van 1894 (dl. XIX), bl. 80 vlgg., die enkele proeven uit de voor de mnl. taal belangrijke fragmenten mededeelt, en de hoop uitspreekt, dat zijne »holländische Kollegen hoffentlich bald für eine vollständige publikation des erhaltenen Sorge tragen werden." Niet minder gaarne zou ik hebben willen spreken over een door mij geëxcerpeerden prachtigen Bijbel van 1360 en vlgg., berustende in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, in twee groote foliodeelen met tal van miniaturen, uit welk boek ik vele merkwaardige, zeldzame of onbekende woorden heb opgeteekend. Doch daar mijne mededeeling dan te lang, en Uwe aandacht te veel vermoeid zou worden, stel ik mij voor het tweede gedeelte mijner voordracht te houden in eene later te bepalen vergadering.

Uit een Haagsch handschrift op perkament, waarin de »Pelgrimage der mensceliker creaturen", *f.* 129*a*.

Een argument tusschen Ootmoedicheit ende die Ere vander werlt, ende tusschen Rijcheit ende Armoede, ende tusschen Sollaes ende Penitencie.

Och wonder boven alle wonder,
Redelic mensch, wats di gesciet,
Dat ghi u dus laet wesen tonder
Van drie vyanden, ende niet en vliet!

Dats ere, rijcheit ende sollaes;
Dese drie sellen u tonder leggen
Ende nummermeer laten hebben paes,
Ghi en moet haer geselscap ontseggen.

Ende als ghijt hebt ontseit,
So moeti nemen drie campioenen,
Die dese drie vyanden voorseyt
Mit redene nemen tonder te doene.

Deerste campioen, mi wel verstaet,
Die es genoemt ootmoedichede;
Die ander, armoede, daer na gaet,
Penitencie hout die derde stede.

Nu hoort hier een argument
Tegen dese drie vyanden fel,
Hoe dat ootmoet heeft gescent
Die ere ende tonder gedaen wel.

---

12. *Hs.* doen.

Daerna armoede ende penitencie
Rijcheit ende sollaes hebben tonder gedaen;
Hierna seldi horen sentencie,
Hoe dat mit hem is vergaen.

I. Die Ootmoedicheit tegen die Ere van der werlt.

Die Ootmoedicheit sprect totter Ere:
Ghi sijt hoverdich ende vol van nyde,
U herte gram ende vol van zere,
Ic en vergrammer of noch en verblide.

E. Ootmoet, ic seg u die waerheide:
Edelheit is u gesneden af;
f. 129*b*. U herte is vol onscamelheyden,
Men hout nergent van u een caf.

O. Ere, men hout van mi op dese tijt nu
So vele als ic begere, in goeder trouwen.
Dat en geschiet nummermeer u,
Al soudi daerom sterven van rouwen.

E. Ootmoet, en segget daertoe niet,
Men hout van mi die werlt dure,
Waer u also geschiet,
Ghi hadt grote aventure.

O. Ere, zwiget ende volget mi,
Niemant en meent mi archeide;
Over al so sta ic vri:
Dat doet mijn verdrachlicheide.

E. Ootmoet, zwiget al puer stille,
Men acht u niet twe bonen;
Ic volbrenge minen wille,
Daer ic zeer mit u sie tonen.

O. Ere, ic seg u sekerlike:
Die mit mi zotten, sijn qualic beraden,
Want hemelrijc ende eertrijke
Verwinne ic mit minen daden.

E. Ootmoet, ghi segt hoge woort,
Mer ic en sie u nergent geacht;
Daer mi die heren trecken voort,
Moetstu ummer gaen bet acht.

O. Ere, ghi trect u dicwijl so hoge,
Dat ghi moet dalen mit scanden groot,
Ic blive daer ic bin of ic verhoge,
Ic en houde van niet ter nauwer noot.

E. Ootmoet, ic der mi beroemen wel:
Hi en leeft niet opter eerden,
Heeft hi mi niet in sijn spel,
Dat hi is van eniger weerden.

O. Ere, ghi en segt niet wel,
Dat ghi u dus beroemt boven mi,
f. 129*c*. Ic en bin noch wreet noch fel:
God is mi daerom altoos bi.

E. Ootmoet, ghi en sijt nergent toe goet
Ende versaechder dan noyt catte;
Ghi sout u laten terden onder de voet,
Eer ghi sout seggen: laet staen datte!

O. Ere, inde ewangelie steet,
Als men u slaet onder dene kake,
Dat ghi dander biet gereet
Ende niet en staet na der wrake.

---

56. *Hs.* betacht.

E. Ootmoet, wie pleecht aldus te doene,
Die enige scande heeft in sijn lijf?
Sekerlic van desen sermone
En heeft te doene man noch wijf.

O. Ere, souden wi gerechtelic leven,
Wi souden ontfaen al blidelike
Alt dogen dat ons God wilde geven,
Als of hi ons makede van haven rike.

E. Ootmoet, en waerdi niet so sot,
Ghi en sout niet pensen in uwen moet,
Te verbliden int eertsche lot
Also wel alsmen int beste doet.

O. Ere, nummermeer en wil ic verbliden
In u noch in werliken dingen,
Want God verbiet in allen tiden,
Dat wi niet mit u en mingen.

E. Ootmoet, doeter toe uwe conste,
Ende daertoe al uwe macht,
Die lude sellen in goede jonste
Dragen ummer die meeste cracht.

O. Ere, mi wondert dat u yemant prijst,
Of dat u enich man noyt verzinde,
Ende Jhesus Christus ons heeft bewijst
*f.*129*d.* Te wesene gelijc enen kinde.

E. Ootmoet, wilde yemant dien wech gaen,
Seker, hem en soude niet bliven
Cruce noch munte, in mijn verstaen,
Men sout hem of raden ende driven.

---

85. *Hs.* waer di.

O. Ere, Christus sprect mit groter minnen,
Als die leet waer dat ons misviele:
»Wat helpt ons dat wi al die werlt minnen,
Of wi verliesen onse ziele?"

E. Ootmoet, mijn dienres en willen niet verliesen,
Ende si en hebbens genen noot;
U en willen si niet verkiesen:
Ghi soutse laten alte bloot.

O. Ere, mi wondert boven allen saken,
Dat enich man dar sijn so stout,
Dat hi an u dar genaken,
God lachtert u dienres so menichfout.

E. Ootmoet, lachtert mi die lachteren mach,
Die werlt is mi onderdaen,
Ende sal wesen nacht ende dach,
Soudi daer omme sterven saen.

O. Ere, u begeerte is groot!
Mit alder werlt wildi wesen,
Dies dogestu menigen stoot,
Nochtan selt u al ondeysen.

E. Ootmoet, ghi moet al stille zwigen,
Ic sta in alder werlt prijs;
Voor mi moet men bugen ende nigen,
Die op u niet en achten een rijs.

O. Ere, dat coomt u ter groter pinen,
Dat ghi mitter werlt sijt geacht:
Onlange hebdi hier te sine,
Dat gat waer goet gewacht.

E. Ootmoet, dat en was noyt gesien,
Sint dat God de werlt makede,
Die mijn geselscap wilde vlien,
Dat hi noyt ten state gerakede.

O. Ere, ghi dunct mi herde sot,
Dat ghi staet begeert, nadat wi lesen,
Wantet seit ons here Got:
Die minste van herten sel de meeste wesen.

E. Ootmoet, ghi en weet wat ghi callet,
Minen staet meerret van dage te dage;
Sprect, als ghi siet dat hi vallet,
Mer u dinc is al vedelsage.

O. Ere, u gepeyns is quaet,
Ghi sult noch vallen enen zwaren val,
Of der ewangeliën raet
Moet logen sijn van al tot al.

E. Ootmoet, hoe sout sijn mogen,
Dat ic vallen soude? ic sta so wel:
Alle princen ende hertogen
Sijn te minen dienste snel.

O. Ere, dat mach u luttel vromen,
Dat u de lude sijn onderdaen:
Als de doot totti sal comen,
En macher u geen te staden staen.

E. Ootmoet, van der doot en houdic niet mijn leen,
Daer of so staet mijn dinc te lode;
Al ist dat mi onstervet die een,
Ic hebber seven te minen gebode.

O. Ere, ghi scheet herde lichtelike
Van dien u getruwelic hebben gedient.
Ic rade elken mensche sekerlike,
Dat hi soeke enen anderen vrient.

E. Ootmoet, die ter werlt willen staen,
Ende mine vrientscap niet en weet,

---

166. Weet *rijmt niet op* mede *en is wellicht bedorven*; *l.* wet : met?

Hi en is nergent wel ontfaen,
Hier noch hier boven mede.

*f.*130*b*. *O.* Ere, dit wil ic wel bekinnen,
Dat u dat werltlic volc ontsiet,
Mer alle die gene die mi minnen,
En houden van u noch vander werlt niet.

E. Ootmoet, mi dunct in minen sin,
Onse geselscap scillet sere:
Daer ic soeke mijn gewin,
Daer of so wildi altoos keren.

O. Ere, ic en heb u niet meer lief;
Wat soudic u ommegaen mit fantomen,
Want alle jamer ende miskief
Is om uwen wille toecomen.

E. Ootmoet, ghi hebt groot onrecht,
Ghi begint mi luttel te prisen,
Men en vint nochtan genen so armen knecht,
Can hi mi volgen, ic en doe hem risen.

O. Ere, dat sceen qualic an Lucifere
Ende an menigen anderen man,
Die om uwen wille sijn in zeere,
Ende leggen in der hellen dan.

E. Ootmoet, wat mogen si mi eyschen,
Of ic hem diene getrouwelike
Also lange si sijn in bloede ende in vleysche?
Hoet na vaert, latic striken.

O. Ere, ic lere u kennen alle dage:
In dese werlt is u bejach;
Ghi en peynst niet om die zware plage,
Dier namaels of comen mach.

---

192. *Hs.* Hoe.

E. Ootmoet, ic sal minen wille vervordren
In dese werlt, makic u cont,
Al soudement al hier achter vermordren
Ende leggen in der hellen gront.

O. Ere, dit mach u wel sijn leit,
Dat u te seggene is geschiet,
Ende Jhesus Christus heeft geseit,
Sijn rijc en is inder werlt niet.

E. Ootmoet, van deser werlt is mijn rike,
Volge mi die volgen mach:
Dese werlt sal staen ewelike,
Dit doet mi mijn herte gewach.

O. Ere, dewangelie sprect in deser wise,
Dat dese werlt sel vergaen,
Ende alt volc dat noyt was, sal verrisen,
Ende van Gode vonnesse ontfaen.

E. Ootmoet, ic heb daeraf ghehoort,
Mer men macht mi qualic doen verstaen;
Segt mi daerof een luttel voort:
Soude dese werlt vergaen?

O. Ere, si sal vergaen sekerlike
Op enen dach; dat seit onse Here.
Mijn dienres sellen gaen in hemelrike,
Ende de dine in der hellen sere.

E. Ootmoet, ic salt al avonturen,
Come dat niet laten en mach,
Totdat ic sie tijt ende ure,
Dat hi coomt, die wrede dach.

O. Ere, dat wert te spade bedocht:
In dit leven werct ontfermichede,

---

199. *Hs.* vermoerden. — 201. *Hs.* leet.

Ende na dit leven, waert wel besocht,
Sal werken die gerechtichede.

E. Ootmoet, ghi onderwint u te diepe
Van dat Gode toebehoort;
Het waer beter dat wi daerof sliepen
Ende lietent ander lude leggen voort.

O. Ere, God sprect: »die mijns verlijt,
Dien sal ic verlyen voor minen vader,
Ende die mijns scaemt ende vertijt,
Dies sal ic mi scamen alle gader."

*f.*130*d.* *E.* Ootmoet, ghi wilt altoos ontpluken
Den raet van der ewangelie;
Tis quaet dat mens u laet gebruken
Te houden daer af u conselye.

O. Ere, God seit: »daer si twee of drie
In minen name vergadert sijn,
Daer bin ic in den middel, geloves my",
Hier op sta ic sere vri.

E. Ootmoet, ic geeft u gewonnen,
Want u woorde sijn so scone;
Si en leven niet dier tegen seggen connen;
Boven mi so spandi crone.

O. Ere, ic danke Gode hierof,
Dat ghi dit bekennen hebt in uwen moet;
Alle die soeken uwen lof,
Keren an mi, so sijn si vroet.

E. Ootmoet, dit sal u ummer ontvechten,
Den luden vroet te maken sonder si,

---

244. *aldus Hs., doch het rijm is in de war, en het is niet duidelijk hoe het kan worden terechtgebracht.* — 249. *Hs.* hier af,

Mer ic kenne wel, waren si vroede knechten,
Si souden u dienen ende sijn bi.

O. Ere, die niet vroet en wil sijn
Ende sijn merken heeft verloren,
— Hiermede makic minen fijn —
Hi moet mit Lucifer behoren.

E. Ootmoet, bi dat ic an u versta,
Daer selre vele mit Lucifere,
Of ten is dat anders ga:
Hiermede bevelic u onsen Here.

O. Ere, laet ons bidden neerstelike
Den Here, die alle dinc heeft gemaect,
Dat hi ons nummermeer en bezwike,
Tot dat wi in sijn minne sijn geraect.

E. Ootmoet, dit is ene scone bede;
Bidden wi Gode in goeder manieren,
f. 131*a*. Dat hi ons verlene pays ende vrede,
Ende verre van den helschen viere.

II. Armoede tegen Rijcheyt.

Die Armoede sprect totter Rijcheit:
U dunct, tis wel bi uwen tiden,
Ghi sult noch hebben grote droefheit,
Daerom dat ghi nu sijt blide.

R. Armoede, hebdi mi te spot,
Dat ghi dustanige redene brenct voort?
Peynsdi dat ic houden sal u gebot,
Of waendi mi brengen in u accoort?

---

268. wi *ontbr.* — 277. *Hs.* spotte.

A. Rijcheit, ghi hebt zeer ommaer,
Dat ghi te minen accoorde sout comen;
Ghi moeter comen over waer,
Of u doen sal luttel vromen.

R. Armoede, wat node is mi dies,
U te volgen, dies bid ic di?
Ic heb in de werlt herten kies;
Die werlt is mijn eygen vri.

A. Rijcheit, wel rampsalige Rijcheit,
Dat ghi ende die werlt sijt so wel eens,
Ende Jhesus Christus heeft geseit,
Hi ende die werlt en hebben niet gemeens.

R. Armoede, zwijch mit dijnre predicacie,
Tis al verloren dattu cals,
Stoetstu wel in Gods gracie,
Hi en verleendi niet so vele ongevals.

A. Rijcheit, en sprect niet meer een woort
Ende merct op Job, den verduldigen man,
Wies mogentheit was al testoort:
Mit dogene hi hemelrijc gewan.

R. Armoede, ic weet een ander gat
Om mine dienres, alsi gaen sterven:
Si sullen om Gode delen haren scat,
f. 131*b*. Dan sellen si hebben die Gods erven.

A. Rijcheyt, dit gepeyns niet en doocht,
Dat ghi hemelrijc waent gewinnen
Mit dingen die ghi niet orbaren en moocht:
Dits een werc al sonder minnen.

R. Armoede, ic machs wel hebben dogen,
Dat ghi na minen begripe wilt staen,

---

289. *Hs.* rampt salige. — 295. *Hs.* Staetstu.

Ende coningen, graven ende hertogen
Mi minnen ende sijn onderdaen.

A. Rijcheit, dit is jammer groot,
Dat u yemant mint groot of clene,
Want Jhesus Christus ons geboot,
Dat wi hem minnen souden allene.

R. Armoede, al soudi daeromme sterven,
Men sel mi minnen ende eren;
Tis recht, ic bin der lude bederven:
Van knechten makic grote heren.

A. Rijcheyt, uwe heerscapiën
Sijn van herde cleynre weerden,
Want alle die op Gode lyen
En was noyt een, diere begeerde.

R. Armoede, die mi niet en begeert,
Ende volgen wil u lere,
Mit alder werlt is hi onweert;
Men doet hem nergent duecht noch ere.

A. Rijcheit, Got sprect tot ons also,
Alsmen ons vervolcht, sekerlike
In dien dage sijn wi blide ende vro;
Ons loon is groot in hemelrike.

R. Armoede, so laet u persecucie doen,
Over mi te laten gaen en is mi geen noot;
Al levede noch die sterke Sampsoen,
Mit mijnre macht brocht icken wel ter doot.

*f.*131*c.A.* Rijcheit, dese roem en dooch niet,
Yemant te brengen in eniger noot:
Int vijfte gebot ons Christus liet,
Dat wi niemant en souden brengen ter doot.

---

339. liet, *l.* hiet?

R. Armoede, ic dars mi wel beroemen,
Al had ic doot den meesten here van den lande,
Ic souds herde wel overcomen,
Al haddijt gezworen tuwen tanden.

A. Rijcheit, ic en wilre niet omme zweren,
God hevet verboden sonder vensen;
U overmoet sal u noch deren,
Als ghi minst daerom selt pensen.

R. Armoede, ic mach wel overmoedich sijn;
Ic volbrenge grotelic mijn gevoech;
Gout, sulver, terwe ende wijn
Heb ic van al tal genoech.

A. Rijcheit, ghi gelijct den man daer God of spreect,
Die seide: »siele mijn, weest te gemake,
Waren u scuren groter, u niet en gebreect":
Eer middernacht mocht hi den doot smaken.

R. Armoede, ghi moet u onderwinden
Van voren te spinkene, dies heb ic spijt,
Nochtan en soudemen niet mogen vinden
Onweerder meersen dan ghi sijt.

A. Rijcheit, onweert was Lazarus
Mitten riken vrecken, daer hi hilt staet,
Mit purpur gecleet ende zeer confuus:
Lazarus heeft nu goet ende hi heeft quaet.

R. Armoede, wat noot is mi vrec te sine?
Ic selse helpen mit minen goede,
Ende lossen uter helscher pine
Die mi in dit lijf bistoeden.

f. 131*d*. *A.* Rijcheyt, alt goet van eertrijke
En halp noyt siele te geenre stont,

---

368. *Hs.* bi stonden.

Mids dat si was sekerlike
In der dieper hellen gront.

R. Armoede, mi dunct, wat ic spreke,
Vindic een, ghi vint een ander;
Al soude u herte daeromme breken,
Ic en come niet in uwe pander.

A. Rijcheit, mi en roect wat ghi doet,
Wil ict ummer daer toe gaen;
Mer mi draecht in minen moet,
U dinc en mach niet lange staen.

R. Armoede, wat moochdi daer in menen?
Mijn dinc staet so lanc so bet;
Ghi sult noch jamerlike wenen,
Dat ghi so spade coomt tot mijnre wet.

A. Rijcheit, eer ic tuwer wet quame,
Of eer ic sochte uwen lof,
Liever had ic dat men een zweerd name,
Ende sloege mi mijn hooft of.

R. Armoede, ghi sijt alop verwoet,
Ende hier boven suldi vernoyeren,
Dat dunct mi wel in minen moet,
Want men mach u niet bestieren.

A. Rijcheit, ghi belet mijn zalicheit,
Daerom wil ic u afsnyden
Ende wech werpen, alst is geseit,
Ende in minen God verbliden.

R. Armoede, bin ic een werpelinc:
Noch horic wel hoe dat gaet;
Ic had uwen scoonheere gedocht een dinc,
Daer ere ende reverencie toe bestaet.

---

385. *Hs.* weet.

A. Rijcheit, ic seg u bi dat mi dinke:
Die an wil nemen gheestelic leven,
f. 132*a.* Ghi sijt een die meeste minke,
Die men hem ter werlt mach geven.

R. Armoede, ghi segt vele dingen,
Ic en houde mi niet aen u woort,
Ghi mostet mi andersins toebringen,
Soudic vallen in u accoort.

A. Rijcheit, ic cant toebrengen wel,
Dat alle die u mit minnen volgen,
Ter hellen dienste sijn si snel,
Daer in dat si werden verzwolgen.

R. Armoede, tis gesproken,
Dat ghi niemant en sout iugeren,
Hierin hebdi tgebot verbroken,
Dat ghi mi ter hellen wilt visieren.

A. Rijcheit, die in uwen dienste sterven,
Ic segge dat si alle sijn verloren,
Ende mijn dienres en sellen niet bederven:
Mit Gode werden si alle vercoren.

R. Armoede, di dunct dattie arme
Behouden sijn, ende verloren die rike,
Daerom ist dat ic mi verwarme,
Mer tis logene sekerlike.

A. Rijcheit, nemet also ict u sal geven,
Ic segge: die in uwen dienste enden,
Van vare mogen si wel beven,
Hoese die vyant daerom sel scenden.

R. Armoede, waerom segdi ditte,
Dat mijn dienres verloren sijn,

---

401 *Hs.* dinket. — 421. *Hs.* mi dunct.

Ende behoren ter hellen pitte
Mer dan de uwe? dits tvragen mijn.

A. Rijcheit, God spreect dat mogeliker ware
Doort naelden oge te comen ene kemel,
Dan de rike man soude mogen varen
Hier boven in den soeten hemel.

*f.*132*b*. *R.* Armoede, dus scijntet dat die rike man
Ummer verloren moet bliven,
Tensi dat mer een ander op vinden can
Dan ic u hore bescriven.

A. Rijcheit, men mach u niet minnen,
Mer tgoed orbaren, dat machmen wel,
Op dattet smenschen herte van binnen
Gode minne ende geen dinc el.

R. Armoede, dits een wonderlic woort:
Hoe soudemen tgoet mogen besitten
Sonder minne, berecht mi voort,
Mijn vragen is om ditte.

A. Rijcheit, ghi moget sijn gemint,
Also die crepel sine cricken doet:
Hi en isser niet seer op versint,
Mits dat hi ware wel te voet.

R. Armoede, dit waer cleyne minne,
Mochten sijs ontberen, si en minden mi niet,
Mer sekerlike si sijn dinne,
Wien aldus is geschiet.

A. Rijcheit, geoorloft is ons aldus
Van u te nemen onse nauwe noot,
Ende niet meer en beveelt ons Christus,
Op den ewigen doot.

R. Armoede, dit gat is nauwe,
Ic en weet wier duer crupen sal,

Want elc wilt allene gelauwen
Al dat hi vint, groot ende smal.

A. Rijcheit, God spreect: »wiltu sijn volmaect,
So vercoop al dattu heves;
Van al dat weerlic mach sijn, wes naect,
Ende volch mi also lange alstu leves".

R. Armoede, mine minres sijn bedrogen,
*f.*132*c.* Bi dat mi dunct an u sermoen,
Berecht mi waer si varen mogen,
Die gene die uwen wille doen.

A. Rijcheit, ic machs wel hebben feeste,
Dat God sprect tot minen dienare:
»Salich sijn die arme van gheeste,
Want hemelrijc is seker hare".

R. Armoede, en behoren si niet alle mit Gode,
Die geen goet en heeft noch scat
Ende in pine sijn ende in node?
Arm van geeste, wat is dat?

R. Rijcheit, die arm van gheeste willen wesen,
Hi moet sijn minne oftrecken saen
Vander werlt, bi dat wi lesen,
Ende sijns willen wt te gaen.

R. Armoede, wat segdi van den armen,
Die mijn geselscap geerne namen,
Ende ic en wil haerre niet ontfermen,
Dat si in mijn geselscap quamen?

A. Rijcheit, die arme daer ghi of gewaget,
Sijn die rampsalichste daermen af mach spreken,
Ende die meest sijn geplaget,
Want God ende die werlt heeft se vergeten.

---

466. *Hs.* hebs. — 491. *Hs.* geplaecht.

R. Armoede, mi dunct, arm nochte rike,
En mogen comen int hemelsche hof,
Si en sijn arm geestelike
Ende deser werlt gesceyden of.

A. Rijcheit, ghi hebt waer geraden,
Dat helpt mi int herte mijn:
Niemant en moet sijn herte verladen
Met dingen die verganclic sijn.

R. Armoede, nu segt dat ghi wilt:
U leringe is gerecht;
f. 132*d.* Tegen u en stellic niet meer scilt,
Want ghi hebt mi wel berecht.

A. Rijcheit, God nam mijn leven an
Ende scuwede tuwe, dits waerheit fijn,
So dede menich heilich man,
Die nu in hemelrike sijn.

R. Armoede, ic kinne dat ghi waer segt;
Nu laet ons bidden den hogen God,
Dat hi ons make so gerecht,
Dat wi houden sijn gebod.

A. Rijcheit, laet ons bidden zere
Over die in state van graciën sijn,
Datse God onse lieve Here
Daer in behoude tot in den fijn.

R. Armoede, laet ons bidden mede
Over die buten wege sijn van graciën,
Datse God bi sijnre ontfermicheide
Daerin bestiere in corter spaciën.

---

508. *Hs.* hemelrijo.

III. Penitencie tegen Sollaes.

Penitencie sprac totten Sollace:
Tmeeste wonder mi in blivet,
Hoe ghi mit Gode selt hebben pace
Vander weelde die ghi drivet.

S. Penitencie, ten is geen wonder
Dat ghi sijt bleec ende verweloos
Ende van herten sere tonder,
Dat ghi u dus moeyt altoos.

P. Sollaes, al dat gode ontsiet
Is leet, dat sijn evenkersten gaet
Buten den rechten wege ende vliet
Ende na uwen dienste staet.

S. Penitencie, bi dat ic merke,
Ghi wilt minen dienst blameren:
Kardenalen, biscopen, papen, clerken
En willen mi niet cesseren.

*f.*133*a*. *P.* Sollaes, mi en roect wie hi si,
Ic en wilre niemant buten doen,
Hi is verloren, blijft hi u bi,
Al waer hi so vroet als Salomoen.

S. Penitencie, ic en hoorde noyt gewagen,
Dat ghi yewaers waert geacht,
Ende mi dunct, ghi wilt u dragen
Boven der clergiën macht.

P. Sollaes, clergie ware sculdich te sine
Een licht, so God selve was,
Ende voor te gaen in de woestine,
Nu scuwen si alle desen pas.

---

540. *Hs.* Salomon. — 545. *Hs.* sijn.

S. Penitencie, mi dunct wonder groot,
Hoe dat ghi u dorret onderwinden,
Vanden genen die weten al bloot
Die leringe ons Heren ende connen vinden.

P. Sollaes, haer leringe die is goet,
Elc lever na, so wert hi fijn,
Mer te volgen uwen voet
Verbiet mi die redene mijn.

S. Penitencie, ghi slacht den sot:
U colve dunct u altoos best.
Waendise doen houden u gebot,
Die an mi so sijn gevest?

P. Sollaes, alle die u minnen
Ende mit genuechten u begeren,
Die helle si daeran winnen
Ende al dat hem mach deren.

S. Penitencie, ic seg u wel:
Mijn dienres en willen u niet,
Wantet waer hem alte fel,
Daerom ist dat alle man vliet.

P. Sollaes, God sprac: »mijn joc is socht,
Ende mijn borden licht daertoe",
So wie dan in Gods minne rocht,
Nummermeer hi mijn leven vloe.

S. Penitencie, ic seg u al bloot,
Die mijn joc heeft geproeft,
U leven waer hem een doot:
Men vint niemant wient genoecht.

P. Sollaes, die niet en wil sterven,
Eer die doot comt van naturen,

---

555. *Hs.* haren voet.

Sekerlic, die Gods erven
En mogen hem nummermeer geburen.

S. Penitencie, wats dat ghi segt
Van desen sterven, bi dat u dunct?
Mi denct, dat ghi hebt onrecht
Ende dat ghi die waerheit verminct.

P. Sollaes, ic seg u die waerheit fijn:
Wien dat hemelrijc wert gegeven,
Natuerlic genuechte die in hem sijn,
Moeten sterven in dit leven.

S. Penitencie, waendi vervaren
Mijn dienres, dies bid ic di?
Waert also ghi begont gebaren,
Mijn dienres mochten wel roepen: o wi!

P. Sollaes, u dienres sijn al verloren,
Ist dat si niet en keren te mijnre minnen,
Wantet is geseit te voren,
Sonder mi en mach u niemant verwinnen.

S. Penitencie, wat is dat ghi meent,
Dat si souden comen in uwer scaren,
Die in mi so sijn vereent,
Seker, het mochte hem sere varen.

P. Sollaes, die gode mint ende ontsiet,
Mijn leven en mach hem niet verleden,
U leven en is el niet
Dan haestelic ter doot werts reden.

S. Penitencie, ghi en segt niet waer,
Mijn dienres sijn wel te gemake,
f. 133*c.* Scone van live ende claer,
Sterc van lede, dits waer zake.

P. Sollaes, ic segge u, waert wel besocht,
U dienres sijn in quaden wegen;
Ghi hebt meer luden ter doot gebrocht,
Dan noyt mit zweerden sijn verslegen.

S. Penitencie, segt mi mit desen:
Hoe soudic mine dienres brengen ter doot,
Ende al dat genuechlic hem mach wesen
Doe ic hem hebben cleyn ende groot!

P. Sollaes, die volget sijns selfs lusten
Ende gaet der naturen pas,
Nature en laten nummermeer rusten
Voor si en doot heeft, gelooft mi das.

S. Penitencie, ghi wilt sijn vroet
Van geestelicheiden ende van naturen:
Ghi werct seker tegen spoet,
Want ten mach u niet gebueren.

P. Sollaes, hierbi willic bliven,
Alle die u mit genuechten begeren,
Ghi verhaest haer doot in siele ende in live
Ende verliesent al al sonder weren.

S. Penitencie, ghi hebt onrecht,
Dat ghi van mi spreect blame;
Siet op u selven nu ende echt,
Want van u coomt luttel vramen.

P. Sollaes, die altoos waer wakende
Om te doen minen raet,
Hemelrijc waer hem nakende,
Wantet inde ewangelie staet.

S. Penitencie, groot ende smal
Volgen minen raet, al hebdijs toren;

---

638. *Hs.* toorn.

f. 133*d.* Het waer ummer groot ongeval,
Souden si daer om sijn verloren.

P. Solaes, en merct op niemants leven
Dan op Christus al eenlike,
Want hi ons voren heeft gegeven
Den wech te gaen te hemelrijke.

S. Penitencie, clergie weet wel
Hoemen desen wech te gane pliet:
Te minen dienste sijn si snel,
Ic en canre niemant die mi vliet.

P. Sollaes, die u niet en wil scuwen,
Wie hi si te genen engiene,
Sekerlijc hem mach wel gruwen,
Watter hem of staet te geschiene.

S. Penitencie, ic en can niet verstaen,
Waer mijn leven so seer quaet,
Dat yemant achter mi soude willen gaen:
Nu volgen si alle minen raet.

P. Sollaes, hoe dar yemant sijn so stout,
Dat hi u mit herten begeert!
Wi vinden bescreven so menichfout,
Dat u God hadde so onweert.

S. Penitencie, hebbe mi onweert die mach,
Ic bin weert mit menigen man,
Om mi poochtmen nacht ende dach,
So wel hem die mi gecrigen can.

P. Sollaes, wee hem die om u pogen
Ende haer minne hebben geleit an u,
Scamen hem te comen voor ogen,
Voor Gode, die u was so scu!

S. Penitencie, tis menigen dach
Dat ic hoorde seggen ende menige ure,
Men neme gemac daermen hebben mach,
f. 134*a.* Dat radic op alle avonturen.

P. Sollaes, het gaet u te bortenen wt,
Dat mach uwen dienres qualic behagen,
Want so si meer soeken haren juut,
So meerre werden hare plagen.

S. Penitencie, dat ware fel,
Waert also ghi hier segt,
Mer ic hope an Gode wel,
Dat hi niemant en sal doen onrecht.

P. Sollaes, ic segge: al uwen gesellen
En mach God geen onrecht doen,
Mids dat hise werpt in der hellen,
Want hi en leefde noyt na uwen sermoen.

S. Penitencie, ghi segt die waerheyde,
Mer souden si al indie helle gaen,
Die niet en doen als Christus dede,
Het soude den menigen campelic staen.

P. Sollaes, so waer enich let
Van ons tert buten Christus wegen,
Daer so werden wi besmet.
Sollaes, wat segdi hier tegen?

S. Penitencie, wat soudic seggen?
Ghi maect mi herde seer in dolen;
Mi dunct dat ghi wilt ofleggen
Tregement van mijnre scolen.

---

672. *Hs.* ovonture. — 673. bortenen *versta ik niet.*

P. Sollaes, die sijn ziele mint,
Die verliest se, seit onse Here,
Ende dier niet op acht een twint,
Behoutse uten helschen sere.

S. Penitencie, ist also ghi segt,
So radic elken, die nu leeft,
Gode te dienen, wantet is recht,
Nadat hi so vriendelic vergeeft.

P. Sollaes, god heeft die armen ondaen
Om den sondaer tontfaen altenen,
f. 134*b*. Wil hi van sinen sonden afstaen,
Alst wel scheen aen Magdalenen.

S. Penitencie, ic lie verwonnen,
Nadat God so ontfermich si,
Het schijnt, dien minnen connen,
Hi maectse alle van sonden vry.

P. Sollaes, dat scheen wel, nu verstaet,
Doe hi sijn zide ondoen liet,
Ende seyde: »Vader, vergeeft hem haer misdaet,
Want wat si doen en weten si niet!"

S. Penitencie, dat gaet mi an
Boven al dat ic noyt hoorde spreken:
Ic bevele minen dienres, wijf ende man,
Dat si Gods gebod nummermeer en breken.

P. Sollaes, die volgen wil Gods raet,
Hi sal hebben ewich leven;
Bliscap sonder eynde, dat verstaet,
Wert hem in hemelrijc gegeven.

S. Penitencie, mijn dienres sijn sot,
Want mijn weelde en mach niet duren,

Elc houde hem anden oppersten God,
Wies weelde en vergaet te geenre uren.

P. Sollaes, laet ons bidden sterke
Der edelre dracht Sinte Mariën,
Dat hi in ons luden werke,
Dat sijn lof moet bediën.

S. Penitencie, wellieve Penitencie,
Ic bid Gode ende gewage,
Dat hi ons verre van der zwaerre sentencie,
Die wert gegeven ten utersten dage. Amen.

Den tekst heb ik getrouw naar het handschrift afgedrukt: alleen heb ik *oe*, waar dit teeken de waarde heeft van *oo*, veranderd in *oo* (het hs. heeft nu eens *oe* en dan weder *oo*), ten einde onduidelijkheid en eene verkeerde uitspraak te voorkomen Ook heb ik enkele hoofdletters aangebracht. Aangaande den maker van het gedicht ben ik evenmin in staat iets mede te deelen als aangaande de bron, waaruit het is geput, indien het nl. eene vertaling mocht zijn, hetgeen uit het gedicht zelf niet blijkt. Over de soort van gedichten, waartoe het behoort, vergelijke men Suringar, *Seneka leren*, bl. XXIV vlg.; Willems in *Belg. Mus.* 5, 76 noot. Zie ook boven bl. 137.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den DECEMBER 1895.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, BEETS, MATTHES, NABER, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, VAN HERWERDEN, COSIJN, ASSER, PLEYTE, TIELE, N. G. PIERSON, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. L. MULLER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, ROGGE en SPRUYT, secretaris.

De heeren S. Muller Fzn. en de Hartog hebben bericht gezonden dat zij de vergadering niet kunnen bijwonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie zijn ingekomen twee gedichten, een met den titel *Smilax et Crocus* en het motto: *Et crocon in parvos versum cum smilace flores*, en een met den titel *Votum* en het motto: *In te misericordia, in te pietate*; en voorts een brief van Dr. M. N. J. Moltzer, inhoudende een

dankbetuiging voor de deelneming der Akademie in het overlijden zijns vaders; van de Kamer van Koophandel te Amsterdam afdrukken van adressen aan Zijne Excellentie, den Minister van Binnenlandsche Zaken en aan de Tweede Kamer over de plaats, waar 's Rijks ethnographisch Museum behoort gevestigd te worden; en eindelijk, voor de boekerij, van het Nederl. Luthersch genootschap voor in- en uitwendige zending: »*Toeria Ni'amoni'o.* Bijbelsche verhalen", vertaald in het Niassisch dialect van de Batoe-eilanden door C. W. Frickenschmidt, Rotterdam 1895, en van Prof. G. Schlegel; Henri Cordier »*Fragments d'une histoire des études chinoises au* XVIIIe *siècle*". Paris 1895.

Namens de Commissie bestaande uit de heeren Cosijn en Fockema Andreae brengt de heer Cosijn verslag uit over een verhandeling van den heer W. L. van Helten, getiteld: Zur Lexicologie des Altwestfriesischen, en stelt voor die verhandeling in de werken der Akademie op te nemen. De vergadering vereenigt zich met deze conclusie.

Daarna verkrijgt de heer N. G. Pierson het woord tot het houden zijner aangekondigde voordracht over eenige problemen met betrekking tot de theorie van het arbeidsloon. Hij bespreekt achtereenvolgens uitvoerig een drietal problemen. Het eerste betreft den invloed van technische verbeteringen, die in bezuiniging op handenarbeid bestaan. Spreker betoogt dat die invloed op zich zelf altijd ongunstig is voor de loonen, gunstig daarentegen voor den rentestand. Maar de winsten, door de bezuiniging verkregen, leiden tot grooter kapitaalvorming en zoo kan het werktuig door zijn talrijkheid zijn eigen concurrent, des arbeiders bondgenoot worden. Dit zal echter alleen dan geschieden, als die winsten niet verteerd, maar opgelegd en voor de uitbreiding der ondernemingen worden aangewend. Dit geschiedt in den regel bij particuliere ondernemingen, minder

bij naamlooze vennootschappen. — Het tweede probleem heeft betrekking op de verkorting van den arbeidsduur. Kan hierdoor de werkloosheid worden verminderd? Spreker toont aan dat, voor zoover die maatregel vermindering brengt in de arbeidspraestatie, maar tevens eene evenredige vermindering in de dagloonen, het antwoord op de gestelde vraag toestemmend moet zijn. Ten onrechte is beweerd dat die vermindering in de dagloonen kan worden ontgaan. De werkloosheid kan door het genoemde middel slechts op kosten der loontrekkenden bestreden worden; het verlies, dat zij zullen lijden, wordt echter op den duur voor elk individu geringer, omdat het zich zeer verdeelt. — Het derde probleem is dat der werkverschaffing. Spreker betoogt dat zij een tijdelijk karakter moet dragen, maar ook een opvoedend karakter. Treedt zij hierdoor op het terrein der particuliere nijverheid — een economische bedenking, die voor velen overwegend is en vroeger tot de ongerijmdste wijzen van werkverschaffing geleid heeft — zoo overschatte men niet de daaruit ontstaande bezwaren, die zich van zelf zullen oplossen en bij geleidelijke invoering van het op ethische gronden meest verkieselijk stelsel van werkverschaffing zelfs geheel ontgaan zijn. — Ten slotte behandelt Spreker het in den vorigen winter te Amsterdam toegepaste stelsel: productie van nuttige zaken, die echter niet verkocht, maar weggeschonken worden. Hoeveel waardeering hij ook voor die poging heeft, de combinatie van twee soorten van liefdadigheid, waardoor zij gekarakteriseerd wordt, schijnt hem bedenkelijk en de productie van nuttige zaken, die verkocht worden, meer aanbevelenswaardig.

De Voorzitter dankt den Spreker voor zijne bijdrage en vraagt of deze bestemd kan worden voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Nadat de Spreker deze vraag toestemmend beantwoord heeft, oppert de heer Asser, hulde brengende aan het door den Heer Pierson gesprokene, bedenkingen tegen wat deze over één bepaald punt, de naamlooze vennootschappen, gezegd heeft. Het getuigt van eenzijdigheid, als men beweert dat door het bezigen van dezen vorm van associatie de kapitaalsvorming wordt tegengewerkt. Al

moge het waar zijn dat somtijds de winsten of een deel daarvan tot uitbreiding der zaak zouden zijn aangewend, indien die zaak niet door eene naamlooze vennootschap, maar door een particulier werd geëxploiteerd, daartegenover staat het feit dat vele ondernemingen *in het geheel niet* tot stand zouden komen, indien de vorm van naamlooze vennootschap of actiënmaatschappij niet bestond. Spreker licht dit punt nader toe en wijst ten slotte aan dat misschien, vooral bij fabrieken en dergelijke ondernemingen, de commanditaire vennootschap met aandeelen de voorkeur zou verdienen boven de eigenlijke naamlooze vennootschap. — De heer de Louter, zich eveneens aansluitende bij den dank, door den Voorzitter betuigd, wijst op de moeilijkheid van werkverschaffing, als die zal leiden niet tot het geven van bezigheid maar tot het produceeren van iets nuttigs. Te Utrecht bleken zeer vele werkloozen geen ambacht te verstaan en moest daarom de commissie voor werkverschaffing hare toevlucht nemen tot sommige werkzaamheden zooals touwpluizen en erwtenlezen, waarbij de nuttige opbrengst geenszins in redelijke verhouding stond tot de uitgaven. In de tweede plaats uit hij de vrees dat de door den heer Pierson aanbevolen vorm van werkverschaffing ten onrechte bij de arbeiders de overtuiging kan doen ontstaan dat de meergegoeden het in hun macht hebben de werklieden in staat te stellen zelf hun brood te verdienen, omdat de arbeiders niet begrijpen dat de werkverschaffing een vorm van liefdadigheid is.

In antwoord op deze opmerkingen zegt de Spreker dat wat hij over de naamlooze vennootschappen gezegd heeft hem voorkomt niet onjuist te zijn en niet door den heer Asser wederlegd, maar wel onvolledig en door diens beschouwingen aangevuld. Ook de heer Asser bleek niet volkomen tevreden met de werking der naamlooze vennootschap en beval voor sommige gevallen de commanditaire aan, waarbij het door Spreker genoemd bezwaar niet in dezelfde mate bestaat. Beschikbaarstelling van een deel der winst tot uitbreiding der onderneming is bij de naamlooze vennootschap een uitzondering. Het door den heer de Louter

vermeld bezwaar, uit de onbekwaamheid van vele werkloozen voortvloeiend, werd te Amsterdam en te 's Gravenhage niet in hinderlijke mate ondervonden. En zijne paedagogische bedenking kan niet gelden, als de door de werkverschaffing geholpen menschen maar duidelijk bemerken wat hun werk opbrengt; iets, dat juist plaats heeft, als men productieven arbeid laat verrichten. Tusschen de eischen der ethiek en die der economie bestaat inderdaad de schoonste overeenstemming.

Na de rondvraag, waarbij de heer Tiele voor de boekerij aanbiedt de eerste helft van Deel II zijner »Geschiedenis van den godsdienst in de Oudheid tot op Alexander den Groote", wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG

OVER EENE BIJDRAGE VAN DEN HEER **VAN HELTEN,**

GETITELD

ZUR LEXICOLOGIE DES ALTWESTFRIESISCHEN.

Ons geacht medelid Van Helten heeft reeds in de Vergadering van 11 November 1895 eenige artikelen van zijne bijdrage *Zur Lexicologie des Altwestfriesischen* voorgelezen en met tal van bijzonderheden toegelicht. Uit de daarop gevolgde discussie bleek duidelijk met hoeveel belangstelling, ook bij verschil van zienswijze, de aanwezige leden van zijne beschouwingen hebben kennis genomen. Op ons rust thans de taak over die artikelen, welke *niet* ter tafel kwamen, verslag uit te brengen. Voldoende aan die vereerende opdracht, heeft Uwe Commissie met aandacht de talrijke woordverklaringen en juridische beschouwingen des geachten Schrijvers nagegaan en, waar zij zich minder met het voorgestelde vereenigen kon, in kantteekeningen haar afwijkend gevoelen kenbaar gemaakt, in de hoop dat deze hier en daar tot wijzigingen aanleiding zullen geven. Het stuk in zijn geheel is alleszins waardig om in de Werken der Akademie te worden opgenomen en daarom stellen wij U voor het te laten drukken.

P. J. COSIJN.
FOCKEMA ANDREAE.

EENIGE PROBLEMEN MET BETREKKING TOT DE THEORIE VAN HET ARBEIDSLOON.

DOOR

N. G. PIERSON.

Ik wensch de aandacht te bepalen bij een drietal economische problemen, waarvan het eerste zoo dikwerf is behandeld en naar het oordeel van de meeste beoefenaars der staathuishoudkunde zoo volkomen is opgelost, dat het bevreemding zal wekken, wanneer ik het onder de ernstige problemen blijf rangschikken. Het betreft den invloed der werktuigen, of algemeener gesproken, den invloed van technische verbeteringen, die in bezuiniging op handenarbeid bestaan, op het loon. Het tweede is wel niet nieuw, maar trad in den laatsten tijd meer dan vroeger op den voorgrond; het luidt aldus: kan verkorting van den arbeidsdag een middel zijn tot bestrijding der werkloosheid? Ik geloof te kunnen aantoonen, dat zoowel degenen die dit loochenen, als die dit ontkennen, in dwaling zijn vervallen de eersten, doordien zij voorbijzagen, dat onder bepaalde voorwaarden verkorting van arbeidsduur wel degelijk de werkloosheid kan tegengaan; de anderen, doordien zij op die voorwaarden niet hebben gelet. Het laatste der drie problemen, die ik mij voorneem te behandelen, betreft een bij uitstek practisch onderwerp, dat der werkverschaffing. Misleid door een economische theorie, die vrij algemeen als juist wordt aangenomen, is men er reeds sedert lang toe gekomen aan de werkverschaffing een verkeerde richting te geven; een richting, op ethische gronden door hen

die haar volgen zelven afgekeurd, maar op economische gronden onvermijdelijk geacht. Ik geloof dat die onvermijdelijkheid niet bestaat en dat de werkverschaffing, die ethisch de beste is, zich economisch volkomen laat rechtvaardigen.

I.

De werktuigen en het loon is het eerste onderwerp. Men weet hoe in arbeiderskringen, en in deze niet alleen, daarover wordt gedacht. In het werktuig, eigendom van den patroon, wel te onderscheiden van het gereedschap, eigendom van den arbeider, ziet deze laatste veelal zijn grooten mededinger. Het werktuig maakt hem overbodig. Verdwenen alle werktuigen, dan zouden de loonen belangrijk hooger zijn.

Ten onrechte is op deze redeneering met minachting neêrgezien. Wie bewijsgronden zoekt voor de populaire opvatting omtrent den invloed der werktuigen op het loon, behoeft waarlijk niet verlegen te staan; hij vindt ze bij schrijvers als Hobson, *The evolution of modern capitalism*, of Schoenhof, *The economy of high wages*, om van vele anderen te zwijgen. Hij kan aantoonen dat alom, waar de loonen hoog zijn, de verbetering der werktuigen — om de taal onzer Grondwet te spreken — »een voorwerp van de aanhoudende zorg" der fabrikanten is. »The pressure of high wages, zegt Hobson, is an economic force more powerfully operative than any other in stimulating the adoption of elaborate machinery". En de Amerikaan Schoenhof, door zijne regeering met een onderzoek naar de loonen in Amerika en Europa belast en door dat onderzoek omtrent de industrieele toestanden in de verschillende landen bij uitstek volledig ingelicht, zegt: »The law of gravitation is not more absolute than this, that where, as in America, the rate of wages of labor per diem is a high one, the first object of the employer is to economize its employment. The result is that in no country is the organization of labor in mills and factories so complete as in the United

States. In no country is the application of machinery carried to the extent to which it is carried in the United States". Op eene andere plaats zegt hij: »We are inventors by compulsion". Wat beteekenen deze mededeelingen, zoo niet, dat het werktuig den arbeider vervangt, dus zijn gevaarlijkste concurrent is?

Begeven wij ons van het gebied der waarneming op dat der redeneering, dan komen wij tot dezelfde slotsom, naar het schijnt. Een der vele argumenten, waarmede men pleegt aan te toonen, dat de arbeiders door onderlinge samenspanning het loon niet duurzaam kunnen verhoogen, luidt aldus: Verhoogt men het loon kunstmatig, dan drukt men de rente, want op het economisch grensgebied der voortbrenging (waar geen pacht of ondernemerspremie te verdienen is) wordt de opbrengst van het product tusschen kapitaal en arbeid verdeeld. Maar zoodra de rente daalt en het loon stijgt, ontstaat een belang bij de ondernemers om meer kapitaal en minder arbeiders te gebruiken. Dientengevolge wordt handenarbeid overvloedig en keert het loon terug tot het vroegere peil. Tegen deze redeneering is niets in te brengen, voor zoover ik weet, doch zij geeft steun aan de populaire opvatting. De ondernemers gaan meer »kapitaal" gebruiken, dat is: zij gaan meer werktuigen gebruiken. Handenarbeid wordt overvloedig; dat is: de machine verdringt den werkman.

Wat pleegt men hier tegenover te stellen, en op welke gronden durft men nochtans verzekeren, dat de middelen tot bezuiniging op arbeid ten slotte tot verhooging strekken van het loon? Men redeneert aldus: aanvankelijk zal de invoering van het werktuig ten gevolge hebben dat arbeiders worden weggezonden. Maar eerlang daalt, door uitbreiding der industrie, de prijs van het voortbrengsel. In 1777 kostte een Engelsch pond katoenen garens (N°. 40) 16 shillings, in 1882 slechts $10^1/_2$ pence, zijnde een daling van 100 op 5.4, waartoe de prijsverlaging der grondstof wel heeft bijgedragen — deze was inmiddels gedaald van 100 op 30 — doch slechts voor het kleinste deel. Dank zij dezen loop der dingen strekt de invoering van het werk-

tuig ten voordeele van iedereen, en reeds daarom ten voordeele der arbeiders, de talrijkste klasse der bevolking. Zij kunnen zich tot lagere prijzen van alle benoodigdheden voorzien, en na eenigen tijd zijn er meer arbeidskrachten noodig dan vroeger, zelfs in den tak van nijverheid, waar aanvankelijk de behoefte daaraan verminderd is. De Engelsche spinnerijen gebruikten in 1819—1821 111000, in 1880—1882 240000 arbeiders, en in het tweede cijfer waren meer volwassenen begrepen dan in het eerste. Zoo ging het hier, en zoo ging het in meerdere of mindere mate overal. Er is dikwijls een moeilijke tijd van overgang, doch is die voorbij, zoo ondervindt men van de nieuwe werktuigen louter voordeelen. De arbeidsloonen zijn in den loop dezer eeuw gestegen; dit feit is even onloochenbaar als zijne oorzaak duidelijk. Door uitvinding op uitvinding heeft de mensch een grootere heerschappij verkregen over de natuur, en de onderlinge concurrentie der kapitalisten heeft belet dat de daaruit ontspruitende voordeelen slechts hen zouden verrijken. Waar bleef anders het nieuw gevormde inkomen? De pachten zijn in de laatste jaren gedaald, het bleef dus niet bij den grondeigenaar. Gedaald is ook de rentestand, het bleef dus niet bij het kapitaal. Bleef het dan bij den ondernemer misschien? De moeilijkheid, die zelfs bekwame, maar onbemiddelde ondernemers hebben, om kapitalisten tot deelneming in hunne zaken te bewegen, pleit niet voor deze onderstelling. Het meerdere inkomen, vrucht der verhoogde productiviteit van den door werktuigen ondersteunden arbeid, verrijkte het menschdom in zijn geheel, en zijn talrijkste afdeeling inzonderheid.

Aldus pleegt men te spreken, en ongaarne zou ik aanleiding geven tot het misverstand, als weigerde of aarzelde ik zelfs, om de *slotsom* dezer redeneering te onderschrijven. Zij zondigt alleen hierin, dat zij over iets zeer gewichtigs heenglijdt. De stelling: bezuiniging op arbeid geeft hooger loon, is als zoodanig onverdedigbaar. Maar bezuiniging op arbeid wordt, wanneer zij plaats heeft op groote schaal, steeds achtervolgd door iets anders, dat gunstig op de loonen werkt. Dat andere is tot dusverre nooit uitgebleven;

doch niets vergunt ons met volstrekte zekerheid te voorspellen, dat het nooit uitblijven zal, hoe waarschijnlijk dit ook wezen moge. Bezuiniging op arbeid op zich zelve werkt altijd in de richting van loonsvermindering. Maar zij brengt tegelijkertijd iets voort, waaruit eene beweging, ik zeg niet moet, maar *kan* ontspruiten, die de ongunstige werking der bezuiniging op arbeid geheel te niet doet, ja in eene bij uitstek gunstige doet verkeeren. Dit behoorde men aan te toonen, met vermijding der fout van waarschijnlijkheden voor noodzakelijkheden aan te zien. Er is geen *automatisch* gunstige invloed van het werktuig op het loon. Er is gunstige invloed onder een bepaalde voorwaarde, en het is van zeer groot belang dat wij die kennen.

Welke deze voorwaarde is, zal duidelijk kunnen worden door uitwerking van de volgende hypothese. In een land, waar alle kapitalen zijn belegd, worden op groote schaal nieuwe werktuigen ingevoerd en arbeiders afgedankt. De ondernemers maken nu belangrijke winsten, en die winsten — op dit gedeelte der hypothese moet inzonderheid de aandacht vallen — worden niet opgelegd (zelfs niet tijdelijk, voor een enkel jaar bijvoorbeeld) maar geheel en terstond verteerd. Dit laatste, de onmiddellijke vertering, is bijna ondenkbaar, want tusschen het tijdstip waarop de winsten gemaakt zijn en dat, waarop de ingekochte zaken worden betaald, verloopen allicht eenige maanden of weken, en in die maanden of weken vergrooten de winsten het kapitaalaanbod. Volgt het eene voorspoedige jaar op het andere, zoo kan, zelfs bij volledige vertering van al het verdiende, een duurzame vermeerdering van kapitaalaanbod daaruit ontstaan. Doch het bijna ondenkbare worde ondersteld, opdat aan het licht trede wat hier moet worden opgemerkt.

Ik vraag: van waar moet onder zulke omstandigheden loonsverhooging komen? Men vindt slechts oorzaken van loonsverlaging. De mededinging, zegt men, zal toenemen in de bedrijven, waar groote winsten worden behaald. Dit beteekent, dat aan andere bedrijven kapitaal zal onttrokken worden en de werkloosheid zich verplaatsen zal. Natuurlijk kan deze toestand niet blijvend zijn; maar het even-

wicht tusschen vraag en aanbod van arbeid kan zich slechts herstellen op een lager dan het vroegere loonpeil; gelijk het door vermeerdering van behoefte verbroken evenwicht tusschen vraag en aanbod van kapitaal slechts hersteld kan worden door verhooging van den rentestand. Er is in deze geheele beweging niets dat den arbeider kan bevoordeelen. Sommige goederen zullen dalen in prijs; het zijn die waarvan de voortbrenging vermeerderd is. Daarentegen zullen andere duurder worden; het zijn die, aan welker voortbrenging kapitalen zijn onttrokken. De kapitalist is de eenige die wint, en hij wint zelfs door de grootere verteringen der fabrikanten. Nu duurzame, noch tijdelijke vermeerdering van kapitaal uit de nieuwe winsten ontstaat, zullen de bestellingen, ten behoeve van die verteringen gedaan, slechts uitgevoerd kunnen worden ten koste van andere productie, dat is, door onttrekking van kapitaal aan andere bedrijven; zoodat evenveel arbeiders broodeloos worden als ter voldoening aan de nieuwe vraag werk zullen vinden. En geven de verteringen der fabrikanten aanleiding tot het bouwen van groote winkels, restaurants, woonhuizen, dan zal het getal der aangenomen arbeiders zelfs *kleiner* zijn dan dat der afgedankte.

Men kan mij evenwel iets tegenwerpen, dat alle aandacht verdient. Het nationaal vermogen in een rijk land pleegt voor een gedeelte uit buitenslands verkoopbare effecten te bestaan. De verhooging van den rentestand zal velen tot prikkel zijn om zich van effecten te ontdoen, en het in ruil uit het buitenland verkregen kapitaal zal plaatsing vinden in de nijverheid. Inderdaad, dat zal geschieden; maar deze tegenwerping brengt mij op het punt, waarop ik komen wilde. Zoolang geen nieuw kapitaal in de nijverheid wordt aangewend — onverschillig of het zijn oorsprong heeft in eigen of anderer besparing en gevormd zij in het land zelf of van elders aangevoerd — is het gebeurde voor de arbeiders een bron van onvermengd leed. Eerst dan, wanneer dat nieuwe kapitaal verschijnt, ontstaat een beweging die ten gunste der algemeene welvaart strekt.

De gewone redeneering, waaruit de weldadige invloed

der werktuigen op het loon moet blijken, onderstelt juist datgene, waaraan die weldadige invloed te danken is; onderstelt het, maar zegt het niet, legt daarop geen nadruk. De groote winsten, die het gevolg zijn van vermindering der voortbrengingsmoeite in een tak van bedrijf, lokken kapitalen *daarheen*, zoo wordt ons herinnerd. Ja, dáárheen, dat valt niet te loochenen. Dáárheen, om voor een groot deel te worden omgezet in werktuigen, die arbeiders overtollig maken. En de slotsom luidt: nu zal de vraag naar handenarbeid, die aanvankelijk verminderd is, toenemen, terwijl door de onderlinge mededinging der fabrikanten de prijzen der goederen, die met de nieuwe werktuigen worden voortgebracht, zullen dalen. Er ontbreekt iets aan deze redeneering: men verzuimt te letten op hetgeen gebeuren moet in de nijverheid, waaraan kapitaal onttrokken is. Men staart zich blind op hetgeen voorvalt in het bedrijf, waar de technische vooruitgang plaats vond en vervalt in de fout, die men zoo gaarne anderen verwijt: voor *ce qu'on voit* te veronachtzamen *ce qu'on ne voit pas*. Bezuiniging op arbeid op zich zelve, het kan niet genoeg worden gezegd, is louter voordeel voor het kapitaal; daardoor stijgt niet het loon, maar stijgt de rente ten koste van het loon. Eerst dan zal het eindresultaat gunstig zijn voor den arbeider, als *nieuwe* productiemiddelen worden toegevoerd; en zal deze toevoer niet elders armoede veroorzaken, dan moet het nieuwe kapitaal zijn oorsprong vinden in besparingen. Met andere woorden: de door bezuiniging op arbeid behaalde winsten moeten niet worden verteerd, maar opgelegd. De gunstige werking van die bezuiniging is nooit automatisch; zij bestaat alleen, voor zoover aan een bepaalde voorwaarde wordt voldaan, en ik meen te hebben aangetoond welke die voorwaarde is.

De ervaring leert, dat daaraan meestal wordt voldaan. Wie veel verdient legt doorgaans op, en hoe onverwachter de groote verdiensten komen, des te geringer is het gevaar dat zij geheel of zelfs voor het meerendeel verbruikt zullen worden. Men verandert zijn levensvoet niet van den eenen dag op den anderen; ook ontbreekt het nooit aan bedacht-

zame lieden, die, alvorens meer te verteren, willen zien of het grootere inkomen duurzaam is Sterk is bij velen de wensch om iets beschikbaar te houden voor slechte tijden, of iets na te laten aan vrouw en kinderen. Daarbij komt, dat juist de voorspoedige industriëel de voordeelen van kapitaalbezit op groote schaal heeft leeren kennen. Hij heeft grond om te verwachten, dat aanschaffing van meer werktuigen, uitbreiding der zaak in het algemeen, de winsten zelfs percentsgewijze zal doen toenemen. En de bloei der onderneming gaat hem, wiens leven daaraan voor een groot deel is gewijd, onafhankelijk van de stoffelijke voordeelen die zij hem verschaft, ter harte. IJdelheid speelt hier een rol, maar niet de eenige en niet de hoofdrol. De liefde van den mensch voor zijn werk is een zijner schoonste eigenschappen. Overal waar de nijverheid aanzienlijke winsten geeft, worden die winsten voor een belangrijk deel gekapitaliseerd, en daaraan, daaraan alleen is het te danken, dat hetgeen oorspronkelijk den arbeiders tot nadeel strekte, hun tot zegen wordt, ja tot onvermengden zegen.

Maar zullen de oorzaken, die dit gunstig resultaat teweegbrengen, onverzwakt blijven werken? Er is iets dat hier zorg baart: de opkomst en de uitbreiding der naamlooze vennootschap. De negentiende eeuw heeft deze groote Anonyma niet geschapen, maar wel ten troon verheven en haar grondgebied aanmerkelijk vergroot. De naamlooze vennootschap heeft veel goeds; zij bindt het kapitaal aan de zaak; dit echter is hare schaduwzijde, dat zij hare winsten uitdeelt, dus verspreidt, niet aanwendt tot vergrooting der onderneming. Er zijn wel hulpmiddelen om aan dit bezwaar eenigszins te gemoet te komen. Men vormt een reserve, men schrijft af waar geen afschrijving meer noodig is, men sticht onder den een of anderen naam een fonds, dat inderdaad niets anders is dan een tweede reservefonds. Maar dit zijn louter palliatieven. De voorspoedige fabrikant, die voor eigen rekening werkt, heeft al die kunstmiddelen niet noodig en breidt zijn kapitaal veel sneller uit, want er zijn geen statuten, geen commissarissen, geen algemeene vergaderingen, die hem de wet

voorschrijven. Klimmen zijne verdiensten, zoo is er niets dat hem belet ze voor het grootste deel op te leggen, en wie in de wereld van handel en industrie te huis is kan voorbeelden genoeg aanvoeren van personen, die jaren achtereen de grootste zuinigheid hebben betracht, schoon hunne winsten zeer belangrijk waren. Doch elk van ons kan zulke voorbeelden noemen. Wij behoeven slechts den blik te wenden naar sommige deelen van ons eigen land, waar een bloeiende nijverheid is ontstaan, grootendeels uit zelfgevormde kapitalen. De kapitalen, die de naamlooze vennootschap vormt, zijn daarbij vergeleken gering. Zij kan hare productiemiddelen wel sterk vergrooten, maar dan geschiedt dit door uitgifte van aandeelen en obligatiën, dus door kapitaal te onttrekken aan andere bedrijven.

Men moet de beteekenis dezer schaduwzijde niet te hoog aanslaan, want ook dividenden en tantièmes kunnen worden opgelegd; al komen zij dan niet ten goede aan de nijverheid waaruit zij zijn ontstaan, de nijverheid in het algemeen wordt door dien opleg toch gesteund. Toch moet het nadeel waarop ik wees niet worden voorbijgezien. De weldaden, die de invoering van werktuigen aan het menschdom heeft verschaft, zijn allerminst denkbeeldig; maar zij verschafte die, omdat zij tot grooter kapitaalvorming aanleiding gaf. Ware deze achterwege gebleven, dan zou weinig goeds de vrucht zijn geweest van al die uitvindingen op mechanisch gebied, die geheel ons maatschappelijk leven hebben gewijzigd, ja vervormd. Het is van groot belang, dat de prikkel tot kapitaalvorming niet verzwakt worde, en éénige verzwakking is wel te duchten van de opkomst der naamlooze vennootschap, die den kapitalist en de onderneming 364 dagen van het jaar van elkander scheidt, en ze slechts op éénen dag, den dag der algemeene vergadering, schijnbaar elkander doet ontmoeten.

Eer ik van dit onderwerp afstap zij nog opgemerkt, dat de hier voorgedragen beschouwing de naamlooze ellende verklaart, die op het eind der vorige eeuw en later in Engeland is geleden. Plotseling werd een groote uitbreiding gegeven aan het gebruik van werktuigen. Noemens-

waardige hoeveelheden buitenslands verkoopbare effecten bezat Engeland destijds niet, zoodat weinig kapitaal door uitvoer van fondsen kon verkregen worden. Weldra kwam de oorlog met Frankrijk, die schatten verslond, dus een goed deel der besparingen deed te niet gaan. Let daarbij op het gemis van strenge wetsbepalingen tegen den kinderarbeid, de gemakkelijkheid waarmede deze in de plaats kon treden van den arbeid der volwassenen. Er is veel kwaad gesproken van de vrijgevigheid, waarmede de armenwet in die jaren is toegepast, en ik zal niets in bescherming nemen van hetgeen het bekende *Report* der *Poor-law Commissioners* van 1834 afkeurt. Maar vrijgevigheid was noodig, waar zoovele oorzaken van verarming samenwerkten. Door de aanzienlijke staatsleeningen en de stoornis van het buitenlandsch verkeer werd de werking van het zoo dringend noodige correctief, waarvan ik bij herhaling sprak, grootendeels verijdeld.

Ik geloof niet, dat invoering of verbetering van werktuigen thans nog zulke droevige gevolgen hebben kan. Er ligt een groote waarborg in den overvloed van alom verkoopbare effecten in de meeste landen; voorts in den nauwen band tusschen de verschillende geldmarkten. Charles Booth heeft gezegd, dat de moderne industrie niet bestaan kan zonder een »reserve of labour". Dit is waar, doch zij kan evenmin bestaan zonder een kapitaalreserve, en die kapitaalreserve verplaatst zich met verwonderlijke snelheid van de eene geldmarkt naar de andere. Bij opkomende behoefte wordt zij het eerst aangesproken; blijkt zij onvoldoende, dan stijgt, ter plaatse waar deze toestand zich voordoet, de rente voor korte credieten aanmerkelijk, en toevoer van kapitaal uit het buitenland is daarvan het gevolg. Daar die toevoer van verschillende punten komt, schept hij nergens een te kort van zoodanige beteekenis, dat ernstige ongelegenheid daaruit kan voortvloeien; zoo althans is de loop van zaken gewoonlijk, onder normale omstandigheden. Voorts is het niet waarschijnlijk, dat zulke omwentelingen in de nijverheid, als het stoomwerktuig deed ontstaan, zich op nieuw

zullen voordoen. Het is wel mogelijk, dat voor den stoom als beweegkracht electriciteit in de plaats treedt, maar het mag betwijfeld worden of dit voeren zal tot groote bezuiniging op handenarbeid. De smarten, de barensweeën, die de geboorte der nieuwere industrie heeft doen lijden, behooren nu tot de geschiedenis, en wij genieten de voordeelen tot den prijs dier smarten verkregen. Vele buitengewone ondernemerswinsten moesten genivelleerd worden: het is gebeurd. Nieuw kapitaal moest gevormd worden: het is gevormd. Het gebruik van werktuigen moest dermate toenemen, dat ieder werktuig mededingers vond in een groot getal andere: het vindt die op ruime schaal. Zoo herleefde niet alleen de vraag naar arbeid, maar verkreeg zij een ongekenden omvang. En wanneer thans de meening wordt gehuldigd, dat het loon zou stijgen, indien alle werktuigen werden vernietigd, dan bedriegt men zich ten eenenmale. Het werktuig is concurrent van den arbeider zoo lang het schaarsch blijft; door overvloedig te worden wordt het zijn bondgenoot; vernietiging van werktuigen zou kapitaalvernietiging zijn. Geen enkele fabrikant zou het bestaande loon, of een loon dat daaraan in de verte nabij kwam, nog kunnen uitkeeren, indien hij van deze kostbare en doeltreffende productiemiddelen ware beroofd. Hetgeen zij voortbrengen komt, dank zij hunne talrijkheid, voor het grootste deel ten goede, niet aan hunne eigenaars, maar aan de geheele menschheid.

Dank zij hunne talrijkheid; om al het hier gezegde in één woord samen te vatten voeg ik er bij: dank zij hunnen oorsprong, besparing van winsten.

II.

Ik kom nu tot het tweede probleem. Wij hebben gezien, dat vernietiging van werktuigen niet het ware middel zou zijn tot bestrijding van die ernstige kwaal, die men ten onrechte bij uitnemendheid een kwaal van onzen tijd noemt, daar zij altijd heeft bestaan, werkloosheid. Kan een guntiger oordeel worden uitgesproken over een ander middel,

dat dikwijls tot dat einde wordt aanbevolen, verkorting van den arbeidsdag? In één geval zeer stellig niet. Wanneer verkorting van den arbeidsdag geen vermindering brengt in de arbeidspraestatie, is het duidelijk, dat zij de werkloosheid niet kan tegengaan. Zooals men weet hebben proefnemingen geleerd, dat dit in vele gevallen zoo is. Doch het is niet zoo in alle gevallen. Deskundigen verzekeren, en reeds oppervlakkig nadenken is voldoende om ons daarvan te overtuigen, dat vermindering van den arbeidsduur meermalen gepaard zal gaan met (evenredige of oneevenredige) vermindering van geleverd werk. De vraag is gesteld, of in die gevallen de maatregel niet strekken moet tot leniging der kwaal, die ik zoo even noemde en welker bestrijding een ieder, die oog heeft voor de sociale nooden, de hoogste belangstelling moet inboezemen.

Het zal misschien sommigen verbazen, wanneer ik op deze vraag toestemmend antwoord. Ook de theorie, volgens welke verkorting van arbeidsduur tot vermindering van werkloosheid kan voeren, werd vaak met eenige minachting bejegend. Die minachting is misplaatst, want de theorie is juist, mits nauwkeurig geformuleerd. Het is waar, dat aan de formuleering gewoonlijk het voornaamste ontbroken heeft. Men had echter voor de gebrekkige, ja geheel onjuiste formuleering een betere in de plaats moeten stellen.

En dit is inderdaad niet moeilijk. De zaak lost zich op in een loonquaestie. Alleen voor zoover beperking van arbeidsduur gepaard gaat met eene aan de vermindering der praestatie volkomen geëvenredigde loonsverlaging, zal zij de werkloosheid geringer kunnen maken. Bijvoorbeeld: de arbeidsduur wordt ingekort, en dit heeft ten gevolge, dat de arbeiders per dag 10 percent minder praesteeren. Zal de invloed hiervan op de werkloosheid gunstig kunnen zijn, dan moet het dagloon 10 pCt. dalen. Het belang van den patroon zal dan medebrengen om zoovele arbeiders meer aan te nemen als noodig zijn om de voortbrenging op het vroegere peil terug te brengen.

Gesteld, er zijn in een nieuw bevolkte streek 100 landbouwers en 100 ambachtslieden, die hunne producten tegen

elkander verruilen. Om plaats te maken voor 10 nieuw aangekomenen van elke soort, beperken zij allen hunne arbeidsuren met één tiende. Dit zal inderdaad ten gevolge hebben, dat werkloosheid bij de nieuw aangekomenen wordt verhoed. De maatregel zal doeltreffend zijn, omdat ieder zich een vermindering van inkomen, geevenredigd aan zijn mindere praestatie, laat welgevallen. Maar gesteld eens, de landbouwers spraken tot de ambachtslieden aldus: wij hebben thans 110 menschen te onderhouden, in plaats van 100, geeft ons nu van uwe voortbrengselen één tiende meer dan vroeger. Dan zou het antwoorden luiden: de omstandigheid, dat 110 man thans het werk verrichten, dat vroeger door 100 werd volbracht, heeft geen invloed op de waarde van uw product. Bovendien verkeeren wij in hetzelfde geval als gij.

Men ziet dus, wat aan de voorstanders der leer, die wij willen beoordeelen, kan, maar ook moet worden toegegeven. Zij keuren het af, dat de een 12 of 14 uren daags werkt, terwijl de ander bijna niets kan verdienen; werden die lange dagen ingekort, dan zou de schaar der werkloozen geringer worden. Van een zuiver theoretisch standpunt gesproken — in de practijk kunnen zich moeilijkheden voordoen, — is tegen dit laatste niets in te brengen. Mits erkend worde, dat de toepassing van dit middel tegen werkloosheid alleen *verplaatsing* van arbeidsloon ten gevolge kan hebben. Maar zulk een verplaatsing van arbeidsloon zou nuttig zijn. Het is veel beter, dat zooveel mogelijk allen een redelijk inkomen hebben, dan dat sommigen door overwerken bijzonder veel verdienen, terwijl anderen gebrek lijden; de middelen op te sporen, waardoor die ongelijkheid kan verdwijnen, is waarlijk geen onnut werk. Of het zal gelukken weet ik niet. Maar men ontmoedige niet hen die zoeken, door hun te verzekeren, dat verkorting van den arbeidsdag in geen geval ter bestrijding van werkloosheid iets baten kan. Tot deze aprioristische uitspraak geeft wetenschappelijk onderzoek geen recht. Indien er bezwaren zijn, zijn zij uitsluitend van practischen aard.

Ik zou hiermede alles gezegd hebben, wat van een theo-

retisch standpunt over dit onderwerp kan worden opgemerkt, ware het niet, dat door sommigen een leer wordt voorgedragen, die veel verder reikt. Neen, zoo spreken zij, het is niet waar dat verkorting van arbeidsduur bij verminderde voortbrenging slechts op kosten van hen die thans overmatig werken de werkloosheid kan tegengaan. In die verminderde voortbrenging zelve ligt het correctief tegen verlaging van het dagloon. Het is moeilijk een verwarde redeneering terug te geven op een wijze, die haar recht laat wedervaren, maar het moet toch beproefd worden. Begrijp ik het goed, zoo bedoelt men het volgende:

Door de verkorting van den arbeidsduur vermindert, alvorens nieuwe werklieden zijn aangenomen, de hoeveelheid der aangeboden goederen. Nu worden deze goederen duurder, en de ondernemers bedingen voor het kleinere quantum evenveel geld als vroeger voor het grootere, zoodat zij het dagloon, al wordt daarvoor minder gepraesteerd, onveranderd kunnen laten. Men zou geneigd zijn te denken, dat zoodra door aanneming van nieuwe arbeiders de productie op de oude hoeveelheid is teruggebracht, ook de prijzen zullen terugkeeren tot het oude peil. Maar zoo denkende zou men iets zeer gewichtigs vergeten, namelijk de vermeerdering die de vraag heeft ondergaan, doordien vele werkloozen loontrekkenden zijn geworden. Dit houdt de prijzen staande, als zij door herstel van het vroegere productiecijfer gevaar loopen te dalen. En zoo gebeurt het, dat werkloozen loontrekkenden worden, terwijl de stand der dagloonen onveranderd blijft.

In dezen geest spreekt bijvoorbeeld de bekende Tom Mann, in zijne verklaringen voor de Royal Commission on Labour. Geestig is de wijze, waarop zijn ondervrager, Gerald Balfour, hem in de engte drijft. Balfour begint met hem te vragen, wat met de loonen gebeuren zal, indien bij verkorting van den arbeidsdag de productie *afneemt*. Dan zullen zij stijgen, zegt Mann, die hier nog overdrijft wat door anderen is gezegd; dan zullen zij stijgen, want er zijn meer menschen noodig, ten einde de productie op hare vroegere hoogte terug te brengen. En geschiedt dit, zoo wor-

den vele werkloozen geplaatst. Hunne verteringen zullen de vraag naar producten doen aangroeien, en zoo komt men algemeen tot een beteren toestand. Na van dit antwoord te hebben kennis genomen, doet Balfour een nieuwe vraag: wat zal met de loonen gebeuren, indien bij verkorting van den arbeidsdag de productie niet afneemt, maar *vermeerdert*, niet slechts per uur, maar absoluut? Dan, zegt Mann, is er zulk een aanwas van het algemeene koopvermogen, dat de loonen zullen stijgen. Zij stijgen dus in beide gevallen? Is het niet zonderling, dat vermindering en vermeerdering van productie op de arbeidsloonen dezelfde uitwerking hebben? Mann vindt hierin niets tegenstrijdigs. »It does not commend itself to me as so very contradictory... It does work out in both ways".

Er zijn in het betoog, waarmede ik u bekend maakte, drie fouten, en elke daarvan is reeds voldoende om het verwerpelijk te maken.

Ten eerste. Men wil bewijzen, dat verkorting van arbeidsduur niet ten nadeele strekt van de tot dusverre loontrekkenden. Maar in de slotsom der redeneering ligt het tegenovergestelde begrepen. Indien de geldloonen onveranderd bleven en alles duurder werd, heeft dan de arbeider niets verloren? Misschien wel, omdat hij deze tegenwerping voorzag, heeft Mann beweerd, dat het geldloon *stijgen* zou. Maar dit baat hem niets, want het geldloon kan alleen stijgen, zoo de goederen *belangrijk* duurder worden, meer dan door hen, die slechts aan een stand houden van het geldloon gelooven, wordt aangenomen. De arbeider verliest ook dan. Hij verdient meer geld, doch moet alles véél duurder betalen. Zijn werkelijk, zijn zakelijk loon is in verhouding tot de mindere praestatie gedaald.

Ten tweede. De geheele redeneering is gebouwd op de gebrekkige formuleering van een ware stelling. Men zegt: schaarschte brengt duurte teweeg. Dit is dan alleen juist, wanneer de schaarschte niet vergezeld gaat van vermindering in het koopvermogen, en zoodanige vermindering is hier te verwachten. Worden de werkuren ingekort, dan zullen, zoo werd gezegd, minder goederen ter markt komen.

Juist, maar dan zullen er ook minder koopers zijn, of de koopers zich minder kunnen aanschaffen. Wel is het denkbaar, dat de prijs van een enkel artikel stijgt, wanneer het aanbod daarvan door beperking van arbeidsduur geringer wordt; doch met iedere uitbreiding van het aantal vakken van nijverheid, waarin die beperking met het onderstelde gevolg wordt toegepast, wordt de mogelijkheid kleiner, dat minder aanbod tot prijsverhooging leiden zal. Daarentegen doet bij beperking van den arbeidsduur tot de voortbrenging van weinige artikelen een nieuw bezwaar zich voor. De prijs moet niet alleen verhoogd worden, maar die verhooging moet ook stand houden, als de productie zich herstelt. Men zegt dat dit geschieden zal door de vraag der vroegere werkloozen. Maar wat waarborgt ons, dat hunne vraag zich richten zal op de enkele artikelen, waarvan nu sprake is? Wij mogen het volgende dilemma stellen: òf de beperking van arbeidsduur heeft plaats op groote schaal: dan blijft de prijsverhooging *achterwege*, want veler koopkracht is verzwakt; of wel, zij heeft plaats op kleine schaal, maar dan houdt de prijsverhooging, die nu inderdaad waarschijnlijk is, geen *stand*, zoodra de productie door den arbeid van vroegere werkloozen op het oude peil terug komt.

In de derde plaats vergeet men de werking van het internationaal verkeer. Door toeneming der invoeren, door afneming der uitvoeren van goederen, die betrekkelijk veel arbeid kosten, zal aan de stijging der prijzen, waarvan men zooveel heil verwacht, wel spoedig een einde komen. Men vergeet ook, dat door alle loonsverhooging behoefte aan kapitaal ontstaat. Rijst het loon, de som namelijk van alles wat aan loon wordt uitgekeerd, zoo moet de vraag naar kapitaal toenemen. Maar dan stijgt ook, zoo middelerwijl geen nieuwe besparing plaats vond, de rente. En als door schaarschte van kapitaal de rente stijgt, stijgt zij zoolang totdat sommige ondernemingen niet meer met voordeel gedreven kunnen worden; eerst dan is het verbroken evenwicht tusschen vraag en aanbod van kapitaal hersteld. Dan zijn echter vele arbeiders afgedankt, en de werkloosheid, die men bestreden achtte, keert terug,

Het is jammer, dat men deze zeer gebrekkige redeneering heeft voorgedragen, want daardoor viel op de theorie: verkorting van arbeidsduur kan tot vermindering van werkloosheid strekken, een veel te ongunstig licht. Men had geen poging moeten doen om het onmogelijke te bewijzen en eerlijk moeten erkennen, dat, voor zoover uit verkorting van arbeidsduur vermindering van praestatie volgt, het dagloon eene daling zal ondergaan. Deze schaduwzijde trachtte men te bedekken, doch te vergeefs, en het is opmerkelijk dat de poging daartoe uitging van mannen, die anders niet geneigd zijn de werking der economische wetten, waardoor het loon wordt bepaald, als heilzamer voor te stellen dan zij is. Het zou wel zeer gelukkig zijn, indien het loon onveranderd kon blijven, terwijl de waarde van den arbeid, voor dat loon verricht, geringer werd; maar nadenken en ondervinding leeren ons, dat dit niet te verwachten is. In bijzondere gevallen moge het gebeuren, dank zij de welwillendheid van voorspoedige ondernemers, als algemeene regel is het ondenkbaar. Doch waarom het onvermijdelijke niet kloek aanvaard? Te betreuren is het zeker, dat werkloosheid door het middel, waarvan hier gesproken wordt, slechts bestreden kan worden ten koste van het dagloon dergenen, wier arbeidsduur verminderd wordt. Maar te betreuren is het nog veel meer, dat zoovele arbeiders geen werk vinden in hun vak; indien in dezen toestand slechts verbetering kan komen met beperking van inkomsten, die door overmatigen arbeidsduur boven het normale peil zijn aangegroeid, zou dit geen te hooge prijs zijn voor het te verkrijgen voordeel, naar ik meen. Te meer, omdat die beperking van inkomsten op den duur voor elk individu geringer zou worden; het verlies zou zich vermoedelijk na eenigen tijd over veel meer personen, dan die het vroeger te dragen hadden, verdeelen. Indien althans mag worden aangenomen, wat door deskundigen verzekerd en door menige proefneming bevestigd is, dat in een groot aantal gevallen vermindering van arbeidsduur geen noemenswaardige vermindering van productie ten gevolge heeft.

Om deze uitspraak te rechtvaardigen bezig ik andermaal

een voorbeeld. In een land zijn arbeiders die elk twee gulden daags verdienen. Voor allen zonder onderscheid wordt de werktijd met één vierde verminderd; maar de meesten blijven desondanks evenveel voortbrengen als vroeger, voor de overigen is dit, uit hoofde van den aard hunner werkzaamheden, onmogelijk; zij praesteeren juist zooveel minder als zij korter tijd worden beziggehouden. Hun loon daalt nu met een halven gulden daags; in plaats van *f* 2.— verdienen zij voortaan slechts *f* 1.50. Maar kan dit zoo blijven? Personen met gelijke werkkrachten en bekwaamheden zullen een loon hebben, de eenen van *f* 2.—, de anderen van *f* 1 50; zal dit verschil niet door onderlinge mededinging worden uitgewischt? Het is in hooge mate waarschijnlijk, dat dit na verloop van eenigen tijd zal gebeuren. Nauwkeurig is moeilijk te berekenen, hoe dan het loon zal zijn, doch als vrij zeker mag worden aangenomen, dat het verlies aan inkomen, door de vermindering van werkuren, die niet door vermeerderde voortbrenging per uur kon worden vergoed, aan een *deel* der arbeiders berokkend, ten slotte door *al* de hiergenoemden zal gedragen worden, echter zoo, dat voor elk van hen de last geringer wordt dan hij aanvankelijk voor sommigen was.

De theorie, die wij nu, naar ik hoop, op hare rechte waarde kunnen schatten, blijkt dus niet zoo verwerpelijk te zijn als zij vaak is voorgesteld; mits zij ontdaan worde van de dwaling, die men daaraan heeft toegevoegd. Evenwel mag nooit worden voorbijgezien, dat hoe grooter het aantal gevallen is, waarin de arbeidspraestatie bij vermindering van den werktijd stand houdt, in des te geringer mate verkorting van arbeidsduur tot bestrijding der werkloosheid kan bijdragen.

III.

De twee eerste der door mij behandelde problemen hebben betrekking op de vraag naar arbeid; het derde neemt de verzwakking dezer vraag tot uitgangspunt en verlangt de gedragslijn te zien aangegeven, die onder zulke omstan-

digheden moet worden gevolgd. Met name wenschen wij te worden ingelicht omtrent het nut van werkverschaffing en de beginselen, die daarbij zijn in acht te nemen. Ik wil trachten deze punten tot klaarheid te brengen en begin met een algemeene opmerking.

Onlangs werd aan een jongen medicus, ten platten lande in een zeer uitgebreide gemeente werkzaam, gevraagd, wat hem, sedert hij de studie voor de practijk had verwisseld, het meest had getroffen; hij antwoordde terstond: het meest heeft mij getroffen, hoe uitstekend de natuur zich weet te redden in sommige gevallen, waarin men geneigd zou zijn krachtdadig te handelen. Door beperktheid van tijd is men tot dat handelen niet altijd in de gelegenheid, en dan vindt men telkens tot zijne verbazing, dat het overbodig ware geweest. Economische studie leidt tot een soortgelijke uitkomst. Niet altijd moet iets gedaan worden. Meermalen is onthouding de beste gedragslijn. Doch er zijn toestanden, die het ondoenlijk maken deze gedragslijn onmiddellijk te volgen. Dan moet gehandeld worden, maar tijdelijk.

Wanneer door achteruitgang van een tak van nijverheid de vraag naar werkkrachten daarin verminderd is; of de graanprijzen duurzaam gestegen zijn, zoodat een grooter deel van het maatschappelijk inkomen tot betaling van het benoodigde koren naar den vreemde moet gaan; of groote staatsleeningen en andere oorzaken veel kapitaal hebben verslonden; in deze en alle soortgelijke gevallen zal verlaging van den stand der arbeidsloonen het pijnlijke, maar eenige middel zijn om op de arbeidsmarkt het tusschen vraag en aanbod verbroken evenwicht te herstellen. Dat evenwicht kan ook verbroken zijn door overmatigen aanwas van bevolking, in het geheele land of plaatselijk; in het eerste geval is daling van het loon, in het tweede een andere geographische verdeeling der bevolking volstrekt noodzakelijk. Door de werkloosheid, die in zulke gevallen ontstaat, kunstmatig te bestrijden, put de liefdadigheid zich uit, aanvaardt zij een taak, die boven hare krachten gaat, hetgeen ten gevolge moet hebben, dat zij daar, waar zij

nuttig werkzaam kan zijn, ja haar optreden onmisbaar is, te kort schiet. Werkverschaffing mag alleen dienen om te voorzien in tijdelijke nooden. Ik beweer niet, dat zij onder omstandigheden als de nu bedoelde geheel moet worden vermeden; maar zij moet niet langer worden voortgezet als noodig is om de misstanden, die zich gevormd hebben, gelegenheid te geven langs natuurlijken weg — indien men dit woord hier kortheidshalve mag bezigen — te verdwijnen. Vermoedelijk echter zullen deze uitspraken (door de ondervinding in ruime mate bevestigd) geen tegenspraak vinden. Ik ga dus terstond over tot datgene, wat aanleiding geeft tot verschil van meening, de *tijdelijke* werkverschaffing zelve, onder welke ook de *periodieke*, de telkens terugkeerende, is te begrijpen.

Over deze laatste, de periodieke werkverschaffing, valt wel het meest te zeggen. Velen keuren haar even sterk als de blijvende af. Louter kwaad zou zij stichten. Zij verzwakt de spaarzaamheid in de maanden van ruime verdiensten. Zij neemt de gevolgen weg, de natuurlijke straffen, van lichtzinnigheid en verkwisting. Zij lokt arme lieden in menigte naar de steden en brengt deze onder ondragelijke lasten. In donkere kleuren weet men dit alles te schilderen, en de slotsom is: pas ook hier het stelsel van onthouding toe. Verbetering der toestanden zal daarvan de vrucht zijn.

Ik wensch hun die zoo spreken de vraag voor te leggen, welke bewijzen zij kunnen leveren voor hetgeen zij zoo boudweg beweren. Het ware een ernstige zaak, gevolg te geven aan hunne wenken; om consequent te zijn, zou men dan niet alleen de werkverschaffing, maar de liefdadigheid in het algemeen, voor zoover zij zich uitstrekt tot valiede mannen, moeten staken, hetgeen den hongerdood van velen ten gevolge zou kunnen hebben. De practijk die men aanbeveelt dient dus wel te rusten op stevige gronden, en waar zijn die? Men geeft ze ons nooit. Men geeft louter verzekeringen. Voorspeld wordt: als ieder weet, dat hij op liefdadigheid niet meer kan rekenen, zal ieder spaarzamer zijn. Als de dorpsbewoner weet: indien ik in de

stad geen werk vind, zal ik daar verhongeren, blijft hij in twee van de drie gevallen weg. Maar — wanneer deze voorspellingen eens niet uitkwamen? Als de verkwister eens even verkwistend bleef, omdat hij nu eenmaal tot de onnadenkenden behoort? Als de dorpsbewoners even talrijk naar de steden bleven komen, onder den drang der omstandigheden?

Tot zulke vragen bestaat alle aanleiding. Liefdadigheid of geen liefdadigheid, wie des zomers niet oplegt lijdt bij gemis aan werk des winters ellende; hetgeen hem wordt uitgereikt is nooit voldoende om hem een aangenaam leven te verschaffen. De dronkaard ondervindt elken dag, dat hoe meer hij drinkt, des te minder waarachtig levensgenot hem en zijn gezin ten deel valt. Jonge lieden uit den arbeidersstand treden bij menigte in het huwelijk, schoon al de zorgen van het huwelijksleven in dien stand hun door aanschouwing bekend zijn. Zulke feiten geven geen steun aan degenen, die van de toepassing der afschrikkingstheorie op sociaal gebied heerlijke vruchten verwachten. Wat mij betreft, ik geloof sedert lang niet meer aan die theorie. De verkwisting en de lichtzinnigheid zijn openbaringen van lage beschavingstoestanden, die met een laag peil van stoffelijke welvaart verband houden. Er bestaat alle reden om te denken, dat deze toestanden niet zouden verbeteren, maar verergeren, indien de liefdadigheid, die in zoo menige woning een zonnestraal doet vallen en zoo menig half verdierlijkt gezin onder heilzame invloeden brengt, zich terugtrok.

De werkverschaffing is een van de vormen, waarin de liefdadigheid zich uit, en wanneer zij goed is ingericht, een van hare beste vormen. In dat licht wil zij beschouwd worden, en haar worde dezelfde eisch gesteld als aan de liefdadigheid in het algemeen. Zij moet een opvoedend karakter hebben. Zij moet op zoodanigen voet zijn ingericht, dat zij den arbeider nooit vernedert, steeds verheft. Zij moet hem een veelzijdiger ontwikkeling geven, zoodat hij minder afhankelijk wordt van voor- en tegenspoed in zijn eigen vak. Wij spreken hier van *periodieke* werkver-

schaffing; juist zij biedt aan de ware philanthropie een heerlijk veld. Het zullen wel meestal oude bekenden zijn, die men voor zich ziet, zoodat men een afgebroken taak dikwijls zal kunnen voortzetten.

In deze richting begint de werkverschaffing zich te ontwikkelen, getuige wat te Amsterdam in den vorigen winter in geschied, getuige ook wat volbracht is door het Leger des Heils. Zal men in die richting voortgaan, zullen de goede voorbeelden navolging vinden? Ten aanzien van dit laatste ben ik niet zonder zorg. Velen, die niets liever zouden willen dan aan de werkverschaffing een opvoedend karakter geven en haar alzoo dienstbaar maken aan datgene, waartoe alle liefdadigheid strekken moet, voelen zich beklemd door een economisch bezwaar. Op pedagogische gronden, dit is hun duidelijk, moet arbeid worden gekozen, die leerzaam is. Maar wie zoodanigen arbeid aan de werkloozen opdraagt, treedt allicht op het gebied der particuliere nijverheid; en neemt hij dan niet aan anderen brood uit den mond? Schept hij niet evenveel werkloosheid als hij tegengaat? Dit bezwaar weegt bij velen zoo sterk, dat zij, hoe noode dan ook, de oude vormen verkiezen. Al gaan zij niet zoover als die werkverschaffers, waarvan Mees in zijne bekende monographie van 1844 gewaagt, die landerijen van steenen lieten zuiveren, en zoodra men daarmede gereed was diezelfde steenen over het land lieten verspreiden; of veldvruchten lieten uitzoeken, die men opzettelijk nad dooreengemengd; of wegen en slooten lieten onderhouden, en wanneer zij in goeden toestand waren ze opnieuw in een staat lieten brengen, waarin zij verbetering noodig hadden; of eindelijk, de armen gedurende eenige uren per dag lieten rondkuieren, zonder iets te verrichten. Tot zulke ongerijmdheden komt men gelukkig in onze dagen niet meer. Maar wel benoemt men commissies om te onderzoeken, hoe de arbeid der gevangenen moet worden ingericht ten einde te voorkomen, dat de particuliere industrie daardoor benadeeld wordt. Als ware niet dit het eenige, waarop de aandacht moest gericht zijn, deze ongelukkigen zoo gevormd en zoo geoefend aan de maatschappij terug

te geven, dat het geen ijdel woord is tot hen te spreken: Gaat heen en zondigt niet meer!

De theoretische economie heeft dikwijls zware aanvallen te verduren. Zij heet onpractisch bij uitnemenheid, omdat zij, gelijk elke deductieve wetenschap, hare kracht zoekt in abstractie en analyse. Doch waartoe het leidt, wanneer men haar verwaarloost, blijkt iederen dag. Tot invoering van douane-tarieven, die binnen- en buitenslands armoede veroorzaken. Tot aanprijzing van werkstakingen, die ten hoogste een tijdelijke of vervroegde loonsverbetering geven. Tot het afkeuren van juist datgene op philanthropisch gebied, wat bovenal noodig is om hier gewenschte uitkomsten te verkrijgen.

Het economische bezwaar, waarvoor men steeds uit den weg is gegaan, is ten aanzien van *periodieke* werkverschaffing louter denkbeeldig. Men vreest, dat arbeiders broodeloos zullen worden, zoodra het terrein der particuliere nijverheid wordt betreden; men verzuimt echter de vraag te stellen: wat gebeuren zal met de productiemiddelen die vrij komen, zoodra de behoeften, die het hielp bevredigen, bevredigd worden langs anderen weg. De eenige werkverschaffer is het kapitaal, en zoolang dat niet wordt aangetast, behoeft men geen vermindering van de vraag naar arbeidskracht te duchten. Nemen wij voor een oogenblik aan, dat in al onze behoeften aan kleederen werd voorzien door arbeid in werkinrichtingen. Dan zouden er geen kleedermakers-affaires zijn, maar des te meer andere ondernemingen, want het kapitaal, dat in die zaken is belegd, zou niet ongebruikt zijn gebleven, het zou plaatsing hebben gezocht en gevonden in andere bedrijven. De vraag naar arbeid zou dan even groot zijn als thans, maar het getal dergenen, aan wie men werk had verschaft, veel aanzienlijker, want met dezelfde middelen had men meer kunnen uitrichten.

Het is wel zonderling: stoffelijke welvaart, dit erkent iedereen, ontstaat uit voortbrenging. Men zou dus meenen, dat de stelling: hoe meer voortbrenging, des te meer welvaart, als axioma moest gelden. Zij geldt echter vrij algemeen als onwaarheid, want voor niets is men zoozeer beducht als hiervoor, dat overproductie zal ontstaan.

Ook op het punt dat ons bezig houdt openbaart zich die vrees. Door den loop der omstandigheden worden sommigen verhinderd hunne werkkrachten te gebruiken; door de liefdadigheid onderhouden verbruiken zij zonder voort te brengen. Men wil nu dit kwaad zooveel mogelijk beperken door deze personen arbeid te laten verrichten; natuurlijk arbeid die productief is, die het verlies, dat de maatschappij door hun verbruik moet lijden, geringer maakt? Neen, roept men ons toe, dàt zou verkeerd zijn. Arbeid om hen bezig te houden, uitstekend; maar niet arbeid, die iets oplevert; daarmede zou men de welvaart verminderen. Ik begrijp deze logica niet. Hoe kan het voortbrengen van dingen die waarde hebben de welvaart verminderen? Alle waarde ontstaat uit schaarschte: waarde heeft slechts datgene, waarvan minder aanwezig is dan de gewenschte hoeveelheid. Dingen voort te brengen, die waarde hebben, beteekent dus: aan een behoefte te voldoen. En dat zou schadelijk voor de welvaart zijn!

Stellen wij ons toch duidelijk voor oogen wat de onmiddellijke oorzaak is van alle werkloosheid, en op hoedanige wijze werkverschaffing daaraan te gemoet komt. Wanneer de ondernemer op een gegeven oogenblik voor zijne goederen geen prijs kan bedingen, waarin hij het loon van den arbeider en al zijne verdere uitschotten terug vindt, dankt hij werklieden af. Hij doet hetzelfde, wanneer door de eene of andere oorzaak — in het bouwvak bijvoorbeeld door vorst — de uitoefening van zijn bedrijf hem tijdelijk wordt belet. Maar uit de omstandigheid, dat bepaalde ondernemers werklieden moeten afdanken, volgt niet dat de arbeid dezer lieden volkomen waardeloos is geworden; hun arbeid kan waarde hebben voor andere doeleinden, zij het ook een mindere waarde, dan die door den normalen stand der loonen wordt aangewezen. Hier treedt de liefdadigheid tusschen beide. Zij beoogt geen winst, zij wil zich desnoods een offer getroosten. Door werkverschaffing laat zij hen, wier arbeid tijdelijk geene of slechts geringe waarde heeft in hun vak, anderen arbeid verrichten. Nu is het toch volkomen duidelijk, dat die werkverschaffing de beste

zal zijn, waardoor de meest productieve arbeid wordt verricht; en dat zal in normale gevallen de arbeid zijn, die de beste financieele uitkomsten geeft; met andere woorden, welker voortbrengselen, in verhouding tot de daarvoor aangewende moeite, de hoogste prijzen bedingen.

Ik wensch een tweetal bedenkingen te wederleggen, die men tegen deze redeneering zou kunnen aanvoeren.

De eerste zal wel zijn, dat de toepassing van het aanbevolen stelsel stoornis moet brengen in sommige takken van bedrijf. Het is gemakkelijk te zeggen: wanneer de werkverschaffing het terrein der particuliere nijverheid betreedt, zullen sommige kapitalen, in die nijverheid aangewend, daar een andere bestemming vinden. Wij weten allen, dat het terugtrekken van kapitaal uit bepaalde bedrijven met groote verliezen gepaard gaat, ook met afdanking van werklieden. Daarenboven is uitbreiding der industrie in andere vakken onmogelijk zonder oprichting van fabrieken of werkplaatsen, en het daarvoor benoodigde wordt aan het vlottend kapitaal onttrokken. Uit dit kapitaal worden de loonen betaald; er zal dus minder voor loon beschikbaar zijn dan vroeger.

Het gewicht dezer bedenking is moeilijk te loochenen; zij bewijst echter niets tegen het stelsel zelf, zij is alleen een argument, en een zeer krachtig argument, tegen zijne *plotselinge* invoering. Er is hier een belangrijke zaak, die men nooit vergeten moet: bij aanwas van de bevolking en vermeerdering van haar inkomen klimt de behoefte aan voortbrengselen aanhoudend. Geleidelijke overgang tot een goed stelsel van werkverschaffing zal niet bestaande ondernemingen overtollig maken, maar slechts van enkele nieuwe het tot stand komen beletten. In een gedeelte der *aangroeiende* behoeften, der behoeften, die tot dusver nog niet bestonden of zich nog niet in vraag openbaarden, zal door den arbeid van hen, wien de liefdadigheid werk heeft verschaft, worden voorzien; en dit zal niet veroorzaken, dat de particuliere nijverheid een *kleiner* gebied dan anders annexeert, — daarvoor zorgt wel het kapitaal — maar alleen dat dit gebied een anderen vorm verkrijgt. Ik ver-

meld dit punt hoofdzakelijk volledigheidshalve. Voor geleidelijke invoering van een stelsel, dat zoo indruischt tegen oude vooroordeelen als het hier aangeprezene, behoeft men waarlijk niet te ijveren; ik ben eerder voor te langzame invoering bedacht. Vooral in gemeenten, die zich sterk uitbreiden, kunnen zij, die zich met werkverschaffing bezig houden, gerust de goede richting kiezen of daarin voortgaan. Hetgeen zij doen heeft, trots hun ijver, zoo geringen omvang, dat het geen stoornissen kan teweeg brengen.

Een tweede bedenking zou ontleend kunnen worden aan het *periodiek* karakter der werkverschaffing, door mijzelven als eisch gesteld. Men zou kunnen vragen, of periodieke werkverschaffing, indien zij de inkrimping of mindere uitbreiding van sommige takken der particuliere nijverheid ten gevolge heeft, niet zal veroorzaken, dat in sommige tijden van het jaar dringende nooddruften onvervuld blijven. Nemen wij voor een oogenblik aan, dat de werkloozen ons des winters brood leverden; van waar zou dan het brood komen, dat wij des zomers moeten eten? Dit bezwaar evenwel is gemakkelijk te ondervangen, door den arbeid te richten op voorwerpen, die niet aan bederf onderhevig zijn en dus, in weerwil van het intermittent karakter der voortbrenging, geregeld het gansche jaar door kunnen worden aangeboden; of wel, op zaken die juist des winters het meest in trek zijn. Het eerste, productie van niet aan bederf onderhevige goederen, zal wel de voorkeur verdienen. Na afloop van de werkverschaffiug wordt dan de verkoop dezer goederen voortgezet, en wanneer men den arbeid moet hervatten is een kapitaal beschikbaar, dat later door liefdegiften kan worden aangevuld.

De bedenking heeft nietemin waarde, want zij maakt ons opmerkzaam op een dwaling, waartoe men licht zou kunnen vervallen. Naast de periodieke werkloosheid is er nog een andere, de buitengewone, en het ware een fout ook op deze van toepassing te verklaren, wat van gene is gezegd. Bij periodiek terugkeerende werkloosheid kan verwacht worden, dat de nijverheid zich naar de werkverschaffing heeft gevoegd, geschikt. Is het goede stelsel geleide-

lijk ingevoerd, dan bestond dat voegen en schikken hierin, dat men een zeker terrein aan de liefdadigheidsnijverheid overliet. Maar hoe is de toestand bij buitengewone werkloosheid? Zij ontstaat plotseling. Oogsten zijn mislukt, onlusten ergens uitgebroken; bijzondere gebeurtenissen hebben duizende personen uit de arbeidersklasse naar een plaats gelokt, en eensklaps hield de oorzaak, die daar groote vraag naar werk gaf, op. In zulke gevallen moet terstond gehandeld worden, aan geleidelijke invoering van eenig stelsel is niet te denken. En na enkele maanden zal vermoedelijk geen werkverschaffing meer noodig zijn, zoodat inderdaad groote stoornis zou zijn teweeggebracht, indien men een stelsel had toegepast, waardoor de particuliere nijverheid genoopt ware zich anders in te richten. Buitengewone nooden vorderen buitengewone maatregelen, en die moeten hier bestaan in werkverschaffing, waardoor de particuliere nijverheid wel degelijk wordt ontzien. Men heeft onder zoodanige omstandigheden dikwijls heil gezocht bij aanleg van publieke wegen. Bestaat daaraan behoefte, zoo is dit zeer aanbevelenswaardig. In het algemeen zij dit het streven: werk te doen verrichten dat nuttig is voor de maatschappij in haar geheel, nuttig in economischen of in anderen zin.

Tot besluit, en tevens tot beantwoording van een vraag, die misschien op veler lippen zweeft, wensch ik nog eenige opmerkingen ten beste te geven over een nieuw systeem van werkverschaffing, dat in den jongsten tijd te Amsterdam toepassing vond. Reeds hierboven werd van dat stelsel met waardeering gesproken; het is zeer nauw verwant aan het door mij aanbevolene, maar het is iets méér dan dat, en daarom niet geheel hetzelfde. Gebroken is ten volle met het valsche denkbeeld, dat werkverschaffing hoofdzakelijk moet bestaan in het verschaffen van bezigheid; vorming, oefening, veelzijdiger ontwikkeling van den tijdelijk werklooze staat op den voorgrond, en dank zij de persoonlijke toewijding van de mannen, die de inrichting besturen, is er alle grond om aan te nemen, dat dit oogmerk wordt bereikt. Maar met de werkverschaffing gaat iets anders gepaard: de voortgebrachte zaken worden aan

behoeftige, althans mingegoede personen uitgedeeld, en aan de voortbrenging wordt een zoodanige richting gegeven, dat men dingen vervaardigt geschikt voor *dat* doel. Al dadelijk zij de vraag gesteld of dit combineeren van twee soorten van liefdadigheid, die verder niets met elkander gemeen hebben, het verschaffen van inkomsten aan werkloozen, van meubelen en andere zaken aan behoeftigen, aanbeveling verdient? Zij vorderen elk een afzonderlijke organisatie, stellen verschillende eischen, terwijl hare vereeniging de krachten, die altijd zeer beperkt zijn, verbrokkelt. Naar gelang het eene meer geld kost, zal men minder aan het andere kunnen doen. Werden de voortgebrachte goederen niet weggeschonken, maar verkocht, dan zou men meer werkloozen kunnen helpen, of hunnen arbeid beter bezoldigen. Bedrieg ik mij niet, dan draagt het economisch bezwaar, waarvan ik het denkbeeldige getracht heb aan te toonen, schuld aan deze combinatie. Men heeft ook hier de particuliere nijverheid willen ontzien. Dit belette de consequente toepassing van het pedagogisch beginsel, waarvan men uitging.

Voor den arbeider, die werkzaam is in een liefdadige instelling, is het wenschelijk, dat de ijver en bekwaamheid, die hij aan den dag legt, zich openbaren in de prijzen der door hem voortgebrachte goederen. De man, die er veel en goed werk aflevert, moet ruimer dan anderen worden beloond. Er moet voor hem een prikkel zijn om aan de inrichting zoo weinig mogelijk te kosten, en de beste prikkel is wel deze, hem te laten deelen in de opbrengst van het product; of, indien de verkoop eerst later geschiedt, in de vermoedelijke opbrengst, berekend naar de prijzen die voor het reeds verkochte zijn bedongen. Een inrichting voor werkverschaffing worde zooveel mogelijk beheerd naar de beginselen, die gelden voor het beheer van een gewone industrieele onderneming. Ten volle zal dit nooit kunnen geschieden, doch men nadere dit doel zooveel men kan. Op deze wijze wordt het pedagogische standpunt het best gehandhaafd. De arbeider moet begrijpen, dat hij voor de markt werkt en dat de marktwaarde van zijn product invloed heeft op zijn belooning. Ik weet wel, dat men ook

bij wegschenking van het voortgebrachte éénige uitvoering kan geven aan deze denkbeelden, maar de uitvoering zal altijd onvolkomen zijn en de arbeider nooit het gevoel hebben van mede te werken aan de groote maatschappelijke taak der voortbrenging. Ik zou, in één woord, den werkloozen zoo min mogelijk als zoodanig, zooveél mogelijk als gewoon producent behandeld willen zien. Zijn arbeid worde nooit door hem beschouwd als vallende buiten het gewone kader; men geve hem tot die verkeerde beschouwing geen grond. Hij moet in de inrichting, waar hij wordt opgenomen, een plaats leeren zien, waar, nu eenmaal in zijn eigen vak de vraag te gering werd, wordt onderzocht, welk maximum van waarde zijne diensten kunnen hebben voor andere doeleinden, en van de uitkomsten van dat onderzoek partij wordt getrokken. De combinatie der twee soorten van liefdadigheid, die de Amsterdamsche inrichting vereenigt, staat hiertegen in den weg. Wil men meubelen en andere benoodigdheden aan armen uitreiken, goed; men kan ze in alle gewenschte modellen geleverd krijgen door particulieren. Maar wil men werkverschaffing naar een zuiver beginsel, zoo beooge men niets anders tegelijkertijd. Dat andere wordt een belemmering en leidt de aandacht af van het hoofddoel.

Ziedaar de zienswijze, waartoe louter theoretische bespiegeling mij heeft gevoerd. De mannen der praktijk zullen er het hunne van denken. Doch ik wist geen beter bewijs te leveren van hooge waardeering hunner edele bedoelingen, dan door hun arbeid tot voorwerp te maken van wetenschappelijke overpeinzing en de vruchten dier overpeinzing te geven voor wat zij waard zijn. Elisabeth Browning, van de poezie sprekende, zegt, dat zij haar stof óók moet weten te vinden in het heden, in de onmiddellijke omgeving. Zij moet het belangrijke weten te ontdekken in den naasten kring, in het meest alledaagsche zelfs. Mij dunkt, van de wetenschap geldt dit evenzeer. En daarom heb ik gemeend, dat onze Academie geen ongeschikte plaats was voor de behandeling der onderwerpen, waarmede ik U bezig hield.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den JANUARI 1896.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, DE VRIES, FRUIN, SIX, NABER, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, DE PINTO, ASSER, PLEYTE, POLS, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, KARSTEN, ROGGE en SPRUYT, secretaris.

De heeren S. Muller Fzn. en van Leeuwen hebben bericht gezonden dat zij de vergadering niet kunnen bijwonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een bericht van het elfde schooljaar (1894—1895) van het conservatorium der Afdeeling Amsterdam van de Maatschappij tot bevordering der toonkunst, en voorts vijf gedichten voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie, nml.:

1. *Podothaumaturgia* met het motto: *In tenui labor, at tenuis non . . ?*
2. *Cena in Caudiano Nervae* met het motto: *Non ego nune dulci amplexu divellerer usquam.*
3. *Castanea* met het motto: *Ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei.*

4. *Ante tonstrinam* met het motto: *Mala est medicina ubi aliquid naturae perit.*

5. *De vitis morbis et medicamentis* zonder motto en zonder naambriefje.

Namens de commissie, bestaande uit de HH. Kern en Speijer brengt de heer Speijer verslag uit over de door Dr. W. Caland ingezonden verhandeling, getiteld: *Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche.* Spreker herinnert aan vroegere werken van den Schrijver, wijst op de verdiensten van zijn thans ingezonden geschrift en concludeert tot de opneming daarvan in de werken der Akademie. De vergadering vereenigt zich met deze conclusie, waarvan bericht zal gezonden worden aan Dr. W. Caland.

Daarop geeft de heer van den Berg zijne aangekondigde mededeelingen over de regeling der bankbiljetten-emissie hier te lande. Spreker wijst er op dat de geschiedenis der Nederlandsche Bank vóór 1864 grootendeels een gesloten boek is, omdat aanvankelijk de grootste geheimzinnigheid heerschte aangaande alles wat de Bank raakte. Eerst in 1852 kwam in dit opzicht eenige verandering, vooral door den invloed van Mr. W. C. Mees. Mees zelf en Mr. H. E. Moltzer, wiens droevig overlijden dezer dagen betreurd werd, kregen daardoor gelegenheid in het »Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje" eenige mededeelingen aangaande de Bank te doen. Noch in hun opstellen echter, noch in de latere van Mr. Vissering en Mr. Baert is iets vermeld over het onderwerp, dat Spreker zal behandelen.

Overgaande tot zijn eigenlijk onderwerp deelt de heer van den Berg mede dat de bepaling der vaststelling van een maximum voor de emissie van bankbiljetten door den Koning, bij de Bankwet van 1814, een doode letter is gebleven tot 1847, toen de minister van Hall, waarschijnlijk verontrust door de catastrophe der Javasche Bank in 1845, de zaak aanvatte. Spreker vermeldt dat het maximum, bij Kon. Besluit van 5 October 1847 vastgesteld op 52 millioen, later successievelijk verhoogd is en onder welke omstandig-

heden dit geschiedde. Meer in 't bijzonder staat hij stil bij het crisis-jaar 1857, waarin de Nederlandsche Bank zich schitterend gedragen en Nederland voor groote verliezen bewaard heeft.

Uit de zeer talrijke medegedeelde bijzonderheden trekt Spreker ten slotte de conclusie dat de geschiedenis der Bank geen enkele bladzijde bevat, waarover de Directie zou moeten blozen, dat schier alle volken Nederland om zijne bankinstelling mogen benijden, en eindelijk dat, veel meer dan geschreven bepalingen, voorzichtigheid en beleid der op elkander volgende Directiën tot dit resultaat hebben geleid, aldus een bevestiging leverende der oude spreuk: *Nullum numen abest si sit prudentia.*

Deze voordracht, die door den Spreker op verzoek van den Voorzitter bestemd wordt voor de *Verslagen en Mededeelingen* geeft den Heer N. G. Pierson aanleiding tot de opmerking dat de meerdere openbaarheid en andere verbeteringen sinds 1852 vooral zijn toe te schrijven aan Mr. W. C. Mees en dat niet *schier alle volken*, maar *alle volken* Nederland in dezen mogen benijden. Nadat Spreker in zijn antwoord zijne instemming met deze opmerkingen betuigd had, wordt de discussie gesloten.

Bij de rondvraag deelt de heer van Boneval Faure mede dat hij vóór de Februari-vergadering den leeftijd van 70 jaren hoopt te bereiken en dus tot de rustende leden behoort over te gaan, en worden voor de boekerij aangeboden: door den heer Fruin namens Dr. C. P. Burger eene nieuwe aflevering van zijn *Neue Forschungen zur aeltern Geschichte Roms*; door den heer van Boneval Faure een exemplaar van zijn werk, getiteld: Het Nederlandsch burgerlijk procesrecht IV, 1, tweede herziene druk; door den heer Speijer *The Gâtakamâla or Garland of birth-stories* bij Âryа Sûra, translated from the Sanskrit by J. S. Speijer, verschenen als Vol. I van de *Sacred Books of the Buddhists*, in Engelsche vertaling uitgegeven door F. Max Müller.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG

OVER EENE VERHANDELING VAN **Dr. W. CALAND**

ONDER DEN TITEL:

Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche.

Het in onze handen gestelde stuk van Dr. Caland is niet de eerste vrucht van de studiën van dezen geleerde met betrekking tot het Hindoe ritueel. Zijne verhandeling »Über Totenverehrung bei einigen der Indo germanischen Völker", die in 1888 in de werken onzer Akademie het licht zag, houdt zich bij voorkeur bezig met den betreffenden eeredienst bij de Indiërs, en zijn voor eenige jaren verschenen »Altindischer Ahnencult" heeft uitsluitend ten doel eene nauwkeurige beschrijving te geven van het çrāddha. Beide geschriften zijn, te recht, algemeen gunstig beoordeeld geworden. Aan deze sluit zich aan de verhandeling, waarover wij thans verslag uitbrengen. Hier beoogt Dr. Caland eene zoo volledig mogelijke uiteenzetting te geven van de lijkplechtigheden bij de Hindoes. Voor ruim veertig jaren had Max Müller in het 9de deel van de *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* eene schets van dit ritueel gegeven, die thans verouderd is, te meer daar de bronnen waarover nu beschikt kan worden, hetgeen toen hieromtrent te vinden was in alle opzichten aanvullen, verklaren en uitbreiden. Tot het instellen van een nieuw en zelfstandig onderzoek bestond er dus voldoende aanleiding.

De schrijver heeft zich van de taak die hij zich gesteld had op uitmuntende wijze gekweten. In het bijeenbrengen,

schikken en schiften zijner velerlei en voor een goed deel handschriftelijke bronnen heeft hij geene moeite gespaard. In de bewerking van zijn materiaal valt zijne akribie in het analyseeren ook der kleinste bijzonderheden en zijn gezond oordeel te roemen. Ten volle vertrouwd met het terrein, waaruit hij zooveel belangrijks heeft op te delven, weet hij van zijne bronnen gebruik te maken tot eene objectieve en alleszins betrouwbare voorstelling der feiten. De methode van behandeling en de indeeling is doelmatig. Wij aarzelen dan ook niet Dr. Caland's verhandeling getiteld: »Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche" een wezenlijke aanwinst voor de wetenschap te noemen, en stellen U dus voor te besluiten dat zij in de werken der Akademie worde opgenomen. Hier en daar hebben wij eenige bedenkingen omtrent ondergeschikte of technische punten; hieromtrent zullen wij onze opmerkingen den schrijver mededeelen.

Amsterdam, 13 Januari 1896.

H. KERN.
J. S. SPEIJER.

DE REGELING VAN DE BANKBILJETTENEMISSIE HIER TE LANDE.

DOOR

N. P. VAN DEN BERG.

De gedachte om u eenige oogenblikken bezig te houden met het onderwerp in den beschrijvingsbrief voor deze bijeenkomst vermeld, kwam onwillekeurig bij mij op toen het noodlottig afsterven van ons diep betreurd medelid Moltzer mij aanleiding gaf andermaal een oog te slaan in de pennevruchten, die hij bij den aanvang van zijn maatschappelijke loopbaan, toen hij als beambte werkzaam was bij de instelling, aan wier hoofd ik de eer heb thans te staan, heeft uitgegeven. Ik gevoelde er mij toe aangetrokken, omdat ik den overledene steeds groote erkentelijkheid ben schuldig geweest voor den steun, dien ik bij hem mocht vinden, toen ik indertijd, nu ruim dertig jaren geleden, het waagde om in eenige *Beschouwingen over den geldsomloop in Nederl.-Indië* verzet aan te teekenen tegen een bij den geheelen handelsstand in Indië en ook bij de toenmalige Indische regeering opgekomen idée fixe, dat zonder eigen muntinrichting aan het behoud van een goed geregeld muntwezen in de kolonie niet te denken viel. Bij den toen aangebonden strijd, die tot een soms heftige polemiek geleid heeft, mocht ik in Moltzer een warmen medestander ontmoeten, en de heusche wijze, waarop hij in de Bruyn-Kops' *Economist* mijn eersteling op economisch gebied besprak [1]), was mij eene zeer gewaardeerde aanmoe-

[1]) *Waar blijft het Nederlandsch-Indische geld?* in de *Economist* van April 1863, bl. 137.

diging om in dien strijd te volharden, en met mijne studiën op het eens betreden gebied voort te gaan.

Niet echter Moltzer's optreden als mijn geestverwant in hetgeen ik de toenmalige Indische muntquaestie zou kunnen noemen, — eene quaestie die gemakkelijker oplosbaar is gebleken dan de thans nog hangende, — gaf mij aanleiding om het vraagstuk der bankbiljettenemissie, zooals zij hier te lande geregeld is, in opzettelijke behandeling te nemen; die aanleiding vond ik in zijne in de Bosch Kemper's *Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje voor* 1861 opgenomen *Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Bank in cijfers*, waarin, met aanvulling van hetgeen door Mr. W. C. Mees voor het eerst omtrent den loop van zaken bij de Bank was openbaar gemaakt in het *Jaarboekje voor* 1852, een overzicht geleverd wordt van de cijfers van kapitaal en reservefonds, van omloopende bankbiljetten, rekening-courantsaldo's, metaalvoorraad en opereerend kapitaal op den laatsten dag van elke maand van 30 April 1814 af.

Men weet hoe de Directie der Bank de haar bij art. 58 van het oorspronkelijk octrooi en reglement voorgeschreven »stipste geheimhouding omtrent alle zaken de Bank of particuliere ingezetenen betreffende" jaren achtereen gemeend heeft te moeten opvatten. Volstrekte stilzwijgendheid was het wachtwoord, niet alleen ten opzichte van den omvang der credietoperatiën, maar ook ten opzichte van de bewegingen in de biljettencirculatie en den daarmede verband houdenden metaalvoorraad. Omtrent dit alles bleef het publiek steeds in volslagen onwetendheid verkeeren, en het eenige wat goedgunstig ter zijner kennis werd gebracht waren de wijzigingen in het rentetarief, waartoe van tijd tot tijd moest worden besloten, en het bedrag van de aan deelhebbers jaarlijks te goed komende uitkeeringen.

Die lichtschuwheid was intusschen in volkomen overeenstemming met den toenmaligen tijdgeest. Toen bij het teneinde loopen van het eerste vijfentwintigjarig octrooi der Bank, de Kamer van Koophandel te Amsterdam van regeeringswege om advies gevraagd werd over de aan de orde gekomen verlenging van het octrooi, gaf zij bij haar aan den

Minister van Financiën gericht schrijven van 20 Februari 1838 wel den wensch te kennen, dat voortaan bij het sluiten der boeken een verslag van de operatiën der Bank gedurende het afgeloopen boekjaar aan deelhebbers zou worden »openbaar gemaakt"; maar meer of andere openbare opgaven waren, naar het oordeel der Kamer, schadelijk te achten, »vermits de bekendheid met de meerdere of mindere evenredigheid tusschen de kas der Bank en haar in omloop zijnde papier zeer nadeelig op het vertrouwen der houders van bankbiljetten zou kunnen werken."

Maar zelfs het door de Kamer te kennen gegeven bescheiden verlangen om deelhebbers niet geheel onkundig te laten omtrent den gang van zaken bij de Bank stuitte af op het onverzettelijk aangekleefd beginsel van geheimhouding. Artikel 58 van het oud octrooi werd in zijn geheel behouden, met deze wijziging alleen, dat de stipte geheimhouding vroeger »ten sterkste geordonneerd," thans, in art. 47 van het verlengd octrooi, »ten sterkste voorgeschreven" bleef.

Doch er kwam een tijd, dat de Directie het geraden achtte met deze tot hare uiterste grenzen doorgedreven geheimzinnigheid te breken. In hare vergadering van den 7den April 1851 namelijk kwam naar aanleiding van het aan Commissarissen in te dienen verslag over het afgeloopen boekjaar 1850/51 de vraag aan de orde, of het niet wenschelijk moest worden geacht aan het publiek eenige mededeelingen te doen omtrent den toestand der Bank, bijzonder met het doel om te doen zien, hetgeen uit den toestand der Bank zoo duidelijk bleek, dat het bestaan van uitgebreide bankinrichtingen op zichzelf niet voldoende is om de aanwending van meer kapitaal te veroorzaken ; maar tevens, dat, indien er hier te lande meer behoefte mocht ontstaan aan de ondersteuning, welke billijkerwijze van banken kan verlangd worden, de Nederlandsche Bank overvloedige middelen bezat om aan die meerdere behoefte te voldoen.

De aldus gestelde vraag werd door de leden der Directie zonder eenig voorbehoud bevestigend beantwoord. Wel werd

erkend, dat de beoogde maatregel er toe zou kunnen leiden, dat het publiek met meer drang eene veelvuldiger bekendmaking van de hoofdcijfers betreffende den staat der Bank zal begeeren; maar ook dit, meende men, mocht niet als een bezwaar worden beschouwd. Openbaarheid toch, zoo overwoog men, is bij den grooten omvang, welke de Bank ten opzichte van de circulatie harer biljetten erlangd heeft, thans bevrijd van de gevaren, welke bij de eerste oprichting der Bank daaraan wellicht verbonden zouden geweest zijn, en het kon dus thans geen bezwaar hebben om van lieverlede tot die mate van openbaarheid te komen, welke in andere landen bij alle publieke banken zonder uitzondering, en zelfs bij vele bijzondere bankinrichtingen regel is.

In diezelfde bijeenkomst werd dan ook het plan vastgesteld van eene mededeeling, die aan de Staatscourant en de twee plaatselijke bladen ter openbaar making zou worden aangeboden; maar reeds twee dagen later moest de Directie op haar besluit terugkomen, niet wegens verandering van gevoelen omtrent het doelmatige van den maatregel, maar blootelijk wegens den tegenstand, dien hij bij sommige Commissarissen gevonden had, en wel in die mate, dat de ten uitvoerlegging er van zelfs wellicht de aftreding van een of meer hunner ten gevolge zou hebben. In deze omstandigheden nu was de Directie van oordeel, dat het beter ware de zaak voorloopig uit te stellen, wijl het belang van den voorgenomen maatregel niet zoo groot was om er de goede verstandhouding met Commissarissen aan te mogen opofferen.

Maar de zaak bleef daarom niet rusten. Gaandeweg had zich de behoefte doen gevoelen aan enkele wijzigingen van het bestaande octrooi, en bij het hiertoe strekkend, met medewerking van Commissarissen aan den Koning rechtstreeks ingediend adres van 27 April 1852 werd ook eene wijziging der bepaling omtrent de geheimhouding in overweging gegeven, niet zonder verzet evenwel van een der Commissarissen, die zich met de meening der meerderheid van zijne ambtgenooten niet kon vereenigen en di ntengevolge zijn mandaat nederlegde.

Bij de Regeering daarentegen ontmoette het verlangen

van de Bank geenerlei bedenking, en bij Koninklijk besluit van 9 Juni 1852 (Stbl. N°. 124) werd n.l o. a. ook bepaald, dat maandelijks in de Staatscourant opgave zal geschieden van het bedrag der omloopende bankbiljetten, der gezamenlijke saldo's van rekening-courant (de thans gebruikelijke splitsing tusschen de saldo's van het Gouvernement en die van anderen is eerst in 1889 veroorloofd), en der aan de Bank toebehoorende munt en muntmateriaal; dat jaarlijks de stand van het kapitaal en van het reservefonds zal worden openbaar gemaakt, en dat het doen van meerdere openbare mededeelingen aan het oordeel der Directie in overleg met Commissarissen werd overgelaten.

Van deze vergunning werd onmiddellijk partij getrokken door den toenmaligen secretaris der Bank Mr. W. C. Mees, die met toestemming van de Directie en Commissarissen de straks reeds ter sprake gebrachte gegevens openbaar maakte, waaraan intusschen een overzicht van den loop van het opereerend kapitaal, van het in disconteeringen en beleeningen uitstaand bedrag namelijk, ontbrak, omdat de mededeeling er van toen nog niet geraden werd geacht. In deze leemte nu kwam twaalf jaren later Moltzer's *Bijdrage* voorzien. »Aan de welwillendheid der Directie", zoo schreef hij, »is het te danken, dat in de (aan zijn opstel toegevoegde) tabel een afzonderlijke kolom *opereerend kapitaal* wordt aangetroffen. Moest men zich tot hiertoe met een huismiddeltje te vreden stellen, met een »om en nabij", het opereerend kapitaal wordt thans tot een gulden toe bekend; geen geringe aanwinst voorwaar".

Doch niet hierin is de waarde gelegen van Moltzer's op zich zelf zeer beknopte mededeelingen, want de inleiding tot zijne maandelijksche staten der Bank van April 1814 af beslaat ternauwernood drie bladzijden. Wat de waarde er van uitmaakt is de uit zijne geschiedenis in cijfers voortvloeiende gevolgtrekking, dat, zooals hij zich uitdrukt, »wij niet ééne bladzijde harer historie met blozen behoeven te lezen", en dat die historie in vele opzichten gunstig afsteekt bij het verleden van sommige buitenlandsche banken, omdat hier meer dan elders steeds gelet werd op de hoofd-

zaak, de verhouding van munt en muntmateriaal tot omloopende biljetten en rekening-courant-saldo's, op het beginsel dus dat aan de regeling der bankbiljettenemissie ten grondslag behoort te liggen.

Toch dagteekent die regeling, zooals zij op dit oogenblik nog van kracht is, eerst van het jaar, waarin Moltzer's *Bijdrage* het licht zag. Bij Koninklijk besluit van 16 April 1864 N°. 18 namelijk werd uitvoering gegeven aan het voorschrift der bankwet van 1863 (Stbl. 148) omtrent de verhouding, waarin het gezamenlijk bedrag van bankbiljetten, bankassignatien en rekening-courant-saldo's door munt of muntmateriaal moet zijn gedekt, en werd die verhouding toen vastgesteld op $^2/_5$, hetgeen, zooals in het verslag van den President Mees over het boekjaar 1864/65 werd opopgemerkt, eene belangrijke verandering bracht in de vroeger bestaande regeling.

Eerst met dat verslag over boekjaar 1864/5 vangt de reeks der in druk uitgegeven bankverslagen aan. Het voor dat jaar afgeloopen tijdperk, het eerste vijftigjarig bestaan der Bank omvattend, is voor het publiek vrij wel een gesloten boek, voor zoover Moltzer's *Bijdrage*, Professor Vissering's bekend *Gids*artikel en de latere mededeelingen van Mr. J. F. B. Baert in het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* er niet reeds een blik in gegund hebben. Maar bij de gedurende dat vijftigjarig bestaan der Bank gegolden hebbende regelingen omtrent de emissie van bankbiljetten, waarvoor de bij Kon. besluit van 16 April 1864 verordende regeling in de plaats is getreden, wordt in die geschriften slechts zeer terloops stil gestaan, en het kan, dunkt mij, niet onbelangrijk wezen om, met behulp van de mij ten dienste staande officieele bronnen, na te gaan hoe de thans geldende regeling, die mij toeschijnt het vraagstuk der bankbiljettenemissie in het algemeen tot de zuiverste oplossing gebracht te hebben, zich als het ware ontpopt heeft uit de voorschriften, die deze materie met betrekking tot de Nederlandsche Bank vroeger beheerschten.

In het oorspronkelijk octrooi der Bank was omtrent het punt der emissie het volgende bepaald (art. 32):

»Het gehcele beloop der uit te geven bankbiljetten zal geregeld worden naar het bedragen van het geheele reëele kapitaal of fonds der Bank, zooals hetzelve zal bestaan, alle gedane beleeningen, escompten, muntspecien en muntmateriaal daaronder begrepen."

Hoe deze bepaling, die aan duidelijkheid alles te wenschen laat, eigenlijk in de wereld is gekomen, heb ik niet kunnen ontdekken. Volgens Prof. Vissering is zij letterlijk overgeschreven uit het ontwerp eener Algemeene Bataafsche beleen-, discompto- en deposito-bank, dat onder dagteekening van 21 Mei 1802 door het Staatsbewind aan het Wetgevend Lichaam werd ingediend, een plan, dat echter nooit tot uitvoering kwam. Doch welke begrippen omtrent kapitaal, fonds, bankoperatien en biljettenomloop den ontwerper van dit plan voor oogen hebben gezweefd, kan, bij gebrek der bescheiden, niet meer uitgemaakt worden, en zoo staan wij thans nog voor de vraag, of het in de bedoeling lag van het voorschrift van art. 32, dat het beloop der uit te geven biljetten zich zou regelen naar het bedrag van het »primitive fonds der Bank van vijf millioen gulden", waarvan in art. 7 sprake was, *plus* de beleeningen, de escompten en den metaalvoorraad, of dat *alleen* deze drie factoren bij elkaar moeten beschouwd worden als uit te maken »het geheele reëele kapitaal of fonds der Bank", waarnaar de biljettenuitgifte zich had te regelen.

In plaats nu dat bij de octrooisverlenging van 1838 getracht werd om de bestaande bepaling door eene duidelijker redactie te vervangen werd zij in hoofdzaak onveranderd overgenomen, evenals het onmiddelijk er mede verband houdende artikel 33: »Het maximum der biljetten, die, op den voet in het voorgaand artikel vermeld, zullen worden uitgegeven, zal door Ons, bij den aanvang, en vervolgens, van tijd tot tijd, worden vastgesteld op voordracht van president en directeuren der Bank."

Vijftig jaren achtereen, tot aan de in werking treding van de bankwet van 1863, bleef dit samenstel van bepa-

lingen van kracht; maar, vreemd genoeg, meer dan dertig jaren verliepen er voordat aan het voorschrift omtrent het vast te stellen maximum der emissie voldaan werd, en aan de niet naleving in dit opzicht van de grondwet der Bank hebben de Regeering en de Bank-directie beiden gelijkelijk schuld. Wel moge deze laatste bij haar aan den Secretaris van Staat voor de Financien gerichten brief van 20 April 1814 verzocht hebben om met betrekking tot de van haar verlangde voordracht in zake dat maximum te worden verklaard diligent onder voorbehoud van de zaak in behandeling te zullen nemen zoodra het maatschappelijk kapitaal der Bank zou zijn volteekend; doch het blijkt niet, dat zij sedert ooit op de quaestie is teruggekomen, en de Regeering van haar kant liet de zaak eveneens rusten, totdat in den loop van 1847 de minister van Hall het »ter dekking van zijne verantwoordelijkheid" noodig achtte om haar bij de Directie der Bank ter sprake te brengen, zij het ook dat, zooals in zijn brief van 7 Juli van dat jaar te lezen staat, de door het Octrooi gewilde regeling op zich zelve vrij wel overbodig kon gehouden worden »bij de voorzichtige directie van heeren president en directeuren reeds over een zoo aanmerkelijk tijdvak gebleken."

Deze lofspraak was zeker volkomen verdiend, want het is voor een goed deel aan het beleid van de toenmalige bestuurderen der Bank te danken, dat Nederland gevrijwaard is gebleven voor de gevolgen, die de niet vaststelling van het door het octrooi geeischte maximum der emissie had kunnen na zich slepen, zooals tot niet geringe schade van land en volk het geval is geweest in Nederlandsch-Indië onder de werking van de daar vigeerende bankregeling, bij de vaststelling waarvan het aan de Nederlandsche Bank verleende octrooi getrouw tot richtsnoer gediend had.

Ook in het octrooi van de bij publicatie van 11 December 1827 (Ind. Stbl. N°. 111) in het leven geroepen Javasche Bank stond geschreven (art. 33). »dat het geheele beloop der uit te geven bankbiljetten zich zal regelen naar het kapitaal of fonds der bank, alle beleeningen, escompten, gedeponeerde gelden, muntspecien en verleende credieten

daaronder begrepen", hetgeen in zooverre eene ampliatie was op het bepaalde in art. 32 van het Octrooi der Nederlandsche Bank, dat in dit laatste niet gerept werd van gedeponeerde gelden en verleende credieten; maar voor het overige kwam de regeling der zaak op hetzelfde neder. Zij liet de in acht te nemen verhouding tusschen metaaldekking en de zich in handen van het publiek bevindende biljetten geheel in het midden, en stelde dus aan den omvang van de credietoperatien der Bank feitelijk geen andere grens dan de meerdere of mindere gewildheid harer bankbiljetten. Onder deze omstandigheden was in de door het octrooi der Nederlandsche Bank gewilde vaststelling van een maximum der uit te geven biljetten een niet te miskennen correctief gelegen; maar in het octrooi der Javasche Bank bleef deze bepaling, hetzij opzettelijk of onwillekeurig, achterwege, en de zoo veel zorg vereischende zaak der emissie werd dus geheel en al overgelaten aan het beleid van hare bestuurderen, die bij de aanvaarding hunner taak de eerlijke, maar in elk geval zeer naïeve verklaring aflegden, »dat zij buiten het bereik waren van eenige bescheiden tot navorsching der grondslagen, naar welke in andere landen soortgelijke instellingen bestierd werden."

De gevolgen bleven dan ook niet uit. Zoolang het door de Javasche Bank uitgegeven papier slechts gedekt was door »de wezenlijke tegenwaarde", welke zij ter zake harer crediet-operatien »tot pand behoudt", — om de eigen woorden der Directie te bezigen, — duchtte zij geen gevaar, al zag zij haar metaalvoorraad ook schier van jaar tot jaar inkrimpen. Van ruim *f* 2.086.000 tegenover eene biljettencirculatie van *f* 2.166.750 bij het eind van het eerste boekjaar, was de metaalvoorraad bij het eind van het negende boekjaar 1836/37, waarover een winst van *f* 640.000 of 32 percent van het maatschappelijk kapitaal werd uitgekeerd, gedaald tot *f* 526.224 tegenover een biljettencirculatie van *f* 6.927 250; maar eerlang werd de toestand nog hopeloozer, want in Juli 1839 was de speciekas op een bedrag van *f* 18.638 na geheel uitgeput, en van

verzilvering harer biljetten kon dus voor de Bank hoegenaamd geen sprake wezen.

Zij was feitelijk failliet, en om haar staande te houden moest ten slotte van Regeeringswege de gedwongen koers der biljetten gedecreteerd, en aan alle collegien van justitie geïnterdiceerd worden om kennis te nemen van rechtsvorderingen de strekking hebbende om de Bank tot verwisseling harer biljetten te noodzaken.

Toch kon aan de Directie, die het zoo ver had laten komen, niet worden ten laste gelegd, dat zij de voorschriften van het octrooi omtrent de emissie ontdoken, laat staan verkracht had, want de daarbij gestelde grens was niet overschreden Mij staan op het oogenblik geen andere cijfers ter beschikking dan die te vinden zijn in Steijn Parvé's *Geschiedenis van het munt en bankwezen in Nederlandsch-Indië sedert de herstelling van het Nederlandsch gezag in* 1816, en gaan wij daarmede te rade, dan zou krachtens de bewoordingen van art. 33 van het octrooi de emissie van biljetten op ult. Maart 1840 b. v. hebben mogen bedragen wegens

het kapitaal der Bank plus reserve	*f*	2.440.000
beleeningen en credieten	»	850.000
escompten	»	6.340.000
muntspecien	»	754.000
of te zamen	*f*	10.348.000

terwijl op dat tijdstip werkelijk in circulatie was voor *f* 7.233.000. Ware de Bank nu door een zeker maximum van emissie gebonden geweest, dan, het behoeft geen betoog, zouden de zaken nooit zulk een noodlottigen loop hebben kunnen nemen, en de eerste maatregel tot herstel van den zoo geschokten toestand is dan ook geweest de opneming in het bij publicatie van 3 Maart 1848 vernieuwde octrooi der Javasche Bank van de bepaling, dat voor den vervolge de uitgifte der biljetten een zeker door den Gouverneur-Generaal te bepalen bedrag niet zou mogen te boven gaan.

De gebeurtenissen in Indië bleven hier te lande natuurlijk niet onopgemerkt. In den boezem der vertegenwoordiging werd er herhaaldelijk over gesproken, en in het ter

zitting der Tweede Kamer van 25 November 1845 uitgebracht Verslag omtrent het ontwerp van wet tot regeling van het gebruik van het koloniaal batig slot van 1844 werd o. a. de Regeering met aandrang verzocht om volledige mededeeling te doen van de bereids genomen of nog door haar te nemen maatregelen tot herstelling van het crediet der Javasche Bank. Het kan niet anders of de zaak moet ook in den Ministerraad zijn ter sprake gekomen, en gewaagd dunkt de veronderstelling mij niet, dat de toenmalige Minister van Financiën hierin aanleiding kan hebben gevonden om zich meer in bijzonderheden rekenschap te geven van de wijze waarop de materie der emissie hier te lande eigenlijk geregeld was, en hij dientengevolge tot het inzicht zal zijn gekomen, dat de vaststelling van het door het octrooi geëischte maximum der emissie eene zaak was, die niet langer uit het oog mocht worden verloren. Hoe het zij, in zijn boven reeds ter sprake gebrachten brief aan de Directie der Bank van 7 Juli 1847 vestigde hij hare aandacht op de tot dusver niet nagekeefde bepaling van het octrooi, met verzoek »derzelver consideratie en advies" over de zaak te willen kenbaar maken, in het bijzonder ook over de vraag, of de voorkeur behoort te worden gegeven aan eene hetzij vaste, hetzij periodieke bepaling van een vast bedrag, dan wel aan het aannemen van een duurzame evenredigheid tusschen het te bepalen maximum en de speciekas der Bank.

In haar antwoord van den 2den Augustus 1847 gaf de Directie begrijpelijkerwijs hare bevreemding te kennen, dat de Regeering het noodig had kunnen achten thans de aandacht te vestigen op een paar artikelen van het octrooi op wier naleving sedert 1814 nooit was aangedrongen ; maar dit nam niet weg, dat zij zich gehouden gevoelde om zonder verwijl aan het verlangen der Regeering te voldoen, en vermoedelijk rekening houdende met de omstandigheid, dat de circulatie van biljetten slechts gedurende korten tijd, in het crisisjaar 1845, boven de *f* 40.000.000 gestegen was, stelde zij den Minister voor het door het octrooi gewilde maximum der emissie vast te stellen op het drievoud van

het grondkapitaal plus de reserve, bij elkaar *f* 17.250.000 uitmakende, en alzoo in ronde cijfers op *f* 51.000.000.

Niet tegen dit maximum nu bestonden bij den Minister bedenkingen; maar wel tegen het denkbeeld om het vast te knoopen aan het »grondfonds" der Bank, »wijl dit niet altijd de gelegenheid tot emplooi voor het dadelijk intrekken der bankbiljetten schijnt op te leveren", en hij was daarom van oordeel, dat de voorkeur behoorde te worden gegeven aan eene bepaling van het maximum der biljetten op $2^1/_2$ malen de speciekas, of, »indien de Directie mocht oordeelen, dat eenigszins verder mocht kunnen gegaan worden, tot hoogstens 3 malen de speciekas, na aftrek der saldo's in rekening-courant, en met behoud in elk geval van het maximum van *f* 51.000.000. Eene regeling op dien voet zou, volgens den Minister, ook het voordeel aanbieden, dat men niet van tijd tot tijd, zooals art. 26 daartoe de vrijheid liet, op de zaak zou behoeven terug te komen.

Met dit voorstel van den Minister kon de Directie zich echter in geenen deele vereenigen. »Wij hebben", dus schreef zij in haar antwoord van 31 Augustus 1847, »de zaak opnieuw rijpelijk overwogen, en het doet ons leed te moeten verklaren, dat wij al meer en meer redenen hebben gevonden, welke ons weerhouden om ons te vereenigen met het gevoelen van Uwe Excellentie. Wij nemen de vrijheid door het volgende voorbeeld in cijfers aan te toonen, dat, op de wijze door Uwe Exc. voorgesteld, het onmogelijk voor de Bank zou zijn om aan hare operatiën eenige uitbreiding te geven.

»De tijdstippen van 1 Juli en 1 Januari zijn die, waarop het saldo aan het Rijk toekomende het meest aanzienlijk moet wezen, uithoofde van de alsdan verschijnende rente van het grootboek der Nationale Schuld. De opvoering van dit saldo geschiedt allengs niet door specie fournissementen, maar door het daaraan gelijkstaande medium van papier. Gesteld: de speciekas der Bank is op 1 Mei *f* 20.000.000, en tengevolge van operatien beloopt haar medium, dat in omloop is, 45.000.000, zoo zal de verhouding van specie tot bankbiljetten zijn als 1 tot $2^1/_4$. Allengs doet zij hare operatiën

afnemen in evenredigheid, dat de saldo's in rekening-courant klimmen, zoodat op 1 Juli haar speciekas is verbleven op 20.000.000, maar het montant van de bankbiljetten vermindert met 12 millioen juist zooveel als de saldo's bedragen; trekt men nu die 12.000.000 aan saldo's van de speciekas af, dan wordt deze teruggebracht op 8.000.000 terwijl de omloop aan bankbiljetten is verminderd tot 33.000.000, en de proportie dus zou worden als 1 tot $4^1/_8$ maal de specie.

»Wij vertrouwen," dus luidde het slot van het antwoord der Directie, »dat, na de aanvoering van dit voorbeeld, wij ons gerustelijk van alle verdere redeneeringen kunnen onthouden ter adstructie van ons gevoelen waarom wij aan het door Uwe Exc. voorgestelde denkbeeld geen gevolg wenschen gegeven te zien."

De door de Directie aangevoerde bezwaren vonden bij den Minister dadelijk ingang. In zijn aan de Directie gerichte missive van 11 September erkent hij in te zien, dat de door hem aangegeven evenredigheid te beperkt zou zijn, wanneer alleen op het oog werd gehouden het bedrag der speciekas na aftrek der saldo's in rekening-courant; en hij verklaarde dan ook genoegen te kunnen nemen met eene regeling, krachtens welke, met behoud van een maximum van 51.000.000, de uitgifte van biljetten niet zoude mogen klimmen boven de $2^1/_2$ malen het bedrag van de speciekas zonder aftrek van de saldo's.

Doch ook deze regeling achtte de Directie niet vrij van bedenking. Wel is waar, zoo overwoog zij in hare vergadering van 22 September 1847, ligt het niet in de bedoeling »om over te gaan, tot zoodanige elasticiteit als de vaststelling der verhouding tusschen speciekas en circulatie op 1 tot $2^1/_2$ zou kunnen medebrengen," — en op dat oogenblik bestond daaraan zeker allerminst behoefte, want de door Moltzer in zijne *Bijdrage* openbaar gemaakte cijfers leeren ons, dat onder ulto. September 1847 bij een bankbiljettencirculatie van *f* 34.806.000 op een metaalvoorraad van nagenoeg gelijk bedrag of *f* 33.434.000 kon gewezen worden; — »maar in de jaarboeken der Bank waren voor-

beelden aanwezig, die het wenschelijk maakten, dat aan de Directie eenige vrijheid van handelen zou worden gelaten, en zij niet gebonden zou worden door voorschriften waarvan onder geen omstandigheden zou mogen worden afgeweken."

Ter voorkoming van verdere correspondentie besloot men de gerezen bezwaren niet schriftelijk maar mondeling onder de aandacht van den Minister te brengen, en de daarop gevolgde conferentie had het gewenschte resultaat. Men kwam overeen, dat de aangegeven verhouding slechts als algemeene regel gelden zou, terwijl het bij die gelegenheid te kennen gegeven verlangen van de Directie om het bij de Bank aanwezige muntmateriaal tot den muntprijs als kas te mogen medetellen werd ingewilligd. Dienovereenkomstig luidde art. 1 van het ter zake afgekondigde Koninklijke besluit van 5 October 1847. L^a^. P^33^. Geheim — het eerste besluit van dien aard dus dat genomen werd om uitvoering te geven aan het imperatieve voorschrift van art. 33 van het octrooi van 1814 en art. 26 van het verlengde octrooi van 1838— woordelijk als volgt:

»Het maximum der door de Bank uit te geven bankbiljetten wordt bepaald op *f* 52.000.000; zullende echter de Directie bij deze uitgifte tevens moeten *acht slaan* op den stand harer speciekas, waaromtrent tot *algemeenen regel* wordt gesteld, dat zij de verhouding van *f* 250 papier tegen *f* 100 specie niet overschrijde.

»Het bij de Bank aanwezige muntmateriaal wordt, tot den prijs van den muntslag, als specie aangemerkt en alzoo bij de kas gevoegd."

Deze regeling mocht met het oog op den toenmaligen staat van zaken alleszins doeltreffend heeten. De omloop van biljetten had in de laatste jaren tusschen de *f* 30 en *f* 40.000.000 afgewisseld; soms beneden de *f* 30.000.000 was het cijfer slechts zelden en voor korten tijd boven de *f* 40.000.000 gestegen. Een maximum van *f* 52.000.000 was dus ruim gesteld en in behoorlijke overeenstemming met de gebleken behoefte, terwijl de bepaling, dat altijd $^2/_5$ in metaal aanwezig moest zijn, — dus op een omloop van *f* 52.000.000 een bedrag van *f* 20.800.000 — voor de

houders van biljetten een gewenschte zekerheid verschafte, en tevens aan de Directie genoegzame gelegenheid liet om de krachten der Bank te gebruiken.

Intusschen begreep men rekening te moeten houden met de mogelijkheid van veranderde omstandigheden, en daarom werd aan art. 1 van het Kon. Besluit van 5 October 1847 art. 2 toegevoegd, luidende: »De voorgaande bepaling tot nadere beschikking wordende gemaakt, zal daarin echter na verloop van een jaar zoodanige wijziging kunnen plaats hebben als na overleg met President en Directeuren van de Bank door ons raadzaam zal worden geacht."

Werkelijk deed de behoefte aan verandering zich reeds vrij spoedig gevoelen. De omloop van bankbiljetten was tot dusver beperkt gebleven wegens de toenmalige gesteldheid van het muntwezen. Onder de werking toch van den hier te lande bestaanden dubbelen standaard, krachtens de gebrekkige muntwet van 1816, was het goudgeld allengs het voorname betaalmiddel geworden, en dit goudgeld maakte de diensten van bankpapier minder noodig. Doch de muntwet van 26 November 1847, die de demonetisatie van de gouden standaardmunt ten gevolge had, bracht in dien stand van zaken een algeheele ommekeer te weeg, en leidde al dadelijk tot een toenemenden aanvoer van zilver, dat de Bank »ten gerieve van den handel" geregeld inkocht, hetgeen haar metaalvoorraad van *f* 33.918.000 op ult. December 1847 tot *f* 65.427.000 op ult. December 1848 deed toenemen. In verband hiermede was de circulatie tot een hooger cijfer gestegen dan anders het geval zou zijn geweest, en daar nu, zoo schreef de Directie in haren aan den Minister van Financien gerichten brief van 18 December 1848, »de aanvoeren van edel metaal nog niet schijnen op te houden, en de rente-betaling van het $2^1/_2$ percent Grootboek op handen is, zal zelfs bij een gedeeltelijke voldoening in het medium der Bank het voor de uitgifte gestelde maximum verre overtroffen worden, terwijl het aan het publiek in het algemeen gewisselijk zeer ongerieflijk zou wezen, wanneer de Bank ongevraagd hare betalingen geheel in specie zou moeten doen." Om deze redenen ver-

meende de Directie dan ook eene ampliatie van art. 1 van het Kon. besluit van 5 October 1847, te moeten voorstellen, hierin bestaande: »dat met behoud der verhouding van $2^1/_2$ maal papier tegen 1 deel specie en muntmateriaal het maximum van *f* 52.000.000 zal mogen worden overschreden, onder expresselijk beding, dat voor elken gulden verder in biljetten uit te geven ook een gulden in gemunt of ongemunt edelmetaal in de kelders aanwezig zij".

De toen aan het hoofd van het Departement van Financien staande Minister Van Bosse had tegen de opportuniteit van dit voorstel ernstig bezwaar. »De vraag is bij mij opgekomen", dus schreef hij aan de Directie onder dagteekening van 20 December 1848, »of het door de Bank onderstelde ongerief genoegzamen grond oplevert om het bestaande besluit te veranderen, en of niet wellicht aan eene zoodanige beschikking, welke het zoo bezwaarlijk moet zijn volkomen geheim te houden, een verkeerde uitlegging zou kunnen gegeven worden, die nadeelig op het algemeen vertrouwen zou kunnen werken".

's Ministers bezorgdheid nu vond bij de Directie allerminst weerklank. »Bij de bekendheid toch van het publiek", zoo luidde haar antwoord van 23 December 1848, »dat er geen groote voorschotten aan de Bank gevraagd worden, noch bij wijze van beleenen, noch bij die van disconto, — en bij de waarneming en wetenschap tevens, dat het edelmetaal van alle zijden door den handel ons wordt toegevoerd, is er geen andere opvatting voor die wijziging te denken dan die van gerief voor den handel in het bijzonder en voor het publiek in het algemeen, zoodat er naar onze overtuiging wel nimmer redenen tot de onderwerpelijke wijziging zullen kunnen bestaan, die minder achterdocht zullen kunnen opwekken dan juist die van het tegenwoordig oogenblik. Wij zouden dan ook gelooven geene vreeze te moeten voeden voor verkeerde uitleggingen, al ware het ook dat het te nemen geheim besluit minder geheim kon worden gehouden, dan met het vroegere het geval is." Met deze uiteenzetting van haar »tegenovergesteld gevoelen met opzicht tot de gepastheid van het

oogenblik voor de verlangde ampliatie" meende zij te kunnen volstaan. Op die wijziging »met meerderen nadruk aan te dringen" lag voorshands niet in hare bedoeling.

Spoediger echter dan zij verwacht had moest de Directie op haar voorstel terugkomen. Meer en meer toch naderde de bankbiljettencirculatie het als grens gesteld bedrag van *f* 52.000.000, en bij schrijven aan den Minister van 8 Februari 1849 maakte zij de zaak opnieuw aanhangig. Ditmaal begreep de Minister zich niet langer tegen de gewenschte uitbreiding der emissie te mogen verzetten; doch de door de Directie voorgestelde beperking, dat boven de 52.000.000 voor elken gulden verder in bankbiljetten uit te geven ook een gulden in gemunt of ongemunt edel metaal zou moeten aanwezig zijn, hoe geruststellend ook op zich zelve, mocht, volgens 's Ministers antwoord van 10 Februari, niet anders dan in verband beschouwd worden met de uitdrukkelijke bepaling van het octrooi, en hij verzocht derhalve de Directie met deze opvatting rekening te houden in het nader voorstel, dat hij van haar zou te gemoet zien.

Ofschoon nu de Directie blijkens haar brief van 13 Februari van oordeel bleef, dat het wenschelijker ware, »de verlangde uitbreiding op zich zelve als eene exceptie te kunnen beschouwen, aangezien in de equivaleerende bepaling van gelijke hoeveelheid in papier tegen gelijke hoeveelheid in specie geen gevaar hoegenaamd kon gelegen zijn, daar de groote overvloed van het eerste in de circulatie zich iederen dag door opvraging van munt kan corrigeeren", zoo wilde zij den Minister echter gaarne te gemoet komen met betrekking tot het bij hem gerezen bezwaar, en zij gaf mitsdien in overweging met behoud van het voorschrift, dat het boven de *f* 52.000.000 uit te geven bedrag gulden voor gulden door specie zou moeten gedekt zijn, het op dien voet in omloop te brengen bedrag op hoogstens *f* 20.000.000, en het maximum van de geheele emissie dus op *f* 72.000.000 vast te stellen.

Aldus werd de zaak definitief geregeld bij Kon. besluit van 15 Februari 1849, L. G⁴ Geheim; maar nog vóór het jaar ten einde was werd eene nieuwe verhooging van het

maximum noodzakelijk tengevolge van eene met de Regeering getroffen overeenkomst van zeer bijzonderen aard, waarbij vooraf met een enkel woord moet worden stil gestaan.

Om het herstel van het bij de wet van 26 November 1847 (Stbl. N°. 69) op deugdelijke grondslagen geregelde muntwezen te voltooien werden bij Koninklijke boodschap van 4 Augustus 1849 twee ontwerpen van wet aan de Tweede Kamer ingediend, respectievelijk ten doel hebbende:

de inwisseling van de zilveren speciën naar de wet van 28 September 1816 (Stbl. N°. 50) gemunt; en

het ontnemen der hoedanigheid van standpenningen aan de gouden speciën, gemunt naar diezelfde wet en de wet van 22 December 1825 (Stbl. N°. 80).

In de bij die ontwerpen behoorende Memorie van toelichting, aan wier duidelijkheid en volledigheid in het Verslag van de Commissie van Rapporteurs onverdeelde lof werd toegezwaaid, bracht de Minister van Financiën Van Bosse in herinnering, dat, en waarom het lot der gouden vijf- en tienguldenstukken in 1847 aanvankelijk onbeslist was gelaten; maar hoe ten slotte in de wet 26 November de bepaling was opgenomen (art. 23), dat vóór den 31 December 1850 nadere wettelijke bepalingen op dit punt zouden moeten gemaakt worden. Ter voldoening nu aan dit voorschrift der wet meende de Regeering reeds in den loop van 1849 de zaak bij de Kamer te moeten aanhangig maken. »Dat thans meer dan ooit de bezorgdheid der Regeering op dit punt is gaande gemaakt", dus luidde het in 's Ministers Memorie van toelichting, »kan geen verwondering baren. Hetgeen men toch in 1847 als een zeer mogelijke zaak beschouwde, vooral met het oog op de goudproductie van het Oural-gebergte, heeft in 1849 een meer bedenkelijk aanzien verkregen door de zooveel gerucht makende gouddelvingen van Californië. Alhoewel nu de Regeering bij eene aandachtige beschouwing geenszins het gevoelen omhelst van hen, die uit deze gouddelvingen eene algemeene depreciatie van het goud als eene eerstdaags te verwachten zaak zich voorspiegelen, zoo acht zij echter de zaak in een meer verwijderde toekomst van te hoogbe-

lang om onbedacht de oogen voor een gevaar, dat eenmaal dreigend kan worden, te sluiten. Zij vindt daarin eenen prikkel om op den weg, die werd ingeslagen, niet stil te staan, maar het aangenomen muntstelsel thans volledig en zonder leemten ten uitvoer te brengen."

Om hiertoe te geraken moest dus tot algeheele demonetisatie der totdusver nog als wettig betaalmiddel toegelaten gouden standpenningen worden overgegaan, een voornemen, dat bij de Kamer weinig of geen tegenstand ontmoette, en de ter zake tot stand gekomen wet van 17 September 1849 (Stbl. N°. 46) hield dan ook de bepaling in, dat op nader door de Regeering vast te stellen tijdstippen aan het publiek gelegenheid zou worden gegeven tot inwisseling van de goudstukken van *f* 10 en *f* 5; terwijl voor zoover die inwisseling niet dadelijk tegen zilveren munt zou kunnen plaats vinden, muntbiljetten zouden kunnen worden uitgegeven tot geen hooger bedrag evenwel dan *f* 30.000.000, en gewaarborgd door het goudgeld, dat naarmate van de uitgifte van muntbiljetten in gelijke hoeveelheid bij de Nederlandsche Bank zou moeten worden overgebracht.

Maar met de dus erlangde bevoegdheid om de zaak ter hand te nemen meende de Regeering niet te kunnen volstaan, en nog vóór de wet haar beslag had gekregen waren door den Minister onderhandelingen aangeknoopt met de Bank over de door haar te verleenen tusschenkomst, »zoo bij intrekking van het goud, als bij de beschikking over hetzelve en het eventueel daarstellen van muntbiljetten om de inwisseling te bevorderen" (missive van den Minister van Financiën aan de Bank van 23 Augustus 1849, N°. 286 Geheim). Het gevolg nu van deze zoo schriftelijk als mondeling gevoerde onderhandelingen was het tot stand komen op 22 October 1849 van eene door den Koning goedgekeurde overeenkomst, waarbij de Bank zich verbond al de te demonetiseeren speciën, zoo zilveren als gouden, in te wisselen tegen nieuwe zilveren speciën of muntbiljetten, de ingewisselde speciën, van den dag der buiten koers stelling af, in dépôt te houden, totdat daarover door den Minister van Financiën zal beschikt worden, en in af-

wachting van die beschikking op onderpand der ingetrokken tien- en vijf-guldenstukken beleeningen te verstrekken tot de som van *f* 24.000.000, en, indien de intrekking der gouden munt plaats heeft vóór dat de muntbiljetten ter uitgifte gereed zijn, van *f* 30.000.000 daarboven, en dus in het geheel *f* 54.000.000, tegen een rente van 2 ten honderd in het jaar. Voorts hield de overeenkomst in, dat in het onderpand steeds een surplus van 2 ten honderd zou moeten aanwezig zijn, welk surplus, zoolang de prijs van het Nederlandsch pond fijn goud niet beneden de 13pCt. agio daalde, naar den vroeger wettelijken prijs der beleende speciën zou berekend worden, terwijl, bij een lageren prijs van het goud, zooveel zou moeten bijgepast worden als noodig zou worden bevonden om een surplus van 2 ten honderd boven den prijs van het goud te behouden.

Tegen deze in de oorspronkelijke ontwerp-overeenkomst voorkomende bepaling op zich zelf had de Bank geen bezwaar, want in geen enkel opzicht kwam zij in strijd met de voor haar bindende bepalingen van het octrooi; maar bij schrijven van 5 October 1849 moest zij echter onder de aandacht van den Minister brengen, dat uit den aard der zaak de Bank zich vooruit niet onvoorwaardelijk tot zulk een beleeningsoperatie mocht verbinden, en om in dit opzicht aan het bij haar gerezen bezwaar tegemoet te komen werd in de definitieve overeenkomst de bepaling ingelascht: »dat de verbintenis tot het verstrekken der beleeningen alleen verplichtend zou zijn, wanneer het tijdstip der buiten koers stelling van de gouden stukken, na overleg en met toestemming der Directie van de Bank zou zijn bepaald". Ook werd als ampliatie op het ontwerp nog bepaald, dat aan de Bank volkomen vrijheid werd gelaten om, wanneer zulks haar geraden mocht voorkomen, de beleende gouden speciën boven de *f* 24.000.000 onmiddellijk op de best mogelijke wijze voor rekening van het Rijk te gelde te maken.

Het spreekt van zelf, dat de Directie tot eene in hare mogelijke gevolgen zoo gewichtige overeenkomst niet toetrad zonder nauwgezet rekening te houden met de haar ten dienste staande operatiemiddelen. Nu waren op dat

tijdstip die middelen ruimer dan ooit te voren: het opereerend kapitaal was in September 1849 teruggeloopen tot *f* 9.826.000, een cijfer lager dan in de laatste twintig jaren was voorgekomen; tegenover een biljetten-circulatie p. m. *f* 40.000.000 stond een metaalvoorraad van ruim *f* 65.000.000, en zelfs met inbegrip van het toenmaals vrij hooge saldo-cijfer van p. m. *f* 20.000.000, waren dus alle obligo's der Bank meer dan ten volle door metaal gedekt. Maar dit nam niet weg, dat de mogelijkheid van op een gegeven oogenblik geroepen te worden tot het in leen verstrekken aan den Staat van een bedrag van misschien meer dan *f* 50.000.000 bijzondere voorzieningen met betrekking tot de emissie wenschelijk maakte, en mitsdien gaf de Directie in haar boven reeds aangehaald schrijven aan den Minister van 5 October 1849 haar verlangen te kennen om het laatstelijk op *f* 72.000.000 bepaalde maximum te verhoogen met *f* 54.000.000, en mitsdien vast te stellen op *f* 126.000.000.

De Minister vond dien sprong wel wat groot en vroeg bij zijn brief van 9 October of niet kon worden volstaan met eene verhooging van *f* 30.000.000; maar de Directie bleef het blijkens haar antwoord van den daarop volgenden dag noodig achten om de verhooging van het maximum uit te strekken tot het volle in de nog hangende overeenkomst gestipuleerde bedrag van *f* 54.000.000, of, zoo de Minister aan een rond cijfer de voorkeur mocht geven, tot *f* 50.000.000. »Reeds de beleening van *f* 24.000.000", schreef zij, »werd door ons als een geheel buitengewone maatregel beschouwd, welke eene verhooging van het gestelde maximum van *f* 72.000.000 zou kunnen vereischen. Eene vermeerdering der beleening vordert daarom, naar ons inzien, eene evenredig grootere vermeerdering van het maximum van biljetten."

Maar de geheel exceptioneele omstandigheden, die der Directie aanleiding gaven tot het voorstel om de emissie te verhoogen, deden het haar ook wenschelijk achten om voor het geval, dat werkelijk groote bedragen aan gedemonetiseerd goud onder hare bewaring mochten blijven, dat

goud onder den metaalvoorraad te mogen medetellen, en het hiertoe strekkend voorstel bij den Minister geen bedenkingen ontmoet hebbende, werd alsnu bij Kon. besluit van 18 October 1849 1°. J.[28] Geheim de zaak der emissie op nieuw als volgt geregeld:

»Het maximum der door de Nederlandsche Bank uit te geven bankbiljetten wordt van *f* 72.000.000 verhoogd tot *f* 122.000.000, met dien verstande, dat tot het bedrag van *f* 52.000.000 in stand blijft de tot regel gestelde verhouding van *f* 250 papier tegen *f* 100 specie, terwijl voor elke *f* 100 papier verder uit te geven tot het hierboven gestelde maximum, zulks alleen en uitdrukkelijk zal mogen geschieden tegen een gelijk bedrag in gemunt of ongemunt edelmetaal, het zilver berekend tot de waarde van den muntslag en het goud tegen den prijs van 13 percent agio, zullende ook het beleende metaal bij de berekening worden opgenomen."

Van hare aldus verhoogde operatiekracht heeft de Bank intusschen geen gebruik behoeven te maken. Toen in de maand Juni 1850 de Directie der Bank, na sedert September te voren te vergeefs naar een gunstige conjunctuur te hebben uitgezien, het oogenblik gekomen achtte om de Regeering te adviseeren tot de intrekking der gouden munten over te gaan, en dienovereenkomstig bij Kon. besluit van 9 Juni 1850 (Stbl. N°. 30) bepaald was, dat de gouden tien en vijfguldenstukken op den 23^{en} Juni daaraanvolgende zouden ophouden wettig betaalmiddel te zijn en de inwisseling er van zou geschieden van 17 tot 22 en op 24 Juni, werd van die gelegenheid voor een bedrag van *f* 49.790.970 gebruik gemaakt; doch deze hoeveelheid is nimmer gelijktijdig bij de Bank gedeponeerd geweest. Reeds gedurende de inwisseling toch ving zij aan met den verkoop van het goud, aanvankelijk tegen een agio van $13^3/_4$ percent, dat sedert geleidelijk tot $11^1/_4$ percent, gelijkstaande met een prijs van *f* 1604.89 per Ned. pond fijn, terugliep, en de grootste hoeveelheid die de Bank op een gegeven oogenblik onder zich heeft gehad is nooit meer geweest dan ruim *f* 39.000.000. Bij de sluiting van het boekjaar

1850/51 had de Bank nog slechts ruim *f* 17$^{1}/_{4}$ millioen in haar bezit, die drie maanden later ook geheel opgeruimd waren, en dank zij deze betrekkelijk spoedige te gelde making van het gedemonetiseerde goud, behoefde de Regeering van de bedongen bevoegdheid om desnoods tot een bedrag van *f* 54.000.000 in leen bij de Bank op te nemen slechts voor een bedrag van *f* 6.000.000 gebruik te maken, en slechts voor korten tijd, want het in het begin van Juli 1850 opgenomen geld werd in het eind van September en de eerste dagen van October daaraanvolgende weder terugbetaald.

Ook met het oog op gewone credietoperatiën der Bank had de gewijzigde emissieregeling van 1849 veilig achterwege kunnen blijven, want onder den invloed van de gebeurtenissen van het omwentelingsjaar 1848 was voor de Bank een tijdperk van stilstand in zaken ingetreden, waardoor haar opereerend kapitaal eerlang tot beneden het peil van haar toenmalig maatschappelijk kapitaal van *f* 15.000.000 terugliep. Had gedurende de tien jaren aan het boekjaar 1848/49 voorafgaand gemiddeld per jaar een bedrag van *f* 28.967.000 in disconteeringen en beleeningen emplooi kunnen vinden (met *f* 25.742.000 als laagste cijfer in boekjaar 1842/43, en *f* 33.243.000 als hoogste cijfer in boekjaar 1844/45), plotseling liep dat bedrag in 1848/49 terug tot gemiddeld *f* 14.727.000, om in het volgende jaar 1849/50 zelfs tot gemiddeld *f* 12.299.000 te dalen, en al mocht over boekjaar 1850/51 in dit opzicht op eenigen vooruitgang kunnen worden gewezen, — het opereerend kapitaal steeg weder tot gemiddeld *f* 17.090.000 — de verlaagde rentestand, waartegen dat bedrag moest worden uitgeleend, maakte de uitkomsten voor deelhebbers nog ongunstiger dan die van de twee voorafgaande jaren. Het dividend over 1850/51 toch bedroeg slechts 3 pCt. tegen 3$^{1}/_{2}$ over 1849/50, en 5$^{4}/_{10}$ over 1848/49.

Hoe de toenmalige toestand der geldmarkt hier te lande het gevolg was van verschillende toevallig samenwerkende oorzaken kon aan het scherpziend oog van de bestuurderen der Bank niet ontsnappen. De hoofdoorzaak van de groote

ruimte van kapitaal, welke door schier geheel Europe werd waargenomen, achtten zij blijkens hun aan Commissarissen der Bank uitgebracht verslag over boekjaar 1850/51 gelegen in den nog altijd onzekeren staatkundigen en staathuishoudkundigen toestand van vele landen. »Zoolang", dus heet het in dat verslag »zoolang de *wet* evenmin door gere-geerden als door regeerders heilig wordt geacht, maar demagogische of autocratische omwentelingen elkander blijven afwisselen, kunnen ook handel en fabrieksnijverheid zich niet op hun vroeger standpunt herstellen. Terwijl toch de wezenlijke belangen der volken veronachtzaamd, en de staatskassen door ijdele krijgstoerustingen uitgeput worden, blijft het gevaar steeds levendig, dat te midden dier woelingen ook het socialisme de gelegenheid erlange om althans tijdelijk een onzaligen triumph te behalen.

»Niets natuurlijker dan dat onder zulke omstandigheden velen in die landen huiverig blijven om hunne kapitalen te verbinden in ondernemingen wier goede uitkomsten een kalme toekomst vereischen, en dat derhalve de beschikbare kapitalen ook op de groote kapitaalmarkten bij voortduring overvloedig zijn.

»Maar buiten de hoofdoorzaak draagt ook wellicht de vermeerderde hoeveelheid van ruilmiddel tot de algemeene ruimte van beschikbaar kapitaal het hare bij. Dat toch werkelijk eene grootere hoeveelheid van ruilmiddel dan vroeger in omloop is komt ons onbetwistbaar voor wanneer men acht geeft èn op de vermeerderde voortbrenging der edelmetalen, èn op den vermeerderden omloop van papierengeld in Duitschland, Italië en de Oostenrijksche Staten. En dat eene meerdere hoeveelheid van ruilmiddel, alvorens eene evenredige stijging der prijzen van alle zaken veroorzaakt te hebben, tijdelijk de beschikbare kapitalen overvloediger maakt, achten wij eveneens eene zeer verklaarbare zaak.

»Doch het zijn niet alleen deze algemeene oorzaken, wier werking wij op te merken hebben. Er zijn hier te lande, en vooral te dezer stede, en bij onze instelling, ook bijzondere oorzaken van het plaatshebbend verschijnsel aan te

wijzen: ten eerste het wegvallen der speculatiën op het verschil van beleeningsrente en rente van publieke schuldbrieven, speculatiën, welke vroeger bijna als een bijzonder bedrijf door velen werden uitgeoefend, en voor veel beschikbaar kapitaal de gelegenheid tot plaatsing opleverden, en ten andere de grootere ruimte der schatkist, wier behoefte, hetzij rechtstreeks of indirect, vroeger insgelijks aan een deel van de middelen der Bank eene aanwending verschafte."

Deze beschouwingen van het Bankbestuur, zooals zij gevloeid zijn uit de pen van zijnen in April 1849 als zoodanig opgetreden secretaris Mr. W. C. Mees, wiens steeds klimmende en overwegende invloed op den gang van zaken der Bank zoo juist geschetst is in het aan zijne nagedachtenis gewijde levensbericht door ons medelid Pierson in deze Academie voorgedragen, verdienen nog altijd onze aandacht, want voor een goed deel, voor zoover zij ten minste op de staatkundige en maatschappelijke toestanden en verhoudingen van dien tijd betrekking hebben, kunnen zij ook thans nog ten volle van toepassing geacht worden; maar hierbij verder stil te staan zou mij te veel doen afdwalen. Slechts eene aanhaling nog uit het verslag der Bank-directie aan Commissarissen over het boekjaar 1849/50 zij mij veroorloofd, waar zij als hare meening uitspreekt, »dat het eene onredelijke bezwaardheid zou verraden indien men vreesde, dat de geschiedenis van dat jaar ook die der toekomst zou blijven". »Men kon", zoo gaf zij op den 10 April 1850 te verstaan, »er zeker van zijn, dat, bij den eb en vloed, welke altijd in credietzaken opgemerkt wordt, wel weder tijden van zeer levendige vraag naar kapitaal zullen aanbreken."

En dit bleek reeds weinige jaren later werkelijk het geval te zijn. In de eerste zes maanden van het boekjaar 1855/56 zag de Bank haar opereerend kapitaal schier van maand tot maand stijgen, een loop van zaken, die wel niet gepaard ging met eene daaraan evenredige uitbreiding der biljetten-circulatie, want deze bleef ongeveer op dezelfde hoogte, maar met eene zeer belangrijke vermindering van den metaalvoorraad, die van *f* 102.820.000 op ult. Maart tot

f 83.466.000 op ult. October daaraanvolgende terugliep, wegens de aanzienlijke zilveruitvoeren naar Frankrijk, waartoe de pogingen van de Bank van Frankrijk om haren zeer geslonken metaalvoorraad, ten koste zelfs van belangrijke opofferingen, aan te vullen door specieaanvoeren uit het buitenland, aanleiding gaven. In de onzekerheid hoe lang die vraag zou aanhouden lag voor de Directie der Nederlandsche Bank eene vingerwijziging om zich rekenschap te geven van de operatiekracht, waarover zij eventueel zou kunnen beschikken, en daarbij meende zij thans meer dan ooit rekening te moeten houden met een factor, die tot dusver wel niet uit het oog verloren, maar die geheel in het midden was gelaten bij de ter zake der emissie van bankbiljetten gemaakte regelingen.

Het gold de quaestie der aan de Bank toevertrouwde gelden in rekening-courant, die onbesproken was gebleven sedert de Regeering in 1847 had toegegeven aan het haar kenbaar gemaakt verlangen der Bank om de saldo's, waarover zij te dier zake beschikte, niet in mindering te brengen van den metaalvoorraad, waarnaar de uitgifte van biljetten zich zou hebben te regelen. Welke gedragslijn nu behoorde door de Bank met betrekking tot die saldo's te worden in acht genomen? Dat zij uit een bank-technisch oogpunt met de in omloop gebrachte biljetten op éénzelfde lijn te stellen zijn, behoeft natuurlijk geen opzettelijk betoog. Elke opvraging van rekening-courant saldo's toch moet noodwendig, òf tot vermeerderde biljettencirculatie, òf tot verminderden metaalvoorraad leiden, en bij het ontbreken van stellige voorschriften ter zake werd het dus een quaestie van bankbeleid, of voor het beloop dier saldo's de volle metaaldekking zou worden aangehouden, zooals dit in de bedoeling van Minister Van Hall had gelegen, of naar een anderen waarborg ter zake zou gezocht worden, zooals de Directie hem gelegen achtte in het door haar aangenomen, en bij al hare berekeningen steeds in toepassing gebrachte beginsel om voor de saldo's uitgeefbare biljetten te reserveeren, of met andere woorden om het bedrag er van steeds af te trekken van de

hoeveelheid biljetten, die krachtens de bestaande voorschriften omtrent de emissie nog zouden kunnen worden uitgegeven.

Toen nu met inachtneming van dit beginsel bij de aanhoudende stijging van het opereerend kapitaal in het najaar van 1855 eene berekening werd gemaakt van de nog beschikbare middelen — eene berekening met de bijzonderheden waarvan ik u niet zal lastig vallen — kwam de Directie tot de slotsom, waarvan zij in haar aan den Minister van Financiën gerichten uitvoerigen brief van 13 October van dat jaar rekenschap gaf, dat wanneer de bankiers mochten voortgaan van de credietmiddelen der Bank en van de gelegenheid om zilver te bekomen op ruime schaal wellicht gebruik te maken, »het tijdstip niet ver meer verwijderd zou zijn, waarop bij de bestaande voorschriften alle verdere operatiën zouden moeten worden gestaakt, hoezeer de Bank nog in een toestand verkeerde welke, naar de gewone regelen van bankbeleid, eerder als een toestand van betrekkelijke werkeloosheid dan van onmatigen omvang van operatiën zou te beschouwen zijn."

Op grond van deze overwegingen gaf de Directie haar wensch te kennen, dat de zaak der emissie opnieuw mocht worden geregeld, daarbij 's Minsters aandacht vestigende op de omstandigheid, dat haars inziens »de bepaling van een volstrekt, in geen geval te overschrijden maximum van uitgifte veilig kon wegvallen". Wanneer toch de zaak overeenkomstig haar verlangen werd geregeld, zou de bepaling gehandhaafd blijven, dat de boven een zeker door haar aangegeven bedrag in omloop te brengen biljetten, gulden voor gulden in specie zou moeten aanwezig zijn, en zoodra nu, dus meende zij te mogen opmerken, de Bank verplicht is om voor elken gulden in papier een gulden in metaal voorhanden te hebben, »is eene beperking van de op dien voet uit te geven hoeveelheid biljetten geen beperking meer van de operatiën der Bank, maar blootelijk van de keus des publieks ten aanzien van den vorm van circulatiemiddel."

Alleen met betrekking tot dit laatste punt ontmoette het

voorstel van de Directie bezwaar bij den toenmaligen Minister van Financiën Vrolik, en dit bezwaar gold niet het wezen der zaak, maar alleen den vorm. Aan het verlangen der Directie namelijk tot het laten wegvallen van het maximum, dat voorgeschreven was in het in het Staatsblad openbaar gemaakte octrooi, zou alleen kunnen worden voldaan door een mede in het Staatsblad op te nemen wijzigingsbesluit, en daar hij zich niet kon voorstellen, dat eene dergelijke openbaarheid in de bedoeling der Directie kon liggen, wenschte hij haar in de gelegenheid te stellen om door het aangeven harerzijds van een te bepalen maximumcijfer de zaak bij geheim besluit te doen regelen.

Aan eene geheime behandeling gaf de Directie inderdaad de voorkeur, blijkens haar schrijven aan den Minister van 25 October 1855. Zij had niet gedacht, dat het wegvallen van een volstrekt maximum van uitgifte openbaarheid zoude vorderen. Het kwam haar voor, dat aan den geest en den letter van art. 26 van het octrooi ook zou beantwoord worden door vaststelling van een niet volstrekt, maar betrekkelijk maximum van uitgifte in verband met den aanwezigen metaalvoorraad. Zij eerbiedigde echter 's Ministers inzicht, en daar zij voor de Bank zelve geenerlei bezwaar had tegen de vaststelling van een volstrekt maximum, terwijl een zoodanige bepaling, mits zij slechts ruim genoeg gesteld wordt, ook voor het publiek als onschadelijk kon beschouwd worden, stelde zij den Minister voor om dat maximum voor den vervolge op *f* 150.000.000 te bepalen.

De Minister nam hiermede genoegen en bij Kon. Besl. van 27 October 1855 1°. N. 17, Geheim, werd nu de zaak volgenderwijs geregeld: van de tot een bedrag van *f* 150.000.000 uit te geven biljetten zouden moeten zijn gedekt door gemunt of ongemunt edel metaal, de prijs van het zilver berekend met inbegrip van den Nederlandschen muntslag, en die van het goud met inbegrip van een agio van tien ten honderd (of *f* 1586.86 per Kilo fijn), te weten:

f 50.000.000 door *f* 100 in munt of ongemunt metaal, voor elke *f* 250 in papier;

van *f* 50 tot *f* 100.000.000 door *f* 150 in munt of ongemunt metaal, voor elke *f* 250 in papier; en

boven de *f* 100.000.000 door één gulden in munt of ongemunt metaal voor elke gulden in papier.

Met deze aldus gewijzigde regeling ging de Bank een tijdperk tegemoet, waarin aan hare operatiekracht weldra nog ongekende eischen zouden gesteld worden. Reeds in den loop van 1855 en 1856 waren voor den aandachtigen beschouwer van den gang van zaken op geld- en goederenmarkt de voorteekenen waarneembaar van den storm, die in het najaar van 1857 in Noord-Amerika losbrak, zich als een verwoestende orkaan over Engeland verspreidde, om in noordelijk Europa, en meer in het bijzonder te Hamburg het toppunt van intensiteit en vernielingskracht te bereiken. Ook Nederland bleef niet gespaard; maar het kloek en stoutmoedig beleid van de Bank-directie, die steeds trouw op den uitkijk had gestaan, heeft er in niet geringe mate toe bijgedragen om onze beurs te vrijwaren voor de noodlottige gevolgen, die de crisis elders na zich sleepte. Door tijdige verhoogingen van haar rentetarief beschermde zij haren metaalvoorraad, waarop het buitenland aasde; maar bij de voorzorgsmaatregelen, die in de gegeven omstandigheden moesten genomen worden, stuitte de Directie op een zeer eigenaardig bezwaar, dat zijne uitdrukking vond in het volstrekt abnormale feit, dat toen op den 11den November 1857 het disconto tot 7pCt. voor wissels en $7^1/_2$pCt. voor promessen moest worden opgevoerd, de beleeningrente, zoo voor effecten als goederen, op 6pCt. bepaald bleef. Als regel toch was in vroeger jaren steeds het stelsel gehandhaafd om de beleeningrente 1pCt. hooger te stellen dan het disconto; gaandeweg echter was het regel geworden om de beleening op effecten in koers gelijk te stellen aan het disconto van wisselbrieven, de beleening op goederen gelijk aan dat van promessen, maar eene beleeningrente *beneden* het cijfer der disconto-rente was een nooit voorgekomen gebeurtenis. Wat er dan aanleiding toe gaf? Niets anders dan de op dat oogenblik nog vigeerende wetgeving, dan de zoogenaamde, uit den Napoleon-

tischen tijd afkomstige woekerwet van 3 September 1807. Die wet verbood in handelszaken hooger interest te nemen dan 6pCt.; en nu had de jurisprudentie wel verklaard, dat het disconto van handelspapier buiten de toepassing der wet viel, maar het was niet twijfelachtig, dat zij wel toepasselijk was op de beleeningrente. Een ten overvloede ingewonnen advies van haren rechtskundigen raadsman sterkte de Directie in deze hare opvatting, en daar zij, hoe nijpend de toestand ook geworden ware, ongaarne het voorbeeld wilde geven van eene wet te veronachtzamen, welke door het hoogste rechtscollege des Rijks herhaaldelijk nog geldend verklaard was, achtte zij het oogenblik gekomen om reeds bij brief van 21 October 1857 aan den Minister van Financiën met den meesten ernst op de intrekking der haar zoo aan banden leggende wettelijke bepaling aan te dringen. »In gewone tijden", zoo schreef zij, »wordt het bestaan der wet van 1807 in den eerlijken handel nauwelijks waargenomen; maar anders is het, wanneer, gelijk thans, de natuurlijke rentestand, zooals die door vraag en aanbod bepaald wordt, boven het wettelijke peil stijgt. Zij dwingt dan, òf tot overtreding of ontduiking van het gebod, òf tot eene voor den handel noodlottige beperking van het crediet." Reeds was dientengevolge het bij alle beleeningen vereischte surplus met 5pCt. verhoogd; bovendien werd de termijn, waarvoor beleeningen konden worden gesloten van 3 tot 2 maanden ingekort; en op dien weg van verkeerde, en toch ongenoegzame belemmeringen, dus verklaarde de Directie in een nader schrijven van 12 November 1857, zou zij, bij bestendiging der bepaling dat geen hoogere beleeningrente dan 6pCt. mocht geeischt worden, nood gedrongen moeten blijven voortgaan, »om wellicht reeds spoedig alle beleening te moeten weigeren. Onoverzienbaar zijn de rampen, welke daardoor zouden veroorzaakt worden, en wij huiveren de verantwoordelijkheid van een zoodanigen gang van zaken op ons te nemen".

De vertoogen der Bank bleven niet zonder gevolg; maar voor de buitenwerkingstelling der woekerwet was de tusschenkomst van de wetgevende macht noodig, en de zaak

kreeg dientengevolge eerst haar beslag bij de wet van 22 December 1857 (Stbl. N°. 171), toen het ergste van de crisis reeds voorbij was. Toch zou de vertraging, die de afdoening der zaak ondervond, licht tot ernstige ongelegenheid aanleiding hebben kunnen geven, indien de Regeering niet bij machte geweest ware om, buiten de Kamers om, onverwijld gunstig te beschikken op het onder dagteekening van 16 October 1857 bij haar aanhangig gemaakt voorstel der Bank-directie tot verdere uitbreiding van hare operatiekracht door wijziging van de regeling bij besluit van 27 October 1855 voor hare biljettenemissie vastgesteld. Wel had in verband met die regeling de toestand der Bank nog niets zorgwekkends, want tegenover eene biljettencirculatie van *f* 86.700.000 op 15 October was een metaalvoorraad van *f* 63.800.000 aanwezig, terwijl slechts eene dekking van *f* 42.020.000 verplichtend was, en derhalve een operatiefonds van omstreeks *f* 22.000.000 in metaal, of *f* 27.000.000 in biljetten alsnog ter harer beschikking stond; maar daargelaten dat zij, ook onder gewone omstandigheden, huiverig zijn zou hare operatiën tot het uiterste van de gestelde grens op te voeren, mocht de Directie thans minder dan ooit uit het oog verliezen, dat de door haar gemaakte berekening op de veronderstelling berustte, dat de rekening-courant-saldo's, die zij tot een bedrag van ruim *f* 21.000.000 onder zich had, onverminderd ter harer beschikking zouden blijven. Hierop nu viel allerminst te rekenen. »De voortdurende aankoop ter amortisatie van nationale schuld door de Regeering", dus werd de toestand van het oogenblik door de Directie in haar aan den Minister gericht schrijven uiteengezet; »het ophouden van een groot deel der laatste koffieveiling; de waarschijnlijk tragere betaling dan gewoonlijk van de verkochte Gouvernements-producten; en de bestendige uitvoer van specie door de Regeering en door de Nederlandsche Handel-Maatschappij naar Indie, doen ons vreezen, dat onze rekening-saldo's, welke voor het grootste gedeelte uit de saldo's van het Rijk en van de Handel-Maatschappij bestaan, tot een buitengewoon laag peil zullen dalen, en dat de vermindering van het bedrag daarvan voor

een niet onbelangrijk deel op de voor ons ongunstigste wijze, door opvraging namelijk van specie, zal plaats hebben." Met het oog op dergelijke eventualiteit was het der Directie onmogelijk om »aan den handel de door dezen verlangde en ook werkelijk benoodigde hulp op onbekrompen wijze te blijven verleenen", indien de in 1855 voor de biljettenemissie gestelde perken »niet nogmaals eenigermate werden verwijd", waartoe voor het oogenblik gevoegelijk zou kunnen worden volstaan door de bepaling van 1855 diervoege te wijzigen, dat, met behoud van de verplichte dekking gulden voor gulden van hetgeen boven de *f* 100.000.000 aan biljetten mocht worden uitgegeven, voor het daarbeneden blijvende bedrag, onverschillig of het de *f* 50.000.000 zou overschrijden, steeds minstens $^2/_5$ in metaal zou moeten aanwezig zijn.

Bij Kon. besluit van 23 October 1857 1: G [13] Geheim werd de zaak op dien voet geregeld, en niet ten onrechte gevoelde de Directie zich gedrongen den Minister haar dank te betuigen voor de heusche wijze waarop Z. E. het voor de Bank in het algemeen zoo belangrijke onderwerp met den meest mogelijken spoed had willen behandelen, want gesterkt door de haar verleende verruiming van bevoegdheid tot opereeren, kon de Directie aan de opgestoken crisis met meer kalmte het hoofd bieden, en er krachtig toe mede werken om eene paniek te voorkomen, en de eenmaal onvermijdelijke crisis in hare werking althans te matigen. »En toch waren er oogenblikken", het zijn de eigen woorden van de Bank-directie in haar aan Commissarissen ingediend verslag over boekjaar 1857/58, »waarop het scheen alsof al onze pogingen, ondersteund gelijk zij op krachtige wijze werden door de Nederl. Handel-Maatschappij, machteloos zouden zijn, en waarop nog veel grooter rampen, dan die werkelijk getroffen hebben, onze stad bedreigden. Die grootere rampen zijn gelukkig, hoezeer niet zonder veel inspanning, voorkomen. De crisis is binnen betrekkelijk enge grenzen beperkt gebleven. En moge dan ook de Bank niet zonder kwetsuren uit den heeten strijd zijn uitgetreden, wij mogen ons daar-

over niet beklagen, wanneer wij bedenken hoe groot de belangen waren voor welke wij kampten, en hoe groot de gevaren tot welker afwending wij hebben medegewerkt."

Het crisisjaar 1857 is ongetwijfeld een van de merkwaardigste, en tevens een van de leerzaamste tijdperken in de geschiedenis van de Nederlandsche Bank en van de Amsterdamsche geldmarkt. De loop van zaken toch maakte het duidelijker dan ooit, wat een goed bestuurde en krachtig georganiseerde centrale bankinstelling vermag om de gevaren af te wenden en te bezweren, die het verkeer op een gegeven oogenblik kunnen bedreigen; maar de zwakke zijde van de regeling der bankbiljettenemissie, waarnaar het Bestuur der Bank zich toemaals had te gedragen, trad er tevens helder door in het licht. Dank zij de spoedige beschikking door de Regeering genomen op het voorstel der Bank tot verruiming van de grens harer emissie, kon de Directie den handel de geruststellende verzekering geven, dat het haar aan operatiekracht niet ontbrak, en dat dus elk, die goede waarborgen had te leveren, op hare hulp kon rekenen; maar ware die beschikking eenigen, zij het ook korten tijd uitgebleven, dan zouden de noodlottigste rampen er het gevolg van hebben kunnen zijn, want dan zoude de Nederlandsche Bank zijn te staan gekomen voor dezelfde moeilijkheden, waaraan de Javasche Bank meermalen het hoofd heeft te bieden gehad tengevolge van het door de Regeering verordend maximum-cijfer, waaraan zij bij de uitgifte harer biljetten gebonden was.

Van die moeilijkheden, waaruit in 1862 eene voor den Indischen handel zeer ernstige crisis geboren werd, heb ik elders, in de door ons medelid Van der Lith en nu wijlen den heer Spaan bewerkte *Encyclopaedie van Nederl.-Indië* eene schets geleverd, die het onnoodig maakt er hier andermaal over uit te wijden. De geschiedenis der Javasche Bank heeft het op de meest overtuigende wijze geleerd, dat het vaststellen door de Regeering van een, met de behoeften van het verkeer geen rekeninghoudend maximum der biljetten-emissie voor dat verkeer in het algemeen, en voor den handel in het bijzonder, niet minder verderfelijke

en noodlottige gevolgen hebben kan, dan indertijd uit het gemis van eenige beperkende bepaling ten opzichte dier emissie voor de Bank zelve en voor het geheele publiek zijn voortgevloeid. Aan de op dit gebied in Indië ondervonden beproevingen is men hier te lande ontsnapt, dank zij de voorzichtigheid en de ingetogenheid, welke de Nederlandsche Bank steeds in acht nam ook tijdens zij van Regeeringswege door geenerlei beperkende voorschriften omtrent het bedrag harer emissie gebonden was. Zij genoot dientengevolge van den kant der Regeering een zoo onbegrensd vertrouwen, dat van dien kant nimmer geaarzeld werd om de gestelde emissiegrens te verruimen, zoodra de Bank van haar verlangen dienaangaande deed blijken. Zoodoende echter was de in 1847 voor het eerst geregelde vaststelling van het maximum eene loutere formaliteit geworden, en toen nu bij het teneinde loopen van het tweede vijfentwintigjarig octrooi de vraag aan de orde kwam, die in de bankwet van 1863 hare oplossing vond, welke voorzieningen de Staat ten opzichte van de Nederlandsche Bank voor den vervolge zou hebben te nemen, kostte het der Directie niet veel moeite om hare overtuiging omtrent het doellooze, doch in sommige gevallen schadelijke en gevaarlijke der maximum bepaling bij de Regeering ingang te doen vinden.

Bij diezelfde gelegenheid moest de met de emissieregeling nauw verwante quaestie van de dekking der rekening-courantsaldo's eveneens ter sprake komen. Noch het oorspronkelijk octrooi van 1814, noch het verlengd octrooi van 1838 had dienaangaande iets bepaald, doch het bleek ons reeds, dat de Directie zich zelve een vasten regel gesteld had met betrekking tot de middelen, die door de in rekening-courant gestorte gelden ter harer beschikking stonden. Van oudsher, en vooral na de in werking treding van het octrooi van 1838, toen de Bank vergunning kreeg om ook van particulieren gelden in rekening-courant te ontvangen op denzelfden voet als dit weleer alleen voor »gelden van den lande en van publieke autoriteiten" was toegestaan, achtte de Directie het met den geest van dat octrooi het meest overeenkomstig om voor de saldo's, die zij onder zich had,

eene volle dekking te vorderen, wel niet in metaal, maar in uitgeefbare bankbiljetten, hetgeen dus op hetzelfde neerkwam als waren de saldo's ten aanzien hunner dekking op gelijke lijn gesteld met omloopende bankbiljetten.

Dit door de Directie steeds gehandhaafde, de volstrekte veiligheid der Bank beoogende beginsel nu wenschte de Directie als een stellig voorschrift belichaamd te zien in de eerlang bij de wet vast te stellen bankregeling, en dienovereenkomstig ging van de Bank zelve het voorstel uit om in de in te dienen bankwet niet over te nemen de over de biljettenemissie handelende artikelen 25 en 26 van het toen nog vigeerende octrooi, maar die artikelen te vervangen door de bepaling, dat de verhouding waarin het gezamenlijk bedrag van bankbiljetten, bankassignatiën en rekening-courant-saldo's door munt of muntmateriaal zal moeten gedekt zijn, op voordracht van de Directie bepaald zal worden bij een in het Staatsblad openbaar te maken, en zoo noodig van tijd tot tijd te wijzigen Koninklijk besluit.

De Minister van Financiën Betz nam het voorstel der Bank ongewijzigd over in het ontwerp van wet houdende voorzieningen omtrent de Nederlandsche Bank, dat bij Koninklijke boodschap van 7 Juni 1853 aan de Tweede Kamer werd ingediend. Bij de vuurproef, die het ontwerp zoo in als buiten de Kamer had te doorstaan, werden tegen de op dit punt voorgestelde regeling geene bedenkingen van eenige beteekenis in het midden gebracht, en toen ten slotte bij het mondeling debat ter zitting van de Tweede Kamer op 20 Nov. 1863 het aan de nieuwe emissieregeling gewijde artikel 16 der wet in behandeling kwam werd het zonder discussie en zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

De vaststelling der verhouding intusschen, de zaak waar het voor de praktijk eigenlijk op aankwam, liet de wetgever wijselijk aan het beleid en het overleg van Regeering en Bankdirectie over. »De *wet*", zoo had de Minister in zijne Memorie van toelichting zeer terecht opgemerkt, »kan den regel der verhouding bezwaarlijk stellen. Een vaste regel toch, die, eenmaal aangenomen, geen verandering, tenzij

dan eene langs den wettelijken weg, tot stand gebracht, duldde, zou òf ruim gesteld, niets hoegenaamd waarborgen, òf enger en alleen met het oog op de behoeften van het oogenblik geformuleerd, in de toekomst kunnen kwellen zonder noodzaak, doch niet zonder gevaar. Van daar de bepaling, die het regelen der verhouding en het vaststellen der wijzigingen, die daarin later noodig mochten voorkomen, maakt tot het onderwerp van Koninklijke besluiten op voordracht van het bestuur der Bank te nemen."

In voldoening nu aan art. 16 der bankwet werd bij Kon. besluit van 16 April 1864 (Stbl. N°. 18) de verhouding waarin het gezamenlijk bedrag van bankbiljetten, bankassignatiën en rekening-courant-saldo's, of de dadelijk opvorderbare schulden der Bank met andere woorden, door munt of muntmateriaal moet gedekt zijn, zoodanig bepaald, dat $^2/_5$ of 40 percent van dat gezamenlijk bedrag in munt of muntmateriaal aanwezig moet wezen, en in de sedert verloopen ruim dertig jaren is de op dien voet geregelde verhouding steeds onveranderd gebleven, zonder dat er van den kant der Bank-directie ooit één oogenblik zelfs aan gedacht is behoeven te worden om eene wijziging er van voor te stellen.

De sedert 1864 opgedane ervaring heeft op de meest overtuigende wijze geleerd welk eene doeltreffende oplossing het gewichtige vraagstuk der bankbiljettenemissie hier te lande erlangd heeft, eene oplossing, die schier alle toongevende landen op het gebied van bank- en geldwezen ons benijden mogen. Dit thans nog in bijzonderheden te willen aantoonen ware misbruik maken van uw geduld, en overbodig bovendien, want hetgeen omtrent de praktijk van het bankwezen in het buitenland, voor zoover het de bemoeiingen van de centrale emissiebanken betreft, valt op te merken, zou slechts strekken ter bevestiging van de leering, waarvan de geschiedenis der Nederlandsche Bank gedurende de ruim tachtig jaren, die zij thans doorleefd heeft, zoo welsprekend getuigt, dat op het gebied, waar die banken haar invloed uitoefenen, de goede gang van zaken voor alles afhankelijk is van het beleid van het bankbestuur, veel

meer dan van de voorschriften, zoo hier als elders van regeeringswege verordend.

Zoo laat, om met een afdoend voorbeeld te besluiten, de voor de Nederlandsche Bank vastgestelde emissieregeling toe om het voor verdere uitbreiding van operatiën nog beschikbaar kapitaal te berekenen naar den maatstaf van de biljetten, die, in verband met de voorgeschreven verhouding van 40pCt. metaaldekking nog uitgegeven zouden mogen worden. Maar reeds in een van de eerste der door hem uitgebrachte bankverslagen heeft Mr. W. C. Mees er met den meesten nadruk op gewezen, dat zoodanige berekeningswijze van de nog ongebruikte krachten der Bank hoogst bedriegelijk ware, wijl zij berust op de veronderstelling, dat de Bank steeds bij machte is om zoovele biljetten in omloop te houden, als waartoe zij volgens hare reglementen bevoegd zou zijn. Dit nu kan het geval niet zijn. De draagkracht der maatschappij ten aanzien van omloopende biljetten heeft hare grenzen, en elke poging om boven die draagkracht biljetten in omloop te brengen, wordt na korten tijd door terugvloeiing van biljetten en opvraging van metaal verijdeld, terwijl zij voor de geheele maatschappij een bron van stoornis in den regelmatigen gang van zaken worden kan, waaruit op de credietmarkt de noodlottigste gevolgen kunnen voortvloeien. Men kan dus de nog ongebruikte krachten der Bank niet afmeten naar de som van biljetten, die zij binnen de haar van Regeeringswege gestelde grenzen nog bevoegd zou zijn uit te geven; de eenige veilige maatstaf dier krachten is en blijft het nog beschikbaar metaalsaldo, het bedrag dat de Bank aan munt of muntmateriaal beschikbaar heeft boven de verplichte dekking van 40pCt. harer opeischbare schulden.

De doeltreffendste regelingen en voorschriften kunnen dus door onvoorzichtig beleid krachteloos en waardeloos worden gemaakt; maar waar voorzichtigheid voorzit zouden desnoods alle beschermende bepalingen kunnen ontbeerd worden, want hier geldt zonder eenig voorbehoud het woord van den dichter: *Nullum numen abest si sit prudentia.*

INHOUD

VAN

DEEL XII. — STUK 2.

	blads.
Gewone vergadering, gehouden 11 November 1895	129.
J. VERDAM. Nieuwe aanwinsten voor de kennis onzer middeleeuwsche taal	133.
Bijlage: een tot heden onbekend middelnederlandsch gedicht, getiteld: „Een argument tusschen Ootmoedicheit ende die Ere van der werlt, ende tusschen Rijcheit ende Armoede, ende tusschen Sollaes ende Penitencie	159.
Gewone vergadering, gehouden 9 December 1895	185.
Verslag over eene bijdrage van den heer VAN HELTEN, getiteld: „Zur Lexicologie des Altwestfriesischen"	190.
N. G. PIERSON. Eenige problemen met betrekking tot de theorie van het arbeidsloon	191.
Gewone vergadering, gehouden 12 Januari 1896	220.
Verslag over eene verhandeling van Dr. W. CALAND onder den titel: „Die altindischen Todten- und Bestattungsgebräuche."	223.
N. P. VAN DER BERG. De regeling van de bankbiljetten-emissie hier te lande	225.

Boekdrukkerij: de Roever Kröber & Bakels.

HARVARD COLLEGE
DEC 12 1896
LIBRARY

Minot fund.
(III. 12. 3)

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

Twaalfde Deel. — Derde Stuk.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1896.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den FEBRUARI 1896.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, BOOT, MATTHES, DE VRIES, LOMAN, SIX, NABER, VAN DER WYCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, COSYN, ASSER, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, HAMAKER, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, KARSTEN, VAN HELTEN, ROGGE en SPRUYT, secretaris

---

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een exemplaar der circulaire van de commissie voor het stichten van een gedenkteeken voor Constantijn Huygens en een bericht van het overlijden van het rustend lid, Prof. Dr. W. G. Brill, welk bericht met een brief van rouwbeklag werd beantwoord. Naar aanleiding daarvan zegt de voorzitter:

»Met innig leedwezen hebben wij het bericht van het overlijden van wijlen ons medelid Brill ontvangen; een leedwezen, getemperd door de gedachte dat het den waardigen grijsaard vergund is geweest een hoogen ouderdom te bereiken na een eervol leven, dat onafgebroken gewijd was aan de beoefening der wetenschap en aan de bevor-

dering van de hoogste belangen der menschheid. De naam van Brill zal blijven leven als van een der verdienstelijkste geleerden op 't gebied der vaderlandsche wetenschap. Hij was het, die door zijne Hollandsche spraakleer voor de grammatische studie van 't Nederlandsch een nieuw tijdperk opende en dusdoende met De Vries, den philoloog en lexicograaf, en met Jonckbloet, den geschiedschrijver der Nederlandsche letterkunde, het driemanschap vormde, waarin de verschillende elkaar aanvullende richtingen der nieuwere school vertegenwoordigd zijn. Het is er verre af dat de verdiensten van Brill zich zouden bepalen tot hetgeen ik daar zooeven noem, maar het is mijne bedoeling niet u hier te herinneren aan het vele en voortreffelijke, gedurende zijn werkzaam leven door hem gewrocht. De taak om den veelzijdigen geleerde en voortreffelijken mensch te schilderen is voor een ander onder ons weggelegd.

Alleen wil ik, als nederige hulde aan de nagedachtenis van den man, die een mijner meest geliefde leermeesters geweest is, den indruk weergeven, dien Brill's persoonlijkheid op mij maakte, toen ik, nu bijna een halve eeuw geleden, voor 't eerst onder zijne leerlingen te Zutphen plaats nam. Hoe jong wij ook waren, wij begrepen dat Brill een buitengewoon man was. Ik zelf heb veel, zeer veel op de schoolbank van hem geleerd en ik begreep voor 't eerst door hem dat de wetenschap niet alleen eene zaak is van geestelijk genoegen, maar ook van heiligen ernst. Voor dien ernst, die hem nooit verliet, had ik eerbied; voor zijn veelzijdige litterarische kennis bewondering. Onuitwischbaar voor mij zal het beeld zijn van mijn geleerden en diepzinnigen leermeester Brill, den ernstigen en toch zoo blijmoedigen man met zijn hoogen geest, met zijn blank en edel gemoed."

Nadat de vergadering hare instemming met de hulde, door den voorzitter aan de nagedachtenis van het overleden medelid gebracht, betuigd had, geeft de voorzitter het woord aan den heer Polak tot het houden zijner aangekondigde voordracht over »de jongste gedaanteverwisseling der Ho-

merische quaestie". Spreker begint met te wijzen op de klimmende belangstelling in het vraagstuk van de samenstelling en de oorspronkelijke gedaante der Homerische gedichten, die niet altijd met groote belangstelling in die gedichten zelve samengaat. Hij bespreekt vervolgens de theorieën omtrent de wording der Odyssee, ontwikkeld door A. Kirchhoff (in 1859, en in 1879 nagenoeg onveranderd herhaald), B. Niese (in 1882), U. von Wilamowitz-Möllendorff (in 1884) en O. Seeck (in 1884), en daarna die over de Ilias van Naber (1878) en van Christ (1884). Uitvoerig zet hij uiteen, hoe omtrent de Ilias, na de thans algemeen of vrij algemeen verworpen theorieën van Lachmann, Düntzer en Bergk zich vooral op het voetspoor en door den arbeid van Naber en Christ de opvatting heeft verbreid van een oudste kern, waaromheen zich verschillende jongere lagen hebben afgezet. Ofschoon aangaande de bijzonderheden nog vrij wat verschil van opvatting bestaat, schijnt deze theorie op weg om de algemeene overtuiging der deskundigen te worden.

De Odyssee daarentegen, wier bewonderenswaardig samenstel nog door Wolff, Friedländer en Grote erkend was, is sedert Kirchhoff al meer en meer tot vooronderstelde oudere, eenmaal zelfstandige epen herleid, uit wier in velerlei opzichten elkander wedersprekende voorstellingen eindelijk en vrij laat het thans bestaande epos zou zijn bijeengeknutseld. Spreker doet uitkomen hoe daarbij de opeenvolgende, meest Duitsche, onderzoekers steeds een deel der slotsommen van hunne voorgangers afbraken en voortdurend tot ingewikkelder en gewaagder theorieën omtrent de samenstelling der Odyssee geraakten. De innerlijke onwaarschijnlijkheid dezer theorieën heeft ten slotte eene reactie doen ontstaan, die zich o. a. openbaart in het werk van Paul Cauer: *Grundfragen der Homerkritik* (1895), die met degelijke argumenten tegen de verbrokkeling opkomt en verschillende kenmerken aan de hand doet om oudere en jongere gedeelten der beide epen te onderscheiden.

Spreker betuigt vooral zijne instemming met Cauer's pogingen om de werkelijke of vermeende tegenstrijdigheden

in Ilias en Odyssee te doen begrijpen en tot haar ware beteekenis terug te brengen door in 't licht te stellen, hoe een belangrijk deel daarvan te wijten is aan bewuste of onbewuste wijziging van het oorspronkelijk plan door den kunstenaar zelf, en voor een ander, geringer deel door het wijzigend ingrijpen van jonger handen. Ten slotte waarschuwt hij ernstig voor ééne, waarschijnlijk aan den invloed van Erhardt's werk over de Homerische gedichten (1894) te wijten stelling, dat namelijk de Homerische poëzie eigenlijk »volkspoëzie" zou wezen. Deze in Cauer's betoog niet passende bewering zou, gelijk Spreker aantoont, tot een ongerijmde verbrokkeling der epen leiden.

Op verzoek van den voorzitter, die den Spreker namens de vergadering dank zegt voor zijne bijdrage, verklaart deze zich bereid die, met opheldernde noten voorzien, in de *Verslagen en Mededeelingen* te doen opnemen.

Bij de discussie betuigt de heer Naber zijn instemming met de voornaamste conclusies van den heer Polak, geeft den raad, nu de onderscheiding van oudere en jongere deelen in de Odyssee zooveel moeilijker blijkt dan in de Ilias, de studie der eerste te laten rusten; wenscht Spreker's gevoelen te vernemen over »*die Einheit der Odyssee*" van Kammer; vraagt, waarom Spreker, die zich evenmin als hij aan tegenstrijdigheden in de epische poëzie stoot, toch onoverkomelijk bezwaar heeft tegen twee daarvan en wijst op de groote waarde, die de nauwkeuriger bestudeering der theophanieën kan hebben. — De heer De la Saussaye brengt het boek van Comparetti ter sprake, waarin deze Italiaansche geleerde aantoont, dat de Kalewala der Finnen, die bij oppervlakkige beschouwing ware volkspoëzie schijnt te zijn, inderdaad van individueele dichters afkomstig is. — De heer Sijmons waarschuwt voor overdrijving bij het verwerpen van het begrip »volkspoëzie" ter verklaring van epen als die van Homerus. De tegenstrijdigheden behoeven daarin niet opgespoord te worden, maar springen van zelf in het oog, en juist daardoor onderscheiden zij zich van het kunstepos. — De heer Spruyt meent dat onder »volkspoëzie" niet moet verstaan worden poëzie, door het volk *gemaakt*, maar

poëzie door het volk in dank *aanvaard* en *bewaard*. Hij herinnert aan Herbart's ernstig streven om de Odyssee te doen strekken tot geestelijk voedsel voor jonge kinderen en meent dat deze rechters zich evenmin als aan de tegenstrijdigheden zullen stooten aan de herhalingen, bijv. van Penelope's weeklachten, die den Spreker aanstoot gaven.

De heer Polak ziet in zijn bestrijders antagonisten *κατ' ἀντίφρασιν* die hem de hand reikten. Kammer schijnt hem een aestheticus in den minder goeden zin. De twee door den heer Naber getolereerde tegenstrijdigheden zijn hem te bar, zooals hij nader uiteenzet. De waarde van de nauwkeurige onderscheiding der theophanieën zal hij allerminst betwisten. Wat de Kalewala betreft, zoo doet het hem genoegen te vernemen dat Comparetti's onderzoek leidde tot de slotsom, die bij Spreker a priori den grootsten graad van waarschijnlijkheid had, dat namelijk ook dit gedicht, gelijk alle andere, komt van individuen, niet van het zoogenaamde volk. Met den heer Sijmons is hij het geheel eens dat de inhoud van Ilias en Odyssee zeker in den door Sijmons aangegeven zin »volkspoëzie" en ook in den vorm daardoor veel te verklaren is. Herbart's opvatting over de bruikbaarheid der Odyssee als kinderlectuur was hem geheel nieuw; de groote kunst van den dichter wijst er op dat deze aan een geheel ander publiek dacht. Maar hij erkent dat herhalingen aan dit publiek misschien niet hinderlijk zullen geweest zijn.

Hierna sluit de voorzitter wegens het vergevorderd uur de discussie met een vernieuwde dankbetuiging aan den Spreker.

Na de rondvraag, waarbij de heer Blok namens de bewerkers de derde aflevering van het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe voor de boekerij aanbiedt, wordt de vergadering gesloten.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POEZIE.

Wederom heeft de commissie voor de Latijnsche prijsverzen het verlies van een harer leden te betreuren. Het is bekend dat onze Moltzer sedert ettelijke jaren zich ook deze taak had laten welgevallen. De beide overgebleven leden behouden, na zijn droevig verscheiden, de herinnering van zijne welwillende en belangstellende medewerking op een terrein, waar hij zich gemakkelijker bewoog dan men met het oog op zijne hoofdstudiën geneigd zou zijn te vermoeden. Wij moesten ons intusschen al spoedig bezighouden met de keuze van een opvolger en vonden tot onze voldoening den heer Karsten bereid zich met onze niet altijd even genoeglijke werkzaamheden te belasten, Zoo wordt het hierna volgende rapport mede uit zijnen naam uitgebracht.

Van de zeven gedichten, die ditmaal voor den wedstrijd zijn ingezonden, kunnen wij twee onmiddellijk ter zijde leggen: *Ante Tonstrinam* en *Votum*. Zij zijn berispelijk van taal en vorm en geheel onbeduidend van inhoud. Deze dichters zullen zich nog wat moeten oefenen.

Twee andere stukken stellen wij heel wat hooger. Het eerste, *Smilax et Crocus*, is vervaardigd naar aanleiding van eenen regel in de Metamorphosen, waarin Ovidius zegt dat hij deze gedaanteverwisseling met stilzwijgen zal voorbij-

gaan: *Et Crocon in parvos versum cum Smilace flores Praetereo.* Het denkbeeld is wel aardig om met deze fabel het werk des Romeinschen dichters aan te vullen. Ook erkennen wij gaarne dat naast de geestige vinding sommige gedeelten op lofwaardige wijze zijn uitgewerkt. Maar met onzen lof kunnen wij niet verder gaan. De wezenlijk hier en daar niet onaardige Ovidiaansche tint, die over het verhaal ligt uitgespreid, mag ons niet doen voorbijzien, dat er nog al wat zwakke regels doorloopen en metriek zoowel als Latiniteit herhaaldelijk vrij berispelijk zijn.

Gelijk wij hier aan Ovidius herinnerd worden, zoo heeft de volgende dichter, die ons zal beleeren *De Vitis morbis et medicamentis*, zijne voorbeelden gezocht in de Georgica van Virgilius. Wij zullen vernemen tegen welke gevaren de wijnboer op zijne hoede moet zijn. Er zijn ziekten van de vrucht. Ziekten van het blad. Ziekten van den stam. Overal dreigen de bacteriën, — hier kortweg insecten genoemd — waartegen alleen het vuur bestand is. En er valt op nog zooveel meer te letten, voordat de vrucht kan worden ingezameld; daar zijn de rupsen, de mieren, de vogels, de bijen en, ja waarlijk de vossen ook nog. Er is in dit carmen, het langste van degene, die dit jaar werden ingezonden, verscheidenheid genoeg. Maar toch — het moet ons van het hart — de dichter weet de belangstelling niet wakker te houden. Er is geen eenheid in het stuk en dat valt reeds bij ons overzicht in het oog, want rupsen en mieren en ander gedierte kunnen toch slechts oneigenlijk onder de ziekten van den wijnstok gerekend worden. Daarenboven: al brengen wij gaarne hulde aan de kunstvaardigheid van den maker en al zou het ons licht vallen, onderscheidene gelukkige passages u voor te leggen, toch zijn er te veel verzen, die of duister of onlatijnsch zijn, afgezien nog van enkele vergrijpen tegen de metriek. Het doet ons zelven leed, maar het is wezenlijk beter dit vers in de portefeuille te bewaren.

Er blijven thans drie gedichten over, die het middelmatige zeer verre te boven gaan. Het eerste is *Podothaumaturgia.* Gelijk het woord aanduidt, de dichter zal den

menschelijken voet bezingen. Het is eene zaak, gelijk hij geestig opmerkt, *Musae dicenda pedestri.* De bevalligheid van den voet kan men leeren kennen bij het dansen. Het nut van datzelfde lichaamsdeel komt eerst recht uit bij den pottebakker, bij den aardwerker, bij het persen der druiven, aan het weefgetouw. Daar is de organist, daar is de scharenslijper en zonder voeten kon de overwonnene niet op de vlucht gaan. Meer nog: in deze eeuw met hare duizelingwekkende vorderingen op ieder gebied, trapt jong en oud het rijwiel:

En novus Automedon nullis confisus habenis,
Alipes ipse vehens esseda, vectus, eques.

En in den winter, gij verwacht het reeds, dan, in het hooge Noorden, in de *terra Batava* bindt ieder de schaatsen aan. Wij ontvangen eene levendige beschrijving van de drukte op het ijs. Zoo zijn wij genaderd tot vs. 124 en tot zoover zijn wij eenstemmig in onze ingenomenheid met dit wezenlijk aardig gedachte stuk. Maar dan volgt eene beschrijving van 92 regels waarvan men bij de eerste lezing bijna niets begrijpt. Er is een wedstrijd op schaatsen tusschen jongens en meisjes. Er is het huisgezin van een armen dijkwerker, die een ongeluk heeft gekregen Wij hooren van Hansus en Gretela, van Ilda en Peter; maar die jeugdige persoontjes komen uit de lucht vallen. Gelukkig konden wij het raadsel oplossen. De auteur heeft zich bediend van het lieve boekje van den heer Andriessen: *de Zilveren Schaatsen.* Voor een twintigtal jaren was het verhaaltje in de handen van al onze knapen en meisjes. Eigenlijk is het naar het Engelsch gevolgd en wij vernemen, dat de Hollandsche bewerking van Andriessen vertaald is in het Fransch. Maar toch kunnen wij niet gelooven, dat de geschiedenis van Hans en Grietje Brinker algemeen bekend is aan de beminnaars der Latijnsche Muze. Bij de uitgave achten wij het dus noodzakelijk voor deze gansche episode een passender slot in de plaats te stellen.

Dit carmen is met groot gemak en bijzonder vloeiend

geschreven. In dat opzicht zijn de twee gedichten, die nog overig zijn, niet zoo gelukkig; maar de hier en daar te berispen stroefheid en duisterheid wordt weder goedgemaakt door andere opmerkenswaardige deugden.

Eerst nemen wij *Castanea* ter hand. De dichter verhaalt met niet vermoeiende uitvoerigheid, hoe in Italië — want daarheen wijst alles — de boeremenschen alles hebben te danken aan den kastanjeboom:

O miseros nimium, gelidis si montibus absint
Castaneae! veniunt illis namque arbore ab una
Omnia, gluma dapes frondes ramalia caudex,
Arbor et una famem miseris et frigora pellit.

Jammer dat bij de beschrijving van het roosteren der kastanjes en dgl., ons zooveel duister blijft. Zeker is dat voor een deel toe te schrijven aan onze zoo wij hopen vergeeflijke onbekendheid met de oude gebruiken op het oogstfeest, maar voor een ander en aanmerkelijk deel ligt de schuld bij den vervaardiger, die zich dikwerf wel niet onzuiver maar toch te gekunsteld heeft uitgedrukt. Het zoude jammer zijn het stukje terug te houden, maar voor de hoogste onderscheiding kan het toch niet in aanmerking komen

Eindelijk rest ons de *Cena in Caudiano Nervae.* Hier is boven alle andere ingezonden gedichten de *inventio* te prijzen. Men kent het *iter Brundisinum* van Horatius. Als de vrienden te Caudium zijn aangekomen, brengen zij den nacht door in de villa van Cocceius Nerva. Aan den maaltijd was geen gebrek geweest aan geestig onderhoud. *Prorsus iucunde coenam produximus illam*, schrijft Horatius zelf. Daar waren Maecenas, Cocceius Nerva, Fonteius Capito, Plotius, Varius, Virgilius, Horatius en nog anderen. Wat mag daar toen verhandeld zijn? Zoo de politiek ter sprake is gekomen, zullen de dichters zich wel hebben teruggetrokken. Maar als zij deelnemen aan de gedachtenwisseling, dan moet het over de toekomst der literatuur zijn. Dat heeft onze moderne dichter uitstekend begrepen.

In het jaar 37 waarin de samenkomst plaats greep, was Horatius reeds bekend door zijne Epoden en Satiren, Virgilius door de Bucolica. De beide dichters geven thans te kennen in welke richting zij in het vervolg zich wenschen te bewegen. Reeds zweven aan Horatius de oden voor den geest en Virgilius ziet in gedachten voor zich het plan der Georgica, wellicht reeds van de Aeneis. Wij moeten erkennen dat de dictie soms wat stroef is, maar overigens beschouwen wij dit gedicht als een der bevalligste die immer het eermetaal in den Hoefft-wedstrijd hebben verworven.

Onze conclusie blijkt uit het voorafgaande. Wij wenschen de *Cena in Caudiano Nervae* te bekronen en verzoeken den Secretaris ons met den naam van den dichter bekend te maken door het openen van het naambriefje met het motto: *Non ego nunc dulci amplexu divellerer usquam.* We wenschen loffelijk te vermelden *Castanea* met het naambriefje: *Ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei* en het eerste gedeelte van *Podothaumaturgia* met het motto: *In tenui labor, at tenuis non?* Deze beide composities zullen insgelijks op kosten van het legaat worden uitgegeven, wanneer de schrijvers, daartoe opgeroepen, vergunning geven de enveloppen te openen. De naambriefjes behoorende bij de vier overige gedichten zullen naar het oude voorschrift onmiddellijk verbrand worden.

S. A. NABER.
J. VAN LEEUWEN JR.
H. T. KARSTEN.

AMSTERDAM,
25 Februari 1896.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MDCCCXCVII INDICTI.

Hoc anno Amstelodamum missa fuerunt septem carmina, de quibus in conventu Ordinis Litterarii a. d. VI Id. Mart. ita pronuntiatum fuit:

Duo carmina sunt *Ante Tonstrinam* et *Votum* inscripta, quorum poetae tenue argumentum tenuiter tractarunt.

Multo melius placuerunt duo carmina inscripta *Smilax et crocus* et *De vitis morbis et medicamentis*, sed haud mediocres virtutes nimis saepe sermonis vitiis obscurantur.

Magna laude digni visi sunt duo poetae, qui cecinerunt *Podothaumaturgiam* et *Castaneam*, sed in hoc carmine contorta dictio interdum lectorem moratur, in illo autem quum elegantiam usque ad vs. 124 libenter agnoscamus, in versibus postremis XCII invenimus adumbrationem fabulae cuiusdam olim Belgico sermone ad delectationem puerorum et puellarum compositae; sed ipsa narratio obscura erit iis qui fontem non cognoverunt et nobis qui singula contulimus, haud satis elegans visa est.

Reliquos poetas superasse iudicamus eum qui nobis obtulit *Cenam in Caudiano Nervae.* Huic non haesitantes praemium decrevimus et aperta scidula nomen prodiit

JOHANNIS PASCOLI BONONIENSIS.

Podothaumaturgia debetur PETRO ROSATI *Bononiensi* eiusque prior pars itidem typis describetur. Qui miserat *Castaneam*, nomen suum nondum professus est

---

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante Kal. Ianuarias anni proximi mittant CORNELIO BELLAAR SPRUYT, Ordinis Litterarii Academiae ab actis, munita sententia, itidem inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in conventu ordinis mense Martio pronunciabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae comburentur.

Amstelodami. H. KERN.
Ips. Non. April. MDCCCXCVI. *Ordinis Praeses.*

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MAART 1896.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, BOOT, BEETS, MATTHES, DE VRIES, SIX, VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, QUACK, ASSER, PLEYTE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, DE GROOT, KARSTEN, VAN HELTEN, ROGGE en SPRUYT, secretaris.

De heeren Fruin en Tiele hebben bericht gezonden dat zij de vergadering niet kunnen bijwonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat ingekomen is een te laat ingezonden gedicht voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie, getiteld *Sorores* met het motto: *Sicelides Musae*, en voor de boekerij: van de Redactie Tome VI, I van de *Revue Bourguignonne de l'Enseignement supérieur*; van Mejufvr. C. E. Groneman namens haar broeder, Dr. J. Groneman te Ban-

joemaas een gedrukt naschrift op diens werk »De Garĕbĕgs van Ngajogyåkartå benevens eenige geschreven *errata*, met het verzoek naschrift en *errata* te deponeeren bij het bedoeld werk; van een onbekende »Limburg", Jaarboek 1895, 3de Aflevering.

Namens de Commissie voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie brengt de heer Naber het jaarlijksch verslag uit. Hij herinnert aan het verlies, dat de Commissie leed door het overlijden van den heer Moltzer en deelt mede dat de heer Karsten, in diens plaats gekozen, die benoeming aanvaard heeft.

Van de zeven gedichten, die de Commissie dit jaar te beoordeelen had, kunnen er vier noch voor bekroning noch voor loffelijke vermelding in aanmerking komen. De drie andere verheffen zich ver boven het middelmatige. De Commissie stelt voor het gedicht *Cena in Caudiano Nervae* te bekronen en een eervolle vermelding toe te kennen aan *Castanea* en aan het eerste gedeelte van *Podothaumaturgia*. Ook deze twee gedichten zullen op kosten van het legaat Hoeufft gedrukt worden, indien de auteurs verlof geven hunne naambriefjes te openen

Bij de opening van het naambriefje van *Cena in Caudiano Nervae* blijkt de schrijver te zijn de heer Johannes Pascoli te Bologna.

De heer Boot spreekt, naar aanleiding van het verslag door den heer Barnabei in de *Accademia dei Lincei* uitgebracht over de opgravingen in het meer van Nemi. Hij deelt mede wat in 1446 door L. B. Alberti, in 1535 door Fr. de Marchi gedaan is om het schip van Tiberius, dat men vermoedde dat daar gezonken was, te onderzoeken, en wat nu in October 1895, op last van Prins F. Orsini, is verricht. Dat onderzoek heeft heerlijke resultaten opgeleverd en zal voortgezet worden.

De Voorzitter betuigt namens de Vergadering den Spre-

ker zijn dank voor zijne bijdrage, en verzoekt hem die in de *Verslagen en Mededeelingen* te doen opnemen. De heer Boot is daartoe bereid, mits hem gelegenheid gegeven worde enkele teekeningen in den tekst te voegen. Naar aanleiding van het gesprokene worden inlichtingen gevraagd door de heeren Karsten en Speijer, wier vragen de Spreker beantwoordt.

Na de rondvraag, bij welke de heer van Boneval Faure voor de boekerij een exemplaar aanbiedt zijner »Adviezen over burgerlijke rechtsvordering, voorgedragen in de vergadering van de Eerste Kamer der Staten-Generaal van 16, 17 en 18 Januari 1896, met voorrede en aanteekeningen", wordt de vergadering gesloten. Zij zal door eene buitengewone gevolgd worden.

DE OPGRAVINGEN IN HET MEER VAN NEMI.

DOOR

J. C. G. BOOT.

De bodem van Italie bevat een onuitputtelijken rijkdom van oudheden. Al rekent men Pompeii niet mede, gaat er schier geen dag, stellig geen week voorbij, waarin niet vazen, mozaieken, opschriften, beelden en andere overblijfselen der oude bewoners gevonden worden. In de Berichten der opgravingen, die sedert Januari 1876 door de letterkundige afdeeling der Accademia dei Lincei maandelijks worden uitgegeven, worden alle vondsten nauwkeurig beschreven. Weinige hebben zoozeer de aandacht getrokken, als hetgeen in October van 1895 uit het meer van Nemi is opgehaald. Daarover is uitvoerig geschreven in de Notizie degli scavi van October blz. 361—396 door Felix Barnabei, den oppertoeziener van de opgravingen in de stad en provincie Rome, beknopter door G. Tomassetti in de Nuova Antologia van 1 December l.l. Misschien zal het U, Mijne heeren, niet ongevallig wezen, als ik die gidsen, vooral den eerstgenoemden, volgend het waag eenige oogenblikken uwe aandacht op die belangrijke ontdekking te vestigen.

Vooraf een woord over het meer. Het is, evenals het naburige veel grootere Lago Albano, de ingezakte krater van een uitgebranden vulkaan, gelegen niet ver van La Riccia, het oude Aricia, welke stad volgens Strabo [1]) op een afstand van 160 stadien van Rome ligt, of volgens eene juistere opmeting 16 Romeinsche mijlen van die stad.

Het ontleent zijn naam aan het latijnsche *nemus*, zooals bij voorkeur het heilig woud van Diana in den omtrek

[1]) Strabo V. 3, 12 p. 239 Cas.

genoemd werd, b.v. door Cicero in een brief aan Atticus [1]). Want de *nemorum cultrix*, *Latonia virgo* [2]) had op een terras boven de Noordzijde van het meer, nu *il Giardino* geheten, een tempel, die zich in het meer afspiegelde, dat daaraan den naam van *Speculum Dianae* ontleende en door Vergilius *Triviae lacus* wordt genoemd [3]).

Ter plaatse waar die Diana-tempel gestaan heeft, zijn in 1885 en opnieuw in het vorig jaar opgravingen gedaan, die veel merkwaardigs opgeleverd hebben, onder anderen acht groote marmeren vazen, een kolossaal hoofd van Diana, ex voto's en vergulde bronzen tegels [4]).

Aan het meer, dat 100 meter diep is en $1^3/_4$ vierk. mijl in omtrek heeft, zijn drie volkssagen verbonden, van welke de minst dichterlijke gewaagt van een schip, dat Keizer Tiberius daar zou hebben laten maken, om daarin aan zijne wellustige neigingen bot te vieren. Toen in later tijd door visschers verteld werd, dat aan eenig punt van het meer hunne netten somtijds vastraakten aan stukken hout, die zij daarmede ophaalden, besloot de kardinaal Prospero Colonna, eigenaar van twee kasteelen in den omtrek, omstreeks het jaar 1446 om de zaak door den beroemden Venetiaanschen waterbouwkundige Leon Battista Alberti te laten onderzoeken. Hoe dit geschied is en welke resultaten het opleverde is ons medegedeeld door Flavius Blondus in zijne *Italia illustrata*. Terwijl Alberti het schip of de schepen — want men dacht dat er twee waren — volgens eene toen heerschende traditie, aan Trajanus toekende werd op looden pijpen, die uit het meer gehaald werden, zooals men meende (*come pensiamo*) [5]) het opschrift *Tib. Caesar Aug.* gelezen, hetwelk aanleiding gaf tot bevestiging van het vermoeden dat Keizer Tiberius

---

[1]) XV. 4, 5 (in mijne uitgaaf XV. 4, 6): *L. Caesar ut veniam ad se rogat in Nemus.*

[2]) Aeneid. XI. 557.

[3]) Ibid VII. 516 en de aant. van Servius: *Est nemus haud longe ab Aricia, in quo lacus est, qui Speculum Dianae dicitur.*

[4]) Zie de Notizie degli scavi van 1885 op de plaatsen in den bladwijzer der NEMI vermeld, en die van Nov. 1895 blz. 424—436.

[5]) L. B. Alberti, De re aedificatoria L. V c. 12.

het schip had laten bouwen. Een fragment van een vaartuig, dat toen door Genueesche matrozen, die als visschen zwommen, was opgehaald, lokte vele bezoekers uit Rome naar het meer, onder wie Aenea Silvio Piccolomini was, die in zijne Gedenkschriften daarvan gewag maakt [1]).

Op 15 Juli 1535 is de architect Francesco de Marchi zelf in het meer afgedaald, met behulp van een duikerstoestel door meester Willem van Lotharingen vervaardigd, om het schip te onderzoeken. Hij bleef eerst een half uur, daarna een vol uur onder water, en nam alles nauwkeurig op. Zijn uitvoerig naief verhaal is uit het tweede boek zijner Architettura militare door Barnabei overgenomen [2]) en werd in het latijn vertaald maar zeer opgesmukt door Brotier achter zijne vertaling van Tacitus [3]) geplaatst.

Het zou de moeite niet loonen om stil te staan bij het verhaal van De Marchi, en nog minder bij dat van Fusconi, die in 1827 van 10 tot 28 September met een door hem uitgevonden hydraulisch werktuig op de plaats waar hij meende dat het vaartuig lag, het trachtte te lichten, waarin hij evenwel niet slaagde. Hij verhaalt, dat negen voorwerpen aldaar door zijne werklieden gevonden naar het Vatikaansch Museum zijn overgebracht en noemt nog verscheidene andere dingen, aldaar opgevischt, maar het is later gebleken, dat hij niet bij het visschershuisje (*la casetta dei pescatori*) aan de noordwestelijke punt van het meer, waar men nu stellig weet dat het schip ligt, maar ongeveer een kilometer meer ten zuiden, boven de tegenwoordige begraafplaats van Genzano zijne onderzoekingen gedaan en de door hem genoemde voorwerpen gevonden heeft.

Na lang zoeken zijn onlangs in een der magazijnen van het Vatikaansch Museum twee balken van lorkenhout (larix) met ijzeren spijkers aaneengeklonken teruggevonden die overeenkomen met de door Fusconi onder nommer 9 vermelde,

---

[1]) Pii II Commentar. L. II. p. 565 ed. Rom.

[2]) Not. d. Scavi. Ott. p. 382—385.

[3]) Tom. V der Parijsche uitg. van 1776.

en een andere balk volgens zijne opgave door de Jesuiten aangekocht berust in het Collegio Romano, waar ik dien in 1837 gezien heb. Waarschijnlijk hebben deze gediend tot dwarsbalken voor een steiger van eene villa, misschien wel bij die van Julius Caesar, die genoemd wordt in een brief van Cicero aan Atticus VI. 1, 25 en in Suetonius' leven van Caesar, c. 46.

Na het onderzoek van De Marchi zijn er 360 jaren voorbijgegaan, voordat pogingen in het werk gesteld zijn om over het wonderschip meer licht te verkrijgen. Eerst in 1895 heeft Prins Filippo Orsini, de eigenaar van het meer, na bekomen vergunning van het Italiaansche gouvernement, aan Eliseo Borghi opgedragen om honderd meters ten zuiden van de casetta dei pescatori door een bekwamen duiker Pietro Pardo nieuwe onderzoekingen te doen.

Op den derden October is daarmede een aanvang gemaakt en van 14 tot 22 October is het werk dagelijks onder toezicht van Barnabei voortgezet, en met buitengewonen uitslag bekroond. Ik zal de voornaamste der gevonden voorwerpen noemen, die voorloopig in een koornschuur van de Orsini's te Genzano geborgen zijn, maar weldra een meer voegzame bergplaats zullen verkrijgen.

Vooreerst een bronzen cilinder, hoog 30, in omtrek 45 centimeters, aan de voorzijde versierd met een leeuwenkop, die een zwaren ring in den bek houdt

Uit resten van verrot hout, die daarin gevonden zijn, blijkt dat dit voorwerp op een paal gestaan heeft aan den wal, en diende om er een kabel aan te meren. Voorts twee groote bronzen wolfs- en twee soortgelijke leeuwenkoppen, met ringen in den bek, vastgeklonken aan bussen van hetzelfde metaal, waarin rechthoekige balken bevestigd werden, die aan stuur- en bakboord buiten het schip uitstaken en waaraan de kabels bevestigd waren, die het schip aan den wal vastsnoerden.

Bijzonder fraai is een bronzen Medusahoofd, dat insgelijks gediend heeft tot voorstuk van een rechthoekigen balk. De bus daaraan bevestigd is 258 millimeters hoog, 288 breed, 235 lang.

Niet minder goed bewaard gebleven is een gegoten bronzen tralievenster, bij de ouden *transenna* genaamd [1]), dat wel zal gediend hebben om uit het dek licht naar onderen te geven.

[1]) Cicero de Orat. I. 162 en Nonius in voce p. 180 Merc.

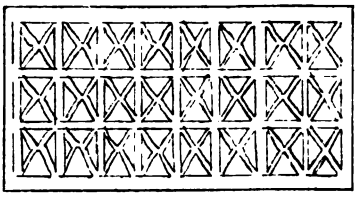

Veelkleurige glaspasten en stukjes porfier en serpentijnsteen zijn stellige bewijzen, dat er een of meer mozaiekvloeren aan boord zijn geweest.

Goed geconserveerd hout, dat met koperen nagels en eikenhouten wiggen aaneengeklonken is, laat geen twijfel over, dat dit alles behoort heeft tot een vaartuig en bevestigt het vermoeden van Alberti en de opgaven van De Marchi.

Ten overvloede wordt dit nog bevestigd door de getuigenis van Pardo. Deze verklaarde dat de voorsteven een afgeronden, de achtersteven een scherphoekigen vorm heeft, en begrootte de lengte op ruim 60, de grootste breedte op ruim 15 meter. Hij ontdekte dat het met den voorsteven naar het meer heeft gelegen en met den achtersteven in de diepte is gezonken, en wel zoo dat het onderste gedeelte in een zandlaag ligt en daardoor het best bewaard is, het middendeel in eene laag modder en daardoor veel geleden heeft, terwijl van het bovenste gedeelte, dat in het water staat, het hout bijna geheel verteerd is en alleen het metaal en de mozaiekfragmenten bewaard zijn.

Door een nader onderzoek is men in staat gesteld de opgave van den duiker aangaande de maat van het schip te verbeteren en men weet nu dat het 68 meter lang en in het midden 20 meter breed is geweest.

Evenals vroeger zijn ook nu weder looden pijpen gevonden, die in elkander geschoven kunnen worden en gediend hebben om water van den oever voor een bad aan boord te brengen. Op twee van deze pijpen zijn met een stempel deze letters ingedrukt:

C· CAESARIS. AVG GERMANICI

en deze inschriften geven ons het recht om niet Tiberius, noch Traianus, maar den waanzinnigen zoon van Germanicus

Caius Caesar, meer bekend onder zijn bijnaam Caligula, die van 37 tot 41 n. C. geregeerd heeft, voor dengene te houden, die dit prachtig schip heeft laten bouwen, om daarmede het meer van Nemi rond te varen. Misschien was het op een kleinere schaal de wederga van de kostbare Liburniers, met welke hij langs de kusten van Campanien placht te varen, die door Suetonius in zijn leven c. 37 aldus worden beschreven: *Fabricavit et deceres Liburnicas gemmatis puppibus, versicoloribus velis, magna thermarum et porticuum et tricliniorum laxitate magnaque etiam vitium et pomiferarum arborum varietate, quibus discumbens de die inter choros ac symphonias litora Campaniae peragraret.*

In elk geval bewijzen de meesterlijke bronzen dierenkoppen en het schoone Medusahoofd, dat er in den tijd van Caligula in Italie kunstenaars geleefd hebben, die in het boetseren en drijven meesters waren, en het zou mij niet bevreemden, als zij vervaardigd waren door een der metaalgieters, die Plinius uit den eersten keizertijd noemt [1]).

Men denkt er over om in dezen zomer het geheele schip te lichten, hetgeen Pardo uitvoerlijk acht, en waarvan hij de kosten op ruim 30.000 liren begroot. Al moet die som met eenige duizenden verhoogd worden, twijfel ik niet dat zij te Rome wel zal te vinden zijn, zonder hulp van Engelschen, die bereid zijn geld te geven, maar dan ook zouden trachten een deel van den buit naar het Britsch Museum te sleepen.

Gelukt de onderneming, dan zal men nog beter, dan nu al door den Romeinschen architect R. Arcaini is gedaan [2]), eene reconstructie van het schip in plaat kunnen brengen.

Volgens aanwijzing van den pachter van het meer ligt er ruim 400 meters meer zuidelijk en 150 meter van den oever nog een vaartuig. Op dat punt dicht bij den zoogenaamden Germanicussteen (*sasso di Germanico*) zijn van 18 November tot 13 December door Pardo, en van 9 tot 20 December ook door een duiker der marine onder toezicht

[1]) Nat. hist. XXXVI, § 38.

[2]) Mij bekend uit eene afbeelding in de Illustrirte Zeitung van 14 December l.l.

van den marine-ingenieur V. Malfatti, bijna dagelijks onderzoekingen gedaan. Daaruit is gebleken dat dit schip grooter is dan het eerste en dat de romp beter is bewaard gebleven; maar het schijnt niet zoo prachtig versierd te zijn geweest. De gelijksoortige constructie van beide schepen wettigt het vermoeden van gelijken ouderdom.

Beide zijn overdekt met zeildoek, waarop dunne looden platen zijn vastgespijkerd; ook op het tweede zijn sporen van mozaiek en bronzen tegels gevonden. Voorwerpen van kunst zijn tot nu toe niet opgehaald, wellicht ten gevolge der groote diepte, waarin dit schip gezonken is. Het eenige voorwerp, dat opmerking verdient, is een rechthoekige bronzen casset, die aan een balk is bevestigd geweest, en op welks bovenkant een hand met den voorarm is vastgehecht [1]).

---

[1]) Zie het uitvoerig bericht in de Notizie degli scavi van December p. 461—468 met het verslag van den ingenieur p. 471—474.

De drie zincographische afbeeldingen hierboven in den tekst gedrukt zijn op mijn verzoek geteekend door den heer A. Barnouw, student in de nederlandsche letterkunde aan de Universiteit te Leiden, aan wien ik daarvoor dank betuig.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den APRIL 1896.

Tegenwoordig de Heeren: KERN, Voorzitter, BOOT, MATTHES, SIX, VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, COSIJN, QUACK, ASSER, PLEYTE, POLS, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, SIJMONS, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SCHLEGEL, VAN RIEMSDIJK, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN DEN BERG, DE GROOT, KARSTEN, ROGGE en SPRUYT, Secretaris.

De heer S. Muller Fzn. heeft bericht gezonden dat hij de vergadering niet kan bijwonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een bericht van den heer Pietro Rosati te Bologna, inhoudende dat hij de schrijver is van *Podothaumaturgia*; en voor de boekerij: van het rustend lid C. M. Francken een exemplaar zijner uitgaaf der *Pharsalia* van Lucanus, Deel I; van de redactie te Dijon een exemplaar der *Revue Bourguignonne* V, 4; van Dr. H. C. Muller een exemplaar zijner *Beiträge zur Lehre der Wortzusammensetzung im Griechischen.*

De heer Pleyte doet eene mededeeling over de oude brug te Zuilichem, gevonden op de uiterwaarden bij den steenoven van den heer Pool.

Naar aanleiding van courantenartikelen, o. a. in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, heeft hij een onderzoek ingesteld en vertoont een plattegrond, teekeningen en lichtbeelden. Hij verklaart de overblijfselen voor die van eene brug, heeft die vergeleken met de bekende romeinsche bruggen en is tot het resultaat gekomen dat het bouwwerk geheel en al overeenkomt met de constructie van een brug, die Caesar bij Neuwied over den Rhijn heeft doen slaan. Hij tracht aan te toonen dat deze brug de uit de vaderlandsche geschiedenis bekende brug zou kunnen zijn, waarop Civilis en Cerealis hun tweegesprek zouden hebben gehouden. De rivier Nabalia, waarover volgens Tacitus die brug geslagen was, zou dan de Waal zijn, in dien tijd Vahalis geheetten.

Namens de vergadering betuigt de Voorzitter den spreker zijn dank voor deze mededeeling en vraagt of zij bestemd is voor de *Verslagen en Mededeelingen*. De spreker is bereid haar daarin te doen opnemen, als er een teekening bij gevoegd kan worden, waartegen bij den Voorzitter geen bezwaar bestaat.

Vervolgens geeft de heer Verdam een vervolg op zijne in November 1895 gehouden voordracht. Hij bespreekt een tot heden weinig gebruikten bijbel van 1360, in twee lijvige foliodeelen op perkament geschreven, en versierd met tal van penteekeningen en uitstekend bewaarde miniaturen, welke bijbel berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Hij betoogt het groote belang eener doorloopende vergelijking van den tekst van dezen bijbel voor de critiek der jongere redacties, met name die van den Delftschen bijbel van 1477, waarbij nog een andere tekst, eveneens van 1360 en in twee deelen, doch zonder uiterlijke versierselen, en waarvan alleen het tweede deel in de Kon. Bibl. aanwezig is, goede diensten kan doen.

Vervolgens toont hij het groote nut aan, dat men uit dezen belangrijken tekst, die waarschijnlijk door een Oostvlaming geschreven is, kan trekken voor de middelnederlandsche lexicographie.

Als voorbeelden geeft hij op de woorden *bedwesemen*, d. i. *verbijsteren*, *begoochelen*; *bordelen*, den tot heden uit mnl. schrijvers niet opgeteekenden grondvorm van *borrelen*; *esteric*, een nog onbekend woord voor *stoppels*; *botteren*, het nog nergens aangetroffen frequentatief van *botten*, in de beteekenis *storten*, *duwen*, *botsen*; *lavel*, den naast *level* nog niet gevonden vorm voor *kruik*, *flesch*; *scrinkelen*, een nog weinig opgemerkt werkwoord voor *beentje lichten*, *een loer draaien*; en *singelen* (*sengelen*), een zeer zeldzaam woord voor *schroeien*, *zengen*, dat behalve uit dezen bijbel slechts uit het handschrift der Pelgrimage is opgeteekend. Eindelijk bespreekt hij naar aanleiding van het mnl. werkwoord *nieden* (ook *nilen* geschreven), d. i. *klinken* (van spijkers gezegd), de verschillende germaansche benamingen voor nijdnagel en verklaart het verband met *nijd* als gevolg eener volksetymologie, doch den eigenlijken oorsprong gelegen in het bovengenoemde werkwoord *nieden* (*niden*).

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en verzoekt hem die in de *Verslagen en Mededeelingen* te doen opnemen. De heer Verdam heeft haar echter reeds een andere bestemming gegeven, maar zal een uitvoerig verslag aan den Secretaris zenden ter opneming in het Proces-Verbaal.

Naar aanleiding van het gesprokene worden den Spreker vragen gedaan door de heeren Cosijn, Van de Sande Bakhuyzen, Schlegel, van Leeuwen en Kern en deze vragen door den Spreker beantwoord.

Bij de rondvraag worden voor de boekerij aangeboden: door den heer Schlegel namens Prof. Cordier een verhandeling over »*la question du Fou-Sang*", opgenomen in het *Journal de la Société des Américanistes de Paris*, 1896; door den heer Blok namens den schrijver »De Vereeniging ter

bevordering der oude Nederlandsche letterkunde (1843—1850) door J. Tideman, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Docts, Oud-Secretaris der Vereeniging", 1895; door den heer Boot een overdruk van een artikel uit de Mnemosyne, getiteld *Adnotationes criticae ad Taciti Annales et Historias*", scripsit J. C. G. Boot.

Daarna wordt de Vergadering, die door eene buitengewone zal gevolgd worden, gesloten.

IETS OVER DE OUDE BRUG TE ZUILICHEM,

DOOR

W. PLEYTE.

In de Nieuwe Rott. Courant van 17 Oct. 1895 werd eene ontdekking vermeld op het terrein van den steenoven van den heer J. A. Pool te Zalt-Bommel, gelegen op de Zuilichemsche Uiterwaard, tegenover Herwijnen. Later kwam dit bericht:

»Bij het uitgraven van klei voor de steenfabricage werden ontdekt, 4.50 M. onder de oppervlakte, een tweetal rijen paaljukken, die zich over 180 M. afstand, onderling 3.30 M. van elkaar verwijderd, uitstrekken, en het vermoeden wettigen dat voor eenige eeuwen een brug eene verbinding met de overzijde heeft gevormd.

»Zooals wij reeds boven meldden, zijn de paaljukken op onderlingen afstand van 3.30 M.; deze bestaan uit 4 ondersteuningspunten, elk door twee naast elkaar geslagen palen gevormd, op 1.10 à 1.30 M. afstand.

Van hoofd of kesp is niets te ontdekken; wellicht zijn deze, daar vroeger ook al hout gevonden is, in stukken en brokken opgeruimd. De palen zijn als 't ware afgebrokkeld, terwijl de slechte qualiteit van het hout het vergaan in de hand gewerkt heeft.

De palen zijn van 20 à 25 cM. middellijn, 1 M. op den kop" (lees: van den kop af gerekend).

»Neemt men in aanmerking, dat boven de palen een kleilaag bestond van 4.50 M., terwijl nog steeds geruchten loopen, dat in vroeger tijden veel oudheden op de Zuili-

chemsche Uiterwaard gevonden zijn, dan wint het vermoeden veld, dat men hier te doen heeft met een bouwstuk uit het begin onzer jaartelling en dat de aandacht van oudheidkundigen wel verdient. Ook de steenoven mag wel onder de oudste gerekend worden De beroemde Christiaan Huygens, heer van Zuilichem, was reeds voor eenige eeuwen eigenaar".

Ik schreef onmiddellijk aan den burgemeester van Zuilichem om nadere inlichting. Reeds ontving ik den 21sten October een antwoord van den heer S. F. Monhemius dat eenige nieuwe bijzonderheden met een uittreksel uit een courantenbericht inhield van den heer D. P. Regt te Hurwenen.

»Naar aanleiding van het bericht voorkomende in uw blad van 13 October betreffende fundeeringen, blootgelegd op de waarden, toebehoorende aan den WelEdelgeboren heer Pool, deel ik u het volgende mede:

Waarschijnlijk heeft daar gestaan de tolburg (geen tolbrug) gesticht door het geslacht Colonna of Zuylen. Deze burg stond eerst buitensdijks maar is door verlegging van den Waaldijk daarmede eenigszins in verband gekomen.

Aan dezen tol moesten de afvarende en opvarende schepen eene schatting betalen. Deze schatting werd in de dertiende eeuw geheven door Jan van Herwen (lees Jan van Herwijnen), zoodat niet onwaarschijnlijk aan de overzijde van de Waal een dergelijk gebouw gevonden werd als te Zuilichem. De tol, te Zuilichem geheven, heeft ook toebehoord aan Gerard van Loo, heer van Herlaer, 1309; aan Reynald, graaf van Gelre, aan Pelgrim heer van Voorne, aan het geslacht van Herlaer 1455, aan het geslacht van Piek van Half-Asperen, aan Steffen van Rossum enz.

De tolburg is waarschijnlijk gesticht door de Romeinen, zoodat de paalfundeeringen bijna 2000 jaren oud zullen zijn.

Tevens diene, om misvatting te voorkomen, dat de door u genoemde Christiaan Huygens niet was de groote wiskunstenaar, die in 1695 ongehuwd stierf, want diens oudste (eerste) broeder Constantijn, was Heer van Zuilichem, maar hun grootvader, ook Heer, was de door u genoemde Christiaan

Huygens, zoon van Kornelis Huygens en Geertje Bak, eene Brabantsche familie".

De conservator aan het Rijks-Museum van Oudheden Dr. R. Jesse ging de zaak persoonlijk onderzoeken, hij werd beleefd door den heer Pool ontvangen.

Laatstgenoemde heer maakte eene grondteekening, deed later op mijn verzoek 2 palen uit den grond halen, en zond die aan het Rijksmuseum ten geschenke.

Vervolgens liet ik door den photograaf van het Rijksmuseum D. Weyers de noodige photographieën vervaardigen.

Uit bovenstaande berichten kan men opmaken dat men eerst meende de fundeering van een gebouw gevonden te hebben, en later op de gedachte is gekomen, dat men met eene overbrugging van de Waal had te doen.

Het paalwerk, dat men gevonden had, ligt op de Uiterwaard van de Bommelerwaard, ten zuiden van de Waal en bestaat uit 4 rijen palen, twee aan twee tegenoverelkaar staande en naar elkander toehellend onder een hoek van 60° en 70°. Een gezicht op deze palenrijen doet denken aan de overblijfselen van eene menigte reusachtige schragen waaraan de bovenleggers ontbreken. Thans zijn er nog 20 over, die allen ongeveer drie à vier meter van elkander staan.

De afstand tusschen de buitenste palen is 5 à 6 meter. Gaat men den plattegrond na, dan ontdekt men een gedeelte van 4 bokken of schragen, die uit 8 palen bestaan. De samenstelling van het bouwwerk verandert daardoor weinig, omdat het bovenvlak, dat door deze schragen gedragen werd, uit een liggend paalwerk was samengesteld.

Hoe breed het bovenvlak geweest is, weten wij niet, ik gis van iets meer dan 3 meter. De palen zijn nu nog 3.40 M. lang en zijn afgerot tot op de hoogte van de thans uitgediepte of afgegraven Uiterwaard; veel hooger zal de brug dus wel niet geweest zijn, daar de rivieren in ouden tijd verder vervloeiden dan thans, en de waarden hooger zijn geworden door overstroomingen.

Men neemt aan, en terecht, dat de Romeinen de eerste dijkenaanleggers waren in ons land. Ik spreek van ouden

tijd en van Romeinen omdat het bouwwerk met geen enkel middeleeuwsch werk overeenkomt.

De middeleeuwsche bruggen werden gebouwd naar het model der Romeinsche en sommige Romeinsche bestaan nog, zooals de brug over de Moezel bij Coblenz of in overblijfselen zooals van de bruggen bij Mainz en Keulen [1]). Zie Plaat I.

Deze bruggen kennen wij in haar samenstel door de ontdekkingen op beide plaatsen. Zij waren geslagen over steenen pijlers, die op een paalwerk rustten, de palen waren aan 4 kanten toegespitst, en de punten waren met ijzer beslagen; de palen waren circa 26 cM. dik. Op medailles, ter herinnering aan merkwaardige gebeurtenissen, vinden wij de bruggen van Mainz en over den Donau. Ook schipbruggen worden beschreven, een ziet men er op de kolom van Trajanus afgebeeld [2]).

Men kan zeggen dat de Romeinen de voornaamste bruggenbouwers zijn geweest, maar het bij Zuilichem gevonden bouwwerk komt in geen enkel opzicht overeen met de hierboven genoemde.

Doch in het vierde boek, hoofdstuk XVII, over den Gallischen oorlog, wordt eene brug door Caesar beschreven.

De beschrijving dezer brug van Ceasar moge niet duidelijk zijn, het verdient opmerking dat de teekening door Tho. Bentley [3]) ontworpen, 1742, zie Pl. II (*a*) geheel en al overeenkomt met hetgeen door den heer Pool gevonden werd. Ik noem opzettelijk de teekening van Bentley daar die beter weergeeft wat nu is gevonden, dan die van Napoleon III [4]) vermoedelijk naar Bentley ontworpen, zie Pl. II (*b*) en die van Cohausen [5]) zie Pl. II (*c*) die ook door Bentley geïnspireerd schijnt te zijn.

---

[1]) Jahrbücher des Vereins. Bonn 1870. XCVIII, Pl. X.

[2]) Die Rheinübergänge der Römer bei Mainz, von Prof. Dr. J. Becker.

[3]) Caii Julii Caesaris de Bello Gallico et Civili .... Commentarii .... Tho. Bentleius .... Londini MDCCXLII, Lib: IV. Cap: XVII, pag. 83.

[4]) Histoire de Jules César, Atlas. Pl. XV.

[5]) Jahrbücher, Bonn LXXXII, Taf. II, pag. 30.

Cohausen toch vond bij Neuwied de ingestorte Romeinsche brug, reeds op Caesar's bevel na den krijg afgebroken, en maakte zijne constructie naar aanleiding van het opgebaggerde. Al de bovengenoemde schrijvers hebben dus naar Caesar's tekst eene brug samengesteld zooals zij zou kunnen zijn. Nu is het samentreffen van die beschrijving en de vondst van Zuilichem zoo, dat ik zonder aarzelen durf beweren, dat de brug van Zuilichem eene Romeinsche brug is, als de door Caesar beschrevene; hier komt bij dat bij Zuilichem op een bouwland genaamd »den berg" een menigte potten, Romeinsch vaatwerk, gevonden is [1]) en dat de uitdrukkingen van den tekst bij Caesar in de deelen van het gevondene bouwwerk eene juiste verklaring vinden. Zie Pl. III, IV, V.

»Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Hæc quum machinationibus immissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicæ modo directa ad perpendiculum, sed prona ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent (B); iis item contraria II ad eumdem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat (C): hæc utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Hæc directa materie injecta contexebantur, et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius (D) sublicæ et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quæ pro pariete subjectæ et cum omni opere conjunctæ, vim fluminis exciperent (E); et aliæ item supra pontem mediocri spatio: ut si arborum trunci sive naves, dejiciendi operis, essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.".

[1]) Geldersche Volksalmanak van 1870, pag. 66—74.

KEULEN.

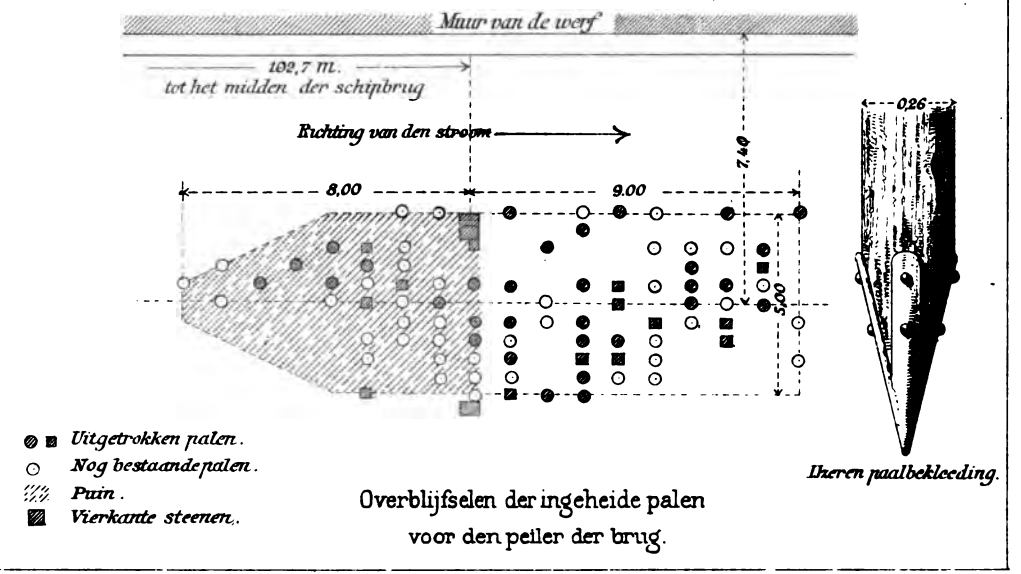

Overblijfselen der ingeheide palen voor den peiler der brug.

J. BIJTEL LITH. DRUK VAN P. J. MULDER, LEIDEN.

Oude brug te Zuilichem.

Schaal 1:300.

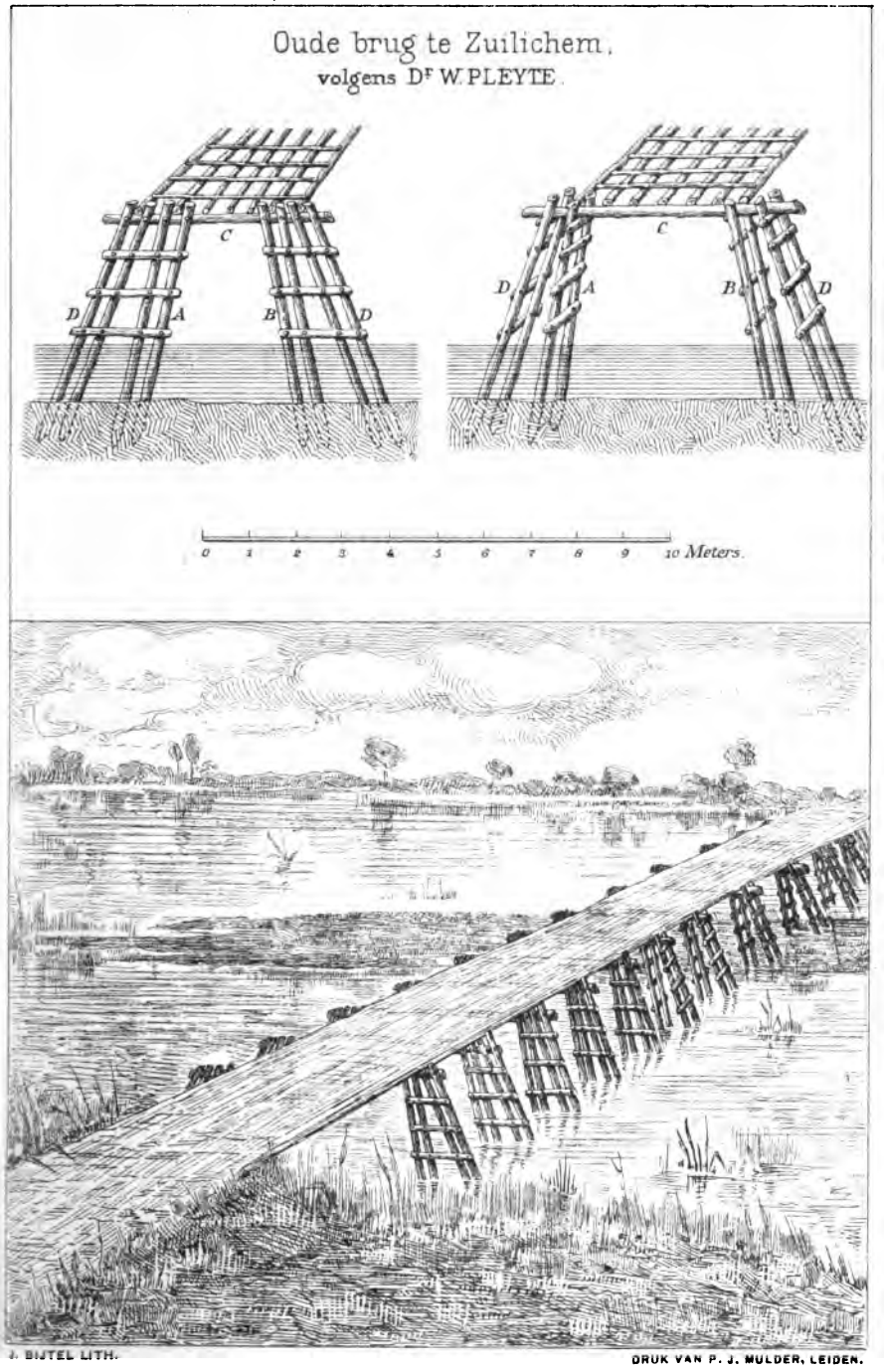

J. BIJTEL LITH. DRUK VAN P. J. MULDER, LEIDEN.

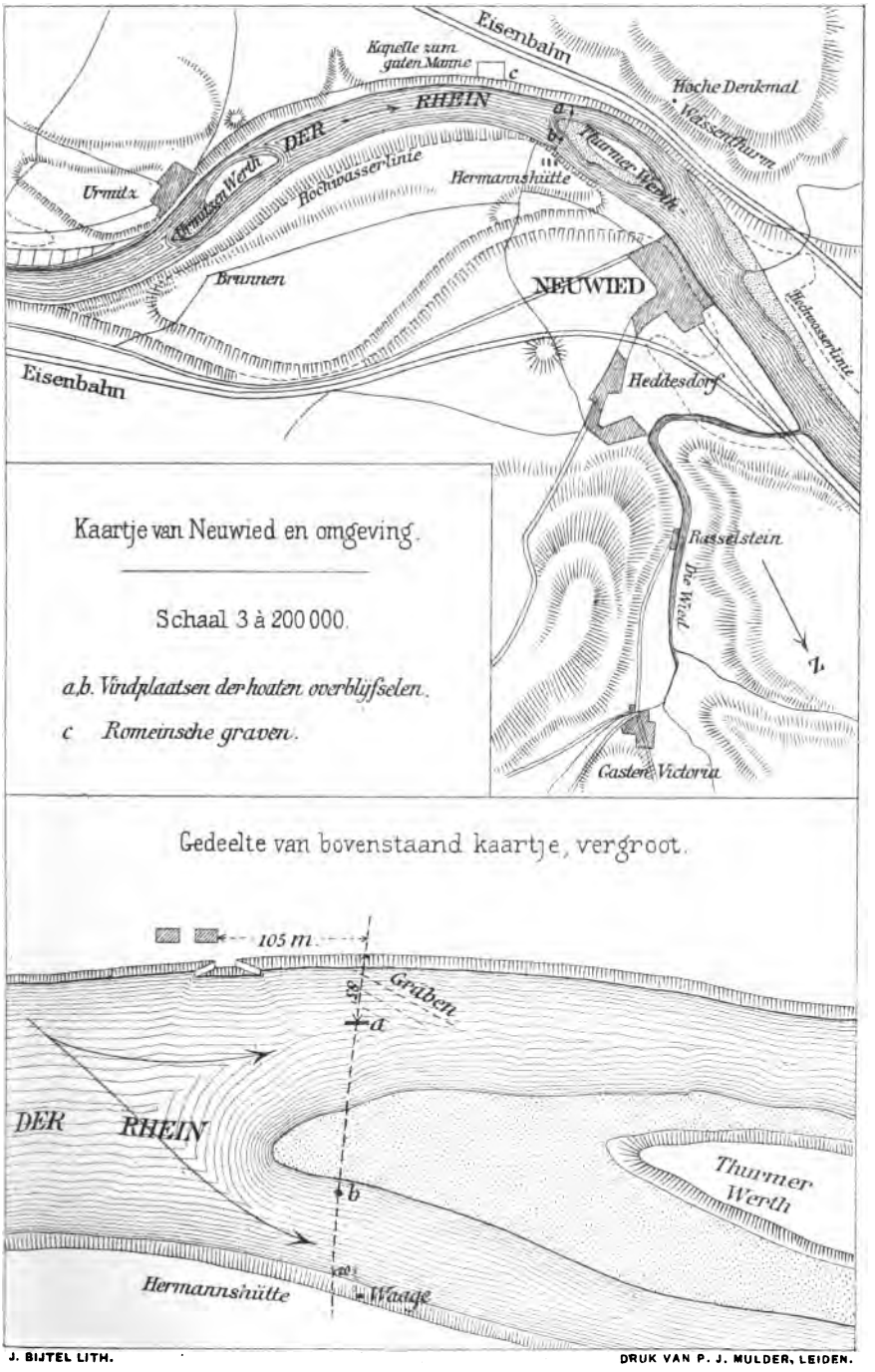

J. BIJTEL LITH. DRUK VAN P. J. MULDER, LEIDEN.

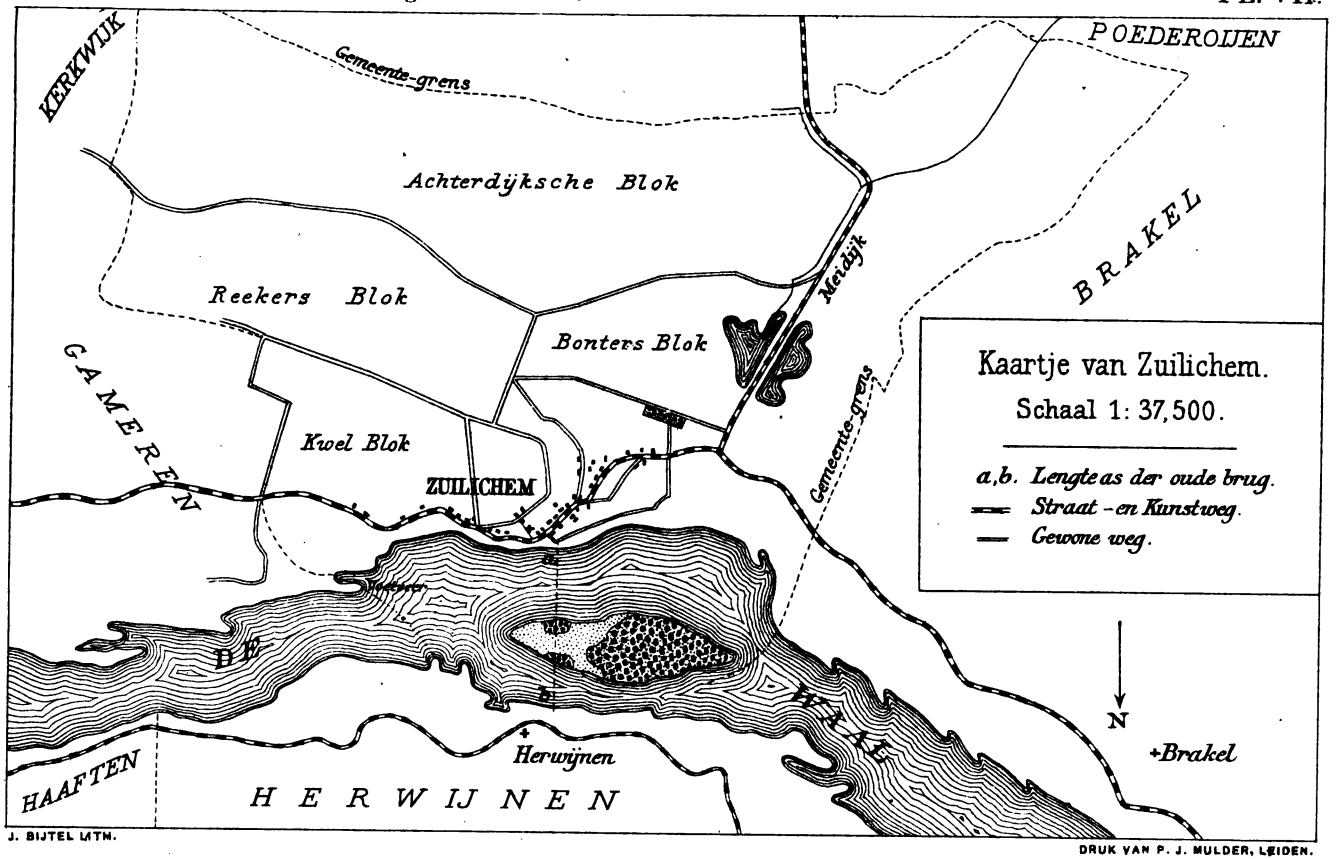

J. BIJTEL LITH.
DRUK VAN P. J. MULDER, LEIDEN.

»De brug over den Rijn was aldus samengesteld. Twee boomstammen, A, van $1^1/_2$ voet, dikte aan het ondereinde bijgepunt, de lengte evenredig aan de diepte van de rivier werden aan elkaar vereenigd, twee voet van elkander, door verschillende dwarsbalkjes, daarna in de rivier geplaatst en met heiblokken in den bodem geslagen, niet rechtop maar hellende met den stroom, B; daartegenover 40 voet verder plaatste men een ander paar op dezelfde wijze aan elkaar verbonden, in tegenovergestelde hellende richting dus tegen den stroom.

In de tusschenruimte tusschen de twee koppels, C, legde men een grooten balk van 2 voet dikte met twee klampen, aan weerszijden verbonden aan de uiteinden. Toen deze deelen opgesloten waren en verbonden, was de sterkte van het werk zoodanig, dat hoe heviger de stroom van het water werd, ze des te nauwer aan elkaâr sloten.

Deze (jukken) werden overdekt met platen en horden van gevlochten teenen.

Aan de zijden der rivier werden balken schuin tegen de brug geplaatst en als stutpalen, D, er tegenaan gezet, vastgemaakt aan de brugjukken om de kracht van het water te breken.

Nog sloeg hij andere palen in de rivier aan de bovenzijde van de brug, E, op niet al te grooten afstand, ten einde, wanneer boomstammen of schepen door den vijand werden aangevoerd, om de brug te beschadigen, door deze schutpalen het aandrijven af te weren opdat de brug geen schade zou bekomen."

Op de teekening nu, naar deze beschrijving ontworpen en op de photographie naar de natuur genomen, onderscheidt men al de eigenaardige bijzonderheden van dit bouwwerk.

1°. de schuine palen 2 aan 2 verbonden.

2°. de schutbalken die schuin tegen de jukken werden geplaatst.

Het spreekt vanzelf dat de bovenleggers, de dwarsbalkjes die de palen verbonden en het overige van de constructie verdwenen zijn, doch het meest kenmerkende is bewaard gebleven, en zelfs nog iets meer dan dat, daar uit den

plattegrond blijkt, dat men tweeërlei manier heeft gehad, om de koppelspalen te plaatsen.

Volgens de beschrijving van Caesar werd dit werk bij Bonn in den tijd van 10 dagen vervaardigd, elders wordt vermeld dat eene dergelijke brug zeer snel werd gelegd.

De brug van Caesar vermoedt men dat op de punt van het eilandje bij Neuwied heeft gelegen (zie Pl. VI), daar vond men dergelijk paalwerk in de rivier. Hetzelfde vinden wij hier (zie Pl. VII): tegenover de brug ligt in de Waal ook zulk een eilandje en het is volkomen verklaarbaar dat men een punt als dit heeft uitgekozen als steunpunt voor het midden der brug. Wij, die weten hoe het met den waterstand der rivieren in ons land gesteld is, en welke vernielingen, aan de hoofden voor de stoombooten, door ijsgang worden aangericht, wij begrijpen dat een dergelijk bouwwerk spoedig moet vernield zijn, en dat alleen het onderste gedeelte in de uiterwaard kon bewaard blijven.

De brug van Zuilichem sluit aan geen bestaande wegen, (tenzij aan den Meidijk die op Heusden uitloopt) daarom is het moeielijk te zeggen waarom zij juist daar is gebouwd.

Tot in lateren tijd, zoo als ik heb medegedeeld, werd er een tol geheven op die plaats en de heeren van Zuilichem zijn de levende getuigen van hare beteekenis ook in ouden tijd.

Uit de overgangsbrieven van de burcht Zuilichem, thans in 't bezit van den heer van Eyck van Zuilichem, blijkt, dat het kasteel en de tol meermalen van bezitter zijn veranderd, en dat er hoegenaamd geen grond voor bestaat om deze bezitting tot de Italiaansche familie Colonna op te voeren. Doch iets anders is het, in onze oude geschiedenis na te sporen of dit punt van Romeinsche vestiging ook ergens in de geschiedenis vermeld is. Slechts eenmaal komt eene gebeurtenis voor, uit den Romeinschen tijd in betrekking tot eene brug en wel na de overwinning van Cerealis. Civilis had zich teruggetrokken en verzocht eene samenspraak met den Romeinschen krijgsoverste.

Tacitus [1]) zegt:

---

[1]) Tacitus, Hist. V 25.

»Petito colloquio scinditur Nabaliae fluminis pons."

»Nadat hij eene samenspraak verzocht had werd de brug van de rivier Nabalia afgebroken"; op de hoofden van die brug had de samenspraak plaats.

Zou deze brug de gevondene kunnen zijn?

De strijd had plaats aan de Waal; Vada, Grinnes, Rossum, Batavodurum, zijn het terrein van den krijg, alle plaatsen aan de Waal gelegen.

Meen niet, dat ik U vermoeien zal met het min of meer waarschijnlijke der plaatsbepalingen, het zou mij van mijn onderwerp afvoeren, en ik kan hierbij verwijzen naar de inleiding mijner Nederlandsche oudheden.

Leemans heeft het zijne gedaan om Grinnes en Rossum eene plaats in de geschiedenis aan te wijzen; ver van die plaats kan de Nabalia niet gelegen hebben, zoo de Nabalia en de Vahalis of Waal twee verschillende rivieren zijn. Wil men met Lipsius en vele anderen ze voor dezelfde rivier houden, dan is de oplossing van dit vraagstuk al zeer eenvoudig.

Cerealis en Civilis waren met hunne legers daar in de buurt en de brug van de Nabalia is dan eene oude brug van Caesar, zooals hij er een bij Neuwied over den Rijn had geslagen. Caesar's vernielingskrijg tegen de Germanen aan den Rijn eindigde op eene plaats in de buurt van de vereeniging van Maas en Rijn.

In onze jeugd waren van de oude bruggen door de Romeinen gelegd alleen die van Maastricht en Coblenz over: na het verval der overige bruggen kwamen overal schipbruggen in de plaats, eveneens eene uitvinding der Romeinen, men kan dus aannemen dat de brug van Civilis, door Tacitus vermeld, een bekend vast punt is geweest.

Zoo is dan de brug van Civilis een oude brug van Caesar, de pons Nabaliae, de brug van Zuilichem, en de Nabalia de Vahalis of Waal: NABALIA = VAHALIS.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MEI 1896.

Teg enwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, BOOT, MATTHES, DE VRIES, SIX, VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, ASSER, PLEYTE, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, N. G. PIERSON, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, P. L. MULLER, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, DE GROOT, HOLWERDA, VAN DER LITH, KARSTEN, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, GROENEVELDT, KOSTERS, DE SAVORNIN LOHMAN en SPRUYT, Secretaris.

De heeren Land en Chantepie de la Saussaye hebben bericht gezonden dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Nadat mededeeling gedaan is van eene missive van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, inhoudende bericht van de koninklijke bekrachtiging der benoeming van de heeren Kern en Naber tot voorzitter en ondervoorzitter; van de heeren Mr. W. H. de Beaufort te Leusden, W. P. Groeneveldt te 's Gravenhage, Prof Dr. W. H. Kosters te Leiden en Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman

te Amsterdam tot gewone leden, en van de heeren G. McCall Theal te Kaapstad en Auguste Barth te Parijs tot buitenlandsche leden der Afdeeling, worden de vier nieuw benoemde gewone leden door den Secretaris binnengeleid en door den Voorzitter verwelkomd.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is behalve de beide hierboven genoemde ministeriëele missiven een schrijven van den heer Giovanni Pascoli te Bologna, verlof gevende tot opening van het naambriefje van het loffelijk vermeld gedicht *Castanea*, waarvan de heer Pascoli de schrijver blijkt te zijn.

De Voorzitter deelt mede dat hij bericht ontvangen heeft van het overlijden van den correspondent K. F. Holle te Garoet. Hij wijst er op dat het ontstaan der Sundaneesche letterkunde aan Holle te danken is, en evenzoo de hoogte, die de studie der Sundaneesche taal tegenwoordig bereikt heeft. Hij schetst den overledene verder als een waar vriend van den inlander en eindigt met den wensch uit te spreken dat het onzen koloniën nooit zal ontbreken aan mannen als Holle.

Daarna geeft de heer Van Leeuwen zijne aangekondigde bijdrage over de strekking en samenstelling der Kikvorschen van Aristophanes. Na het eerste tijdvak van den peloponesischen oorlog werd Aristophanes, die zich teleurgesteld zag in zijne verwachtingen voor zijn vaderland, meer en meer afkeerig van de staatkunde, en begon hij zijn reactionaire critiek tot het gebied der letterkunde te beperken. De dood van Euripides in 406 bood hem het onderwerp

aan voor een nieuw stuk, waarin hij Euripides en Aeschylus, als vertegenwoordigers van jong- en oud-Athene, tegenover elkaar laat optreden in het doodenrijk. Terwijl hij aan het uitwerken van dat blijspel was, stierf ook Sophocles, en diens dood noopte den dichter in den aanleg van het stuk, de Kikvorschen, belangrijke wijzigingen te brengen. Vandaar dat de samenhang hier en daar te wenschen overlaat; de meening dat het stuk na de eerste opvoering zou zijn omgewerkt is te verwerpen. Alleen voegde de dichter daarna enkele regels in (vs. 1109—1118), in antwoord op de door het publiek gemaakte opmerking dat het stuk wel wat al te »geleerd" was. Aan het slot zijn eenige verzen ingedrongen, die daar blijkbaar niet behooren, maar wier oorsprong twijfelachtig is.

Spreker toont daarna aan dat het denkbeeld om de schimmen van afgestorvenen in een blijspel te laten optreden niet nieuw was en dat de zotte rol, die Dionysus in de Kikvorschen vervult, de toeschouwers niet kan hebben geergerd. De grillige titel, aan een onbeteekenend tooneel van het stuk ontleend, is gekozen om de nieuwsgierigheid van het publiek te prikkelen. Het koor bestaat uit de schimmen van ingewijden, die op het tooneel een nabootsing geven van de jaarlijksche feesten ter gelegenheid van de Eleusinische mysteriën-viering, die door den krijgstoestand thans in Attica zelf onmogelijk zijn geworden.

Zoo zoekt de dichter, die de illusies der jeugd heeft verloren, in dit zijn laatste meesterstuk bij de dooden hetgeen de aarde hem niet meer opleverde. In Euripides bestrijdt hij op hartstochtelijken toon den apostel van den nieuweren tijd, van wien slechts onheil is te wachten. Dat de comicus, ondanks zijn sombere verwachtingen voor de toekomst, een zoo vroolijk stuk heeft kunnen schrijven, verdient onze bewondering.

De Voorzitter brengt den spreker den dank der vergadering en vraagt hem of hij zijne bijdrage voor de *Verslagen en Mededeelingen* wil afstaan. De spreker verklaart zich daartoe bereid.

De heer Van Herwerden is zeer ingenomen met de bij-

drage en heeft daarin alleen de vermelding der *Lysistrata* gemist. De heer Polak is ook hoogst voldaan, maar zou toch niet durven zeggen dat de plotselinge overgang van de arlekinade, die het begin vormt, tot den wedstrijd der dichters in het tweede deel door Sprekers hypothese geheel verklaard wordt, en stelt daarenboven eenige vragen. De heer Naber is ook dankbaar, maar zou in dezen iets minder conservatief zijn dan Spreker. Hij wijst op de zwakheid der compositie in al de stukken van Aristophanes, en in 't bijzonder op de tegenstrijdigheid der voorstelling van Dionysus in het eerste en het tweede deel der *Ranae*. Zouden niet bij de herhaalde opvoeringen van het stuk in latere jaren wijzigingen noodig gevonden zijn, omdat zekere toespelingen op tijdsomstandigheden voor het publiek niet meer duidelijk waren, evenals bij eventueele latere vertooningen van den *Doofpot* wel Foezel blijven zou, maar vele aardigheden zouden moeten wegvallen? Zouden de Kikvorschen in haar tegenwoordige redactie wellicht ontstaan zijn door het bij de omwerking wegvallen van een middengedeelte, dat den overgang van begin en slot meer geleidelijk maakte?

De Spreker beantwoordt kortelijk de vragen en bedenkingen van de heeren Van Herwerden en Polak. Het gevoelen van den heer Naber over de comedies van Aristophanes, vroeger ten deele in de Akademie voorgedragen, was hem natuurlijk bekend en is door hem in aanmerking genomen. Wat de vergelijking met den *Doofpot* betreft, die hem nieuw was, zoo moet hij belijden dat zij hem de zaak niet helderder maakt. Een belangrijk punt van overeenstemming is dat de heer Naber niet aanneemt dat Aristophanes zelf een werk, dat goed was, verknoeid zou hebben. Bij de *Nubes* zijn de sporen van een omwerking duidelijk; bij de *Ranae* zijn zij niet te vinden.

De Voorzitter sluit hierop, na vernieuwde dankbetuiging aan den spreker, de discussie en, na rondvraag, de vergadering.

OVER DE STREKKING EN SAMENSTELLING DER KIKVORSCHEN VAN ARISTOPHANES.

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

Het wezen der comoedie van Aristophanes bestaat in spot, afkeuren, vrijmoedig beoordeelen van het leven van den dag, het veelbewogen leven der Atheners in het tijdvak van den Peloponnesischen krijg. In twee hoofdrichtingen uit zich die spot, namelijk op het gebied der staatkunde en op dat der letteren, steeds in streng behoudenden zin. Krachtig spreekt daaruit de onverdraagzaamheid van het genie, een geniale beperktheid van gezichtskring; krachtig uit zich daarin een geniaal optimisme, een kinderlijk vertrouwen in de macht van het woord en de uitwerking van een ronden dichtervloek.

Beide hoofdtrekken van het talent des dichters spreken reeds duidelijk in het eerste stuk dat volledig van hem is bewaard gebleven, de Acharniers, opgevoerd in het zesde jaar van den Peloponnesischen krijg. Van de oorlogspartij, de Lakonenhaters, wordt een voortreffelijk karikatuur gegeven in de persoon van den ruwen houwdegen Lamachus; en met even groot vernuft en kunstvaardigheid wordt de dichter Euripides bespottelijk gemaakt in een — voor den gang van het stuk overbodig — tusschentooneel. »Laat ons vrede maken" is de eigenlijke strekking van het drama, waarin de zegeningen des vredes en de ellenden des oorlogs ons zoo tastbaar mogelijk op komische wijze worden ver-

toond; de dichter twijfelde niet of hij kon door dergelijke voorstellingen ten krachtigste medewerken om den broederkrijg tusschen Grieken en Grieken te doen eindigen.

Naarmate de dichter ouder werd en de loop der gebeurtenissen minder beantwoordde aan hetgeen hij eenmaal had gedroomd en gehoopt, volgde op de vrijmoedige voortvarendheid en het optimisme der jeugd gaandeweg de ontgoocheling, die niet kan uitblijven waar een fijn besnaarde dichterziel in voortdurende aanraking komt met de ruwe werkelijkheid. Zijn tooneelstuk de Vrede, opgevoerd enkele dagen voordat de vrede van Nicias werd bekrachtigd, strekte tot verheerlijking van zijn, werkelijkheid geworden, schoonen droom, waarin de zwaarden tot sikkels zouden worden versmeed, de speren tot staketsels in den wijngaard zouden dienen en de krijgsklaroenen tot weegschalen zouden worden vervormd om den nieuwgewonnen weligen oogst van Attica's landouwen af te wegen; — en tevens strekte dat stuk in zijn eigen schatting tot verheerlijking van den dichter zelf, die dat alles had helpen verwezenlijken, en door zijn schimpscheuten er zooveel toe had bijgedragen om den landzaat tot bezinning te doen komen. Maar toen die vrede, waarop zoo lang en zoo vurig was gehoopt, reeds na enkele maanden bleek louter schijn en misleiding te zijn; toen de voorwaarden schoorvoetend of in het geheel niet werden nagekomen, en al spoedig nieuwe vijandelijkheden volgden, begon de dichter te twijfelen aan zijn roeping als vredestichter, aan de macht van den narrestaf om den norschen oorlogsgod te bezweren, — en meer en meer hooren wij aan den klank zijner stem, hoe de onverbeterlijke spotter eigenlijk lacht om niet te weenen over hetgeen tot wanhoop zou drijven als het niet zoo potsierlijk en onzinnig was. Eertijds had hij de in zijn oog zoo door en door zotte sophisten en wijsgeeren naar het rijk der wolken verwezen, — thans weet hij ook voor zijn meest optimistisch gezinde Euelpidessen geen woonplaats meer te vinden in het verdwaasde Hellas, maar zendt hen naar datzelfde nevelrijk der lucht, om er een plekje te zoeken waar men voortaan in rust en vrede zal kunnen leven. Wat een lange weg, — laat ons gerust

zeggen, al geldt het hier den grappigsten der dichters, wat een lange lijdensweg — ligt er tusschen het opgewekt-practisch pleidooi van Dicaeopolis in de Acharniërs, die alle »vechtersbazen" wel aandurft, en het schijnbaar zoo luchthartig opgezette en zoo uitgelaten vroolijk geschreven Vogeldrama, — des dichters protest tegen den kortelings ondernomen tocht naar Sicilië.

Met des dichters zelfvertrouwen verminderde uit den aard der zaak zijn lust om groote politieke satiren te schrijven. Meer nog ongetwijfeld dan in de veranderde tijdsomstandigheden, hebben wij in de veranderde gemoedsstemming van Aristophanes de verklaring te zoeken van het feit, dat de staatkunde in zijn stukken gaandeweg op den achtergrond treedt. De Thesmophoriazusae zijn zelfs aan alle staatkunde, ja aan alle werkelijkheid vreemd: een vermakelijk sprookje, een koddige karikatuur van Euripides en diens zoogenaamden vrouwenhaat [1]).

Euripides! In dezen dichter der ochlocratie (zooals Bernhardy hem heeft genoemd) belichaamde zich meer en meer voor Aristophanes de nieuwere tijd, van wien hij nooit heeft willen weten. Sints de Cleon's en consorten des dichters belangstelling minder gaande maken, en zijn ontgoocheld gemoed zich zooveel mogelijk onttrekt aan de politiek van den dag, die Athene zoolang hij leeft nog zoo weinig heil heeft aangebracht, begint hij scherper toe te zien op letterkundig gebied, — zijn gebied bij uitnemendheid; want laat ons toch nooit vergeten dat die potsenmaker met zijn ruwe grappen, die vaak met een zotskap en rinkelbellen rondloopt, een fijn aangelegd dichter is. Wat eertijds bijzaak voor hem was geweest in zijn kunst, begint meer en meer hoofd-

[1]) Men hoede zich voor de onjuiste meening als zou Euripides hetzij inderdaad hetzij volgens de opvatting van Aristophanes een vrouwenhater zijn geweest. Gelijk ik het indertijd in mijn dissertatie *De Aristophane Euripidis censore* (1876) uitdrukte: »Euripides, ab Aristophane multisque aliis osor mulierum dictus, contra favisse et patrocinatus esse femineo sexui dicendus est". In gelijken geest laat nu ook von Wilamowitz zich uit Herakles [1] (1889) p. 10: »Es muss geradezu gesagt werden dass Euripides das weib und die durch das verhältniss der geschlechter entstehenden sittlichen conflicte für die poesie entdeckt hat."

zaak te worden. Den nieuweren tijd, dien hij op het gebied der feiten te vergeefs heeft bekampt in de dagen van zijn jeugd, gaat hij nu bestrijden op het gebied van den geest. In de Acharniërs had Euripides de stof geleverd voor een allergeestigst intermezzo, in de Thesmophoriazusae is hij het onderwerp zelf.

Grappiger — ik moet er ongelukkig bijvoegen, en obscoener — stuk dan de Thesmophoriazusae heeft Aristophanes niet geschreven.

Of het eenigen invloed heeft gehad op Euripides' plannen? Of deze, geërgerd over de aardigheden, die de comici — want Aristophanes stond niet alleen — zich aan zijn adres veroorloofden, genoeg kreeg van Athene, dat hem en zijn kunst nooit op rechten prijs had gesteld, dan wel of alleen de jammerlijke toestand van zijn vaderland alsmede de minnelijke drang van Archelaus hem hebben genoopt de stad te verlaten — zooveel is zeker dat de tragicus in 408 of kort daarna [1]) naar Macedonië trok. Ook zijn jongere kunstbroeder Agathon, die insgelijks in de Thesmophoriazusae menige veer had moeten laten, ging naar dien halfbarbaarschen hofkring in het verre noorden, die destijds verscheidene van Griekenlands eerste lichten tot zich trok.

Niet lang heeft de zeventigjarige dichter daar in den vreemde de rust en onderscheiding, die zijn medeburgers hem niet hadden gegund, mogen genieten. Reeds in het begin van 406 kwam te Athene de tijding: »Euripides is niet meer". Hij was verzameld tot zijn vaderen, en zijn stof rustte nu in den vreemde, evenals dat van zijn grooten voorganger, den op Sicilië gestorven Aeschylus.

»Euripides en Aeschylus beide in de onderwereld". Het onderwerp voor het eerstvolgende stuk van Aristophanes was gevonden. Daar stonden zij dus nu tegenover elkander in het rijk van Hades, de vertegenwoordigers van oud- en van jong-Athene, een der strijders van Marathon, die Athene gered en groot gemaakt hadden in de gulden dagen van Miltiades en Cimon, en een van die praatzieke sophisten,

[1]) Na de opvoering van zijn Orestes, begin v. 408.

die den staat op den rand van den afgrond hadden gebracht, waarin hij morgen kon worden verzwolgen [1]).

Dwaas zou het zijn den comicus hard te vallen dat hij den dooden Euripides niet spaarde. De dichters leven in hun werken, en de populariteit van den tragicus was — al mag Aristophanes Aeschylus in ons stuk [2]) het tegendeel laten beweren — eerst recht aan het toenemen. Niet van juist inzicht getuigen dus, naar het mij voorkomt, de woorden van Blaydes prol. p. XIV: »recens mors Euripidis ansam commodam nostro praebuit iram odiumque suum in tragoedum istum exercendi, qua plus quam viginti annos eum insectatus erat.... Quod eo magis mirum videri potest quod in Pacis v. 648 multo lenius eum de Cleone iam mortuo, cui maximopere inimicus fuerat, loquentem reperimus" [3]). Want vooreerst is het niet waar dat hij Cleon na diens dood heeft gespaard; hij heeft hem integendeel in den Vrede eerst recht smadelijk besproken, terwijl ook ter aangehaalde plaatse geen zachtzinniger oordeel over hem wordt geuit, maar alleen gezegd wordt: »Zwijg van hem, wij zijn nu van hem af". En ten tweede eindigt staatkundige vijandschap uit den aard der zaak met den dood van den aangevallene, althans het publiek zou er zijn aandacht niet meer bij willen bepalen, terwijl de invloed des dichters, ik zeide het reeds, na zijn dood nog onverminderd voortduurt.

Zoo toog dan Aristophanes aan het werk en schreef zijn dichterkamp. met de tot in kleinigheden afdalende zorg en de rijpe kennis van den meer gevorderden leeftijd. Strekking, inhoud, vorm der tragedies van Aeschylus en Euripides, toonzetting en instrumenteering en dansbegeleiding, het kleine en het groote, niets werd door hem overgeslagen, terwijl hij aan den kweekeling van Demeter tegenover den vereer-

---

[1]) Hoe weinig de dichter voor zijn vaderland nog van de toekomst hoopte, blijkt vs. 735—737. »Volgt mijn raad", zegt het koor; »mocht »het ons daarna meeloopen, des te beter; maar is het lot ons ongunstig, »dan zullen wij althans op een fatsoenlijke manier naar den kelder gaan".

[2]) Vs. 869.

[3]) Vrijwel hetzelfde zegt Kock Einleitung § 19.

der van Aether en Suada het woord gaf, en den modernen treurspeldichter langzaam afmaakte met het speelsch wreedaardig genoegen der kat die met een muis speelt.

Doch terwijl het stuk in wording was, werd weder een der grooten onder de grooten weggenomen. De hoogbejaarde Sophocles, die nog in 409 zijn Philoctetes had gegeven en ook daarna aan de Muzen was trouw gebleven, die na den dood van Euripides openlijk over zijn kunstbroeder had rouw gedragen met zijn tooneelspelers [1]), werd tegen het einde van het jaar 406 door den dood getroffen. Natuurlijk kon die gebeurtenis niet zonder invloed blijven op het aanstaande stuk van Aristophanes [2]). Van Sophocles zwijgen in een blijspel dat de gestorven tragediedichters tot onderwerp had, zou nu ongerijmd zijn geweest. Zoo heeft Aristophanes dan zoo goed en zoo kwaad als het ging ook van hem eenige melding gemaakt, en met groot talent gezorgd dat de toeschouwers zich niet behoefden te ergeren dat aan Sophocles geen rol was toebedeeld en zijn naam slechts enkele malen werd genoemd. Maar tevens gaf de dood van Sophocles hem aanleiding om in het plan zelf van het drama eenige wijziging te brengen. Een wedstrijd over den voorrang in het rijk van Pluto was het aanvankelijk; Aeschylus, die daar zoolang als de eerste had gegolden, evenals eertijds onder de levenden, zag zich door Euripides die eereplaats betwisten. Maar thans, nu door Sophocles' dood de tragedie beroofd was van haar laatste sieraad, en de feesten van Dionysus dus voortaan de stukken van waarlijk groote dichters zouden moeten derven, drong zich een nieuw motief aan den comicus op; zoo ontstond de vermakelijke, met den vroolijksten humor geschreven aanloop: de reis van Dionysus naar de onderwereld, om dáár te gaan zoeken wat de aarde niet langer opleverde: een bekwaam tragicus. Dat nieuwe denkbeeld bleek alras zóó vruchtbaar, dat ten slotte de tocht

[1]) Zie den Βίος Εὐριπίδου. In Maart 406 derhalve.

[2]) Deze opvatting is sints lang de mijne; reeds achter mijn dissertatie (1876) heb ik een daarop doelende thesis geplaatst. Tot hetzelfde inzicht is von Wilamowitz Möllendorff gekomen, zie zijn uitgave van den Herakles van Euripides [1] p. 2 sq. (1889).

van den als Heracles verkleeden wijngod ruim de helft van het stuk vulde. Zeer handig heeft nu de dichter die twee eigenlijk tegenstrijdige gegevens: 1°. »wie zal de eerste zijn in de onderwereld?" en 2°. »wie zal als de grootste dichter naar het daglicht worden teruggebracht?" met elkander versmolten, zoodat een niet àl te kritisch gestemde lezer, — laat staan dan de toehoorders bij de eerste opvoering, — van die innerlijke tegenstrijdigheid niets bemerkt. Toch niet zóó volledig of de sporen zijn hier en daar bemerkbaar, en de logica vindt meer dan eens aanleiding om een vraagteeken te zetten. Maar alles te zaam genomen, zijn de Kikvorschen, zooals de naam van het nieuwe stuk luidt, toch nog veel beter in elkaar gezet dan de meeste komedies uit den vroegeren leeftijd des dichters, en de pogingen die men heeft beproefd om twee bewerkingen aan te wijzen, acht ik volkomen mislukt en misplaatst.

Die pogingen plegen uit te gaan van de aanteekening in de hypothesis: »volgens Dicaearchus beviel het stuk wegens zijn parabasis zóó goed dat het tweemaal is opgevoerd". Hoe Dicaearchus, de leerling van Aristoteles, aan die mededeeling kwam, blijkt niet. Sommigen, bijv. Zielinski [1]), onderstellen dat hij een tweede opvoering, wellicht twee maanden later op de eerstvolgende Dionysia gegeven, in de didaskaliai vond vermeld; mij komt dit niet waarschijnlijk voor, daar die tweede opvoering toch niet ter mededinging in een nieuwen prijskamp kon plaats vinden, en er dus ook in de didaskaliai geen melding van kon worden gemaakt; ik denk derhalve dat het eenvoudig een theater-overlevering was, die buiten de officieele bescheiden òm ter kennisse van Aristoteles en zijn school was gekomen. Intusschen dit punt kunnen wij in het midden laten, óók de vraag of die nieuwe opvoering op de Dionysia dan wel, zooals ik voor mij liever aanneem, enkele dagen na de eerste heeft plaats gehad [2]); — maar wat mij niet twijfelachtig schijnt, is dit, dat het denkbeeld van een *omwerking*

[1]) Gliederung der altattischen Komödie p. 150.

[2]) Den dag daarna, gisten Fritzsche en Richter.

ter wille van de nieuwe opvoering door de woorden: »het stuk werd zóó mooi gevonden, dat men het nog eens gaf" ten eenemale wordt uitgesloten [1]). Als er »da capo" wordt geroepen, herhaalt men het reeds ten gehoore gebrachte, niet iets wat er min of meer op gelijkt. Trouwens Zielinski, die meent, dat ter wille van de tweede opvoering wel degelijk wijziging heeft plaats gevonden, beperkt zelf die wijzigingen tot zoo onbelangrijke bijzaken, dat het er ten slotte al zeer weinig toe zou doen [2]).

Laten wij dus die aanteekening van Dicaearchus ter zijde, dan hebben wij buiten den inhoud van het stuk zelf geen aanleiding om aan een omwerking te denken, en die inhoud noopt er ons evenmin toe, daar de zonderlingheden in den bouw veel ongezochter en eenvoudiger, zoo als wij daarstraks deden, uit het eerste ontstaan van het drama kunnen worden verklaard, dan door aan te nemen dat hetzij de dichter hetzij iemand anders het reeds afgewerkte stuk na de eerste uitbundig geprezen opvoering zou hebben veranderd, dat wil zeggen bedorven, om er een geheel nieuw motief in te brengen. Waartoe toch zou dit dan geschied zijn? en wanneer? Immers een half jaar na de bekroning der Ranae had de ramp van Aegos potami plaats, en daarna was er, gelijk Zielinski zelf erkent, vooreerst geen gelegenheid voor een nieuwe opvoering.

Het beste argument tegen de gissing dat ons stuk een dubbele bewerking zou hebben ondergaan, wordt geleverd

---

[1]) Evenzoo oordeelde reeds Ranke. Ook Boeckh, Dindorf en Fritzsche waren van oordeel dat de tweede opvoering onveranderd is geweest.

[2]) Volgens hem zou vs. 151 door vs. 153 zijn vervangen (of omgekeerd), en 659—661 door 664—667 (of omgekeerd); verder zouden vs. 1251—1256 tot de eene, 1257—1260 tot de andere bewerking behooren en evenzoo 1431 en 1432*a*, en zouden eindelijk vs. 1528—1533 eerst later zijn toegevoegd. Zielinski erkent zelf dat dit geen »Diaskeue" mag heeten, maar vindt die stuk of wat veranderingen toch belangrijk genoeg om van een »Diorthose" te spreken, »die, ohne den Plan des »Dramas im wesentlichen zu berühren, doch an einigen Einzelheiten »geändert hat, so dass die Komödie bei der Wiederaufführung des Reizes »der Neuheit nicht ganz entbehrte". — Ik voor mij houd mij overtuigd dat zóó onbeduidende wijzigingen door niemand onder de toeschouwers zouden zijn opgemerkt.

door de proef op de som te nemen. I. Stanger [1]) heeft een reconstructie van de eerste Ranae beproefd. In plaats van het gesprek tusschen den slaaf Xanthias en den dorpelwachter van Pluto, dat wij thans vs. 738—813 lezen, wordt Dionysus voor den troon van Pluto en Persephone gevoerd, en deelt hun het doel van zijn komst mede; hij wenscht namelijk den besten treurspeldichter, die in de onderwereld is, met zich mede te nemen naar het daglicht. Pluto is hem ter wille, en neemt de noodige maatregelen om den wedstrijd voor te bereiden, waaruit zal moeten blijken wie de eerste in het vak is. De twee mededingers worden opgeroepen, en Euripides weet Dionysus vooraf de belofte af te persen dat hij zal worden gekozen [2]); in den loop echter van den wedstrijd komt Dionysus tot andere gedachten en kiest ten slotte Aeschylus. In de tweede bewerking verviel nu het tooneel waarin Pluto een vrij belangrijke rol vervulde, en werd daarvoor het gesprek van de beide slaven door den dichter in de plaats gesteld. — Maar hoe kon het door Stanger onderstelde tooneel vertoond worden? vraagt Zielinski terecht; wij zijn immers in de open lucht vóór het paleis van Pluto, niet daarbinnen. En waaròm zou de dichter dat tooneel dan later hebben geschrapt? haast ik mij er bij te voegen. »Om het stuk minder geleerd te maken", antwoordt Stanger. Ja maar — deze tegenwerping moet elken kenner van het stuk terstond voor den geest komen —, dat onderstelde, thans vervallen gedeelte kan niet veel geleerdheid hebben bevat; de »geleerde" passages waren alleen in den wedstrijd der dichters, den agon, op hun plaats, en zijn daar ook thans nog in overvloed te vinden, zóó overvloedig dat het publiek, waarvoor zoo iets genietbaar was, onze bewonderende verbazing opwekt.

Hoe kwam Stanger dan op die gedachte? Blijkbaar is hij op een dwaalspoor gebracht door de verzen 1109 sqq., die vroeger steeds verkeerd zijn verklaard. Het koor zegt daar n.l. tot de beide dichters: »vreest maar niet dat het publiek

[1]) Ueber Umarbeitung einiger Aristophanischen Komödien. Leipzig 1870 (58 paginas 8°).

[2]) Daarop zou dan vs. 1469 sq. slaan.

»uw fijne zetten niet zal kunnen waardeeren; daarvoor is »nú geen gevaar meer, elk der toeschouwers heeft thans zijn »boekje en begrijpt met hulp daarvan de aardigheden best." Wat dat toch voor boekjes of boeken mochten wezen, waarvan hier sprake is? De verklaarders wisten met deze plaats in het geheel geen weg, en ik moet Stanger prijzen dat hij er althans een zinspeling op de première van het stuk in heeft gezien, al heeft hij van die juiste opvatting overigens geen goed gebruik gemaakt.

De zin van de plaats is deze [1]): men had na de eerste opvoering geklaagd dat het stuk wel fijn en geestig was, maar dat de talrijke zinspelingen op allerlei drama's van Aeschylus en Euripides, in den kampstrijd dier beide dichters voorkomende, niet overal even gemakkelijk te verstaan waren; met andere woorden, het stuk was wel wat »geleerd" gevonden, al was dat geen bezwaar tegen de bekroning. Ten behoeve van de tweede opvoering heeft nu de dichter de bovengenoemde versregels ingelascht, waarin hij het koor schertsenderwijs laat zeggen: »het publiek zal nu niet »meer klagen over de groote geleerdheid, iedereen heeft »thans een exemplaar van het stuk gekocht en vooraf be»studeerd of zit er thans mede in de hand, en vindt daar" — in margine waarschijnlijk -- »aangeduid waaraan de ver»schillende aanhalingen zijn ontleend." Al stel ik mij waarlijk niet voor dat Aristophanes een gecommentarieerde uitgaaf van zijn eigen stukken zal hebben bezorgd, er is toch niets onwaarschijnlijks in de meening dat met een enkel woord op den kant stond bijgeschreven »Aeschylus Myrmidonen" of »Euripides Andromeda" enz.; zelfs zou ik denken dat de zonderlinge opmerking omtrent vs. 1206, die in de scholien wordt gevonden, uit een dergelijke aanteekening ongezocht kan worden verklaard. De Alexandrijnsche geleerden plaatsten bij dat vers de opmerking: »deze plaats zou »aan den Archelaus van Euripides zijn ontleend, maar in »dat stuk komt hij niet voor; wellicht heeft Aristophanes

[1]) Ik gaf deze verklaring reeds in het Album, ter eere van Kontos in 1893 bijeengebracht.

»dus een eerste bewerking van die tragedie op het oog »gehad"; maar hoe kon, vraag ik, deze aanteekening ontstaan, als niet in een gezaghebbende uitgave van de Ranae bij dat vers stond aangegeven: »uit den Archelaus?"

Behoudens de bijvoeging van de genoemde regels, en misschien hier of daar een weinig beteekenende verandering in een paar verzen gebracht, geloof ik niet dat de Ranae, zooals wij ze thans vóór ons hebben, er anders uitzien dan ze uit de pen van den dichter vloeiden, — afgezien natuurlijk van het gewone, door den tijd veroorzaakte textbederf.

Alleen voor het slot moet ik een uitzondering maken. Daar komen verscheiden, gedeeltelijk reeds door de Alexandrijnsche geleerden gewraakte uitdrukkingen voor, die met haar omgeving niet of kwalijk samenhangen. Intusschen, Zielinski, die, gelijk wij zagen, aan een dubbele bewerking der Ranae gelooft, laat die plaatsen steeds buiten zijn betoog, en erkent — m. i. zeer te recht — dat zijn gissing, hoe men daarover ook moge oordeelen, in elk geval niet met behulp van die storende regels kan worden waarschijnlijk gemaakt [1]). Ik voor mij durf omtrent die zonderlinge passages, ten deele althans zoo echt Aristophaneisch van uitdrukking, maar zoo misplaatst in den samenhang, geen stellige meening uit te spreken. Het liefst zou ik vs. 1416—1466 verwijderen, want als men die wegdenkt, loopt alles tamelijk goed en geregeld af; maar ik kan van den oorsprong dier regels, die ook onderling geen welsamenhangend geheel vormen, geen aannemelijke verklaring geven. Het heeft verder mijn aandacht getrokken dat een paar passages veel passender zouden zijn in den mond van een staatsman dan in dien van Aeschylus, en beter met de tijdsomstandigheden in het eerste tijdperk van den peloponnesischen oorlog strooken dan met het einde daarvan [2]); daarom heb

---

[1]) Stanger nam wèl aan dat die verzen in de andere bewerking der Ranae op hun plaats waren, maar heeft geen poging gedaan om die onderstelling te staven.

[2]) Namelijk vs. 1431 sq., waar van Alcibiades gezegd wordt:
„geen plaats is voor den leeuwenwelp in 't staatsgezin;
„doch wie hem kweekte, leer zich schikken naar zijn aard,"

ik gegist dat deze verzen aan de Demi van Eupolis ontleend zijn, en daar werden gesproken door Pericles, die, gelijk wij weten, in dat stuk uit de dooden opstond. Maar hoewel die gissing mij sinds verscheiden jaren telkens voor den geest komt, kan ik ze niet voldoende door bewijsgronden steunen om te mogen zeggen: »naar mijn overtuiging »is het zóó en niet anders."

II.

De Ranae zijn voor ons het eenig overgebleven exemplaar van een eenmaal vrij talrijk soort van drama's, namelijk die waarin afgestorvenen hetzij uit de dooden werden opgeroepen hetzij in de onderwereld werden vertoond; en ook het denkbeeld van een dichterkamp, hetzij dan boven of onder den grond, was niet nieuw op het attisch tooneel.

Om ons alleen tot de komedie te bepalen, — want anders zou de geest van Darius, die in de Persen van Aeschylus sprekende optreedt, hier vermelding vereischen —, Cratinus had omstreeks het jaar 450 in zijn *Archilochi* verschillende oude dichters, bepaaldelijk de epici Homerus en Hesiodus tegenover Archilochus — de oudere tegenover de nieuwere kunst? — laten optreden [1]); en in zijn *Chirones*, tegen de politiek van Pericles gericht, kwam Solon ten tooneele [2]). Pherecrates liet zijn *Krapatali* [3]) in het schimmenrijk spelen; Aeschylus kwam daarin sprekende voor, en zeide onder andere van zichzelf:

ὅστις γ' αὐτοῖς παρέδωκα τέχνην μεγάλην ἐξοικοδομήσας [4]).

---

en vs. 1463 sq., waar dit krijgsbeleid den Atheners wordt aanbevolen:

„des vijands bodem gelde hun als eigen land,
„en eigen velden als vijandelijk terrein,"

wat inderdaad, gelijk algemeen bekend is, de taktiek van Perikles was geweest bij den aanvang van den krijg.

[1]) Zie vooral Cratin. fr. 6 Kock.

[2]) Zie fr. 228.

[3]) Een verzonnen woord; voor een krapatalos koopt men in de onderwereld evenveel als voor een drachme bij de levenden.

[4]) Fr. 94.

Ook fr. 80 is waard hier te worden aangehaald, omdat het sterk herinnert aan de door Hercules in het begin der Ranae [1]) aangegeven »viae leti":

ὦ δαιμόνιε, πίρεττε μηδὲν φροντίσας,
καὶ τῶν φιβάλεων τρῶγε σίκων τοῦ θέρους,
καὶ ἐμπλήμενος κάθευδε τῆς μεσημβρίας,
κἄτα σφακέλιζε καὶ πέπρησο καὶ βάα.

Ook deze verzen zullen wel zijn te beschouwen als een recept om regelrecht en spoedig in de onderwereld te komen.

Voorts moeten hier worden vermeld de *Metallês* van Pherecrates, wegens de daarin voorkomende uitvoerige beschrijving in comischen trant van de velden der gelukzaligen, een echt Luilekkerland, waar de gebraden lijsters zich verdringen voor den mond der hongerigen, en de rivieren golven van kostelijke brij en bouillon voortwentelen. Die beschrijving werd daarin echter *verhaald* door een vrouw, die — wellicht uit de Laureotische zilvermijnen — daarheen was doorgedrongen; het tooneel van het stuk was dus op de bovenwereld.

De *Hesiodi* van Teleclides moeten tot hetzelfde genre hebben behoord [2]). En vooral zijn hier te noemen de beroemde *Demi* van Eupolis, tijdens de groote Siciliaansche expeditie opgevoerd, als ik wel zie [3]), waarin Solon, Miltiades, Aristides en Pericles aan de onderwereld ontstegen, om aan het Atheensche volk, door het koor der Attische demi vertegenwoordigd, goeden raad uit te deelen. Miltiades sprak bijv. (fr. 90):

οὐ γὰρ μὰ τὴν Μαραθῶνι τὴν ἐμὴν μαχὴν
χαίρων τις αὐτῶν τοὐμὸν ἀλγυνεῖ κέαρ.

en over de nieuwste politici, Phaeax, Demostratus en dergelijke, werd aldus de staf gebroken (fr. 100):

---

[1]) Vs. 117 sqq.

[2]) Als een echo van dergelijke stukken is te beschouwen het rhetorische kunststukje uit den tijd der Antonini, naar een ouder voorbeeld uit de school der sophisten bewerkt, dat den titel draagt van Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου ἀγών.

[3]) Waarschijnlijk in 414.

καὶ μηκέτ', ὦναξ Μιλτιάδη καὶ Περίκλεες,
ἐάσατ' ἄρχειν μειράκια βινούμενα,
ἐν τοῖν σφυροῖν ἕλκοντα τὴν στρατηγίαν.

Wellicht — maar dat is twijfelachtig — speelden ook de *Taxiarchi* van Eupolis in de onderwereld. Vermoedelijk ook het bij dezelfde gelegenheid als de Ranae gegeven blijspel van Phrynichus, de *Musae*, waarin de gestorven Sophocles en Euripides met elkander schijnen te hebben gewedijverd; doch de fragmenten (8 regels tezamen) leeren ons nagenoeg niets over den gang van het stuk.

Eindelijk moet de *Gerytades* — de *Huilebalk* — van Aristophanes zelf hier worden genoemd, welk stuk denkelijk na de Ranae is geschreven en aan deze in menig opzicht moet zijn gelijk geweest. Immers daarin werd een drietal vertegenwoordigers van de thans levende dichters naar de onderwereld gezonden tot de daar verblijf houdende heroen der dramatische kunst; Sannyrio namens de comici, Meletus uit naam der tragici, Cinesias als afgevaardigde der lyrici. Uit het uitvoerige fragment, dat bij Athenaeus p. 551 bewaard is (fr. 149 sq.), blijkt dat het tooneel, ten deele althans, in de onderwereld was.

Wij zien dus dat het denkbeeld om de plaats der handeling naar het doodenrijk te verleggen, voor het Atheensche publiek niet iets ongewoons was. Voor ons echter ligt er iets weemoedigs in het feit dat de muze van Aristophanes, die zich aanvankelijk met veerkrachtigen tred op den bodem van Attica had bewogen en later in de wolken haar toevlucht had genomen, zich ten slotte, juist twintig jaar na de opvoering der Acharniërs, naar het gebied der schimmen begeeft, om dáár te zoeken wat de aarde niet meer opleverde.

Evenmin kunnen de toehoorders vreemd hebben opgezien van het voor ons zoo verbluffende verschijnsel, dat in een tot den openbaren eeredienst behoorende tooneelvoorstelling, op het feest van Dionysus gegeven. Dionysus zelf ons wordt voorgesteld als het uitvaagsel van wat er lafhartigs, bluffe-rigs, zelfzuchtigs en oneerlijks op twee beenen rondloopt in de stad of daar buiten »Gott Publicum" heeft men hem

in Duitschland gedoopt, niet onjuist, maar »Gott Pöbel" ware dan toch een juistere en zelfs nog te eervolle naam; want ook van de faex plebeculae zal te Athene de meerderheid wel niet uit zulke zot-verachtelijke wezens hebben bestaan als de Dionysus die ons wordt voorgesteld. Dat in hetzelfde Athene waar een Anaxagoras of Socrates wegens ondermijning van den staatsgodsdienst doodschuldig werd gerekend, en waar Euripides door Aristophanes werd gebrandmerkt als goddeloos, diezelfde Aristophanes zóó kon sollen met de Olympiërs als hier met Dionysus, elders met Hermes, met Poseidon, ja met Zeus zelf geschiedt, merken wij met verbazing op, al weten wij wel dat het ernstig kritizeeren der gangbare denkbeelden omtrent godsdienst en zedeleer, zooals bijv. Euripides het pleegt te doen, een geheel anderen indruk moest maken en met een geheel anderen maatstaf werd gemeten dan de met moedwilligen scherts geteekende karikaturen van den Olympus, die de blijspeldichter zich pleegt te veroorlooven. Hoe dit zij, de Dionysus der Ranae mag voor ons het meest sprekende beeld zijn uit dit genre, het eenige is het niet, en vroeger moet het soort vrij talrijk zijn geweest. Van den *Dionysus* van Crates kennen wij slechts den titel, maar Cratinus had in zijn *Dionysalexandros* zich ongetwijfeld iets dergelijks veroorloofd; in de *Taxiarchi* van Eupolis kreeg Dionysus les in de vechtkunst en werd er bijv. (fr. 256) met een »pasbevallen stadsjuffertje" vergeleken, ja, ruwer nog, zei zijn drilsergeant tegen hem: »je luistert als een ezel naar het signaal" (fr. 261). De *Dionysus ascetes* van Aristomenes, hoewel ons onbekend, had blijkens den titel een soortgelijken inhoud. Het was dus niets ongehoords dat Dionysus op zijn eigen feest werd bespot en zich zelfs in zijn angst wendde tot zijn ambtshalve bij de opvoering aanwezigen priester [1]). Trouwens — klinkt de ruw-gemeenzame toon van de liederen der phallophori, waarvan ons in de Acharniërs een staaltje wordt gegeven [2]), niet vrijwel eveneens?

---

[1]) Vs. 263 volgg.

[2]) Zie Ran. vs. 297.

Eerst als wij op den oorsprong der comedie letten, valt op dit eigenaardige verschijnsel, evenals op de — in de Ranae trouwens zeldzame — obscoeniteiten het rechte licht, en begrijpen is vergeven.

III.

De Ranae zijn in meer dan één opzicht voor ons een zwanezang. Een zwanezang van de Atheensche vrijheid, die voor het laatst — want Ecclesiazusae en Plutus rekenen niet mede — ons de stem van het onafhankelijke koor laat hooren. Een zwanezang ook van Attica's treurspel, welks groote dichters nu allen zijn gestorven en hier na hun dood nog eenmaal het woord nemen. Een zwanezang eindelijk van den dichter zelf, wiens genie hier voor het laatst schitterend uitblinkt, zoo schitterend als ooit te voren, maar toch zóó dat uit de richting der nog zoo heldere stralen blijkt, hoe dicht de zon reeds de kim is genaderd. De Ecclesiazusae en de (2e) Plutus, — om van de verloren stukken nu niet te gewagen, daar wij die toch niet op hun waarde kunnen schatten, — staan zoo oneindig veel lager dat zij den roem des dichters eer kunnen benadeelen dan bevestigen.

De naam van het stuk is, zonderling genoeg, niet hetzij aan het onderwerp, hetzij aan den hoofdpersoon, hetzij aan het koor ontleend, maar aan een grappige passage, het lied der kikvorschen, die Dionysus bij zijn roeitochtje over den Acheron begeleiden. Zeker heeft de dichter zijn blijspel zoo genoemd om een titel te hebben die »pakt". Het werkelijke koor bestaat uit ingewijden in de Eleusinische mysteriën, die in de orchestra hun plechtigen optocht en blijde spelen houden, als wilde de dichter in de fantastische beelden, door zijn kunst gewrocht, zichzelf en zijn toehoorders schadeloos stellen voor het gemis der aloude vrome processies naar Eleusis en de nachtelijke feestvieringen aan het zeestrand, die in den goeden ouden tijd jaarlijks het glanspunt plachten te vormen van het openbare leven, maar

thans, nu gles vijands benden van uit Decelea Athene bedreigen, sints jaren zijn gestaakt. Ook in dit opzicht is de dichter datgene wat de werkelijkheid niet meer oplevert, bij de dooden gaan zoeken; wij kunnen ook zeggen dat hij — teeken van den rijperen leeftijd! — zich vermeit in de herinnering aan het gelukkig verleden; immers wat zijn de voorstellingen van de onderwereld anders dan in een zinnelijken vorm gebrachte herinneringen aan hetgeen geweest is.

Van staatkunde is, behoudens enkele zinspelingen op personen en gebeurtenissen van den dag, in ons stuk weinig sprake; wij kunnen dus volstaan met enkele woorden om den toestand van Athene tijdens de opvoering — in Februari 405 — te kenschetsen. Weinig maanden te voren was bij de Arginusische eilanden door de Atheensche vloot op de Peloponnesische een schitterende overwinning behaald, die Athene weder meester maakte ter zee; de zegevierende stratégen echter werden te Athene ter dood veroordeeld, omdat zij na den slag de schipbreukelingen aan hun lot heetten te hebben overgelaten. Achter dat stuitende proces zal wel een soortgelijke intrigue der aristocraten zijn te zoeken als in 415 achter het beruchte hermocopiden-schandaal, dat Alcibiades zijn bevelhebberspost kostte en daarmee den tocht naar Sicilië van te voren met onvruchtbaarheid sloeg, en in 407 achter de nieuwe aanklacht tegen Alcibiades, die hem andermaal in verbanning deed gaan en daardoor de krijgsondernemingen der Atheners weder op niets deed uitloopen. Tamelijk onomwonden wordt dat ook door Xenophon in zijn Hellenica gezegd.

Thans was de terugwerking ingetreden, en schaamde het volk zich dat het, in een opwelling van misplaatsten eerbied jegens de dooden, zijn zegevierende veldheeren had laten ter dood brengen [1]). Vredesvoorslagen van Sparta waren inmiddels herhaaldelijk aan de orde, en als men den comicus daarbij om raad had gevraagd, zou die raad ook nu, evenals

[1]) De meening van Cobet in Platonis comici reliquias p. 160 sqq., dat de veldheeren tijdens de opvoering der Ranae nog leefden en dat vs. 697 sqq. en 727 sqq. op hen zouden betrekking hebben, acht ik niet houdbaar.

altijd, hebben geluid: διαλλαττώμεθα! »laat ons vrede maken"! Vandaar dat de partij der onverzoenlijken, met Cleophon aan het hoofd, die van geen nadeeligen vrede wilde weten, hem eenvoudig een troep onruststokers en dwarsdrijvers toescheen, waardig te worden gedeporteerd — of erger. Ook de strijd der partijen in de stad zelve kon niet anders dan zijn weerzin wekken: »sluit u toch aaneén, vergeeft en vergeet het onheilsjaar 411; dàn alleen kan de staat misschien nog standhouden", zoo klinkt het uit den mond van het koor, als de vragen van den dag worden aangeroerd.

Doch dat zijn tamelijk vage en voorbijgaande uitingen. Het hart des dichters is niet meer bij de staatkunde; ik twijfel of hij, behalve zijn aangeboren afschuw van den oorlog en zijn reactionaire neigingen, nog een sterk sprekende overtuiging op politiek gebied heeft gehad, en geloof niet dat hij zich nog, gelijk weleer, vol goed vertrouwen bij eenige partij aansloot. Veeleer worden allen om beurten in het voorbijgaan gegispt; even antipathiek als de onbesuisde driftkop Cleophon, de platte Archedemus of de ongemanierde Cleigenes zijn den dichter de fijnbeschaafde opportunist Theramenes en de aristocratische verrader Adimantus.

Maar op het gebied der letteren is hij nog zichzelf gebleven. In Euripides, den ouderen vriend van Socrates [1]), of liever in de door dezen vertegenwoordigde »moderne richting", ziet hij het verderf voor vroomheid en goede zeden en ware kunst. Heeft niet elke school zoo geoordeeld over de op haar volgende? Pleegt niet elke gids op geestelijk gebied gevolgd te worden door een nieuweren gids, die het pad door den vorigen aangewezen een dwaalweg noemt, terwijl hij zelf naar het oordeel van zijn voorganger de wildernis inholt? »De moderne denkbeelden — uit den booze! De moderne metriek — uit den booze! Uit den booze ook de »toekomst-muziek" van het opkomende geslacht, die meer zelfstandigheid voor zich verlangde dan de strenge kunst aan dat hulpmiddel der dramatische voor-

[1]) Zie vs. 1491.

dracht tot dusverre had toegekend. De openbare eeredienst loopt gevaar, waar over de goden, over hun werkkring en daden en eigenschappen wordt gephilosopheerd en geredeneerd, in plaats van eenvoudig hetgeen aangaande de hoogere machten is overgeleverd zonder kritiek aan te nemen naar der vaadren wijze, en het te verwerken met een vroom kunstenaarsgemoed. De staat is in gevaar waar de verschillende rangen der maatschappij als het ware worden gelijkgesteld en de vrouw uit het huiselijk halfduister, waar zij haar plaats heeft, op den voorgrond treedt. De zeden zijn in gevaar, als in de tragedie, met goedkeuring dus en onder bescherming van staat en godsdienst beide, over liefde en haat en wanhoop en wat er verder in een hartstochtelijk vrouwengemoed kan omgaan, zóó wordt gesproken als in den Hippolytus of den Aeolus van Euripides De kunst zelve is in gevaar, waar de grondslagen dier kunst, eenmaal met vaste hand gelegd door Phrynichus en zijn grooteren volgeling Aeschylus, waarop door Sophocles met gepaste zelfstandigheid was voortgebouwd, worden ondergraven door twijfel en zucht naar het nieuwe; waar fijngeweven intrigue en overmatig opgehoopte stof in de plaats treden van den doorzichtigen eenvoud der oude kunst. Het trotsche gebouw wordt wrak, waar zooveel wordt geredeneerd en verklaard; de glans der tragedie verbleekt, waar bedelaarsplunje de Aeschyleïsche prachtgewaden vervangt, en niet de reuzengestalten der sage maar menschen *οἷοί εἰσιν*, realistisch geteekende personen uit het dagelijksch leven, zich bewegen op den heiligen bodem der overlevering; waar de stem van vaardige pleitbezorgers weerklinkt in plaats van het zware pathos der oude helden, en het overbodig geworden koor door bravourarias wordt overstemd." — Reeds in de Wolken hooren wij hoe den ouderwetschen bewonderaar van Aeschylus en Simonides door zijn in de school der sophisten opgeleiden zoon de mond wordt gesnoerd met een passage uit een hartstochtelijk drama van Euripides. Evenzoo staan in de Ranae Aeschylus en Euripides tegenover elkaar : de vertegenwoordiger van het schoone — ach zoo schoone en zoo onherroepelijk

verloren — verleden, en de apostel van het nieuwe, die in zoo menig opzicht zijn eigen tijd vooruit was ; die opkwam voor het goed recht van den twijfel, de vijand van conventie, in wien de hartstocht, de wanhoop, liefde en haat, vroomheid en ongeloof en wereldverachting, alles wat daar kan spoken in een ontwikkeld en rusteloos arbeidend brein, alles wat het onrustig hart kan doen hameren in de borst bij de duizenden vragen waarop geen wijze of priester ooit antwoord gaf, hun welsprekenden woordvoerder vonden. »Es kommt die neue Zeit," zoo klinkt het ons telkens toe, maar niet hoopvol, als uit den mond van Schiller's stervenden Zwitser: — voor den dichter, die in de tradities van het Cimonische tijdvak is groot gebracht, die zijn vaderland bij afwijking daarvan van kwaad tot erger heeft zien vervallen en thans op den rand van den afgrond ziet gebracht, is het licht, dat daar begint te schemeren, niet het hoopvolle gloren, dat een nieuwen schooneren dag aankondigt, maar de rosse gloed van een brand, die, nu nog smeulend, straks in lichte laaie uitgebarsten heel Attica en wat er groots en goeds in is zal verteren tot pulver.

Overdreven? O zeker, maar wie zal er van een dichter eischen dat hij tot kalm schatten en billijk beoordeelen in staat zij. Nog eens, het is een zwanezang dien wij hooren. Eerbied voor de geestkracht van den man die, bij zooveel wat hem ergerde en drukte in zijn kunst zoowel als in de werkelijkheid, nog vroolijkheid genoeg overhield om, teruggetrokken binnen den toovercirkel van zijn sprookjeswereld, de vermakelijke harlekinade te schrijven die de eerste helft van het stuk vormt, bij welker lezing men zich kwalijk kan voorstellen dat het oog des dichters, die zoo luchthartig in de wereld rondziet, ooit door tranen zou zijn verduisterd.

OPMERKINGEN

OVER

DE MINISTERIALITEIT IN NEDERLAND.

DOOR

Mr. S. J. FOCKEMA ANDREÆ.

Wie aan de ontwikkeling der standen, aan de geschiedenis van den adel vooral zijne aandacht schenkt, wordt getroffen door het feit, dat telkens weer, nu in dezen, dan in genen vorm, rijkdom en weerkracht tot aanzien voeren.

Of de oudste Germaansche adeldom in groot landbezi zijn grond vond, is betwist, dat hij met zekeren rijkdom samenging en moest samengaan, schijnt nauwelijks te betwijfelen. Waar volgens Tacitus [1]) in bezit genomen grond wordt verdeeld, »secundum dignationem", daar moet dit wel op een voorrecht der edelen slaan.

Als aan de edelen een hooger weergeld wordt toegekend, zal dit wel hiermede samenhangen, dat oorspronkelijk het weergeld met de waarde van het aandeel in den grond verband hield [2]).

Bij de Saliers wordt het hoogere weergeld, het gewone voorrecht van den adel, toegekend aan de *meliores*, die daar staan tegenover de *minofledi* [3]). Dezelfde onderscheiding tus-

[1]) Germ. 26.

[2]) Brunner Rechtsgesch. I. 198 n°. 21, Waitz I. 127 IIa 278. Hiervoor pleit ook L. Sax. 14 waarop Heck opmerkzaam maakte en eene Longob. formule (Padelletti 387) waar de bevoegdheid van zekere getuigen wordt bevestigd in dezen vorm: quod .... liberi homines sunt, et *suum widrigild* habent, vel in puro alodio, vel alodio et aliis rebus.

[3]) Cap. Sal. I c. 9.

schen *primi* of *meliorissimi*, *mediani* en *minofledi* ontmoeten wij bij de Alamannen [1]). *Minofledi* zijn ongetwijfeld de lieden met eene kleine bezitting en het treft ons, dat zij in de jongere lex Alamanorum Hlotarii [2]) *liberi* worden genoemd. De grootere grondbezitters — deze gevolgtrekking ligt voor de hand — zijn dus iets meer dan vrijen.

In het feudale tijdperk hetzelfde verschijnsel. De rijke leenmannen behooren onder hen die rechtens bovenaan staan op den maatschappelijken ladder.

En de weerkracht. In den Germaanschen tijd — wij weten het niet, maar kunnen het gissen -- zal wel de rijke edelman het beste wapentuig en het deugdelijkste strijdros hebben gehad, en vond hij het lichtst eene plaats in het krijgsgevolg van een vorst.

In de Frankische periode waren het de edelen van den tijd, de koningsdienaren, de koninklijke vasallen, de grootere grondbezitters, die tot persoonlijken krijgsdienst — met name tot ruiterdienst — werden opgeroepen.

In den feudalen tijd waren het de ridders, die de kracht in den oorlog vormden.

Nauwelijks in één opzicht komt de kracht der factoren, die ik noemde, sterker uit, dan bij de ontwikkeling van den stand der *Ministeriälen*, die aanvankelijk onvrij, toen zij als ridders tot het weerkrachtigste en als leenmannen tot het rijkste deel der bevolking gingen behooren, in aanzien boven de gemeene vrijen stegen

In hoofdzaak is die ontwikkeling overal gelijk geweest en zóó als von Fürth die reeds in 1836 heeft geschetst [3]). In Frankischen tijd werden onder den naam van ministeriales aanvankelijk de onvrijen samengevat, die niet voor den landbouw werden gebruikt, maar verschillende huis-

---

[1]) Pactus Alam. II. 37 vlg.

[2]) L. Alam. Hlotar. 69.

[3]) In zijne bekende monographie „Die Ministerialen". Vgl. verder o.a. O. von Zallinger, Ministeriales u. Milites (1878), O. v. Zallinger, Die Schöffenbarfreien des Sachsenspiegels (1887). Waitz Deutsche Verfassungsgesch. V. 322 vgl. (2e uitg. bewerkt door K. Zeumer (1893). R. Schröder, Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte, 2e uitg. 1894. bl. 425 en de litteratuur ald. 422

diensten verrichtten. Zij vormden de hoogste klasse der onvrijen. Geen wonder; alleen koning en grooten hadden huisdienaren noodig, en tot hunne onmiddellijke omgeving te behooren, verhief in de oogen van het algemeen. Met hen werden weldra gelijkgesteld andere dienaren voor verschillende takken van beheer, meiers, vorsters, opzichters van stoeterijen en voorraadschuren, tolmeesters, en met name zij »qui equitando serviunt", die ruiterdiensten verrichtten. Was eerst de toestand van die allen verschillend, of slechts toevallig gelijk, en bestond er alleen een feitelijk onderscheid tusschen hen en de overige onvrijen, geleidelijk wisten de ministerialen van denzelfden heer onderling een genootschappelijken band te knoopen en hunnen feitelijken toestand tot een rechtstoestand te verheffen. Reeds in de elfde en het begin der twaalfde eeuw vinden wij bij herhaling van »ordo ministerialium" en »jus ministeriale" gesproken. De dienstlieden ontvingen veelal »beneficia" tot loon voor hunne diensten, zij werden een betrekkelijk rijke stand. Hun ruiterdienst bracht hen uiterlijk op dezelfde lijn als de edele ridders. De voorrechten en voordeelen der ministerialiteit overtroffen meer en meer de nadeelen. Menige vrije achtte het in zijn belang dienstman te worden. En dit strekte weder tot verdere verheffing van den dienstmansstand. Men vergat allengs dat de ministerialen van oorsprong onvrijen waren, vestigde vóór alles het oog op den glans hunner ridderboortigheid, en telde weldra de welgeboren, schildboortige dienstlieden onder den adel. En of in theorie de regel al bleef bestaan, dat men als iemands ministeriaal werd geboren en deze betrekking niet kon verbreken, in de praktijk werd hij niet gevoeld, en knelde hij allerminst. Want geen ministeriaal zuchtte in een band, die hem slechts eer en voordeel bracht.

Dit alles is overbekend en omtrent de hoofdzaken in dezen grooten ontwikkelingsgang bestaat geen ingrijpend verschil ven gevoelen. Ook in Nederland voerde hij tot hetzelfde resultaat, en niemand zal wel in 1746 Schomaker hebben tegengesproken, toen hij schreef [1]), dat — in de graafschap

[1]) Consilia IV. 76 no. 10. Vergel. Racer, Ov. Ged. I 52 n. 1.

Zutphen — de dienstman »geheel en al een vrij persoon is, niet subject eenige horigheid of servituit, maar alleen staande tot gemeine observantie van den vorst."

Het is echter niet zonder belang te onderzoeken, wanneer ongeveer de ontwikkeling in verschillende streken is voltooid. Fürth stelt die [1]) in het algemeen in de tweede helft der 13de en het begin der 14de eeuw. Thudichum meent, dat sinds het einde der 12de eeuw vrije en onvrije dienstmannen tot één stand samensmolten [2]). R. Schröder [3]) zegt, de dienstmannen werden sinds de 12de eeuw meer en meer tot den adel gerekend Aanvankelijk was die klassificatie alleen uit een sociaal, niet uit een rechtsoogpunt gerechtvaardigd. In den loop der 14de eeuw is echter overal de laatste herinnering aan de oorspronkelijke onvrijheid van den ministerialenstand verdwenen. Volgens Poullet had in de Nederlanden de samensmelting plaats in de eerste helft der 13de eeuw [4]). Pestel [5]) voert eenige plaatsen aan ten bewijze, dat reeds in de 12de eeuw ten onzent het verschil tusschen nobiles, ministeriales en vasallen niet groot was, en merkt op, dat dit in de 15de eeuw geheel was verdwenen.

Naar het mij voorkomt mag men aannemen, dat in die deelen van Nederland, waar de ontwikkeling het best is te volgen, reeds in de 13de eeuw de ministerialen boven de gemeene vrijen stegen. Om dit aan te toonen, dien ik achtereenvolgens op de ministerialen van verschillende heeren de aandacht te vestigen; immers, zooals reeds in het M. Ned. W. b. [6]) werd opgemerkt, de rang van den heer was van invloed op den stand van zijn dienstman.

Ik begin dan met de dienstlieden van den bisschop van Utrecht:

---

[1]) T. a. p. bl. 487.

[2]) Gesch. d. Deutschen Priv. r. (1894) bl. 167. De oorspronkelijk onvrijen werden als gelijken in stand met de vrijen erkend en verdere opneming van onvrijen werd uitgesloten.

[3]) T. a. p. 432.

[4]) Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas. 2e uitg. I. 195.

[5]) Commentarii de Republ. Bat. II. 251 z.

[6]) D. II. k. 167.

Reeds in de eerste helft der 12de eeuw treden deze bij herhaling als getuigen op in akten, die van den bisschop uitgaan. Het treft ons, dat reeds vele hunner een plaatsnaam aan den hunnen toevoegen, een aanwijzing, dat zij in het dorp, waarnaar zij zich noemen, belangrijke bezittingen hebben Zoo in eene akte van 1139 [1]), waarbij bisschop Andreas aan de kerk te Oldenzaal eenige opbrengsten uit kerken in Drenthe overdraagt. Getuigen zijn naast proosten, dekanen en kanunniken: liberi, comes Godefridus et frater suus Harmannus, Franco de Deepnaham, Wernerus frater suus; ministeriales: Hugo *de Honnorst*, Fredericus Scultetus, Otto *de Runa*, Bartoldus et Goswinus filius suus, Lidulphus *de Oldenzeel* et alii multi [2]).

Men hechte niet te veel gewicht aan de tegenstelling tusschen *liberi* en ministeriales (die dus oogenschijnlijk in dien gedachtengang geene liberi zouden zijn). Het geldt de opsomming van »homines" *van den bisschop*. Deze staan deels vrijwillig, deels krachtens hunne geboorte tot hem in eene betrekking, die voor de laatste onverbreekbaar is. De tegenstelling wordt verduidelijkt door tal van plaatsen, waar bij dat »liberi" en »ministeriales" een genitivus of een bezittelijk voornaamwoord staat, b.v. in de oorkonde van 1165 [3]) die aan bisschop Godfried toestaat, op het slot Bentheim te plaatsen »unum liberum hominem suum et duos ministeriales suos". Zij mag ons op zichzelve niet tot bewijs strekken, dat bij de maatschappelijke waardeering van de ministerialen op hunne onvrijheid eenige nadruk viel. En bij het gissen naar de plaats, die zij in de algemeene schatting innamen, mogen wij niet vergeten, dat zij

---

[1]) Oorkb. van Gron. en Drenthe I. bl. 21.

[2]) Volgens de interpunctie in den druk zouden Comes Godefridus, Frank van Diepenheim en hunne broeders ministerialen zijn. Dit is blijkbaar onjuist, evenals de interpunctie in enkele andere dergelijke akten, b.v. die van 1200 bl. 29, waar stellig moet worden gelezen »Bruno; ministeriales: Ghiselbertus de Hamestele". Wij weten toch, dat de laatste ministeriaal was.

[3]) Zie meer voorbeelden, Matthaeus de Nobil. 944. Sloet, Oorkb. 346.

[4]) O. Cartul. Utr. 152.

omstreeks de helft der 12de eeuw zeker vrij eigen mochten bezitten, zooals o. a. blijkt uit eene akte van 1141 [1]), die spreekt van eene »terra . . . propria" van Otto, een bis schoppelijken ministeriaal en zijne buren.

In soortgelijken vorm als in de akte van 1139 worden getuigen onderscheiden, b.v. in stukken van 1152/53[2]), 1180 [3]).

Iets later worden eveneens rijen ministerialen onder de getuigen genoemd en de akten [4]), waarin dit geschiedt geven ons den indruk, dat zij mannen van beteekenis zijn. Wij vinden toch onder hen namen als: Ghiselbertus de Hamestele, Volker de Covorde, Walter Radinc, Arnoldus de Rune, Henricus de Kunre, Egbertus de Gruninge, Rodolfo de Pedeze.

Weinig later, en hierop vestig ik bijzonder de aandacht, verdwijnt de titel van ministerialis bijna geheel uit de bisschoppelijke akten en treedt daarvoor die van »miles" in de plaats; wij mogen wel zeggen, er werd steeds meer nadruk opgelegd, dat de ridderlijke dienstmannen *ridders*, niet hierop, dat zij *ministeriales* waren.

Zoo in akten van 1230 [5]), 1241 [6]), 1247 [7]), 1247 [8]), 1248 [9]), 1251 [10]), die o. a. Johannes de Rune en Hugo de Lare, B. de Ese, Giselbertus de Buchorst, Adolfus et Rudolfus fratres de Pedze, Walterus Radincg, Giselbertus de Sulen, Bertoldus Radinc »milites" als getuigen noemen. Dat wij hier met mannen uit ministerialen-familiën te doen hebben, leeren verschillende namen.

---

[1]) Oorkb. v. Gron. en Dr. I. 22.

[2]) Ald. 23.

[3]) Ald. 28.

[4]) O. a. van 1200, 1209, 1211/12, 1217 ald. 29, 34, 37, 42.

[5]) Oorkb. v. Gron. en Dr. I. 59.

[6]) Ald. 64.

[7]) Ald. 69.

[8]) Ald. 69 vlg.

[9]) Ald. 70.

[10]) Ald. 74. Zie nog akten van 1253, 1254, 1258, 1262, 1274, ald. 77, 78, 83, 84 en Sloet Oorkb. 681.

Omstreeks denzelfden tijd vinden wij voor een aantal andere personen nog eens den titel van ministeriales terug, afwisselende met dien van milites en heeten de dragers somtijds »domini" [1]), een eeretitel, waarvan de groote beteekenis bekend is. Zeer leerzaam is te dezen aanzien eene akte van 1228 van bisschop Otto, waarin een aantal ook van elders bekende ministerialen genoemd worden. O. a. Ghiselbertus de Amstele, die in hetzelfde jaar »nobilis vir" en in 1235 »dominus" en »miles" heet; Albertus de Wulven, die in 1228 [2]) »nobilis vir" en in 1244 [4]) »miles" wordt genoemd; Ernestus de Wulven, die in 1235 [3]) en in 1244 [4]) »miles" heet en in het eerste jaar tevens als »dominus" wordt betiteld; Amulius de Werde, die in 1247 [5]) den dubbelen titel van miles en ministerialis draagt; Henricus de Amersfoort, die in 1224 [6]) miles heet en van wien wel zullen afstammen, de mannen in 1285 [7]) genoemd als *har*. Wouter van Amersvorde, *har* Henric syn sone .... ridders.

In 1260 bevestigt bisschop Guy rechten van Camperveen [8]), zooals hij zegt »prehabito consilio et consensu nostrorum dilectorum ministerialium videlicet *domini* Hermanni de Voerste, *domini* Henrici de Essende, *domini* Johannis de Daventria et *domini* Henrici Ultra Montem". En 19 Juli 1263 worden als »fidejussores" voor eene verbintenis genoemd [9]) o. a *dominus* Hermannus de Vorst, *dominus* Egbertus de Groninge [10]), *dominus* Mewikinus de Runen e. a.

---

[1]) Buchel-Heda, Hist. Episc 202.
[2]) v. d. Bergh Oorkb. II, 513.
[3]) Ald. I, 195.
[4]) Tijdr. Overijss. reg. I, 11.
[5]) Sloet Oorkb. 681.
[6]) Ald. 481.
[7]) v. d. Bergh Oorkb. II, 250.
[8]) Racer. Overijss. Ged. II, 190.
[9]) Oorkb. v. Gron. en Dr. I, 87. In diezelfde akte voeren echter Giselbertus de Buchorst miles, Fridericus Radine famulus, Rodolfus de Ese den titel van »dominus" niet.
[10]) Deze Egbertus wordt — zij het dan als prefect — in eene akte van 1268 genoemd vóór een aantal Groninger burgers. (Oorkb. Gron. en Dr. I, 92).

milites. De verbintenis waarvoor deze heeren zich borg stellen, is er eene aan den bisschop zelven, wiens ministerialen zij zijn; ook dit teekent de verhouding.

Sinds dien tijd komen dezelfde personen en hunne gelijken nu eens *met*, dan weer *zonder* den titel van dominus voor. In eene akte van 11 September 1263 [1]) b. v. dragen dien titel *niet*: Hermannus de Voorst, Henricus de Overberch (Ultra Montem), Henricus de Essende, Egbertus de Gruninge, Mevkinus de Rune. Zooals wij zagen, kwam hij hun niettemin toe. Engelbert van Peyze droeg den titel van dominus, blijkens akten van zijn zoon Rudolf van 1303 en 1334 [2]). In 1325 noemt Stephanus, zoon van den overleden Johannes van Runen, zich *domicellus* [3]), in eene akte van 1330 heet Arnoldus de Ruinen miles, dominus; Rudolphus Runen famulus draagt dien titel niet [4]).

Eindelijk vestig ik de aandacht op een feit, dat, waar het voorkomt, algemeen als een bewijs van de verheffing van den ministerialen-stand pleegt te worden aangemerkt. Reeds omstreeks de helft der 13de eeuw mogen de bisschoppelijke ministerialen leenen hebben, ook van anderen dan den bisschop. Dit blijkt o. a. uit de vergelijking der namen van bisschoppelijke ministerialen voorkomende in akten van 1252 [5]) en 1266 [6]), met eene lijst der fideles van den graaf van Gelder uit het midden der 13de eeuw [7]). Hierop vinden wij o a. de bisschoppelijke dienstmannen Waltherus de Amersfoord, Giselbertus de Schalcwijc, Giselbertus de Goye. Een andere ministeriaal van den bisschop, Wilhelmus de Vurdene is eveneens blijkens akten van 1258 [8]) en 1265 [9]) fidelis van den graaf van Gelre. Hen-

[1]) Ald. I, 88.
[2]) Ald. 174, 240.
[3]) Ald. 212.
[4]) Ald. 240.
[5]) Sloet Oorkb. 733.
[6]) " " 866.
[7]) " " 719.
[8]) " " 789.
[9]) " " 859.

ricus de Essende heeft van een anderen »miles" in 1239 [1]) een tiend in leen [2]).

Uit het vorenstaande durf ik wel zonder vrees voor tegenspraak het besluit trekken, dat reeds in de 13de eeuw de ministerialen van den bisschop van Utrecht tot een aanzien geklommen waren, dat hunne oorspronkelijke onvrijheid deel vergeten.

Eene aardige bijdrage tot het bewijs dezer stelling levert ook een proces, dat ik reeds hier mag vermelden. In 1282 werd n. l een geschil beslecht [3]) tusschen den Elect van Utrecht en zekeren ministeriaal Henricus de Rovere over den aard van eenige leenen, die volgens den eersten »bona homagia", volgens den tweeden »bona ministerialia" waren. Dat geschil kon moeielijk rijzen, indien er tusschen den rechtstoestand der bezitters van »bona homagia" en die van »bona ministerialia" (m. a. w. tusschen edele ridders en ministerialen) een in het oog vallend onderscheid bestond.

En het kan ons niet verwonderen, dat in het Liber Camerae van den Dom in de eerste helft der 13de eeuw [4]) de tegenstelling wordt gemaakt tusschen »ministeriales" en »*humiles* qui dicuntur husluden".

Ik kom tot de ministerialen van den graaf van Gelre en Zutphen.

Ook in Geldersche akten uit de 12de en de eerste jaren der 13de eeuw wordt — evenals naar wij zagen in die van den Bisschop van Utrecht — onderscheiden tusschen ingenui, nobiles of liberi aan den eenen, en ministeriales aan den anderen kant [5]). Ook in Gelderland hebben wij ons echter

---

[1]) Sloet Oorkb. 628.

[2]) Ten aanzien van verschillende personen, in de akten van 1252 en 1266 genoemd, blijken nog andere punten, voor ons onderzoek van gewicht. Giselbertus de Buchorst heet in 1261 (Sloet 828) dominus. Een aantal anderen noemt de bisschop elders zijne „fideles".

[3]) Matthaeus De nobilitate 1065.

[4]) Rbr. v. Utrecht II, 409, noot; Het Rechtsboek v. d. Dom, door Mr. H. Wsting, bl. 59.

[5]) Voorbeelden geven oorkonden van 1127/1131 en 1203 Sloet Oorkb. I, 240, 410.

op grond dezer onderscheiding niet voor te stellen, dat de ministerialen toen nog personen van lagen rang waren. Het teekent, dat in 1190 [1]) en in 1203 [2]) de graaf van Gelre met zijne ministerialen eene verbintenis bezweert. En het is niet zonder gewicht, dat iemand, aangeduid als »miles quidam Milo de Strale" in 1204 gehuwd is met 's graven ministeriale Lutmode [3]).

De duidelijkste blijken van het aanzien der ministerialen beginnen hier voor zoover mij bekend in 1231 [4]). In dat jaar geeft Otto van Gelre een privilege aan Harderwijk met rade van een aantal zijner ministerialen — reeds dit is op zichzelf van beteekenis — en deze dragen den titel van *dominus*; genoemd worden dominus Christianus de Arnhem, dominus Elbertus de Dolren, dominus Theodorus de Damme, dominus Johannes de Marsche, dominus Wilhelmus de Graflo, dominus Johannes de Sallandia, dominus Wilhelmus de Wisepe, dominus Nicolaus de Oihusen.

Nog in hetzelfde jaar komt in eene Zutphensche akte [5]) de hier genoemde Wilhelmus de Graflo voor onder eene reeks van getuigen, die slechts met den titel »milites" worden aangeduid, en twee jaar later [6]) bezweren met graaf Otto eene verbintenis sui homines et ministeriales . . . o. a. Stephanus de Landorpe, Gozwinus de Stralen, Wilhelmus de Wezepe .... milites.

Eveneens in 1233 zijn getuigen in eene grafelijke akte o. a. »Stephanus de Lantorp .... Gozwinus de Stralen milites et ministeriales mei" [7]).

Deze oorkonden zeggen het ons duidelijk genoeg, waardoor de ministeriales gestegen waren op den maatschapplijken

---

[1]) Sloet 875.

[2]) Ald. 411.

[3]) Ald. 417.

[4]) Ald. Oorkb. 549.

[5]) Ald. 554. In dezen afdruk moet blijkbaar de ; tusschen *milites* en *ministeriales* vervallen.

[6]) Ald. 567.

[7]) " 571.

ladder. Hun rang als »milites" had hen tot »domini" gemaakt. En of zij in aanzien waren, behoeven wij niet meer te vragen, als wij in 1233 graaf Otto hooren verklaren [1]), dat hij aan Arnhem stadrecht verleent »ex prehabito consilio amicorum meorum nobilium et ministerialium meorum".

In iets latere akten uit de 13de eeuw vinden wij dezelfde en andere namen terug, terwijl de dragers nu eens als *milites* [2]), dan weer als *ministeriales* [3]) worden aangeduid.

In Holland komen omstreeks de helft der 13de eeuw nog onvrije ministeriales voor, maar — en dit verdient de aandacht — vooral in akten, die hunne vrijlating vermelden, of strekken tot wegneming van een nog bestaand bezwaar hunner onvrijheid.

In 1231 scheldt Arnoldus, abt van Egmond, zekere ministerialen en hunne kinderen vrij van keurmede [4]).

In 1244 zegt Lubbert, abt van Egmond: »Gerardum ministerialem ecclesiae nostrae ut decet manumisi et perpetue libertati donavi" [5]).

In 1254 ruilen graaf Willem II en de abt van Egmond ministeriales onder elkander [6]) en in hetzelfde jaar laat de graaf die, welke hij heeft verkregen, vrij: manumittimus cum omni posteritate et damus perpetue libertati" [7]).

In 1257 laat weder Lubbert, abt van Egmond, eenige ministerialen vrij [8]) en in 1264 ontslaat abt Arnold een aantal van keurmede — zich andere diensten voorbehoudende [9]).

---

[1]) Sloet 826.
[2]) „ 591 (1235), 597 (1236).
[3]) „ 598 (1236), 709 (1250).
[4]) v. d. Bergh Oorkb. I, 184.
[5]) Ald. I, 217.
[6]) Ald. I, 314.
[7]) Ald. I, 321.
[8]) Ald. II, 11.
[9]) Ald II, 55 Ik kan moeilijk nalaten, hier te wijzen op eene akte van 1212 (Miraeus Dipl. Belg. I, 297), waarbij de markgraaf van Namen ministerialen — want die geldt het zeker — van keurmede vrij stelt.

Er waren dus destijds nog onvrije ministerialen, maar — dit voeg ik er terstond bij — er waren ook andere, met name van den graaf. Dit blijkt wel het allerscherpst uit eene akte van 1284 [1]), die onderscheidt tusschen ministeriales nobiles en ignobiles of scoto adstricti, ongetwijfeld in denzelfden zin waarin graaf Lodewijk van Loon en bisschop Dirk van Utrecht de tegenstelling maken [2]) als zij in 1204 met elkaar ruilen »omnes ministeriales vel servos.... in terra comitis Hollandiae.... exceptis militibus et eorum liberis". Het is duidelijk, de ridderlijke dienstmannen waren edelen. En wij mogen wel zeggen, al komt in de eerste helft der 13de eeuw de naam ministeriales nog een enkele maal voor ter aanduiding van landelijke onvrijen, die tevens »mancipia" of »servi" heeten, dit is reeds dan uitzondering en weldra wordt die naam een eeretitel, die alleen aan de ridderlijke dienstlieden toekomt.

En of deze — ik mag wel zeggen de ministeriales in specie — in aanzien waren, behoeven wij nauwelijks meer te vragen, als wij reeds in 1207 gravin Aleida hooren verklaren [3]) dat hare dochter Ada aan den graaf van Loon ten huwelijk gegeven is »in praesentia multorum hominum, ministerialium de terra Holland, quorum consilio et assensu res facta est", en als in 1220 de verleening der huwelijksgiften door graaf Willem aan zijne gemalin Maria mede wordt bezworen door tal van des graven »homines, tam liberi quam ministeriales" [4]).

Reeds in de 13de eeuw, mogen wij zeggen, verdwijnt de titel ministeriales zoo goed als geheel uit de Hollandsche

»Consuetudines quasdam indecentes, quas contra honorem militarem injuste usurpaveram, iniquas esse discernens" — zoo zegt hij — »decrevi et statui ut *a nullo milite*, qui sit de familia vel advocatione mea, melius mobile.. accipiatur post ejus discessum, nec id ab ejus herede pro illo mortuo exigatur".

[1]) v. d. Bergh Oorkb. II, 223.

[2]) Ald. I, 121.

[3]) Ald. I, 129.

[4]) Ald. I, 157. Ook in deze akte komen onder de voorwerpen der morgengave nog eens voor ministerialen in anderen zin »extra comitatum Hollandiae manentes, qui petitionem vel talgiam comiti recte exsolvere tenentur".

akten. De mannen, die wij dan allen aangeduid vinden als »milites" en somtijds als »domini", zijn ongetwijfeld voor een deel uit ministerialen-familiën.

In de volgende eeuw ontmoeten wij hen weder onder den titel van welgeborenen, schildboortigen, ridderboortigen, en behooren zij onbetwistbaar tot den adel, die boven de »ghemeynt", de vrije huisluiden staat [1]).

In Brabant eindelijk dezelfde geschiedenis; andere uitdrukkingen, maar die dezelfde toestanden teekenen.

De mannen, die hier als getuigen staan over akten, verbintenissen mede bezweren, zich borgstellen, worden somtijds van elkaar onderscheiden. Dan staan des hertogs »liberi" of »nobiles" tegenover zijne »ministeriales" of die »de familia" [2]). Maar een ander maal heeten weer allen »milites" of »vasalli et fidelis" [3]). Gerardus de Huldeberghe komt in 1160 en 1191 [4]) voor onder de »familia" en in 1190 onder de »vasalli et fideles". En in 1211 vermeldt de hertog een aantal mannen »de familia nostra viri nobiles". In dezen tijd bestond er dus stellig geen groote kloof meer tusschen de »nobiles" en de lieden »de familia". Wij hebben trouwens daarvoor een afdoend bewijs. Toen in Mei 1222 Koning Hendrik den hertog van Brabant opnieuw had beleend met de goederen, die hij en zijne voorzaten van des konings voorgangers hadden gehouden, en hem in zijn hofgerecht te Aken plechtig aan zijn leenplicht had herinnerd, deed hij bij vonnis eenige beginselen van leenrecht uitmaken, die de hertog in zijne landen zou hebben te handhaven. Daaronder behoorde o. a. dit zeer gewichtige »quod in jure feodali, omnis ministerialis feodatarius eque judicare possit super feodis nobilium et ministerialium, exceptis tamen feodis principum" [5]). De ministeriaal rechter

---

[1]) Vgl. mijne Aant. op de Groot, bl. 43 vlg.

[2]) 1160, 1173, 1184, 1203 (Miraeus Dipl. Belg. I, 185, 189, 287, 401).

[3]) 1174, 1190 (Ald. II, 710, 835).

[4]) Ald. I, 555.

[5]) Pertz Leg. II, 249, Senckenberg Corpus Jur. Feud. Germ. uitg. Eisenhart 1772, bl. 763. Reeds Poullet maakte t. a. p. op het gewicht dezer uitspraak opmerkzaam.

in zaken van adellijke leenen; dit toont duidelijker dan lange betoogen, hoe hoog hij reeds gestegen was.

Overzien wij dus den toestand in Nederland, zoover die uit de aangehaalde bronnen te kennen is, dan mogen wij zeggen, dat de onvrijheid der ministerialen er tegen het einde der 13de eeuw zoo goed als opgeheven was.

Om ons een juist denkbeeld te maken van hunne verhouding tot hun heer, en van de plaats, die zij in de maatschappij innamen, dienen wij ook jongere akten en wetten ter hand te nemen. Deze geven ons een beeld, dat, zij het ook hier en daar wat flauw, toch de omtrekken duidelijk te zien geeft. Zij leeren ons in hoofdzaak het volgende:

Behalve door geboorte wordt men dienstman door *aanneming* als zoodanig — niet, en dit trekt de aandacht, zooals men hoorig wordt, door *onderwerping* —. Het is een recht dat men erlangt, niet een plicht, dien men op zich neemt. Een aantal bewijzen liggen voor de hand. In 1346 wordt door bisschop Jan van Arkel aan twee vrouwen »dyenstlude recht" verleend [1]).

In 1401 scheldt de hertog van Gelre zekeren Arend van der Voirde, die syn vrij man placht te wezen, daarvan kwijt en ontvangt hem als een dienstman tot zulken recht »als anders onse welgeboren dienstluyden hebben" [2]).

In 1428 wordt een burger van Zwolle als dienstman aangenomen [3]).

In 1474 worden personen uit de hoorigheid ontslagen en als dienstlieden aangenomen [4]).

In hetzelfde jaar worden een man en vrouw met hunne kinderen in tegenwoordigheid van stichtsmannen en dienstmannen tot stichtslieden ontvangen »alsoe verre als sy vrij

---

[1]) Racer III, 319.

[2]) v. Spaan Cod. Dipl. 75.

[3]) Overijss. Tijdr. reg. VI, 254.

[4]) Ald. IV, 265.

syn [1]). In gelijken geest spreken o. a. akten van 1484 [2]), 1494 [3]), 1520 [4]), 1523 [5]).

Omgekeerd wordt ook iemands ministerialiteit opgeheven, niet doordat hij wordt vrijgelaten. maar doordat hij van zijn dienstrecht *afstand* doet [6]).

Uit de 13de en het begin der 14de eeuw zijn er — dit mag hier niet onvermeld blijven — een aantal voorbeelden van vestiging en verbreking van den band van ministerialiteit op andere wijze, n.l. door ruiling tusschen twee heeren. Wij kunnen het tot op zekere hoogte von Zallinger [7]) toegeven, dat hierdoor de ministerialiteitsbetrekking »begrifflich" tot een »unfreiheitsverhältniss" gestempeld wordt. Maar dan leggen wij toch sterken nadruk op dat »begrifflich". En wij houden het volgende in het oog. In grooten getale komen die ruilingen slechts voor bij dienstlieden van kleinere heeren [8]). De heer handelt daarbij *zeker* niet altijd — *vermoedelijk* nooit — volkomen willekeurig. Een enkele maal wordt zelfs uitdrukkelijk de »consensus ministerialium" vermeld [9]). De geruilden kunnen goeden grond hebben, de ruiling te wenschen: een begeerd huwelijk, een door erfrecht hun toegevallen dienstleen, eene voorgenomen verhuizing. En zoo zij maar geen dienstheer van minder aanzien krijgen, kunnen zij in geen geval tegen de verwisseling groot bezwaar hebben. De personen, die wij zien ruilen, waren zeker geene geringe lieden, ten deele ridders-dochters en vrouwen [10]).

---

[1]) Ald. VI, 386.
[2]) Ald. VI, 425.
[3]) Ald. VI, 470.
[4]) Ald. V, 463.
[5]) Ald V, 502.
[6]) Archief Burger-Weeshuis Zwolle n°. 13 en 14, bl. 7 en 8 (1468 en 1475).
[7]) Schöffenbarfreien 269.
[8]) Vele voorbeelden, Racer O. G. 75—98.
[9]) Ald. 75.
[10]) Ald. 75, 76, 79, 80.

De ministerialiteit is begeerlijk. Hij, wien zij wordt betwist, beijvert zich, ze te bewijzen, Zoo in 1384, 1408 en 1445 [1]). En geen wonder; aan het dienstmanschap zijn zeer aanzienlijke voordeelen verbonden, die — ten deele althans, uit den oorsprong der ministerialiteit te verklaren en aanvankelijk niet alle als voorrechten bedoeld — ten slotte de oorzaak zijn geworden van den overgang der ministerialen tot den adelstand [2]).

In de eerste plaats, zoo goed als er adellijke leenen bestaan, zijn er ook dienstleenen, in economische waarde niet altijd van de eerste verschillend, tot geen anderen dienst dan wapendienst — of althans slechts tot diensten van hooger orde — verplichtend, en die alleen door dienstlieden kunnen worden bezeten. Bij herhaling zien wij dienstleenen uitgeven, waarbij niet zelden van de vererfelijkheid hiervan wordt melding gemaakt [3]).

In art. 26 van zijn Landbrief (1365) zegt dan ook Joh. van Vernenborg: »al dienstmannegued, wanneer dat versterft, dat erved up dat naeste liif, de in der echt is, daer dat gued van ghecomen is, dat zy zweert siit of spillen siit".

Ik zeide, om dienstmansleen te bezitten, moet men dienstman zijn. Ook hier hebben wij rekening te houden met de mogelijkheid van leenbezit — b.v. van rechtspersonen — onder het stellen van een bevoegden hulder [4]), maar dit is eer eene toepassing van, dan eene uitzondering op den regel.

De dienstman *kan* leen hebben; het is niet volstrekt

---

[1]) Racer, Ov. Ged. III, 44, Overijss. Tijdr. reg. VI, 112, II, 161. Hij, die staande houdt, ministeriaal te zijn, bewijst dan o. a. dat hij »wt enen vryen echten eestam gecomen" is.

[2]) Sommige dezer voorrechten genoot niet hij, die het dienstrecht had gekocht, maar alleen de geboren dienstman. Racer, Ov. Ged. I, 52 noot, II, 130, III, 11, 55; Fr. v. d. Sande, Cons. Feud. Tr. Prael. II, N°. 7.

[3]) Voorbeelden 14e eeuw, Winhoff-Chalmot 124—125; 1321, 1359, 1361, 1376, 1398, 1410, 1457, 1458, (Overijss. Tijdr. reg. I, 40, 70, 72, 88; II, 60, 179; IV, 65, 94).

[4]) Voorbeelden 1475, 1476, 1478, 1484 (Overijss. Tijdr. reg. IV, 274, 286, 296, 318, 400).

noodzakelijk, dat hij het heeft. Zijne ministerialiteit is eene qualiteit op zichzelf. Joh. van Vernenborg behandelt in de artt. 22 en 23 van zijn Landbrief afzonderlijk de gevallen, dat men iemand zijn *leen*, en dat men hem zijn *dienstrecht* »bespreect" (betwist) [1]).

In de registers der goederen van de proostdij van St. Pieter uit de 13de eeuw komt o.a. een opsomming voor van de »homines ministeriales prepositi scti Petri Trajectensis, morantes in Twenthia et juxta Benthem". De meesten worden verklaard voor ministerialen ingevolge hun bezit van een onroerend goed, »ratione bonorum Holenborge, de dictis bonis Hulscore"; maar er komt toch ook onder voor Nicolaas Albus *sine bonis* [2]).

Naast de bevoegdheid tot het bezitten van leenen, hebben de dienstlieden nog een tweede zeer gewichtig voorrecht; zij zitten met den bisschop ter klaring. In 1323 zien wij Johan van Diest op den Spoelderberg vergaderen en ordelsgewijze een regel over tiendheffing stellen met »man, dienstman ende steede ende meene land" [3]) Naar het Twentsche Landrecht van 1365 a. 11 [4]) »klaart" de bisschop alle »wederspraken ordele" »mit mannen ende mit dienstmannen ende mit scepen van den steden". In 1385 bepaalde Floris van Wevelichoven, dat in de »klaringe" niemand zou zitten, »hi en si man, borchman ofte dienstman ons ende onss gestichts van Utrecht" [5]). De kring werd dus kleiner, maar de ministerialen bleven er toe behooren.

Zij zaten ook mee ter kamerklaring [6]).

---

[1]) Tegenover den heer bewijst hij zijn dienstrecht met twee dienstmannen of met bisschopsbrieven; tegenover een ander bezweert hij het met ééne hand.

[2]) Versl. Rbr. II, 63. Ten bewijze kunnen mede strekken uitspraken der kamerklaring van 1505 en 1520 (Overijss. Tijdr. reg. V, 252—254 445).

[3]) Kampen, B. v. R. 85.

[4]) Racer, O. G. III, 18.

[5]) Dumbar, K. en W. Deventer I, 564.

[6]) Tijdr. Overijss. reg. V. 376.

Een derde voorrecht van groote beteekenis is, dat zij met andere riddermatigen het forum privilegiatum voor de Hooge bank genieten Tot de bevoegdheid van dit gerecht behoorden o. a. de persoonlijke burgerlijke actiën [1]) tegen adellijken (waaronder de ministerialen) en de strafzaken tegen deze, zoo er geen »blyckende schyn" was [2]).

In 1495 zien wij eens dienstmans beroep op zijn bijzonder gerecht rechtmatig oordeelen en een schout, die onder hem beslag had gelegd, in eene boete verwijzen [3]). In datzelfde jaar daarentegen werd een zelfde beroep afgewezen, waar het gold 's Heeren breuke [4]). Dit mag ons echter niet op een dwaalspoor brengen. Het betrof het leggen van eene hinderlaag in en voor de kerk te Diepenheim en vredebraak. Er was zeker »blyckende schyn" [5])

Deze bijzondere bevoegdheid voor dienstlieden-zaken is niet van openbare orde. Zij te wier behoeve zij is gegeven, mogen er afstand van doen [6]). In de steden worden zij

---

[1]) Niet de zakelijke. Ook voor de Veluwe werd op de klaring van 1432 hetzelfde beginsel door ridderen en knechten uitgemaakt (Sande Cons. feud. Tract. prael. 5; Riemsdijk, Hooge bank bijl. G. 8, N. 13. Naar het mij voorkomt wordt de hooge bank in het eerste dezer ordelen als bevoegd, in het tweede als onbevoegd beschouwd, omdat het in het tweede eene zakelijke rechtsvordering geldt.

De bevoegdheid der Hooge bank was uitgesloten in pandbare zaken (Landr. Overijssel 1630, I, 4 a. 3, 20 a. 2, Riemsdijk 102 vlg., en op de Veluwe in persoonlijke zaken beneden 5 mark, Riemsdijk, Bijl. H. 9.

[2]) Landbr. Vernenborg a 24 (Racer O. G III, 45), Winhoff-Chalmot 366; Landr. 1630, I, 20; Overijss. Tijdr. reg. V. 373, vgl. II, 165.

[3]) Overijss. Tijdr. reg. IV, 632.

[4]) Ald. IV, 634.

[5]) Op de Veluwe hangt met het „forum privilegiatum" samen de regel, dat dienstmannen c. q. alleen met den „overpeinder", niet met den „onderpeinder" mogen gepand worden. (Vgl. ook Landbr. Vernenborg a 7; Racer O. G. III, 11). In den loop der XVe eeuw is de klaring te Engelanderholt en daarmede het „forum privilegiatum" der dienstlieden te loor gegaan. Toen zij eerst lang daarna (vgl. Berns, bl. 70, Landbr. 1532, Conc. 1563, Ref. 1593 a 169, Landr. 1604, XXIII, gew. 1620) werd hersteld, was allengs de aanleiding voor een bijzonder dienstliedengerecht vervallen, omdat in de landgerechten nog slechts de ambtsjonkers oordeelden, en zij dus daar hunne gelijken als rechters vonden.

[6]) Overijss. Tijdr. reg. IV, 54, V, 261, 313, 343, 505, Winhoff Chalmot, 366.

zelfs geacht, dit stilzwijgend te doen in verschillende gevallen b. v. te Kampen en Deventer [1]) als zij er brieven bezegelen »als een koopman", of »loofnisse doen" of iets schuldig zijn voor pacht of magenaas. Te Deventer eveneens als zij er eene erfenis willen beuren [2]). Deze uitzonderingen, die de dienstlieden zelven vrijwillig maken, of geacht worden toe te laten, doen geen afbreuk aan het voorrecht in het algemeen.

In de vierde plaats genieten de ministerialen verschillende voordeelen, onderscheidingen in het proces.

Zoo gelden te hunnen behoeve bijzondere regelen ten aanzien van de dagvaarding. Deze (het »wasteeken") moet hun schriftelijk worden overhandigd door den bode met twee dienstlieden [3]).

Voor de hooge bank — dus zonder »blyckende schijn" — beschuldigd. mogen zij hunne onschuld bezweren, en terwijl in geval van doodslag een schotbaar man dit moet doen zelftwaalfde, kan een dienstman met zijn eigen eed volstaan [4]). Ook in andere zaken kan de dienstman [5]) met één eed volstaan, terwijl de schotbare er meer behoeft. Verder mogen de dienstlieden en hun goed niet worden bezet [6]) en mogen zij niet voorloopig gevangen genomen of tot het stellen van cautie voor hunne vrijlating gedwongen worden [7]).

[1]) Kampen, B. v. R. 50, bl. 20, G. B. bl. 166, 168; Deventer 1450, bl. 143, 1486, bl. 170.

[2]) Deventer 1450, bl. 143, 1486, bl. 169.

[3]) Overijss. Tijdr. reg. VI, 30 (1381), VI, 49, 54 (1382), IV, 105 (1384), V, 164 (1502).

[4]) Vernenborg a. 16, 25, (Racer O. G III, 28, 48), Winhoff-Chalmot, 146, Verg. Overijss Tijdr. reg. VI, 127 (1385), 151 (1386), 203 (1392).

[5]) Vernenborg a. 38, (Racer O. G. III, 73). Eveneens v. d. Bergh, Oorkb. II, 506.

[6]) Vernenborg, 1365 a. 9, (Racer O. G. III, 12), Winhoff-Chalmot 133.

[7]) Vernenborg 1365 a. 30, (Racer O. G. III, 64) Winhoff-Chalmot 145. Op de Veluwe behoefde een geboren dienstman op een klacht wegens „gewalt" niet tegen een schotbaar man of vrij man terecht te staan. Deze moest een dienstman tegenover hem stellen, „die dat selve verliese, dat hij meent te winnen". (Ordel Barneveld 1444, Sande Cons. feud. Tr. prael. 6).

Een dienstman wordt geacht als voornaam persoon met een gevolg te reizen. Wordt eene procedeerende partij in de kosten verwezen, zoo zijn deze hooger naarmate van den stand desgenen die tegen hem over staat. Een schotbaar man wordt geacht te verschijnen »zelfanderde" met een voorspraak, een dienstman zelfderde met een voorspraak, een riddermatig hoveman zelfzevende met een voorspraak. De eersten ontvangen per persoon een maaltijd en een »vane" bier, de tweeden het dubbele, de derden 12 stuivers Brabants [1]).

De dienstlieden genieten eindelijk in Overijsel vrijdom van tollen [2]) en mogen niet in schatting of koegeld worden aangeslagen [3]).

Ik zeide, de meeste hunner voorrechten hangen samen met den oorspronkelijken band tusschen dienstheer en dienstmannen. De laatste moesten dienen, in het bijzonder den heer met de wapenen bijstaan waar deze hulp behoefde, zoowel tegen vreemden als — waar noodig — tegen hunne mede-ministerialen, of, zooals zij genoemd werden, hunne »huysgenooten" (een treffende herinnering aan den tijd, toen de dienstlieden samenwoonden in het huis van hunnen heer).

Hunne rechten hangen zoo nauw met dezen plicht samen, dat zij de eersten slechts blijven genieten, zoolang zij zich in staat blijven houden, den laatste te vervullen. De Landbrief van Phil. van Bourgondië van 1518 zegt in art. 3 [5]): »Soe sal elcke dienstman in onsen voersr. lande, *die zijns dienstrechts geneten wil*, hem rustich ende ten minste een reysich peerdt holden, dat sy dan henxt ofte ruine, ende wesen daer mede oick bereit mit harnasch, tuych, spere ofte andere geweer, als hy daertoe verscreuen ende geëischt wordt".

---

[1]) N. Ref. Max. v. Egmond a. 12, (Racer O. G. III, 250).
[2]) Vernenborg 1365 a 43 (Racer O. G. III, 80; Winhoff-Chalmot 147).
[3]) Vernenborg 1365 a. 28, (Racer O. G III, 58).
[4]) Vernenborg 1365 a 2, 4 (Racer O. G. III, 5. 6).
[5]) Racer O. G. III, 209.

Tegenover den steun dien hij heeft te verleenen, staat die, welken hij heeft te vorderen van zijn heer — ook met de wapenen en in zijne sloten, zoo de weg van rechte niet open staat.

Wat dezen weerkeerigen steun aangaat en wat nagenoeg alle andere voorrechten betreft, staat de ministeriaal met den edelen leenman gelijk. Daarom naderen zij elkaar meer en meer en vormen a. h. w. één stand tegenover de »scotbaren" [1]). De stedelingen van den tijd zien zoo weinig onderscheid, dat de stellers van het Kamper Digestum Vetus in de 15de eeuw kunnen schrijven [2]): »een belient man is een dienstman". Voor hen zijn de leenmannen en dienstmannen gelijkelijk de voorname, bevoorrechte heerendienaars.

De ministerialenstand bleef een geboortestand. Maar ik herhaal, de nadeelen van den stand kwamen hier te lande vóór en in de 13de eeuw zoo goed als geheel te vervallen; omstreeks denzelfden tijd werden er daarentegen voordeelen en voorrechten aan verbonden, die de ministerialen maakten tot personen van aanzien, in eigen en anderer schatting ver boven de gemeene vrijen verheven.

Bij een ministeriaal kon moeilijk de wensch opkomen, de betrekking te verbreken, die hem dat aanzien gaf. Zoo het hem al niet vrijstond, het eigenmachtig te doen, hij kon dit bezwaarlijk als eene onvrijheid beschouwen. En feitelijk stond het hem ongetwijfeld vrij. De heer had bij zijne dienstlieden steeds minder belang, en verloor hij er, er waren altijd vrijen bereid om dienstrecht te winnen, te koopen zelfs.

---

[1]) Van daar dan ook, dat b. v. in 1476 eene beleening met een Stichts leen plaats heeft, niet ten overstaan van leenmannen alleen — zooals streng genomen zou zijn te verwachten — maar van *mannen* en *dienstmannen* (Overijss. tijdr. reg. IV, 281).

[2]) bl. 33.

DE JONGSTE GEDAANTEVERWISSELING DER HOMERISCHE KWESTIE,

DOOR

H. J. POLAK.

I.

Mijn aanvang zij een captatio benevolentiae, niet voor het onderwerp, maar voor den spreker. Wat ik U wenschte mede te deelen aangaande de zaak, die ik mij veroorloof onder de aandacht dezer Vergadering te brengen, bereikt U, door omstandigheden van mijn wil geheel onafhankelijk, veel vroeger dan ik me had voorgesteld. Ik miste den moed, mij te kunnen onttrekken aan de dringende uitnoodiging van onzen Secretaris. Ik had, zoo ge wilt, de zwakheid, mijne werkkracht te overschatten. Moge deze bekentenis Uw oordeel over mijne ontwijfelbare tekortkomingen eenigszins zachtmoedig stemmen!

Over de keuze van mijn onderwerp daarentegen, eenige beschouwingen omtrent de jongste fase der Homerische kwestie, maak ik geenerlei verontschuldiging. Homerus, zeide voor ruim tien jaar Wilamowitz aan het slot zijner *Homerische Untersuchungen*, Homerus is tegenwoordig geen veelgelezen dichter meer. »Homer ist eine macht, aber eine überwundene. Selbst die philologen kennen ihn meist so schlecht wie die frommen die bibel. Aber die homerische frage ist populär" [1]). De eerste helft der bewering blijve ter verantwoording van den in bijtende puntigheden zwelgenden zegsman. Maar van de waarheid zijner slotwoorden behoef ik noch mij zelven, noch, naar ik meen,

U te overtuigen. De homerische kwestie, dat verbijsterende, dat tergende, dat proteus-achtige vraagstuk, trekt aan met de onweerstaanbare aantrekkingskracht van een raadsel, waarvan niet alleen de eindoplossing telkens aan ons denkvermogen ontglipt, maar welks gedeeltelijke oplossingen onfeilbaar blijken weer nieuwe, onverwachte raadselen in hun schoot te bergen. Het is als de vervolging der droomenden in de Homerische vergelijking.

Zoo heeft de ervaring eener eeuw geleerd, bescheiden te zijn in beloften gelijk in verwachtingen. Ook de beide werken, die van mijne beschouwingen, — laat ik het aanstonds zeggen, van mijne bloot negatieve beschouwingen, — het uitgangspunt vormen, de twee laatstverschenen geschriften over het onuitputtelijke onderwerp, bieden zich geenszins aan als verkondigers van iets afdoends en onafwijsbaars, zij trachten alleen langs andere dan de tot dusverre ingeslagen wegen tot een bevredigende eindoplossing bij te dragen. De beide boeken die ik op het oog heb, »*die Entstehung der homerischen Gedichte*" van Louis Erhardt, in 1894 verschenen, en Paul Cauer's »*Grundfragen der Homerkritik*," welks slotwoord de tijdsbepaling: »februari 1895" draagt, zijn, gelijk namen en titels uitwijzen, vruchten der Germaansche wetenschap. Dat spreekt van zelf. Germanie heeft een eeuw geleden den stoot gegeven, en geen Duitsch beoefenaar der klassieke oudheid die zich respecteert acht zich verantwoord, tenzij hij er in slaagt een nieuw, kan het zijn, een onfeilbaar recept uit zijn vestzak te voorschijn te tooveren. Zelfs Seeck, historicus van professie, meende zich niet beter voor zijn academische lessen te kunnen voorbereiden, dan door in een boekdeel van 420 bladzijden groot octavo het zijne over de bronnen der Odyssee te zeggen. Onnoodig te doen uitkomen dat zijn onderzoek hem tot resultaten bracht, die hem »mit Staunen, ja fast mit Schrecken erfüllten." En ook Cauer, in deze stof doorkneed, man van bezadigdheid evenzeer als van hartstochtelooze logica, ook Cauer komt in zijne *Grundfragen*, die met hun veelszins technische besprekingen over grammatische, orthografische, tekstcritische punten een altijd belangwek-

kende, maar doorgaans weinig boeiende lectuur bieden, een oogenblik er toe terug te schrikken voor eenige gevolgtrekkingen, — niet de zijne, — die naar hij meent noodzakelijk uit door hem als waar aangenomen praemissen voortspruiten. Maar het voegt den man, niet te sidderen. Laten we dus wat vooral hij in het midden brengt met kalmte onder de oogen zien.

II.

Dat Ilias en Odyssee in hun tegenwoordige gedaante, elk afzonderlijk en beide te zamen, het werk zijn van één, en van denzelfden dichter, van een dichter die aanhief met *μῆνιν ἄειδε θεά*, en die, tot *ὣς οἵ γ' ἀμφίεπον τάφον Ἕκτορος ἱπποδάμοιο* gekomen, na in tien- of twintigjarige rust nieuwe kracht en moed verzameld te hebben, zich ten tweeden male tot de epische Muze wendde met *ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα,* om, eindelijk bij *Μέντορι ϝειδομένη ἠμὲν δέμας ἠδὲ καὶ αὐδήν* aangeland, opnieuw en thans voorgoed te zwijgen, — dat gelooft tegenwoordig zeker niemand meer, met uitzondering misschien van den heer A. Bougot [2]). Dat de Ilias gaandeweg geworden is wat ze nu is, en wat zij voor lezers en hoorders sints de dagen van Socrates, Aristophanes en Plato was: dit ééne hoofdresultaat staat, bij alle verschil omtrent de onderdeelen, voor de thans levende deskundigen onwrikbaar vast. Daarnevens dit andere, dat de Ilias als geheel ouder is dan de Odyssee en van verschillende herkomst. Ook hieromtrent denkt men, de sporen volgende van die scherpzinnige ouden welke de Chorizonten heeten, nagenoeg eenstemmig. De dankbaarheid gebiedt te erkennen, dat wij deze beide resultaten verschuldigd zijn, niet uitsluitend, — ook Nederland en Engeland hebben, en niet te vergeefs, hun stem doen hooren, — maar toch in de allervoornaamste plaats aan de Duitsche philologie. Vandaar ging de eerste aandrang uit. Vandaar kwamen de grondslagleggende theorieën, door toepassing waarvan de thans verkregen slotsom gaandeweg werd bereikt. Daar werd de *Kleinlieder*-theorie uitgedacht, daar

de leer der *Ur-Ilias* vernomen; daar werd de stelling van interpolatie op groote schaal en almede die van opeenvolgende lagen verkondigd. Geruimen tijd kwam het leeuwendeel dezer overpeinzingen voornamelijk der Ilias ten goede. Instinctmatig begon men met wat mij, in tegenstelling met Grote [3]), het gemakkelijkste der beide problemen dunkt. De uitkomst noemde ik. Maar hoe stond het met de Odyssee? Is deze, anders dan de Ilias, afgezien van een betrekkelijk gering aantal interpolaties, reeds door de Alexandrijnsche critici met den ὀβελός geteekend, afgezien ook van den jongeren oorsprong der twee — nauwkeuriger gezegd, der anderhalve — laatste boeken, door Aristophanes en Aristarchus insgelijks reeds verworpen, — is met uitzondering hiervan de Odyssee, als het product van een lateren, in de techniek der dichtkunst meer geoefenden tijd, in haar tegenwoordige gedaante een organisch en ongewijzigd tot ons gekomen geheel?

Heel wat langer dan de Ilias gold zij als zoodanig. »(Odyssea), cujus admirabilis summa et compages pro praeclarissimo monumento Graeci ingenii habenda est," had een eeuw geleden Wolf verklaard, en het is hem op allerlei toon vaak nagezegd. Nog in 1853 liet Ludwig Friedländer zich in geheel gelijken geest uit. »Ware de Odyssee alleen ons bewaard gebleven," zegt hij, »misschien ware dan nooit de vraag naar hare eenheid opgeworpen geworden. Want een wèldoordachte samenstelling, een samentrekken aller belangstelling op één hoofdpersoon, die aan- en afwezig het middelpunt der handeling blijft, aan wien alle voorvallen en alle andere personen ondergeschikt zijn, op wien alle betrekking hebben, — deze eigenschappen kunnen ook door den oppervlakkigen lezer der Odyssee niet over het hoofd gezien worden" [4]). Bijna gelijkluidend zijn de woorden van Grote [5]) en van Bergk [6]), ofschoon de laatste — zij het ook, zooals wij nu oordeelen, op bescheiden schaal — de integriteit der overlevering althans in twijfel trok. Een zijner bezwaren, door Kirchhoff ter wille zijner theorie ter zijde gelaten [7]), maar door von Hartel reeds vóór hem geopperd, [8]) dunkt mij bijzonder geschikt om een

denkbeeld te geven van wat voor oneffenheden bij scherper toezien er inderdaad schuilen onder het zoo gelijkmatig gladde oppervlak dezer poëzie. Als in het 8e boek Arete, de Phaeacische koningin, de voor Odysseus bestemde geschenken netjes heeft ingepakt, noodigt zij den gast uit zelf voor de sluiting te zorgen. *Αὐτὸς νῦν ϝίδε πῶμα, θοῶς σ' ἐπὶ δεσμὸν ἴηλον, | μή τίς τοι καθ' ὁδὸν δηλήσεται, ὁππότε κ' αὖτε | εὕδῃσθα γλυκὺν ὕπνον ἰὼν ἐν νηὶ μελαίνῃ.* (*θ* 443 seqq) De aansporing der koningin is onverklaarbaar, het door haar gebezigde *αὖτε* eenvoudig onbegrijpelijk, tenzij men met v. Hartel en Bergk aanneemt, dat ze er eene fijne zinspeling mede bedoelt op het ongeval, haar gast na zijn vertrek van Aeolus overkomen, toen tijdens zijn slaap zijn makkers den zak met winden openden in de meening dat hij verborgen gehouden schatten bevatte. Doch deze episode is haar in de bestaande redactie alsnog onbekend; ze verneemt die eerst later, als onderdeel der *Ἀλκίνου ἀπόλογοι*. Derhalve valt m. i. niets af te dingen op de slotsom, waartoe Bergk hier komt: dat dit gansche gedeelte van het 8e boek, oorspronkelijk bestemd om op de *Ἀλκίνου ἀπόλογοι* (9e—12e boek) te volgen, eerst later door uitbreiding en omwerking van *θ* daarvoor is geraakt. Wat hier ontwijfelbaar is geschied kan meer hebben plaats gegrepen, heeft inderdaad plaats gegrepen. Maar waar blijft de admirabilis compages? »Es stünde schlimm um Griechischen geist und ruhm," wanneer Wolf's lofspraak zonder voorbehoud gelden moest, oordeelt dertig jaar vóór Bergk Immanuel Bekker. Hij zegt het aan het einde eener korte, maar vinnige en spitsvondige aanwijzing van veel gebrekkigs in de dictie van den sedert druk besproken aanhef der Odyssee, en van veel berispelijks, veel onverklaarbaars in de oeconomie van het geheel [9]). En inderdaad, — ik neem opzettelijk kleine trekken, bij Bekker niet aangevoerd, — is het niet opvallend hoe dikwijls Athene noodeloos in de handeling ingrijpt? Hoe dikwijls Penelope doelloos tot de minnaars afdaalt? Hoe dikwijls ze, op elk uur van den dag en den nacht, om haar verloren echtgenoot krijtende in slaap valt? Hoe onbehoorlijk vaak Odysseus in zijn kwaliteit van bedelaar

scheldt op zijn γαστὴρ ἄναλτος? Met andere woorden: hoe vaak een zelfde motief aangewend en verbruikt wordt tot het slechts ontstemming wekt? Steeds vrijpostiger dringen deze vragen zich op: is de Odyssee overprezen? Of is de vorm waarin wij, en reeds de tijdgenooten van Pericles, het gedicht kennen, niet meer de oorspronkelijke? Is niet misschien, evengoed als van de Ilias, de aanvankelijke conceptie door uitbreiding op vele punten gewijzigd?

Het antwoord op deze vraag gaf Adolf Kirchhoff [10]). Naar zijne zienswijze is de Odyssee in hare ons bekende gedaante niet de afgeronde (»einheitliche"), desnoods hier en daar door interpolaties misvormde, schepping van één enkelen dichter; ook niet een verzameling van oorspronkelijk zelfstandige liederen uit verschillende tijden en van verscheiden samenstellers, mechanisch aan een chronologischen draad geregen; zij is veeleer de in betrekkelijk laten tijd ontstane, naar een bepaald plan (»planmässig") uitgebreide bewerking eener oudere en oorspronkelijk eenvoudiger kern, die zelve al evenmin enkelvoudig is. Zoo acht hij onze Odyssee samengesteld uit een ouderen en een jongeren Νόστος, de eerste het verhaal bevattende van Odysseus' terugkeer naar Ithaca, — νόστος in den eigenlijken zin des woords, — de tweede zijn wraakneming op de minnaars zijner echtgenoote, — de τίσις, — beide later uitgebreid door aanhechting van twee omvangrijke, en zoo goed mogelijk tot een geheel vereenigd door middel van 24 ietwat kleinere toevoegselen. De oudere Nostos behelst Odysseus' vertrek uit Ogygia, zijn schipbreuk, komst bij de Phaeaken, zijn ontvangst aldaar, eindelijk zijn wegzending met een hunner wonderschepen; derhalve den inhoud van α 1—87, zich aansluitende bij ε 43, en vandaar af, natuurlijk met verwijdering van heel wat latere inschuifselen, daaronder het gansche 8e, 10e en 12e boek, en met verplaatsing van het 9e, voortgaande tot het 13e boek vs. 184: ὣς ἔφαθ', οἳ δ' ἔδϜεισαν, ἑτοιμάσσαντο δὲ ταύρους. Dit oudste gedeelte, »ein ursprünglich Einfaches, das eine weitere Analyse nicht zulässt", is echter niet te beschouwen als een episch volkslied in den gewonen zin des woords,

maar behoort alreeds in de periode van den zich ontwikkelenden kunstvorm der epopee. De dichter, »obwohl unzweifelhaft auf dem Grunde volksthümlicher Ueberlieferung stehend," is ten opzichte van den vorm volkomen onafhankelijk en een meester in zijn kunst. De jongere Nostos zingt van Odysseus' aankomst op Ithaca, zijn oponthoud, als bedelaar veranderd, bij Eumaeus en te midden der hem honende minnaars, zijn eindelijke wraakneming, zijn herkenning door zoon, getrouwen, en echtgenoote; dus omvattende het verhaal van *ν* 185 af; *ξ*; enkele regels van *ο*; *π*; stukken van *ρ*; grootendeels *σ*, *τ*, *υ*, *φ*, *χ*; eindelijk *ψ* 1—296: *ἀσπάσιοι λέκτροιο παλαιοῦ θεσμὸν ἵκοντο.* Dáár zag hij, gelijk in de oudheid Aristophanes en Aristarchus, het einde der Odyssee. Dit tweede, jongere deel, stellig nog vóór den aanvang der eerste Olympiade gedicht, veronderstelt het eerste dat het beoogt aan te vullen en voort te zetten, »ist also nie selbständig gewesen," en een gewrocht van veel geringer poëtische waarde. De dichter beheerscht zijn stof, door hem uit een aantal epische volksliederen geput, slechts onvolkomen; allerhande tegenstrijdigheden en duisterheden komen te zijnen laste. Desniettegenstaande is de versmelting der door hem gebezigde liederen althans zóó ver gevorderd, »dass eine Ausscheidung und Reconstruction derselben für uns völlig unmöglich ist.". Gezamenlijk vormen deze twee Nosten »die ältere Redaction," de gedaante van het epos vertegenwoordigende tot op de 30e Olympiade, ongeveer 650 v. Chr. Tusschen de 30e en 50e Olympiade is alsnu de omvang van het gedicht door een onbekenden bewerker meer dan verdubbeld. Het dijde zoo uit door verveelvuldiging der gebeurtenissen tijdens Odysseus' verblijf bij de Phaeaken; maar nog meer door de toevoeging, natuurlijk hier en daar door omwerking en afkapping aan het hoofdgedicht aangepast, van twee oorspronkelijk zelfstandige epen. Kirchhoff maakt zich sterk »bis zur Evidenz" te kunnen bewijzen, dat de episode van Circe met al wat daaromheen is, Aeolus, de Laestrygonen, Sirenen, Scylla en Charybdis, het nuttigen der zonnekoeien, de gevolgde schipbreuk, — dat dit alles, thans de inhoud van *κ μ*, een brokstuk is

van een anderen, eenmaal zelfstandigen Nostos, aanvankelijk in den 3en persoon gedicht, en door den bewerker, lang niet altijd met talent, in den 1en persoon omgezet en met de *Κυκλώπεια* verbonden. De rol, die Calypso in den ouderen Nostos speelt, was in dit epos toebedeeld aan Circe; thans zijn beide gelijksoortige motieven nevens elkander geplaatst. De tweede groote inlassching is die der Telemachie, insgelijks in den aanvang een zelfstandig dichtstuk, bekendheid evenwel veronderstellend met de beide deelen van den Nostos, door den bewerker van een dichterlijk zeer laag staanden aanhef, — het tegenwoordige eerste boek, — voorzien, »jedenfalls älter als der Anfang der Olympiaden und das kyklische Epos." Gelijk het echte begin, zoo is ook het slot en daarmede een vermoedelijk niet onaanzienlijk gedeelte der Telemachie verloren gegaan. Doch de criticus is geneigd aan te nemen »dass die Erfindung auch in diesem Theile nur mager war, und dass der Dichter den Telemachos bei seiner Heimkehr den Odysseus zurückgekehrt, die Freier getödtet, kurz alles beendet finden liess." Stoplappen aan het begin van het 5e en van het 15e boek hechten op allesbehalve handige manier dit aanvankelijk vrije verhaal aan de hoofdhandeling vast. Op deze onbeholpenheid des bewerkers had Imm. Bekker reeds kortelijk de aandacht gevestigd [11]).

Zoodanig is, in grove omtrekken natuurlijk, de theorie van Kirchhoff. Wij vinden haar ontwikkeld in zijn: *die Homerische Odyssee und ihre Entstehung* van 1859, juist twintig jaar later onder nagenoeg gelijken titel, met slechts ééne wijziging van gewicht [12]), herhaald en waar noodig nader toegelicht. Eene sensatie, te vergelijken met die, welke eenmaal de *Prolegomena* te voorschijn riepen, maakte ze niet. De philologie was er intusschen aan gewoon geraakt, vooral in zake Homerica, van geen klein geruchtje te ontstellen. Doch bestrijding, en vaak ruwe en bitse bestrijding, van zoo diep in het organisme der bestaande Odyssee ingrijpende hypothesen bleef niet uit. Men had zich, vooral in Duitschland, gewend die gedeelten der beide epen, waartegen men aesthetische of redactioneele bezwaren had, met den naam

van *Füllstücke*, de veronderstelde dichters ervan met dien van *Flickpoet* te vereeren. Waarom zou men tegenover moderne voordragers van mishagende veronderstellingen beleefder zijn? Kirchhoff werd dan ook tegengesproken, gelijk hijzelf met voornamen eenvoud zeide, mèt en zonder smaak [13]). Ik laat die ouderen, laat zelfs Bergk hier rusten, om slechts even te verwijlen bij de reeds vroeger door mij ter sprake gebrachte, merkwaardige tegenwerpingen van Grote, inderdaad een bestrijding bij anticipatie, want ze werden te boek gesteld in 1849, juist tien jaren voordat Kirchhoff's theorie in haar eerste gedaante het licht zag. »Indien de Odyssee geen oorspronkelijke eenheid vormt," zeide Grote, »uit welke zelfstandige deelen kunnen we dan veronderstellen dat ze bestaat? Op deze vraag valt het moeielijk een bevredigend antwoord te bedenken: *want de veronderstelling dat Telemachus en zijn lotgevallen eens het onderwerp kan hebben uitgemaakt van een afzonderlijk epos, afgescheiden van Odysseus, schijnt niet in overeenstemming met het karakter van dezen jongen man, zooals hij in de Odyssee geschilderd wordt en met de gebeurtenissen waaraan hij daarin deelneemt.* Beter zouden we ons de lotgevallen van Odysseus zelf in twee deelen verdeeld kunnen denken: het eene zijn dwaaltochten en terugkeer bevattende, het andere zijn mishandeling door de minnaars en zijn eindelijke zegepraal. Maar ofschoon elk dezer beide onderwerpen stof genoeg ware geweest voor een afzonderlijk gedicht, is het niettemin zeker, dat, zooals zij thans in de Odyssee worden voorgesteld, het eerste niet van het laatste gescheiden kan worden. De enkele terugkeer van Odysseus kon, zooals het epos nu in elkander zit, niemand als een bevredigend slot voldoen, zoolang de minnaars in het bezit van zijn huis blijven als een hinderpaal tot zijn hereeniging met zijn echtgenoote. Een gedicht dat alleen zijn dwaaltochten tot onderwerp had, moest zijn hereeniging met Penelope en weerinbezitneming van zijn huis hebben voorgesteld als onmiddellijk volgende op zijn aankomst in Ithaca, zonder van de minnaars te gewagen. Maar dat zou een kapitale verminking zijn van het tegenwoordige epische ver-

haal, hetgeen de minnaars op Ithaca als een hoofdbestanddeel beschouwt van het noodlot van den veelduldenden held, niet minder dan zijn schipbreuken en zijn beproevingen op zee. Er is geen houdbaar rustpunt tusschen Odysseus' vertrek van Troje en zijn onbetwist bezit van vrouw en kind. Wel kan de tusschenruimte tusschen de twee voorvallen verwijd worden door nieuwe beproevingen hem op- en in den weg te leggen, maar eenig afzonderlijk deel daarvan kan niet anders worden beschouwd dan als een onderdeel van het geheel". [14]) Treffend inderdaad, deze polemiek ex ante facto tegen drie der vier door Kirchhoff aangenomen eenmaal zelfstandige epen, tegen zijn Telemachie, zijn ouderen *νόστος*, zijn jongeren *νόστος*! Nog treffender, dat reeds bij voorbaat afkeurend gewezen is op een eerst na Kirchhoff gekomen overdrijving zijner zienswijze! Wel een bewijs, hoezeer ook in de philologie nog onuitgesproken stellingen als het ware in de lucht zitten, en mannen van beteekenis zelfs van slechts vluchtig aangeduide denkbeelden aanstonds de verreikende gevolgen doorzien. Trouwens een en ander van wat Kirchhoff leeraarde was reeds verkondigd door Thiersch en in Wilhelm Müller's *Homerische Vorschule*, mij slechts uit Grote's aanhalingen bekend, en op zeker niet minder hadden Gottfried Hermann en Immanuel Bekker gewezen [15]).

En toch blijft Kirchhoff's theorie terecht zijne theorie. Nooit was voor hem zoo volledig, zoo samenhangend, zoo klemmend het geheele vraagstuk der samenstelling uiteengezet, nooit was met zooveel scherpzinnigheid en overstelpende detailkennis de bewijsvoering tot in alle bijzonderheden doorgedrongen. Dàt was wel de arbeid van den mede-ontwerper der eerste Umbrische grammatica, van den grondlegger der geschiedenis van het Grieksche letterschrift, van den eersten critischen uitgever van den Euripides-tekst. Hier sprak de menschgeworden logica in de aanteekeningen en excursen den lapidairstijl der zich voelende geestesaristocratie, bondig maar zonder onfeilbaarheidsvertoon. »Ik ben niet naief genoeg te gelooven", zoo eindigt het *Vorwort*

der laatste bewerking, »dat op den grond van onderzoekingen als de hier voorliggende ooit tot volledige zekerheid en overeenstemming in alle bijzonderheden te geraken is."

De jongeren onder de Duitsche philologen lieten zich dit geen tweemaal zeggen. Maar terwijl zij Kirchhoff's zienswijze bestrijden, herzien, hervormen, staan ze allen — en zij erkennen het — op zijn schouders. Hun afwijkende gevolgtrekkingen gaan uit van zijne praemissen. En zij dragen die afwijkende inzichten op aan — »Adolf Kirchhoff, in dankbarer Verehrung!"

De eerste dezer bestrijdende voortzetters, of voortzettende bestrijders, was Benedictus Niese in zijn *Entwickelung der Homerischen Poesie* van 1882. Een zonderling boek! Vol schitterende hypothesen en »Ungeheuerlichkeiten", — het woord is van Wilamowitz [16]). Hij verkondigde daarin als zijn gevoelen, — zooveel ik weet bleef hij met dit gevoelen alleen staan, — dat de epiek van den Trojaanschen oorlog geen sage achter zich had, dat integendeel deze zoogenaamde sage bloot de schepping was der Aoeden die haar in lied brachten. Niet minder persoonlijk bleef eveneens dat andere denkbeeld, dat telkenmale die gedeelten der beide epen het oudst en het oorspronkelijkst zijn, waaarin de kortste, meest schematische voorstelling heerscht. Juist daarin ziet hij de »meesterstukken der verhalende kunst". En eindelijk dit derde, dat aan de oorspronkelijke handeling der Ilias de godenwereld zoo goed als vreemd is. Ten opzichte dezer drie paradoxen is men eendrachtiglijk overgegaan tot de orde van den dag. Algemeener instemming verwierven de stellingen, — trouwens slechts in bescheiden mate de zijne — dat de beide gedichten mondeling waren geconcipieerd en voortgeplant, dat hun taal een kunsttaal was, en dat geen van beide een oorspronkelijke eenheid vormde. Omtrent de samenstelling der Odyssee denkt Niese in hoofdzaken als volgt. Op twee punten verschilt hij met Kirchhoff van inzicht. Voor hem is de Telemachie nooit een zelfstandig epos geweest, maar de bewuste uitbreiding van een aanvankelijk eenvoudiger gegeven. Zijn argumenten ten negatieve zijn geheel die van Grote, dien hij niet kent of althans niet

noemt. Gelijk Grote zegt ook hij: »nur in der heutigen Odyssee ist die Telemachie begründet und eine andere Motivirung ist für sie nicht denkbar". (bl. 148). Evenmin geeft hij Kirchhoff toe, dat de oude Nostos met den blooten terugkeer van Odysseus naar zijn vaderland kan geëindigd hebben. Ook hier zijn zijne beweegredenen die van Grote. Een terugkeer zonder meer, een slapend te Ithaca aan land gezet worden, — dat is geen betamelijk slot voor een »so künstlerisch angelegtes Gedicht". Doch het onbewuste bondgenootschap met den Engelschen geschiedschrijver van Hellas reikt niet verder dan de bestrijding. Niese construeert, en hij doet dat met de noodige onvervaardheid. Zijn uitgangspunt daarbij vindt hij in een opmerking van Kirchhoff, dat in de tweede helft der Odyssee de held onkenbaar is geworden, in het meerendeel der gezangen ten gevolge eener betoovering van Athene, die hem in een ouden, haveloozen bedelaar herschept, terwijl in twee op zichzelf staande tooneelen een verandering langs natuurlijken weg ontstaan wordt verondersteld, de vanzelf sprekende uitwerking van jarenlange afwezigheid en wederwaardigheden. Die twee tooneelen, waarvan het eerste thans zoo goed als buiten de handeling staat, het andere in den tegenwoordigen samenhang vrij wel onverklaarbaar blijft, zijn het onderhoud van den nog niet herkenden Odysseus met Penelope in het 19de (τ 100—316), en de herkenningsscène met haar in het 23ste boek. (ψ 85 seqq.). In die twee tooneelen, die hij alsnu om de gemeenschappelijke, van de rest afwijkende veronderstelling die er aan ten gronde ligt aaneenhecht, ziet Niese een belangrijke vingerwijzing ter constructie van een ouder verloop der Odyssee. Hij besluit er uit dat aanvankelijk mondgesprek en herkenning der beide echtgenooten onmiddellijk op elkander volgden en vereenigd het passende besluit van den ouden Nostos vormden, dat hij in Kirchhoff's constructie zoo noode gemist had. En de *τόξου θέσις*, de *μνηστηροφονία*, die tusschen beide in liggen? Die voorvallen hangen onverbrekelijk samen met de Telemachie, de Telemachie is een secundaire schepping, — derhalve... Derhalve kende de oudste Odyssee geen *τόξου θέσις*, geen

μνηστηροφονία! Even mogelijk als hun moord, is dat de minnaars — geen helden, voorwaar! — zich verstrooien zoodra de gemaal is teruggekeerd. »Jedenfalls würde dieser Abschluss der Odyssee *nicht minder befriedigend* sein als der jetzige" (bl. 164). Kostelijk inderdaad! Dit is het — en dit niet alleen — wat Wilamowitz terecht van Niese's »unempfänglichkeit für die sage" deed spreken. Ik zou het nog liever kenschetsen als volslagen gemis aan poëtischen zin.

Een andere Odyssee, naar deze gegevens geconstrueerd, kan zeker niet gezegd worden aan volbloedigheid te lijden. Laten we ons even helder maken, wat daarin al ontbrak. De Telemachie, niet slechts *α* tot en met *δ*, maar ook de verbinding met de eigenlijke Odyssee in *ο*; verder natuurlijk het slot van het 23ste en het geheele 24ste boek; voorts alles waar sprake is van Telemachus, van minnaarsmoord of voorbereidingen daartoe; met andere woorden, op twee stukjes na de gansche tegenwoordige tweede helft, van *ν* tot en met *ω*; immers, »im ganzen und grossen bilden die Bücher 13—22 eine Gruppe deren Theile *von Anfang an für einander bestimmt sind*" (bl. 157). Telemachus, Mentor, Laërtes, Euryclea, Nestor, Pisistratus, Menelaus, Theoclymenus, Eumaeus, Phemius — om slechts enkelen te noemen — allen après coup ingevoerd! Allen vreemd aan het oorspronkelijke epos! Komt het verwijderen van al deze epische figuren waarlijk ten goede aan het »kunstvolle" der compositie? Doch wij zijn er nog niet aan toe, met volledige kennis van zaken kritiek te oefenen.

Want ook dit magere overschot, Niese's »älteste Odyssee", is hem blijkbaar nog te lijvig. Verwijderd worden dus bovendien achtereenvolgens de *νέκυια*, — want ze is ongelijkmatig en veronderstelt Telemachie en minnaarsmoord; Calypso, — want het verhaal is uitvoerig, en Niese's oudste Odyssee-dichter was kort, vooral kort; hij zong in lapidair- nog juister, in telegrammenstijl, en daarenboven, de toorn van Poseidon, die in dit gedeelte zich openbaart, behoort niet onder de motieven der oudste Odyssee. Zoo dient ook de Cyclopie te vervallen, immers, ook zij is uitvoerig — horribile dictu! — en vooral het slot biedt moeilijkheden.

Voorts is de Circe-episode verdacht, en het verhaal aangaande het verblijf bij de Phaeaken heeft zeker omwerkingen ondergaan. Wat blijft er alzoo overig? Laat ik het hoofdzakelijk met zijne eigen woorden zeggen. De »älteste Odyssee" begon dan met de aankomst van den held bij de Phaeaken, na een schipbreuk, doch van Thrinakia uit, niet van Ogygia; daar verhaalde hij van zijn lotgevallen bij de Ciconen, de Lotophagen, Aeolus, de Laestrygonen en op het zonneeiland; daarna geleidden de Phaeaken hem naar Ithaca, waar zijn echtgenoote hem ras erkende, haar minnaars ijlings een goed heenkomen zochten, en waar voortaan alles was *pour le mieux dans le meilleur des mondes* [17]). Een »kunstvolle" compositie, — dit geraamte! Quis neget?

Wij wenden ons tot Wilamowitz, wiens *Homerische Untersuchungen* twee jaar later, in 1884, het licht zagen. Wilamowitz nam van Niese één »ontdekking" over: dat op de samenkomst van den alsnog niet herkenden Odysseus met zijn gemalin in het 19de boek onmiddellijk zijn herkenning door haar volgde. Het meerendeel van zijns voorgangers verdere stellingen bestreed hij direct of indirect. Direct verwierp hij onder meer Niese's hypothese van een Odyssee zonder Telemachus, met Penelope als kinderlooze weduwe, door minnaars omgeven, in de woning van haar verdwenen gemaal ongehinderd vertoevende. Belachelijk vond hij, gelijk ik het vind, het denkbeeld eener Odyssee zonder *μνηστηροφονία*: de minnaars, gelijk wèlopgevoede lieden betaamt, zich bescheiden terugtrekkend voor den wettigen heer van vrouw en land [18]).

En overigens bouwde hij voort op den door Kirchhoff gebaanden weg. Suo iure, — et suo more. In kennis en scherpzinnigheid Kirchhoff's evenknie, in alle andere opzichten zijn tegenbeeld. Kirchhoff dunkt mij een verstandsmensch, die de gevolgtrekkingen zijner onverbiddelijke sluitredenen in kleurlooze, aristocratisch eenvoudige taal kleedt. Wilamowitz is dichter en fantast, waar en warm als weinigen gevoelende voor de heerlijkheid der oude poëzie. Bovendien is hij stilist, een trots zijn adellijken titel recht eigenaardig humoristische stilist. Beurtelings familiaar en verheven,

hoog wetenschappelijk en boeiend, maar altijd pikant en vaak vermakelijk, haast tot in het onbehoorlijke. Prijst hij Wolf's *Prolegomena* om den vorm, — hij prijst er niet veel meer van — dan zegt hij dat er althans in één gedeelte »eine bedeutende und wohlgeordnete gelehrsamkeit" heerscht, »aber alles ohne jeden hauch von Mr. Dry-as-Dust". (bl. 401) Is het er hem om te doen, de verwerpelijkheid uit het oogpunt van stijl van het eerste boek der Odyssee te karakteriseeren, hij legt nadruk op de plaats waarin gemeld wordt hoe Telemachus, gereed om naar bed te gaan, »sich auf sein hemde setzt, um sich's auszuziehen" (bl. 9). Voelt hij aanvechting om voor de zooveelste maal aan zijn minachting lucht te geven voor het complex dat thans onze Odyssee heet, hij verzekert dat de bewerker ervan, de compilator, »das gewächs ist eines tintenklexenden säculums". (bl. 293) Wenscht hij een zwakke zijde van Aristarchus te doen uitkomen, dan zegt hij: »von dem berge seiner heimat konnte er hinüber blicken zu dem gipfel des Ida: aber wenn wir uns den knaben vorstellen, so denken wir uns wol, wie er beobachtet dass die composition Σαμοθράκη noch nicht bei Homer vorkommt". (bl. 386)

Doch zijn kenmerkendste eigenschap is zijn fantasie. »Ik ben al tevreden" — aldus besluit hij zijn eerste afdeeling, *die composition der Odyssee* — »wanneer het den lezer gaat duizelen, die mij door deze verschillende elkander weersprekende overleveringen gevolgd is, en nu de massa overziet die als een zee van nevelen deint". Om u en mijzelven zooveel mogelijk tegen deze voor wetenschappelijke overtuiging minder gunstige aandoening te vrijwaren, zal het zaak zijn des schrijvers voornaamste resultaten kort samen te vatten, liefst met zijn eigen woorden [19]).

Zijn punt van uitgang is een stelling van Kirchhoff, die hij overnemende deels bestrijdt deels wijzigt. Het eerste boek is een misbaksel, »zoo ongeveer het jongste stuk in de gansche Odyssee" (bl. 20): dat is ook zijn indruk. Maar wanneer we het laten schieten, wanneer we het op rekening schuiven van den »Flickpoet", die Telemachie en Odyssee wenschte te versmelten, zijn we er dan? Is wat er over-

blijft, boek 2 tot en met 4, een toonbare Telemachie, een behoorlijk zelfstandig epos? Hij ontkent het, evenzeer als Niese. Het heeft kop noch staart. De vergadering der Ithacensers in β hangt in de lucht, Telemachus' plan om zijn vader te gaan zoeken hangt in de lucht, zijn gebed tot hem of haar ὃ χθιζὸς θεὸς ἦλυθες ἡμέτερον δῶ (β 262) hangt in de lucht, tenzij iets vooraf is gegaan, dat dit alles motiveert. »Das α ist freilich ein füllstück, aber es füllt seinen platz: denn es ist eine lücke da, wenn man es entfernt". (bl. 11). Gevolg: de voormalige aanhef is »weggesneden" om voor α plaats te maken (bl 21).

Doch Kirchhoff's Telemachie is niet slechts welbeschouwd ἀκέφαλος. Zij »verloopt tevens in het zand" (p. 98). En daarom construeert Wilamowitz zijn Telemachie; ook een zelfstandig epos, maar van minder bescheiden afmetingen. Eene, die met een thans verloren aanhef beginnend[20]) niet slechts de tegenwoordige boeken β tot δ bevatte, maar ook Telemachus' samenwerken met zijn vader op Ithaca. Derhalve eene handeling, gelijkloopend mèt, maar verschillend vàn, de tegenwoordige boeken οπρ. Natuurlijk werd dit einde als onbruikbare doublette alweder weggesneden door den redactor, die althans zooveel menschenverstand bezat om intezien dat een schepsel met twee hoofden en twee staarten een wanstaltig wezen is.

Zoo hebben wij aan de hand van onzen criticus alvast ééne Odyssee ontdekt naast de bestaande. Sporen eener derde vindt hij in het reeds genoemde onderhoud van Odysseus en Penelope in het 19de boek. Niese had daaruit met z. i. genialen blik opgemaakt, dat het gansche tooneel aangelegd is op een onmiddellijke herkenning, en deze, die in de alleen bewaard gebleven redactie eerst in het 23ste boek volgt, er dan ook terecht mede verbonden. Slechts deed hij verkeerd met in een vreedzame herkenning zonder μνηστηροφονία de voormalige ontknooping te zoeken. »Nicht auf ἀναγνωρισμός geht die Odyssee zu, sondern auf den freiermord". Ik zeg het Wilamowitz na. Maar ook, wat hij zelf uit Niese's ontdekking haalt? Penelope, meent hij, heeft den vreemdeling — hier geen bedelaar, gelijk Niese aanwees — terstond

herkend. Daarom juist laat hij zich door Euryclea den voet wasschen, — Niese had die episode willen verwijderen — omdat het zijn wil is aanstonds herkend te worden. En nu beramen man en vrouw gezamenlijk den list der *τόξου θέσις*. Penelope zal schijnbaar toegeven. Aan den besten schutter zal haar hand behooren. Telemachus, die zijn vader reeds kent, wordt in het geheim genomen. Hij zal den vreemdeling ter gelegener ure boog en pijlen in de hand spelen. De volgende dag, die der aan Apollo geheiligde nieuwe maan, zal de beslissing brengen, en de god zal het plan van den rechtmatigen hanteerder zijner wapenen zegenen. En het plan gelukt, en Odysseus doodt de minnaars. *Τοὶ δ' ἀγχιστῖνοι ἔπιπτον* (χ 118).

Het is voortreffelijk gevonden. Maar staat naast de mogelijkheid eenig bewijs? Wilamowitz meent zelfs twee bewijzen te kunnen bijbrengen. Hij komt voor den dag met een fabel van Hyginus, de 126ste, en met een plaats uit de Odyssee zelve, ω 167/68: *αὐτὰρ ὃ ϝὴν ἅλοχον πολυκερδείῃσιν ἄνωγεν | τόξον μνηστῆρεσσι θέμεν πολιόν τε σίδηρον.* Aan het bericht van Hyginus, »in ganz barbarischer sprache" gesteld, hecht de auteur blijkbaar zelf niet veel. »So hat hier späte willkür das ursprüngliche unwissentlich fast erreicht" (bl. 59). Zoudt gij niet veeleer met mij geneigd zijn, reeds op grond van dit late bericht de voorstelling van Wilamowitz, dat »abgekartete spiel" tusschen man en vrouw, juist voor een latere, meer geraffineerde, schijnbaar meer begrijpelijke, maar inderdaad minder naieve, minder dichterlijke, minder verhevene voorstelling te houden? Maar dan de bevestiging der Odyssee zelve? Ik zal er mij niet op beroepen dat Aristarchus dit gedeelte, de zoogenaamde *δευτέρα νέκυια*, als een bijzonder late interpolatie uitwerpt, iets wat Wilamowitz mij ongetwijfeld niet bestrijden zal. Maar wie spreekt daar deze woorden? De schim van een der minnaars, Amphimedon, die in den Hades Agamemnon's schim op zijne wijze omtrent het voorgevallene inlicht. Kon hij van zijn standpunt den gang der gebeurtenissen anders beoordeelen? De koningin houdt hen jaren lang aan de praat. Daar verschijnt een vreemdeling, een bedelaar. Plot-

seling verklaart ze nu niet langer te zullen aarzelen, maar hare hand te schenken aan dengene die den boog van Odysseus vermag te spannen. Zij kunnen het niet, geen van allen. Maar de vreemde, de vagebond, hij kan het. En hij doodt hen allen, na zich alvorens te hebben bekend gemaakt. Moesten de slachtoffers niet aan een doorgestoken kaart denken? Oordeelen niet alle menschen van alle tijden zoo, soms ten onrechte? Maar gaat het aan, uit wat de verslagen tegenstander vermoedt te besluiten tot wat de overwinnaar deed? [21]).

Thans terug, met grootere kortheid, tot Wilamowitz' verdere Odysseeën. In den aanvang van *ν* (1—120) ziet hij de rest van weer een andere »Fassung". In Calypso eene doublette van Circe. De *νέκυια* in het 11de boek is op een klein gedeelte in den aanvang na, het gesprek met Tiresias en Anticlea, van een redactor. Alleen dit weinigje is in hoofdzaak oud, en te verbinden met de Cyclopie minus den strijd met de Ciconen. Gezamenlijk vormt dit den oudsten *ἀπόλογος*, is nooit anders dan in den 1sten persoon gedicht geweest en dus een zelfverhaal van Odysseus, — aan wien, is onbekend; aan de Phaeaken, zooals in onze Odyssee, zeker niet. Misschien dat in weer een andere bewerking van het epos de held naar Tiresias' voorschrift het barbarenland inging, naar die Thesproten waarvan hij thans in zijn verhalen aan Eumaeus en Penelope gewaagt, »und dass dieser sage die ältesten teile unser apologe, Kyklopie und Teiresiasscene angehören, deren verknüpfung freilich eben so unbekannt bleibt, wie ihre fortsetzung". (bl. 160—162).

Het wordt tijd te resumeeren, met terzijdelating van het vele uitmuntende in de detailopmerkingen, dat de ruim 200 bladzijden van Wilamowitz' eerste gedeelte in kwistigen overvloed aanbieden. In zijne schatting, — ik zal mij ook ditmaal weer zooveel mogelijk van zijn eigen woorden bedienen — geldt onze Odyssee als »das werk einer einheitlichen compilation", die sedert het einde der zesde eeuw v. Chr. zoo goed als onveranderd gebleven is. Van niet lang vóór dien tijd stamt slechts de »orphische" inter-

polatie aan het slot van het 11de boek (λ 565—631), de tweede *νέκυια* (ω 1—204), en eenige uitbreidingen der Phaeaken-boeken. De rest is vervormd uit oudere grondstof. De diaskeuast heeft namelijk drie epen voor zijn compilatie »versneden", welke »bronnen" evenwel ook zelve niet primitief te achten zijn. Het jongste dier drie, dat dan ook de beide anderen veronderstelt, heeft tot onderwerp het verslaan der minnaars door Odysseus, en mag met aftrek der zooeven genoemde bijvoegselen de boeken φ—ω zijn eigendom noemen. Het is in Europa ontstaan. Iets ouder is de Telemachie, — we herinneren het ons, Wilamowitz' Telemachie, d. w. z. niet slechts het 2de, 3de en 4de boek, maar ook het 15de tot en met het 18de en een groot deel van het 19de, evenwel zóó, dat van deze laatste drie boeken bijna alles door den redactor is weggesneden, om plaats te maken voor wat tegenwoordig daarin te lezen staat. De bakermat dezer Telemachie stond in het klein-aziatisch Ionie. De derde bron voor onzen diaskeuast, de »oudste Odyssee", bevatte den inhoud der boeken ε—ξ, waarschijnlijk ook, op kosten van de gelijksoortige deelen der Telemachie, het tegenwoordige 17de, 18de, 19de boek. Doch ook dit bereikbaar oudste gedeelte is hoogstens een secundaire formatie, waarin zich nog minstens v i e r oudere lagen laten erkennen. Hoofdmijn des samenstellers was een gedicht dat Odysseus' lotgevallen bij Aeolus, Laestrygonen, Circe, Sirenen, op Thrinakia, benevens zijn komst bij de Phaeaken behandelde, en hoe dezen hem terug naar Ithaca brachten. Daarnaast lag het »einzellied" van Calypso; in de derde plaats een zelfverhaal van Odysseus omtrent zijn wedervaren bij Lotophagen en Cyclopen en zijn raadplegen van Tiresias' schim in den Hades; eindelijk en ten vierde, een fragment eener herkenningsscène tusschen de beide echtgenooten, waarop een thans verloren redactie van den minnaarsmoord moest volgen. Deze twee laatste bestanddeelen vertegenwoordigen »die beiden ältesten nachweisbaren stücke von Odysseusliedern". Zij alleen »reichen in die zeit des blühenden epos", den tijd evenwel van het reeds zinkende Iliaslied. Doch voor de daaruit gevormde complexen is het

Wilamowitz' streven een zoo laat mogelijken tijd van redactie vast te stellen. Kirchhoff plaatst zelfs zijn jongeren Nostos nog vóór den aanvang der Olympiaden-jaarrekening, d. i. ongeveer 800 v. Chr.; de »Erweiterungen" zijn volgens hem op zijn laatst ongeveer 600 v. Chr. afgesloten. Niese daarentegen acht de gansche Odyssee reeds een geruimen tijd vóór de Olympiaden voltooid. Wilamowitz neemt Kirchhoff's gevoelen over, — om hem te overtreffen in nederwaartsche tijdsbepaling. Zijns bedunkens is, gelijk we zagen, de slotredactie eerst van het einde der zesde eeuw; immers de ons bekende Homerus is in den grond een Attisch gekleurde Homerus [22]). De »bearbeiter", de versnijder en aaneenlijmer van Wilamowitz' drie Odysseus-epen, leefde goed gezien niet veel vroeger: hij is »niet ouder dan Archilochus, jonger dan Hesiodus" (bl. 228). Het oudste zijner documenten, het epos dat ε—ξ omvatte, is hoogstens van de 8ste eeuw. Zoo is dan het grootste gedeelte onzer Odyssee jonger dan Hesiodus, jonger dan de Cyclici, en niet veel vroeger ontstaan dan de ons in fragmenten bekende lyrische en jambische dichters. Wilt ge er hem op wijzen dat toch naar de Odyssee gevolgde regels aangetroffen worden bij Archilochus (± 700 v. Chr.) en Alcman (± 660 v. Chr.) [23]), hij ontwapent u door de verzekering dat ook hijzelf daarvan geenszins onkundig is, maar dat zijns bedunkens deze lyrici een ouderen tusschenvorm dan zijn »bearbeiter" vertegenwoordigt hebben gekend en gebruikt. En hierbij blijft het niet. Wat de wijze heeft geleeraard, wordt door den nog wijzere die na hem komt weggeredeneerd, of — ondersteboven gekeerd. Alzoo doet Seeck, die na Wilamowitz komende zijnerzijds verzekert, dat de regels van Archilochus het origineel, de gelijksoortige der Odyssee de nabootsing zijn [24]). Hij gaat zelfs verder, en neemt hetzelfde aan omtrent het nog bekendere *ἦλθον ἔπειθ' ὅσα φύλλα καὶ ἄνθεα γίγνεται ὥρῃ | ἠέριοι*, hetgeen z. i. de dichter der Cyclopie verkeerdelijk Mimnermus, den ietwat ouderen tijdgenoot van Thales en Solon, nasprak, wiens 2de fragment aldus begint: *ἡμεῖς δ' οἷά τε φύλλα φύει πολυανθέος ὥρῃ|εἴαρος*! Maar wat belette den veronderstelden copiïst even glashelder te zijn, en

ὅσα φύλλα καὶ ἄνθεα γίγνεται ὥρῃ ἐαρινῇ te geven? [25]). En is de waarschijnlijkheid groot, dat òf de plaats der Odyssee, òf de gelijksoortige der Ilias [26]) navolgingen zouden zijn eener althans in onze overlevering uiterst slordig gebouwde periode van Mimnermus? Van de Alcman-fragmenten zwijgt Seeck — gelukkig.

De niet minder ingewikkelde combinatien van Otto Seeck, neergelegd in een wèlgeschreven boekdeel van 420 bladzijden, mag ik ten slotte slechts met een enkel woord aanduiden. Als algemeene karakteristiek volsta de opmerking dat, waar hij Wilamowitz niet wederlegt [27]), hij hem zoekt te overtroeven. Ook zijn uitgangspunt is de bekende »ontdekking" van Niese, dat het tooneel met Penelope en Euryclea in het 19e boek aanvankelijk op onmiddellijke herkenning was aangelegd; daarnaast komt Kirchhoff's opmerking dat van het 13e tot het begin van het 19e boek Odysseus in bedelaarsgestalte verschijnend gedacht wordt, en later niet meer. Daarbij sluit zich aan een derde waarneming, — evenmin oorspronkelijk, vrees ik, [28]) — dat in den minnaarsmoord van het 22e boek twee motieven vereenigd zijn: een strijd tusschen Odysseus en de μνηστῆρες gevoerd met den boog, een andere gevoerd met zwaard en speer. Met deze drie gegevens gewapend schrijdt Seeck ter *Quellenanalyse*. En hij construeert zijn »*Odyssee des Bogenkampfes*," — de oudste, — en »*die Odyssee des Speerkampfes*," welke jongere redactie nog weer twee onderdeelen in zich bevat, »*die Odyssee der Verwandlung*" en »*die Odyssee der Telemachie.*" Twee onderscheiden Odysseeën alzoo, de laatste hier en daar weer in tweeën onderverdeeld, wier handeling in velerlei opzicht aan elkander evenwijdig moest loopen. Daartusschen in nog twee »Einzellieder," Kalypsolied en Kirkelied, benevens reminiscentien uit de Nosten [29]). Als zuivere Telemachie gelden α β γ δ; in de rest, vooral der eerste helft van het tegenwoordig epos, spelen de verschillende elementen het grilligste katjesspel, elkander aantrekkende en afstootende, doordringende en kruisende, zoodat soms van één en denzelfden regel de ééne helft aan de *Odyssee der Telemachie*, de andere aan die *der Verwand-*

lung of *des Bogenkampfes* ontleend heet [30]). Ten bewijze brengt de auteur, behalve de gewone gronden van gemis aan samenhang, tegenstrijdigheid of onverklaarbaarheid der motieven, verschillend gehalte der dichterlijke waarde, onvergelijkelijk hoogstaande poëzie ter eener en »Pfuscherei" ter andere zijde, ook een lexicografisch argument te berde. Hij heeft bijeengezocht, — niet zonder den welwillenden bijstand van Seber's *Index* en Ebeling's *Lexicon Homericum* natuurlijk, — vier lijsten: één van 240 woorden alleen in de *Telemachie* voorkomende, een tweede van 74 woorden alleen in de *Verwandlung* aanwezig, een derde van 31 woorden, die slechts »im Bogenkampf" gelezen worden, een vierde eindelijk van die welke »im Bogenkampfe" ontbreken, maar zich in de rest bevinden, ten getale van 421 onder 254 hoofden, — »salvis erroribus et omissionibus," om mij van de behoedzame boekhoudersformule te bedienen. Men zou zeggen dat, daar van den *Bogenkampf*, de oudste van Seeck's Odysseeën, zich slechts een klein gedeelte aan algeheelen ondergang heeft kunnen onttrekken, het wel van zelf spreekt dat een aantal woorden, in de overige deelen van het epos voorkomende, daarin wordt gemist. En welke woorden! *Ἀριθμός, ἄρουρα, ἀρχή, βαθύς* met eenige composita, *βαρύς* met dito, *βοᾶν, βουλεύειν, γείτων, γέλως, γεραιός, γέρας, γλυκύς, διώκειν, δούλη, ἐγείρειν, ἔλαιον* met compp., *ἔρις, ἐρυθρός, ἔσθω, θαρσέειν, Θέμις, θεράπων, κάλλος, καπνός* en talrijke dergelijke, woorden aan geen Griekschen stam onbekend, maar in een willekeurig afgeperkt gedeelte niet te vinden, eenvoudig omdat de dichter de daardoor uit te drukken begrippen voor zijn verhaal niet behoefde. Die afwezigheid moet mede als argument dienst doen voor verschillenden oorsprong. Cras credam! [31]).

Seeck's *Quellen der Odyssee*, in 1887 verschenen, is de laatste mij bekende uitvoerige analyse van dat gedicht. Het zou mij verwonderen, zoo niet reeds uit mijn uiterst vluchtig overzicht daarvan [32]), alsmede van de gelijksoortige theorieën van Kirchhoff, Niese en Wilamowitz, althans dit ééne gevoel zich allengs van U had meester gemaakt, dat van onbegrensde bewondering voor den definitie-

ven redactor. Voor onze naburen is hij uit den grond der zaak »ein gering begabter flickpoet." Indien er één grein van waarheid is in Wilamowitz' en Seeck's constructiën, dan kan van dit vonnis niet ernstig genoeg appel worden aangeteekend. Dan is hij grooter dan een groot dichter, een wonderman, een duivelskunstenaar. Hij heeft den weg weten te vinden in Seeck's zeven elkander doordringende en vaak kruisende Odysseeën. Hij raakte niet verward in de drie onafhankelijke epen van Wilamowitz en de vier fragmentaire elementen waaruit het oudste daarvan is opgebouwd. Hij verstond het geheim een alleszins bevredigend geheel tot stand te brengen uit zoo ongelijksoortige grondstof, een kosmos — en welk een kosmos! — te scheppen uit een chaos, bij het bestudeeren waarvan wij gewone stervelingen met versuft brein niets beters weten te doen dan de klagelijke verzuchting te slaken: *ὦ φίλοι, οὐ γὰρ ϝίδμεν ὅπῃ ζόφος οὐδ' ὅπῃ ἠώς*! Vrienden, we weten niet meer waar het westen is en waar het oosten!

III.

Ten opzichte der Ilias staat de zaak veel eenvoudiger. Daar is inderdaad het verschil in samenstelling der onderscheiden bestanddeelen, daar zijn inderdaad de tegenstrijdigheden in landschap en handeling en opeenvolging der gebeurtenissen aanwezig, die in de Odyssee voor het grootste gedeelte slechts ter wille der theorie er ingebracht zijn. Ook in de Ilias staat het met de eenheid niet zoo wanhopig geschapen als de meerderheid der separatisten ons wil doen gelooven, maar er heerscht een lossere eenheid, plaats latende voor veel — laat ik zeggen tuchteloosheid. Het leger der Achaeërs heeft er nu eens een enkelen wal, dan weer een reusachtigen steenen muur met bijbehoorende vestingwerken. De helden der Achaeërs hebben strijdwagens, maar op enkele uitzonderingen na strijden ze te voet [33]). De Scamander vloeit nu eens links, dan rechts van Ilios, zoodat nu eens de stad en het kamp der vijanden op denzelfden oever liggen, dan weer de rivier tusschen beiden in

stroomt. De Trojanen hebben Lyciërs tot bondgenooten vlak in hunne nabijheid onder aanvoering van Pandarus, en andere veel zuidelijker wonende Lyciërs die onder het bestuur staan van Sarpedon en Glaucus. [34]) Er hebben schier te gelijkertijd op verschillende punten voorvallen plaats, waarin dezelfde persoon een hoofdrol vervult. Pylaemenes, in het 5e boek verslagen, neemt in het 13e nog deel aan den strijd, en niet ieder Homericus is zoo goedmoedig, zich met het dilemma der oude critici, athetese of homonymie, tevreden te geven. Hector neemt een roerend afscheid van zijn echtgenoote, om nog voor dien dag althans behouden tot de zijnen terug te keeren [35]) Om nog uit vele één tegenstrijdigheid in een bijzaak te vermelden: Chryseis schijnt nu eens in Chryse, dan weer in het Thebe van Eëtion thuis te behooren. Maar waartoe meer voorbeelden bijgebracht?

Dat dus onze Ilias geen gesloten eenheid kan gevormd hebben, daaromtrent zijn, zooals ik in den aanvang zeide, op weinigen na alle deskundigen het eens. Ook ten opzichte der wijze, waarop wij ons dit geheel van liederen ontstaan moeten denken, begint gaandeweg wat eenstemmigheid te heerschen, zij het slechts in het negatieve. De *Kleinlieder*-theorie van Lachmann en Koechly heeft voorgoed afgedaan, — in schijn althans. De leer van interpolatie op groote schaal, dierbaar aan Düntzer's hart, is onvoorwaardelijk ter zijde geschoven. De gedachte aan een algeheele om- en bijwerking eener oudere, betere en derhalve »echte" Ilias en Odyssee, en daardoor noodzakelijk gemaakte *Neuordnung* van een diaskeuast, deze gedachte, met groot talent en ongeëvenaarde zaakkennis bepleit door Bergk, heeft evenmin, — terecht m. i., niettegenstaande veel voortreffelijke opmerkingen in de bijzonderheden, — blijvende instemming kunnen verwerven. Evenmin is het voorstel van Grote, onze Ilias te beschouwen als een oorspronkelijke *Achilleis* (*A* te verbinden met *A* v.v) en een daarop geënte en nooit zelfstandig bestaan hebbende *Ilias* in eigenlijken zin, dat is schildering van den strijd om Troje in 't algemeen, welke twee deelen hun vereenigingspunt, — tevens

herkenningsmiddel der aanvankelijke verscheidenheid, — zouden vinden in het 9e boek, meer geworden dan een brug, waarover verschillende schakeeringen van separatisten tot het tegenwoordig meest geldende vergelijk geraakten. Deze op ééne na modernste opvatting, inderdaad op de in het begin dezer eeuw door Gottfried Hermann, later door Grote en Bergk gelegde grondslagen berustende, neemt voor beide gedichten een oudere kern aan, waaromheen of waaraan gaandeweg jongere lagen zich hebben vastgezet. Voor de Odyssee is haar grondlegger Kirchhoff. Voor de Ilias mogen we als haar eersten woordvoerder ons medelid Naber noemen, wiens stellingen, in de anno 1877 door U uitgegeven *Quaestiones Homericae* ontwikkeld, in hoofdzaken gevolgd worden door W. Christ, die in zijn *Prolegomena* van 1884 zelfstandig tot ongeveer gelijke resultaten kwam. Christ beweert »subtilius" te werk te zijn gegaan. Wij willen hem dit genoegen niet vergallen, zelfs niet door de opmerking dat hij in geen geval velen heeft kunnen winnen voor zijn zonderling denkbeeld, dat het de dichter — Homerus in hoogst eigen persoon! — was, die aldus door latere wijzigingen zijn oorspronkelijk plan uitgebreid en ten deele misvormd zou hebben [36]). Genoeg: hij evenals de heer Naber neemt vier *aetates*, — of lagen, zoo men wil, — voor de Ilias aan, een oudste, een iets minder oude, een jonge, en een jongste. De grenslijnen zijn natuurlijk bij beiden niet gelijk getrokken, maar er is meer overeenkomst dan verschil. Als oudste deel beschouwen beiden het eerste boek, onmiddellijk aansluitende aan de eerste helft van het 11e, en met deelen van het 15e, met ongeveer geheel het 16e, enkele stukken van het 17e, 18e en 19e, zich verbindende met het slot van het 21e en de grootste helft van het 22e boek. Met andere woorden: inhoud van dezen primitiefsten vorm — de *πρώτη Ἰλιάς* — is de twist, de beleediging en het zich terugtrekken van Achilles, de veel eenvoudiger beschrijving van den slag waarin Patroclus door Hector's hand sneuvelt, de daarop noodzakelijk volgende verzoening van Achilles met Agamemnon [37]) en hernieuwde deelneming aan den strijd om den dood van den boezemvriend te wreken,

eindelijk Hector's dood, waarmede aan die wrake voldaan is. *Ἡράμεθα μέγα κῦδος, ἐπέφνομεν Ἕκτορα δῖον* (X 393) — »sic explicit Ilias". Volgt het iets minder oude gedeelte »quae iam mature cum Iliade coaluit": de eerste helft van het 2e boek, dat door middel van zeer enkele gedeelten van het tegenwoordige 3e en 4e samenhangt met het 5e tot en met het 7e boek, en spoedig verrijkt werd met het gansche 3e en 4e. Inhoud: een algemeene strijd der Achaeërs tegen de Trojanen zonder Achilles, weldra verbonden met een daaraan voorafgaanden onbeslisten tweestrijd van Paris en Menelaus, dit alles evenwel meer voor de Trojanen dan voor de Achaeërs gunstig afloopende. Tot de derde aetas rekent de heer Naber het slot van het 7e boek, het 8e, de tweede helft van het 11e, het 12e tot en met het 14e, benevens stukken van het 15e: d. i. de *κόλος μάχη* vóór den beslissenden kamp, en in de beschrijving van dezen laatsten de teichomachie en de tegenwoordige vorm der epinausimache. Tot de jongste bestanddeelen behooren het gezantschap aan Achilles in het 9e, de Dolonie in het 10e boek, het 20e en 21e, de theomachie en *μάχη παραποτάμιος* verhalende, eindelijk het 23e en 24e, de lijkenspelen ter eere van Patroclus en de samenkomst tusschen Achilles en Priamus tot loskooping en begraving van Hector's lijk. Ten slotte zijn in de reeds voltooide Ilias, onzeker wanneer en door wien, twee fragmenten ingevoegd die met het eigenlijke onderwerp slechts in verwijderd verband staan, de zoogenaamde *Βοιωτία* en het gesprek tusschen Glaucus en Diomedes in het tegenwoordige zesde boek.

Dit alles is algemeen bekend en de enkele vingerwijzing van mij ongetwijfeld voldoende. Een oogenblik langer wenschte ik Uwe aandacht te bepalen bij de afwijkende inzichten van Niese en Erhardt. Niese betoont zich ook hier dezelfde als hij zich bij het bespreken der Odyssee heeft doen kennen. Hij is de verklaarde bewonderaar van de uiterste magerheid in taal en conceptie. De kortste verhalen zijn hem ook in de Ilias alweer de primitiefste.

γνῶ σ' Αἴας κατὰ Θυμὸν ἀμίμονα ῥίγησέν τε
ϝέργα θεῶν, ὅ ῥα πάγχυ μάχης ἐπὶ μήδεα κεῖρε
Ζεὺς ὑψιβρεμέτης, Τρώεσσι δὲ βούλετο νίκην.
χάζετο σ' ἐκ βελέων· τοὶ δ' ἔμβαλον ἀκάματον πῦρ
νηὶ θοῇ· τῆς δ' αἶψα κατ' ἀσβέστη κέχυτο φλόξ.

(*Π* 119 seqq.).

»Aias bemerkte in zijn geest, en het vervulde hem met huivering, dat het de hand der goden was, dat de hoogdonderende Zeus de krijgsplannen der Achaeërs verijdelde en den Trojanen de zege gunde. Zoo week hij uit het werpgeschut, en de Trojanen wierpen het vuur in het snelle schip, en weldra verspreidde zich de onbluschbare vlam". Niese is verder een vredelievende Duitsche professor, en daarom, gelijk zijn ur-Odyssee den minnaars het leven liet, is het zijn innigste overtuiging dat »de beteekenis dezer geheele poëzie meestal niet op de eentonige en van dichterlijk standpunt waardelooze [38]) moordtooneelen berust, maar voornamelijk op die gedeelten waar wij het slagveld verlaten, en de dichters ons menschelijk denken en leven op zoo onovertroffen wijze schilderen". (bl. 138). Dat Niese's kern der Ilias al bijzonder bescheiden afmetingen moet bezitten, is na het tot dusverre gezegde van te voren vast te stellen. »Diese Untersuchungen zeigen uns nun, dass weitaus der grösste Theil der Ilias nicht ursprünglich zu ihr gehört habe; sie zeigen uns eine Fülle, ja fast ein Chaos von Zusätzen der verschiedensten Art." (bl. 125). De Lyciërs, de noordelijke zoowel als de zuidelijke, verwijdert hij geheel uit de aanvankelijke handeling. Pandaros, Sarpedon, Glaucus behooren te verdwijnen. Ook aan Aeneas en Polydamas is gelijk lot beschoren. En ter wille van de billijkheid treft eenzelfde vonnis een aantal Achaeische helden. Van enkele ondergeschikte figuren kan ons dit niet zoo zeer bedroeven; wanneer Menestheus met zijn Atheners, Thoas de Aetolier, de oude Phoenix hun afscheid krijgen, lijdt de ons bekende hoofdhandeling weinig schade. Maar ik verwacht eenige verbazing uwerzijds, wanneer ge verneemt: »es ist also der Schluss erlaubt, dass auch Nestor nicht zu

den ursprünglichen Personen der Ilias gehörte" (bl. 116). In dit geval natuurlijk nog minder zijne zonen, Antilochus en Thrasymedes. Ten slotte vindt Niese dat ook de persoon van Odysseus in de jongere bewerkingen steeds aan beteekenis wint. Wat blijft er na deze aderlatingen van het oorspronkelijk volbloedige lichaam over? Laat ik het met zijn eigen woorden mogen resumeeren. Er blijft over de eerste helft van het eerste boek, het slot van het 15e, het begin van het 16e, en gedeelten der latere tot en met het 22e gezang. Er werd daarin verhaald van den twist tusschen Agamemnon en Achilles, van het droombeeld door Zeus gezonden [39]) en het ten strijde trekken der Achaeërs, hun nederlaag en het in brand steken hunner schepen, van het te hunner hulpe zenden van Patroclus, diens val en Achilles' wraak, eindigende met het sneuvelen van Hector door zijne hand (bl. 135). Dramatis personae zijn Achilles, Agamemnon, Hector, Patroclus, Aias, een weinig Odysseus en misschien nog Idomeneus. Want deze laatste, door Bergk uitgeworpen, vindt in Niese's oogen genade. Zooveel zal noch ons geheugen noch onze verbeelding bezwaren.

Rest Louis Erhardt, wiens *Entstehung der homerischen Gedichte* in 1894 verscheen. Doch niet over zijn boek zelf wensch ik U te onderhouden: het is alweder een analyse der Ilias — de hoeveelste? — met weinig of geen nieuwe gegevens in niet minder dan 546 bladzijden; alleen de in zijn eveneens omvangrijke inleiding ontwikkelde denkbeelden vereischen voor een oogenblik onze aandacht. Voortbouwende op grondslagen, door Jakob Grimm in zijn beschouwingen over het Germaansche heldenepos ter bestrijding der Lachmannische Nibelungen-theorie, en door Steinthal in zijne studie over volkspoëzie over 't algemeen gelegd, ontwikkelt hij zijn gevoelen, dat wat wij gewoon zijn de Homerische poëzie te noemen inderdaad Grieksche volkspoëzie is. Niet één man, niet enkelen, zijn de scheppers dezer onvergelijkelijk schoone scheppingen geweest, maar de ziel van het gezamenlijke Hellas, het vereenigde Grieksche volk. Men vergist zich zijns inziens, men is dupe van een verkeerde, uit moderne toestanden gedachteloos overgenomen voorstelling,

wanneer men aanneemt dat volkspoëzie gelijkluidend is met poëzie eener lagere orde, dat de massa geen uitgebreide, samenhangende kunstwerken scheppen kan. Integendeel: de diepe, innerlijke eenheid van Ilias en Odyssee, trots uiterlijke onsamenhangendheden en tegenstrijdigheden zoo treffend en onloochenbaar, is het eeuwenoude gewrocht van ontelbare dichtende menschengeslachten, terwijl daarentegen enkelingen niets dan een uiterlijke, chronologische eenheid kunnen tot stand brengen, gelijk die der cyclische gedichten schijnt geweest te zijn. Evenals de oudere Romeinsche geschiedenis, tijdens de Punische oorlogen b.v., geschapen is door het gezamenlijke Romeinsche volk, niet door ettelijke op den voorgrond tredende individuen, evenals elke taal niet het maaksel is van eenigen maar de schepping van een bijeenbehoorend geheel: evenzoo heeft aan de schepping der Grieksche epiek het gansche volk aandeel gehad en is ze zijn rechtmatig eigendom. Zoo alleen verklaren zich èn de innerlijke eenheid èn de onloochenbare tegenstrijdigheden in het detail. Geen kleine liederen heeft het Grieksche genie te voorschijn gebracht, gelijk Lachmann meende, die daarna door samenvoeging en aaneenlijming een bedriegelijken schijn van eenheid verkregen. Maar evenmin een voortreffelijker, ofschoon kleiner ur-epos, door onhandige om- en bijwerkers aangelengd en bedorven, om daarna door diaskeuasten of redactoren weer zoo goed en zoo kwaad mogelijk op de been geholpen te worden. Van eeuw tot eeuw, van mond tot mond gingen die gedichten, van aanvankelijke mythen omgevormd tot sagen, van den Aeolischen volksstam tot den Ionischen gevoerd, totdat ze eerst laat, in de 6e eeuw v. Chr., te Athene tijdens en op last van Pisistratus op schrift zijn gebracht [40]). Gij ziet: *il ne faut jurer de rien.* De Pisistratus-recensie, door Grote met beslistheid verworpen (II p. 160 vv.), door Lehrs onder bijtenden spot bedolven [41]), door Naber eene »fabula commenticia nullaque prorsus fide digna" geheeten (bl. 7), door Wilamowitz nog bloot als een »abklatsch von Ptolemaios und den sammlern des Museion" (bl. 254) beschouwd, ze is uit haar schijndood opgestaan, en heeft Erhardt en wat veel

erger is, heeft ook Cauer weer in haar netten verstrikt. Veel erger. Want Erhardt zij tot op zekere hoogte dilettant, maar Cauer is vakman, en in Homericis een der meest gezaghebbenden.

IV.

En zoo zijn we half toevallig teruggekeerd tot den man van wien we in deze beschouwingen uitgingen, tot Cauer en zijn *Grundfragen der Homerkritik*. Hoe staat Cauer tegenover de verwarrende veelheid, tegenover den chaos, mag men wel zeggen, van elkander nu eens aanvullende, dan weer wederstrevende hypothesen, waarvan U in het voorafgaande waarlijk niets meer dan de kortst mogelijk saamgepakte hoofdinhoud is medegedeeld? Dat Cauer geen unitarier is blijkt uit wat ik terloops zeide aangaande zijn geloof aan en zijn verdediging van de Pisistratus-recensie. Doch dit is slechts een negatief standpunt: hij gelooft evenmin als schier iemand anders aan den eenen Homerus. Wat verder?

Laat mij mogen herhalen wat ik elders gezegd heb: de auteur is in de vele kwestiën, die de Homerische kwestie in zich besluit, een progressist, maar geenszins een radicaal. Hij betoont zich zoo in zijn behandeling der onderscheidene technische vraagstukken, die allermeest een uitgever der Homerische gedichten belang inboezemen, vragen omtrent digamma, diectasis, »dialektmischung", flectie, de *μεταχαραχτηρίσαντες* [42]), alle hoogstgewichtige twistpunten, alle van invloed op het algemeene vraagstuk dat ons hier bezig houdt, maar die we noodzakelijkerwijze hier moeten laten rusten. Aan deze detail-onderzoekingen is zijn eerste boek gewijd.

Met het tweede zijn wij in de volle wateren der hoogere kritiek. Van interpolatie in den eigenlijken zin des woords, — aldus is ongeveer zijn gedachtengang, — kan in de Homerische epen slechts in zeer bescheiden mate sprake zijn. Alles is daarin, op weinig na, even echt of — wil men — even onecht. Wat wij Ilias en Odyssee noemen is niet het zelfbewuste werk noch van één noch van weinigen, maar het resultaat, de kristallisatie, de »Niederschlag", van

een eeuwen lang voortgezet ontwikkelingsproces. De vraag of er ooit, hetzij aan den aanvang hetzij aan het einde der oneindig lange reeks, één man, Homerus of hoe ook geheeten, geweest is, laat hem volslagen koud [43]). Hij keurt het zelfs in Erwin Rohde af, dat deze nog aan dat geloof vasthoudt, aan »ein fremdartiges Element innerhalb seiner sonstigen Anschauungen" (bl. 209). Zoo zijn dan de beide epen een als het ware geologische eindformatie uit een aantal oudere en jongere lagen. En wel allereerst de aeolische laag of lagen. Fick had ongelijk toen hij in genialen overmoed trachtte te geven wat reeds twee tamelijk obscure grammatici der oudheid, Zopyrus ὁ *Μάγνης* en een der vele Dicaearchi — het is niet zeker welke — hadden gevorderd ([44]): een Aeolischen Homerus. Maar de grondslag zijner poging, trouwens reeds vroeger in theorie voorbereid door Hinrichs, is juist en betrouwbaar. De oorsprongen van het epos zijn Aeolisch, en wel in den aanvang der dingen uitgegaan van de Aeoliers in het moederland. Bij hun emigratie en langzame vestiging aan den noordwesthoek van Klein-Azie gingen de overleveringen en zangen van hun voortijd niet te loor, maar werden ze ongetwijfeld verder ontwikkeld en vervormd, totdat ze tengevolge van gewijzigde cultuurverhoudingen op de volkeren van Ionischen bloede overgingen tot een nieuwe en ditmaal radicale herschepping. Deze laatste, — ik zal het alweder grootendeels met Cauer's eigen woorden zeggen, — moet daarin hebben bestaan dat de Ioniers een wezenlijk nieuw element in de beoefening der epiek hebben gebracht; hoe zou het hun anders gelukt zijn al wat tot dusverre was voortgebracht in hun arbeid te doen opgaan? »Dieses Neue war doch wohl der Gedanke, statt der einzelnen Lieder grössere Kompositionen zu schaffen, aus denen dann durch weiteres allmähliches Wachstum unsere Ilias und unsere Odyssee hervorgegangen sind". (bl. 125)

Hoe alzoo te handelen ter onderscheiding van ouder en jonger? Daarbij dienen we ons bovenal te hoeden voor de misvatting, tot nog toe op dit gebied te vaak begaan: die van alles te doen afhangen van één criterium. Zooveel mogelijk verscheidene kenmerken te laten gelden zij integen-

deel ons streven, kenmerken van verbalen en zakelijken aard. Metrische, syntactische, vooral fonetische verschillen moeten mede hun licht verspreiden over het steeds ingewikkelder wordende vraagstuk. Cauer vleit zich werkelijk met het droombeeld dat van eene hervatting van Fick's waagstuk, maar zonder Fick's vooringenomenheid herhaald, practische resultaten ter scheiding der onderscheiden lagen te wachten zijn. Waar bij een eerlijke proefneming — zegt hij — de tekst van »festsitzende" Aeolismen blijkt te wemelen, daar is hij oud; waar eveneens »festsitzende" Ionismen de bovenhand voeren, daar hebben wij met jongere lagen te doen. (bl. 122 vv.) Daarnaast behooren de vingerwijzingen te komen door den inhoud verstrekt. Men ga te rade met den historischen achtergrond, en men zal bevinden, — hier hebben de geniale maar uiterst gewaagde constructiën van Ed. Meyer den schrijver tamelijk ver op het sleeptouw genomen, — dat voor de Ilias als geheel beschouwd die gegevens verschillen van wat de Odyssee veronderstelt. Voor de laatste is de val van Ilios, de inneming der stad door middel van het houten paard, de onmisbare grondslag en een geen oogenblik betwijfeld feit, de Ilias rept er niet van, en de zinspelingen er op uiten zich slechts in den vorm van sombere voorgevoelens eener verwijderde toekomst. In de Odyssee is buiten kijf Nestor's rijk aan de zuidwestkust van den Peloponnesus gelegen, en heerscht het broederpaar der Atriden aan de andere zijde van hetzelfde schiereiland. In de Ilias zijn deze aardrijkskundige aanduidingen, met uitzondering der zeer late *Βοιωτία*, uiterst onbestemd. Op grond daarvan met Ed. Meyer de aanvankelijke Ilias los te maken van Achilles, met dezen haar tot eene vóór-Trojaansche Mycenaeische periode te brengen, vindt zelfs Cauer toch te kras. Aeolis boven! De bakermat van het epos is aeolisch; het is waarschijnlijk dat de aeolische zangers bij voorkeur aeolische helden bezongen, gelijk de thessalische Achilles er ongetwijfeld een was, en dus.... Derhalve worde niet met Niese de figuur van Nestor uitgeworpen, blijve niet Agamemnon de beheerscher van het goudrijke Mycene, Menelaus de koning van het naburige Sparta, maar

verhuize het drietal, in Achilles' nabijheid, naar Thessalie. De ionische zangers, de omwerkers der epische traditie, hebben zich eenvoudig in de geografie van het moederland vergist. In het voorbijgaan schrappen we, gelijk reeds Beloch voorstelde, de overlevering der Dorische volksverhuizing uit de rij der mogelijke historische feiten. Of niet op gelijken grond de primitieve Odysseus van Ithaca dient losgemaakt, is ons vooralsnog niet geopenbaard. Wel heeft reeds tien jaar geleden Wilamowitz beproefd Aias, Telamon's zoon, van Salamis te verwijderen, door op voetspoor van Zenodotus *H* 196—199, de eenige plaats behalve de *Βοιωτία* waar hij in verband met Salamis wordt genoemd, voor latere inschuiving te verklaren (bl. 244). Doch daarvan gewaagt Cauer niet, en van de combinatien die hij wel ter sprake brengt heeft — gelijk gezegd — de stoutheid hem »beinahe erschreckt" (bl. 162).

Gelukkig zijn er nog tot minder schrikwekkende gevolgtrekkingen voerende andere zakelijke criteria. Daar is het waarnemen der allengs ten voordeele van het ijzer wisselende aanwending van dit metaal nevens het koper of brons [45]); daar is de zich allengs wijzigende beteekenis der *Fέδνα*; daar is de opmerking dat slechts zelden, en steeds in ook uit anderen hoofde als jong erkende gedeelten, sprake is van eigenlijke tempels; daar is eindelijk het door Erwin Rohde in zijn *Psyche* opnieuw ter sprake gebrachte vraagstuk van den Homerischen godsdienst en het Homerische godsbegrip, en daarmee verbonden dat der zoogenaamde theophanieën. Cauer onderscheidt van deze laatste drie vormen: de goden grijpen in de aardsche verwikkelingen in hetzij onzichtbaar en uit de verte, hetzij op aarde aanwezig in menschengedaante, hetzij eindelijk onverhuld met de stervelingen verkeerende. De eerste wijze geldt voor hem als de oudste. Wanneer derhalve in den aanvang der Ilias Athene, voor de anderen onzichtbaar, Achilles aan de blonde haren trekt om hem van gewelddadigheden jegens Agamemnon af te houden, dan ziet hij daarin »ziemlich späte Erfindung" (bl. 239). Nog moderner acht hij de wijze waarop in het 24e boek Iris zonder van gedaante te veranderen

aan Priamus het bevel van Zeus brengt om tot Achilles te gaan. En regelrecht aanstootelijk dunkt hem vaak de houding van Athene tegenover Odysseus en de zijnen in de latere boeken der Odyssee.

Wij zijn genaderd tot zijn laatste zakelijke kenmerk, de Homerische compositie. En eerst hier weer, gelijk in de grammatisch-critische beschouwingen der eerste helft, is Cauer geheel zichzelve. Terecht wijst hij de beide grondstellingen af, waarvan tot dusverre allen die zich òf met het Homerische vraagstuk òf met het analoge der middel-Hoogduitsche epiek hebben bezig gehouden, Lachmann en Kirchhoff het onverbiddelijkst, uitdrukkelijk of stilzwijgend zijn uitgegaan: de meening dat oud en onberispelijk synoniem zijn [46]); en die andere, dat in uitgebreide en naar een ingewikkeld plan ontworpen kunstwerken elke onevenredigheid, elke tegenstrijdigheid, die een ijskoud logisch narekenen weet op te sporen, niet aan den oorspronkelijken schepper, maar aan min of meer geestelooze om- en bijwerkers moet geweten worden [47]). Uitgaande van door Eckermann te boek gestelde uitlatingen van Goethe doet hij opmerken, dat er vier redenen zijn waarom hetzij in de beeldende, hetzij in de dichtende kunst, van de natuurlijke en logische consequentien, in eenig plan gelegen, kan afgeweken zijn. De schepper zelf kon het met bewustheid doen om een gewild effect, een licht- of dichteffect, met de afwijking te bereiken. Hij kon het doen uit technische onbeholpenheid. Hij kon er zich aan schuldig maken door, in plaats van zelf waar te nemen, oudere, geijkte modellen te volgen, derhalve door het doen aan conventioneele kunst. Eindelijk en ten slotte: tegenstrijdigheden en onevenredigheden spruiten natuurlijk ook voort uit het ingrijpen van vreemde handen in den oorspronkelijken bouw van een kunstwerk. In zake de Homerische gedichten heeft men tot nog toe alleen den laatsten grond laten gelden. Den voorlaatsten, het conventioneele element, erkende men slechts, en nog maar in bescheiden mate, ten opzichte der dictie [48]). Waar, hetgeen honderde malen voorkomt, gelijke regels of versgroepen terugkeerden, zocht men naar het gedeelte waar

ze het meest op hun plaats waren, en achtte ze overal elders geïnterpoleerd of stumperig nageaapt, zonder te bedenken dat ze evengoed nergens origineel konden zijn, maar een nu eens met meer, dan weer met minder geschiktheid aangewend huishouden met sints eeuwen overleverd goed [49]). De twee eerste beweegredenen, gewilde afwijking van het logische perspectief en onwillekeurig loslaten daarvan, werden stelselmatig bij alle onderzoekingen buitengesloten. De Homerische dichter kan niet falen, luidde het dogma. Waarom hij alleen onder alle kunstenaars niet? Zooals altijd, is in het onbevreesd stellen der vraag reeds haar beantwoording gelegen.

Cauer stelde haar, en op grond der vanzelf volgende beantwoording verwierp hij allerlei wat tot dusverre dienst had gedaan als bewijs van verschillenden oorsprong, daaronder veel wat hij tot voor korten tijd zelf had aangehangen. Hij gaat niet langer meê met Kirchhoff in de stelling, dat het 10e en 12e boek der Odyssee aanvankelijk in den 3en persoon zijn gedicht en dus op overblijfselen van een ander Odysseus-epos wijzen. Hij gelooft niet meer in eene zelfstandige Telemachie, noch in de kortere van Kirchhoff noch in de langere en meer gekunstelde van Wilamowitz. Hij is teruggekomen van de betoovering, door Niese op hem uitgeoefend met zijn »ontdekking" eener primitiever Odyssee zonder *μνηστηροφονία*, en nog minder dan te voren behaagt hem Wilamowitz' constructie eener Odyssee, waarin man en vrouw eendrachtiglijk het plannetje beramen om de booze minnaars er bloedig te laten inloopen. Hij heeft genoeg van Seeck's geknutsel met de »Odyssee des Bogenkampfes" en »des Speerkampfes", die »der Verwandlung" en die »der Telemachie", en ware hij met meer humor begiftigd, ik geloof zoo waar dat hij lust zou gevoelen er een klein weinigje meê te sollen. Daar de Ilias een minder gesloten geheel vormt, heeft hij bij haar minder gelegenheid om tegen de misgeboorten der hyperkritiek te velde te trekken. Maar met instemming neem ik er nota van, dat hij niet mededoet met hen die, om zich toch vooral niet door een Engelschman te laten overvleugelen, Grote's scherpzinnige

aanwijzing eener eigenlijke Ilias, in tegenstelling met de streng zoo genoemde Achilleis, in dien zin overdrijvende bedierven, dat ze van de eerstgenoemde alweer een zelfstandig epos gingen maken [50]). Ze is ook voor hem wel degelijk bewuste uitbreiding, gedicht met het oog op, en zich van den aanvang af aansluitende, bij een reeds bestaande eenvoudiger verwikkeling, en vermoedelijk zelve ook weer waar het pas gaf uitgelegd. Althans hij is geneigd een der beide in dit gedeelte voorkomende tweestrijden als copie der andere te beschouwen, en wel, op gronden aan den gang van het geheel ontleend, dien van het 7e boek tusschen Hector en Aias. Ik ga daarin liever met hem mede dan met degenen die het omgekeerde beweren [51]). Maar meer dan dit alles is zijn conservatief geworden Odyssee-kritiek mij naar het hart gesproken. En volgaarne beantwoord ik zijn beschouwingen daaromtrent met het woord van den ouden Nestor: *νὴ δὴ ταῦτά γε πάντα, φίλος, κατὰ μοῖραν ἔϝειπες*!

V.

Ook de rest? Ook het vele andere waarvan ik U hoogstens een beknopt overzicht konde geven? Want tot nog toe vervulde ik hoofdzakelijk slechts de taak van verslaggever. Ik beijverde mij, mijne zegslieden zooveel mogelijk te laten uitspreken, al was de verzoeking mij soms te sterk om niet nu en dan een woord van bijval of afkeuring er tusschen in te werpen. Doch gij verwacht — en terecht — van mij meer dan een bloot referaat. Ik zal pogen thans mijn eigen oordeel te doen volgen, kort en met de vereischte bescheidenheid *ut in re dubia et ancipiti*.

Allereerst dan wat Cauer's kenmerken aangaat. De gedachte is verre van nieuw. Reeds lang voor hem is de behoefte gevoeld om niet alleen te rade te gaan met ware of vermeende leemten en tegenstrijdigheden in den inhoud der Homerische gedichten. Men heeft beurtelings omgezien naar metrische, naar grammaticale, naar aesthetische criteria. Met welk gevolg? Helaas: de gewonnen uitkomsten waren bedroevend van teleurstelling. Wat de proef met de

meerdere of mindere »werkzaamheid" der digamma betreft: de heer Naber heeft indertijd voldoende in het licht gesteld wat ze geeft, of liever niet geeft [52]). Ze bleek in den overleverden tekst het werkzaamst in die gedeelten welke uit anderen hoofde het jongst werden geoordeeld. De fijnere metrische onderscheidingen verdwenen bij nauwkeuriger toezien in rook. En de aesthetische kenmerken? Op de elkander vlak tegenstrevende oordeelvellingen van eerste mannen, van groote dichters en van gezaghebbende »Homerforscher", veroorloofde ik me reeds bij eene andere gelegenheid de aandacht te vestigen. Het oordeel van Schiller over de ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ is bekend: »al had men slechts geleefd om het drie-en-twintigste boek der Ilias te lezen, men zou zich over zijn bestaan niet te beklagen hebben". Evenzoo Lehrs, na deze woorden met instemming te hebben vermeld: »inderdaad is het een verrukkelijk boek en het werk eens buitengewonen meesters" (Arist.[2] bl. 433). Diezelfde lijkspelen vinden Grote en Jebb »an addition by an inferior and probably later hand" (Jebb pag. 124). Nog sterker Niese: »de behandeling verraadt een dichter *wiens kracht verlamd is*" (bl. 58). Gelijk verschil van gevoelen heerscht ten opzichte van het laatste boek der Ilias, aangaande de herkenningsscène van Odysseus en Laërtes in het 24e boek der Odyssee, aangaande de Telemachie, het 20e boek der Odyssee, en zelfs haar eerste boek blijkt in Cauer's oogen niet zoo geheel verwerpelijk. Van alle deze criteria geldt wat Volkmann zeide, wiens woorden, indertijd met instemming door Naber aangehaald, door mij evenzeer met instemming herhaald worden: »dat bij de tot dusverre aangewende pogingen om den verschillenden ouderdom der Homerische gedichten vast te stellen, de door middel van het eene kenmerk schijnbaar gewonnen uitkomsten met de resultaten van een ander kenmerk in volslagen tegenspraak staan, *eben weil die Kriterien an sich ungeeignet waren*" [53]).

Beloven die van Cauer standvastiger aanwending en ontwijfelbaarder uitkomsten? Men zou soms zeggen dat de voorsteller zelf zich van enkele hunner weinig illusies maakt. Ten minste omtrent die welke op de verschillende gods-

dienstige voorstellingen betrekking hebben leest men bij hem de volgende merkwaardige bekentenis: »selbst bei Forschern von unzweifelhaft kritischem Sinn - - konnte es geschehen, dass dasselbe Stück von dem einen für uralten mythischen Bestand, von dem andern für freie poetische Erfindung gehalten wurde" (bl. 220). Ik persoonlijk verschil van hem in het schatten van de rangorde der theophanieën. Het moge waar zijn dat de vrije, tamelijk lichtzinnige en oneerbiedige wijze waarop in sommige gedeelten der beide epen met het goddelijke wordt omgesprongen en de vaakheid waarmede de tusschenkomst der goden wordt aangewend, wijst op den weinig godsdienstig geaarden Ionischen geest, wereldsch tot in hart en nieren en van alle bijgeloof, haast van alle geloof ontzwaveld, even waar dunkt het mij dat — omgekeerd als Cauer de zaak opvat — het gansch onverhuld verkeeren der godheid met den begenadigden sterveling, bijna op den voet van gelijkheid, een teeken is juist van primitievere beschaving. Aan deze is het immers overal eigen, zich den afstand tusschen hemel en aarde te kort te denken. Ethisch hooger staat reeds het verkeer van den god met den mensch in menschengedaante, het hoogst de werking uit de verte, juist die welke Cauer de oudste acht. Ook op het uiterst wankele zijner verreikende historische constructien, eigenlijk meer die van Julius Beloch en Eduard Meyer dan de zijne, werd reeds terloops gewezen. De rol van het ijzer in het samenstel der Homerische beschaving wordt door anderen anders opgevat [54]). Slechts met één groep zijner criteria heb ik volkomen vrede: die welke aan de compositieleer der epiek ontleend zijn, gelijk ze door hem èn in de *Grundfragen* èn vroeger in verscheidene opstellen in vaktijdschriften is ontwikkeld. Wat hij zegt over de syntaxis der epische zangers, over hun onvermogen om ingewikkelde perioden te bouwen, om iemand lang indirect sprekende in te voeren, over hun geneigdheid om ten spoedigste den afhankelijken participiaalzin te verlaten voor een nieuw hoofdwerkwoord, — dat alles acht ik uitnemend waargenomen. De gevolgtrekking, dat wij naar gelijken maatstaf ook de samenstelling der beide dicht-

stukken te beoordeelen hebben, dat in deze dikwijls, waar wij voegen meenen te zien, voor dichter en toehoorders alles inderdaad glad scheen af te loopen [55]), en dat dus de kennis der epische syntaxis en harer logische zwakheden ons hoeden moet voor het lichtvaardig aannemen van verschillende handen, — deze gevolgtrekking heeft mijn volkomen sympathie Alleen moet ik den auteur de illusie ontnemen dat hij te dien opzichte een geheel oorspronkelijk gezichtspunt opende. »Nil est iam dictum, quod non sit dictum prius", blijft een oude, maar steeds ware verzuchting. Reeds Payne Knight wees er op, hoe de menschen van den homerischen tijd, uitmuntende opmerkers van wat onder het bereik hunner zintuigen viel, er geen begrip van hadden het samenstel van een uitgebreid dichtstuk, dat ze bovendien niet onafgebroken konden hooren, aan een microscopische ontleding te onderwerpen. »Carminum primi auditores non adeo curiosi erant, ut ejus modi rerum rationes aut exquirerent aut expenderent; *neque eorum fides e subtilioribus congruentiis omnino pendebat*" [56]). Zoo werd reeds voor 75 jaar geleeraard, doch het kan geen kwaad dat na verloop van zooveel tijd Cauer hetzelfde met den noodigen nadruk herhaalde.

Zijn oorspronkelijkheid in dezen ligt dan ook niet in de leer, maar in de onbeschroomdheid waarmede hij hare toepassing handhaaft, ook tegenover namen als Kirchhoff en Wilamowitz. Wat dientengevolge in hunne constructien als niet proefhoudend bezweken is, of alsnog dient te bezwijken, veroorloofde ik me reeds met een enkel woord aan te stippen. Ik ga in dezen geheel en zonder voorbehoud met hem mede. En evenzoo met veel van de negatieve uitkomsten der andere heeren. Ieder hunner begint met kritiek uit te oefenen op de combinatien van zijn voorganger, en met eenige overdrijving mag men beweren dat dit gedeelte van hun arbeid het best geslaagd is. Wilamowitz bestrijdt Kirchhoff's denkbeeld, dat de Telemachie plompverloren met het tegenwoordige tweede boek der Odyssee kon beginnen, en acht een expositie dringend vereischt. Hij heeft gelijk. Hij verklaart verder dat Kirchhoff's Telemachie doodloopt, en alweder heeft hij gelijk. Hij bestrijdt de U bekende para-

doxen van Niese, — bijna zeide ik: te veel eer, — maar hij bestrijdt ze en zijn bestrijding is juist. Juister daarentegen dan de meening òf van Kirchhoff òf van Wilamowitz òf van Seeck is weer Niese's gevoelen, ook door Cauer gedeeld, dat de Telemachie een bewuste uitbreiding zou zijn der Odyssee, zooals b.v. het 23e en 24e boek van de rest der Ilias, geen afzonderlijk epos, groot noch klein. Alle drie bestrijden ze, beleefd maar onvoorwaardelijk, de theorie van Lachmann, gelijk Seeck zijnerzijds, doorgaans evenzeer met reden, allerlei beweringen van Wilamowitz weerlegt.

Zoo werpt telkens de later komende een deel van het door zijn voorganger opgetrokken gebouw tegen den grond. Moet dit dan de einduitkomst zijn, de zekerheid dat aan alle bespiegelingen omtrent de Homerische kwestie het lot der kaartenhuizen beschoren is? De overtuiging dat de ingespannen arbeid eener gansche eeuw vruchteloos is verkwist? Hoe conservatief ook op dit gebied, ik acht mij gelukkig dit te mogen ontkennen. Het negatieve gedeelte van Wolf's stellingen is, trots Wilamowitz' machtspreuk, niet weerlegd [57]) Ook omtrent sommige positieve punten, waarop ik in den aanhef wees, schijnt bij de vakmannen allengs overeenstemming bereikbaar. Het zijn vooralsnog slechts algemeenheden, dat is zoo, doch op grond daarvan wanhoop ik voor mij niet aan de eindelijke vestiging eener communis doctorum opinio in deze materie. Evenwel slechts op deze ééne voorwaarde, dat streng onderscheiden worde wat niet het minst door Wilamowitz en Seeck, trots — neen, juist wegens hun scherpzinnigheid — bestendig dooreen is verward. Het zijn twee verschillende arbeidsvelden, eensdeels het onderzoek naar de herkomst, de oorspronkelijke gedaante en de vervormingen der mythen en sagen, waaruit onze Ilias en Odyssee na een ontwikkelingsproces van vele eeuwen eindelijk zijn voortgekomen, het onderzoek derhalve naar de *Quellen* beider gedichten, gelijk men ginds zegt, en andersdeels het streng philologisch onderzoek naar hun samenstelling. Ik wil aannemen dat de bakermat der grieksche epiek, toen zij nog slechts korte verhalende liederen wist voort te brengen, bij de Aeoliers,

eerst van Thessalie en omstreken, later bij hun stamgenooten in den Noordwesthoek van Klein-Azie te zoeken is, al verheel ik geenszins dat de Aeolismen, in onze Ilias en Odyssee verondersteld, mij persoonlijk noch talrijk noch afdoend genoeg voorkomen om de daaruit afgeleide gevolgtrekkingen van zoo vèrreikende strekking boven allen redelijken twijfel te verheffen. Ik wil verder de overtuiging deelen dat de Klein-Aziatische Ioniers met geniale zangers waren gezegend, die uit een onbekend aantal van korte, waarschijnlijk sterk van elkander afwijkende en een zelfde thema soms op geheel tegenstrijdige wijze behandelende epische lays of balladen de twee epopeeën schiepen, welke het wonder der komende eeuwen zouden worden. Maar nu vraag ik, ten eerste: is het bij dergelijke veronderstellingen niet de waarschijnlijkheid zelve, dat de tegenstrijdige en dubbele motieven die men waarneemt — of meent waar te nemen — voor een deel het gevolg waren van een bij alle genialiteit toch menschelijkerwijze begrijpelijk onvermogen om in het ineenpassen van duizende details zich nooit bloot te geven aan met microscoop en passer gewapende controleurs? En ten tweede: is niet althans een deel dezer *discrepancies* in laatsten aanleg te wijten aan de sage zelve, tegenover welke ook de dichters der uitgebreide epopeeën niet hun volkomen vrijheid konden handhaven? Op grond dier inconsequentien, — gesteld dat overal, waar Niese en Wilamowitz en Seeck slechts overpleisterde scheuren en voegen believen te zien, minder goed gewapende oogen die ook waarnemen, — op grond daarvan in de scheppers van den definitieven vorm onzer gedichten enkel diaskeuasten, anders gezegd knoeiers, »Flickpoëten", te zien, die door middel van wegsnijden en aaneenlijmen van drie, vier oudere epen een kunstmatigen en toch bloot oppervlakkigen samenhang trachtten tot stand te brengen, — dat is, eerlijk gezegd, een voorstelling waarbij ik ter nauwernood mijn lachlust kan bedwingen. Die oude aoeden, als waren het zoovele couranten-redacteurs, met schaar en lijmkwast onze Ilias en Odyssee ineenknutselende! En dat met altijd waarneembare onbeschrijfelijke onhandigheid! Heusch, op dat gebied — *ἡμεῖς τῶν πατέρων μέγ' ἀμείνονες εὐχόμεθ' εἶναι.*

Wil men bijtijds omkeeren van dezen, naar mijne overtuiging doodloopenden weg, dan blijve het naspeuren der bronnen een onderzoek op zichzelf. Ik heb er niets tegen, — al laat ik diergelijke navorschingen gaarne over aan mannen van de reusachtige belezenheid en fabelachtigen speurzin van Kirchhoff, Wilamowitz, Erwin Rohde, Eduard Meyer, — dat Agamemnon en Menelaus slechts veronderstelde stamheroën zijn van aanzienlijke geslachten, dat Achilles eigenlijk een mythisch wezen, de roof van Helena een algemeen indogermaansch mythologisch motief, de strijd om Troje uit de samenvloeiing van allerlei in tijd en plaats vèr uiteenliggende krijgsoverleveringen ontstaan is. Ik wil mij laten gezeggen dat Odysseus en Penelope oorspronkelijk een zonnemythe waren, Polyphemus en de Phaeaken ehthonische wezens, Circe en Calypso, de toorn van Helios en de toorn van Poseidon variatien van een zelfde grondthema, de wedstrijd met den boog een godsdienstig gegeven. Ik ben bereid dit alles met volmaakt geloof aan te nemen, mits men wederkeerig mij veroorlove te blijven hechten aan de overtuiging, dat deze mythologische en natuursymbolische voorstellingen altegader reeds in hoofdzaken zich hadden omgezet in en versmolten waren met andere en ditmaal zuiver aardsche sagen, lang vóór of minstens reeds tijdens de — zeggen we — aeolische periode van het epos. Daarnaast hecht ik voor mij iets aan de meening, dat zekere zelfbeperking geen kwaad zal doen aan de overredingskracht van de uitkomsten eener zoo moeilijk te controleeren studie. Er alvast geschiedkundige hypothesen aan vast te knoopen als ik U straks noemde, dunkt mij een weinigje voorbarig. Op gronden daaraan ontleend met Wilamowitz voor een deel de Ilias en vooral de Odyssee jonger te achten dan de cyclici schijnt mij vooralsnog ietwat bedenkelijk. Met Seeck te wedijveren in het construeeren van nieuwe Odysseeën en nieuwe Iliaden, gelijk hij, blijkbaar op Lachmann naijverig [58]), uit de raadselachtige regels θ 74 v.v. een nieuwe Ilias opbouwt met Achilles en Odysseus in plaats van met Achilles en Agamemnon als twistende hoofdpersonen [59]), dat is een lauwer die mij geenszins wenkt. Ik ben tevreden, wanneer

men — gelijk gezegd — deze navorschingen voorloopig afgescheiden houdt van die naar de samenstelling der uitgebreide epopeeën, de eenige die wij feitelijk kennen.

Wat dit laatste vraagstuk betreft: mijn aanhef bewees U reeds dat ik er geen oogenblik aan denk prae-Wolfiaan en unitarier quand-même te zijn. De thans onbegrijpelijke zinspeling van Arete in het 8e boek der Odyssee bewijst alleen reeds dat er verschuivingen, het afscheid van Hector en Andromache in zijn tegenwoordige omgeving dat er uitbreidingen hebben plaats gehad. Maar ook hierin kan het geen kwaad zijn fantasie te breidelen. De tegenstrijdigheden en het gemis aan samenhang moeten zich opdringen, ze moeten niet in den tekst gebracht worden om met schitterende combinatiegave te kunnen pronken. Het omgekeerde behoort te geschieden van wat Seeck in den aanvang van zijn boek naiefweg als het geheim van het vak verklapt. »Die Kritiker, welche die Odyssee als ein einheitliches Gedicht auffassten, mussten verwerfen, was dem klaren Plane desselben zuwider war; wir dagegen, die wir von andern Gesichtspunkten ausgehen, werden eben dasjenige für das Echteste und Aelteste halten, was dem jetzigen Zusammenhange widersprechend auf einen früheren verlorenen Zusammenhang hindeutet." (bl. 2). Als ik kiezen moest, ik zou me aan de methode der oude critici houden. Doch het is niet noodig. Wij behoeven slechts dien voornaamsten maatstaf onbevooroordeeld aan te leggen dien Cauer nooit uitdrukkelijk noemt maar overal stilzwijgend veronderstelt: de bedoeling des dichters, zich openbarende in den bouw van zijn gedicht. Daarnevens komen de andere kenmerken door denzelfden criticus aan de hand gedaan, vooral die welke aan de compositieleer van het epos ontleend zijn. Hoe meer kenmerken te zamen vallen, des te meer waarschijnlijkheid is er dat wij gelijk hebben wanneer we een gedeelte of oud en oorspronkelijk, of jonger en de vrucht van uit- en omwerking achten. Daarmede gewapend acht ik voor de Ilias de opvatting waar, waarin trots alle verschil in bijzonderheden Grote, Naber, Christ, Cauer overeenstemmen: een

ouder kern, de eigenlijke μῆνις, waaraan in vrij nauwe, maar meestal nog herkenbare aansluiting, allerlei uitbreidingen zijn toegevoegd. Omtrent het aantal en den omvang van elk dezer begint, gelijk gezegd, een algemeen geldende opvatting zich alreeds te vormen.

Eenigszins anders staat het geval met de Odyssee. Ten opzichte van deze sta ik voor mij nog in hoofdzaken op het standpunt van Grote, wiens gevoelen, — »ut erat ab arguta subtilitate et perversa opinatione umbraticorum philologorum alienissimus", gelijk Christ hem kenschetst, (*Prolegg.* p. 81 noot), — ik mij veroorloofde in den aanvang mede te deelen en dat bij mij zeer zwaar weegt. Wat Wilamowitz voor het zoo zeer gesmade eerste boek vordert: *sit ut est aut non sit*, geldt mijns bedunkens voor het gansche epos. Al wat wij van essentieele bestanddeelen wenschen te verwijderen, te wijzigen, om te zetten, komt neer op een kapitale verminking der ongeloofelijk kunstig ineengezette handeling. Natuurlijk is ook hier een en ander bijgewerkt en uitgelegd, misschien in het 3e en 4e boek, zeker in het 8e en 11e en in veel van de tweede helft, al zullen we wel doen bij het waarnemen van ettelijke driemaal herhaalde motieven, — het driemalig afdalen van Penelope tot de minnaars, de drie worpen naar Odysseus, — ons de rol te herinneren die het getal drie in allerhande sproken speelt, en nog veel meer ons te onthouden van even lichtvaardige als op hoogen toon geuite veroordeelingen op grond van taal en stijl. Mij dunkt: *periculosa res est melius quam Graecos Graece scire velle* [60]). In geen geval zou ik voor mij met combinatiegave wenschen te schitteren ten koste van het organisme dezer fijngevormde poëzie. Onnoodig dan ook te zeggen, dat ik geen van Kirchhoff's hoofdstellingen beaam. Trouwens: wat staat daarvan nog overeind? Zijn afzonderlijke Telemachie? Zijn oudere Nostos? Zijn denkbeeld dat κμ uit den 3en ps. in den 1en zijn overgezet? Niese, Wilamowitz en Cauer hebben beurtelings hun best gedaan het onhoudbare van dat alles aan te wijzen. Zijn voorstel de Cyclopie naar het 7e boek te doen verhuizen? Wilamowitz heeft het — niet zeer heusch — min of meer belachelijk

gemaakt [61]). Ik voor mij zie niets van gewicht dat nog stand houdt.

Bij nog slechts één punt, — een laatste, — zoude ik ten slotte gaarne een oogenblik verwijlen. Ik deed reeds opmerken dat Cauer, vreemd genoeg, het eerste en m. i. voornaamste kenmerk niet noemt, dat dienst moet doen ter onderscheiding van ouder en jonger. Bij scherper toezien wijkt de bevreemding. Althans, wij meenen te bemerken dat geen toeval in het spel is. Hij hangt namelijk eene meening aan omtrent het ontstaan der homerische gedichten, die consequent volgehouden eigenlijk geen plaats laat voor een uitgebreid, kunstvol, in alle bijzonderheden wèl doordacht plan. Hij acht en noemt de homerische poëzie volkspoëzie. De vondst, zoo ze er eene is, is niet van hem, Cauer. Gelijk hij voor de historische zijde der Homerische kwestie onder den invloed staat van Eduard Meyer, zoo heeft hij in dezen meer wijsgeerig-litterairen kant van hetzelfde »vielgestaltige" vraagstuk eenigermate door de oogen gezien van Louis Erhardt. Hij besluit, — wat Erhardt wijselijk nalaat, — zijn leerzaam werk met deze woorden van Steinthal uit het jaar 1868. »Het is strikt genomen onmogelijk volkspoëzie in geschrifte vast te stellen. Ze is een stroom van poëzie die onophoudelijk vloeit. Gelijk niemand zich tweemaal in dezelfde watergolven baadt, zoo hoort men niet tweemaal hetzelfde lied. – – Teekent men het op, dan is het geen volkslied meer. Een uur daarna, ja in hetzelfde uur op eene andere plaats, weerklinkt hetzelfde lied op anderen toon".

Er is hier over een dichterlijk onderwerp waar en dichterlijk gesproken, en ik schroom haast met mijn prozaische bedenkingen voor den dag te komen. Maar daar begrijpen vruchtbaarder pleegt te zijn dan bewonderen, zij mij de vraag naar nadere toelichting gegund. Immers, wanneer men de Homerische poëzie volkspoëzie noemt, en juist daardoor haar bewonderenswaardigen innerlijken, organischen samenhang meent te kunnen verklaren, dan kan toch de bedoeling niet zijn uit te spreken dat haar stof volkseigendom moet zijn geweest. Wie zou het loochenen? Wie

geeft niet a priori toe dat een stof, kunstmatig door een geleerd poëet uitgekozen en uitgeplozen, een verhaal uit oude tijden waarvan hij zelf weinig en zijn publiek niets gelooft, dat zulk een onderwerp alles kan zijn behalve een waarachtig epos? Het is waarlijk niet der moeite waard, tegenwoordig nog zoo iets te komen verklaren en betoogen. Neen, ligt er iets eigenaardigs in Erhardt's en Cauer's meening, dan moet ze deze zijn dat de vorm der Homerische poëzie volkseigendom, allemans-eigendom is. Welnu: ik aarzel niet dit een onware en bovendien hoogst bedenkelijke stelling te noemen. Ze is een uitzetting van Ranke's welbekende grondstelling, die ik op kunstgebied althans meer dan betwistbaar acht. Voor ons vraagstuk moet ze, consequent toegepast, tot een verbrokkeling leiden, waarbij die van Lachmann maar kinderspel was.

Ja, het door de Muzen begenadigde volk dicht, — maar in proza. Het schept zich den wonderschat zijner sagen, — »met hun ondoorgrondelijke diepte", gelijk Wilamowitz ergens zegt (bl. 169), — zooveel heerlijker dan de schitterendste gedocumenteerde historie, als de beelden der fantasie het winnen van alle werkelijkheid. Maar als het volk, als de technisch ongeoefende, zich tot zingen zet, tot uitspreken in kunstvorm van wat zijn hart en verbeelding beweegt, hoe kort is dan zijn adem en hoe onbeholpen ongelijkmatig zijn klank! Want de vorm van alle poëzie eischt oefening, langdurige en nauwgezette oefening, soms eene van vele geslachten achtereen, alvorens men het gecompliceerde instrument naar den eisch bespelen kan. Wat van de muziek, van de beeldhouwkunst, van de schilderkunst, van de bouwkunst geldt, waarom zou het voor de dichtkunst alleen niet gelden? Waarom zou ieder zingen kunnen, die zingen wil? Hoe men in één adem spreken kan van de vele eeuwen van arbeid die het ontwikkelen der epische taal en versmaat vereischte alvorens te worden wat ze geworden zijn, van den kunstvollen bouw in het organisme der beide gedichten waarneembaar, en daarnevens van Ilias en Odyssee als specimina van volkspoëzie, ook in den vorm, — het is mij een raadsel. Men geve mij eenig ander voorbeeld van

groote dichters, die niets meer waren dan het willooze mondstuk der volksziel, men toone mij onwederlegbaar collectieven oorsprong in nog andere epen van den omvang en de betrekkelijke volkomenheid in aanleg die zelfs de Ilias kenmerkt, en ik zal misschien gaan wankelen in mijn overtuiging. [62]) Tot zoolang blijven mij de dichters van Ilias en Odyssee g e n i a l e i n d i v i d u e n, al weet ik noch wie het waren noch hoeveel.

Ik besluit hiermede de minder aanlokkende, maar altijd nuttige taak, advocatus diaboli te zijn. Ik meende mij te moeten verzetten tegen het canoniseeren van gevoelens, gekoesterd door mannen voor wier geleerdheid en scherpzinnigheid ik desniettegenstaande met den diepsten eerbied vervuld blijf. Veel zou er nog te bespreken zijn [63]), — de Homerische poëzie is een oceaan zonder stranden, zeg ik een mijner ambtgenooten na, — maar de tijd verbiedt mij voort te gaan. Gelukkig, zegt Gij, en van het standpunt des hoorders beaam ik dit woord. Mij rest slechts U te danken voor de welwillendheid, waarmede Gij mij zoolang hebt willen aanhooren.

AANTEEKENINGEN.

[1]) (Pag. 343). *Homerische Untersuchungen* (vormende het zevende Heft der *Philologische Untersuchungen herausgegeb. von* A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Moellendorff) 1884, p. 381. De boutade heeft natuurlijk de verontwaardiging gewekt en protest-verklaringen uitgelokt van de zijde der Duitsche schoolmannen. P. Cauer schrijft aan het slot zijner uitgebreide en zaakrijke beoordeeling van W.'s werk (*Wochenschrift f. Klass. Philol.* v. W. Hirschfelder 1885, nrs. 17 en 18): „Warum die Scheltworte am Anfang des Kapitels? – – So könnte niemand sprechen, der einmal das Glück gehabt hätte, an einem deutschen Gymnasium Homer zu unterrichten". Hier valt alleen de goede bedoeling te prijzen. Immers, Wilamowitz zeide uitdrukkelijk: „Wie viele erwachsene lesen ihn noch zu ihrer erbauung?"

[2]) (Pag. 345). A. Bougot: *Étude sur l'Iliade d'Homère.* Hachette 1888. Ik ken het boek slechts uit de bespreking ervan door Ed. Kammer, opgenomen in de *Berl. Philol. Woch.* van 15 Febr. 1890, nr. 7. De beoordeelaar haalt o. a. deze uitspraak van den auteur aan: „l'Iliade est dans son ensemble l'oeuvre d'un seul et même poëte"; en voegt daaraan toe: „Der Verfasser ist Unitarier im strengsten Sinne; der von der Kritik in der Dichtung getadelte Mangel an Zusammenhang, die vorhandenen Widersprüche, kommen nach ihm zum grössten Teile auf Rechnung der Zeit und der Eigenart des Dichters, seines Genies: denn da er nicht für Leser, sondern für Hörer dichtete, so war er nicht genötigt, ängstlich seine dichterische Schaffenskraft zu zügeln". Natuurlijk zullen er in de 576 bladzijden, die het werk telt, ook wel verstandiger dingen staan; wat Kammer althans iets verder aanhaalt is nog zoo dwaas niet. „Zwei Motive sind in unserer Ilias verschmolzen, der Zorn des Achilleus und seine Folgen („une Achilléide restreinte") und die Darstellung des Krieges vor Troja" („une Iliade restreinte aussi"), en: „la peinture de la guerre est le véritable sujet de l'épopée". De eerstvermelde stelling komt overeen met de welbekende theorie van Grote; de tweede is in allen gevalle wel zoo verstandig als de tegenovergestelde opvatting

van Niese, waarover later. Toch dienen we Kammer gelijk te geven, wanneer hij zijn eindresultaat aldus formuleert: „der kritische Standpunkt des Verf. wird in Deutschland wol nirgends eine Zustimmung finden". Ik meen gerust er aan te mogen toevoegen: ook in Nederland niet.

[3]) (Pag. 346). „Since two poems are comprehended in the problem to be solved, *the natural process would be, first to study the easier of the two*, and then apply the conclusions thence deduced as a means of explaining the other. Now, *the Odyssey, looking at its aggregate character, is incomparably more easy to comprehend than the Iliad.* Yet most Homeric critics apply the microscope at once, and in the first instance, to the Iliad". (*Hist. of Greece*, II p. 164 der Amerikaansche uitgave). Natuurlijk doen ze dat. Indien de Odyssee als geheel gemakkelijker te overzien, en dus kunstvoller ineengezet is dan de Ilias, moet het, dunkt mij, ook bezwaarlijker vallen haar tot de oorspronkelijke bestanddeelen te herleiden, verondersteld altijd dat zoodanige oorspronkelijke bestanddeelen zich alsnog laten aanwijzen. Volkomen terecht gingen dus de moderne Chorizonten, — de uitdrukking is van Bergk, — bij hun ontledingen uit van de Ilias.

[4]) (Pag. 346). l.. Friedländer: *die Homerische Kritik von Wolf bis Grote*, p. 23.

[5]) (Pag. 346). „If it had happened that the Odyssey had been preserved to us alone, without the Iliad, I think the dispute respecting Homeric unity would never have been raised". (II p. 165).

[6]) (Pag. 346). „Die Odyssee macht in weit höherem Grade den Eindruck einer geschlossenen Einheit als die Ilias. – – *Wäre uns die Odyssee allein erhalten, so würde vielleicht niemals der Zweifel gegen die Existenz des Dichters und die Einheit dieses Epos sich erhoben haben.* Allein da die Ilias den Anforderungen an ein planmässiges Werk – – wenig entsprach, so übertrug man die Resultate der zersetzenden Kritik, welche man dort gefunden zu haben glaubte, ohne weiteres auch auf die Odyssee, während die Vertheidiger der Untheilbarkeit beider Gedichte sich eben auf die kunstreiche Composition der Odyssee beriefen, um die Einheit der Ilias in Schutz zu nehmen". (*Griech. Literaturgesch.* I, p. 654). Terecht wordt door Bergk het afkeurenswaardige dezer methode gewraakt, en de eisch gesteld dat elk der beide oude epen op dit punt alleen aan zichzelf getoetst worde.

[7]) (Pag. 346). Volgens Kirchhoff's zeer ingewikkelde en m. i. zeer weinig waarschijnlijke hypothese behoorde het eerste gedeelte der Ἀλκίνου ἀπόλογοι, de Κυκλώπεια (ι, 16—564), in den door hem veronderstelden ouderen Νόστος eigenlijk thuis tusschen η 242 en

252, met uitwerping van vss. 243—251. De rest van den Apologos, de tegenwoordige boeken $\kappa\,\mu$, hebben — gelijk in den tekst, blz. 349, is aangestipt, — in zijn theorie oorspronkelijk tot eene andere Odyssee behoord, zijn aanvankelijk verhalenderwijze, d. w. z. in den 3en ps., gedicht, en eerst door den redactor der definitieve Odyssee (den „Bearbeiter") met de Κυκλώπεια tot een geheel verbonden. Om aan deze, die geacht wordt van den aanvang af zelfverhaal te zijn geweest, te passen zijn zij insgelijks in den eersten persoon overgezet, en daarna als een onverbreekbaar geheel naar de tegenwoordig ingenomen plaats verschoven. Aan dienzelfden redactor wordt bovendien verreweg het grootste gedeelte van het tegenwoordige achtste boek toegeschreven, welks grondstof almede tot dezelfde *Vorlage* behoorde als de primitieve $\kappa\,\mu$, zoodat eerst hij de thans bestaande volgorde der boeken 8—12 schiep, door behalve zijn reeds vermelde werkzaamheden nog met het alzoo uitgebreide en omgevormde zelfverhaal de Hades-episode van λ te verbinden. Om zeker te gaan laat ik zijn eigen woorden volgen. „Wie schon bemerkt worden, ist die Absicht die Erzählung, welche den Inhalt des achten Buches bildet und die Ereignisse eines ganzen Tages bis zu dessen Abend befasst, der älteren Dichtung einzuverleiben, für den Bearbeiter die Veranlassung gewesen, den Organismus der letzteren willkürlich zu stören und in seinen Theilen zu verschieben. Die eingefügte Erzählung ist aber nicht freie Dichtung des Bearbeiters, sondern er hat für sie - - eine ältere Quelle benutzt, *und zwar meiner Meinung nach dieselbe, welche ihm auch den Stoff für die Erweiterung der Erzählung des Helden von seinen Abenteuern im zehnten und zwölften Buche geliefert hat*". (Inleidende aanmerking op θ in: *Die Homerische Odyssee* v. A. Kirchhoff, 1879, I p. 211). Verder: „Die Abenteuer bei Aeolos, den Laestrygonen und Kirke hat der Bearbeiter einer anderen selbständigen Quelle entnommen, *derselben meiner Ansicht nach, welcher der wesentliche Inhalt des achten Buches verdankt wird*, zugleich aber hat er an Inhalt und Form sich wesentliche Aenderungen vorzunehmen erlaubt. Er hat in das Kirkeabenteuer die seiner Quelle fremde Hadesepisode eingelegt; - - er hat aber auch die Form der Darstellung wesentlich und durchgängig alterirt, *indem er sie aus einem Referate des erzählenden Dichters in einen Bericht des seine Abenteuer erzählenden Helden umsetzte, lediglich zu dem Zwecke, um sie demjenigen Theile des alten Nostos hinzufügen zu können, welcher eben von Anfang an diese Form hatte*". (Inleidende aanmerking op κ, ibid. p. 217). Dit alles wordt in de Excursen II en III van het eerste deel uitvoerig uiteengezet. Niettegenstaande de vrij algemeene instemming, waarmede deze leer tot op den allerlaatsten tijd door de Duitsche philologen begroet is, — ze gold in haar tweede helft als een uitgemaakte, onaantastbare grondstelling, — dunkt zij mij, gelijk ik reeds te kennen gaf, in al haar onderdeelen even onaannemelijk. Van de bezwa-

ren van allerlei aard die zich laten bijbrengen, — en waarvan er in de laatste jaren inderdaad door Wilamowitz en Seeck vele bijgebracht zijn, — laat ik hier slechts dit ééne gelden. Men stelle zich den redactor, Kirchhoff's „Bearbeiter", zoo weinig dichterlijk begaafd voor als maar denkbaar is. Zal men hem zich in ernst ook zóó stompzinnig kunnen denken, dat hij, die toch in staat wordt geacht een vrij omvangrijke wijziging en uitbreiding van het oorspronkelijke plan der Odyssee te hebben beraamd, die met het oog daarop in staat wordt geacht ι te kunnen verplaatsen, κ en μ omtedichten, λ daarmede te verbinden, θ voor dat alles te plaatsen, en die door om- en bijdichting uit deze vrij heterogeene massa een tot op Kirchhoff vrij goed aaneensluitend geacht geheel wist tot stand te brengen: — zal men dezen man voor zóó onnoozel kunnen verslijten, dat hij de in den tekst aangehaalde regels aan Arete in den mond legde, zonder te bemerken dat hij haar liet zinspelen op iets dat hij zelf misschien al in den geest had, maar dat voor zijn hoorders en voor niet in de Homerische kwestie ingewijde lezers een ondoorgrondelijk geheim moest zijn? Het valt hard dit te gelooven, in de veronderstelling dat hij de bedoelde versregels uit zijn *Vorlage* eenvoudig overnam; het wordt geheel onaannemelijk, zoodra men stelt dat de bedoelde versregels zijn eigen maaksel zijn. En slechts dit laatste is mogelijk, wanneer Kirchhoff's hypothese de waarheid geeft. Want in diens „andere Odyssee" wordt de Aeolus-episode door den dichter, niet door den held, verhaald; hoe kan Arete er dus van weten en er op zinspelen? Het ware zeker belangwekkend te vernemen hoe K. over dit punt denkt, en over 't algemeen hoe hij zich den gang der gebeurtenissen in die andere Odyssee voorstelt, met hare opeenvolging van κ, μ, θ (ζ), zonder ι en λ, ofschoon althans het Cyclopen-avontuur in den eenen of anderen vorm wel aan geen Odyssee vreemd kan geweest zijn. Edoch, over deze en dergelijke vragen verliest Kirchhoff geen woord, — mijns bedunkens bewust of onbewust ter wille der theorie. Men zal mij tegenwerpen dat wat mij bij het aannemen van Kirchhoff's stelling onverklaarbaar dom toeschijnt, even gedachteloos blijft wanneer de door mij gebillijkte hypothese van v. Hartel en Bergk moet gelden. Mijn antwoord zij het welbekende: duo cum faciunt idem, non est idem. Wat begrijpelijk is bij een diaskeuast, die een in het dertiende boek t'huis behoorende episode met huid en haar naar het achtste overbrengt, misschien onder toevoeging van een paar overgangsregels, wordt onaannemelijk bij een min of meer zelfstandig arbeidenden redactor, in staat een omvangrijke wijziging en omwerking te ontwerpen en uit te voeren. Misschien ook zullen er zijn die van geen verplaatsing der geïncrimineerde regels, door wien of wanneer dan, willen weten, bewerende dat zij van den aanvang af voor de plaats welke zij nu in θ innemen zijn gedicht. Hun argument zal zijn de dikwerf, laatstelijk door Cauer, ter sprak

gebrachte eigenaardigheid der oude epici, bij hun personen allerlei bekend te veronderstellen, wat de dichter en zijn toehoorders weten, maar wat voor de handelende personen òf op dat oogenblik nog òf steeds een geheim is. Reeds voor de critici der oudheid is de hier bedoelde epische hebbelijkheid niet verborgen gebleven. Maar ook op deze mogelijke tegenwerping is mijn antwoord dat met de plaats die ons bezig houdt het geval anders staat. Hier is geen sprake van iets wat dichter en hoorders — later lezers — weten, maar voor de handelende personen verborgen is, maar van een zinspeling, eene pointe, op een voorval dat de dichter kent maar waarvan het auditorium alsnog onkundig is gebleven. Wien die bij zijn zinnen is valt het in, zulk een toespeling te bedenken?

[8]) (Pag. 346). Von Hartel's oordeel over ζ 443 seqq. ken ik alleen uit Seeck's *Quellen der Odyssee* p. 174 noot. Seeck citeert het *Zeitschr. f. d. oesterr. Gymn.* over 1865. Bergk's *Griech. Literaturgesch.* dl. I is van 1872, zoodat de prioriteit der opmerking aan Von Hartel toekomt. Bergk is evenwel wel de laatste persoon, van wien te veronderstellen is dat hij zich met geleende vederen zou willen tooien. Bovendien, de gevolgtrekking, door elk der drie geleerden uit het gelijkelijk opgemerkte verschijnsel gemaakt, is geheel verschillend. Bergk concludeert tot de verplaatsing door een diaskeuast van iets uit ν naar ζ. Von Hartel leidt uit de bedoelde verzen af dat „Odysseus schon vor den Wettkämpfen ihr (Arete) seine Geschichte erzählt haben müsse". (Uitbreiding van Kirchhoff's stelling tot den geheelen Apologos?) Seeck zijnerzijds rekent dezelfde verzen tot zijne Telemachie, bij welker dichter men het zoo nauw niet nemen moet: „In dieser (de Telemachie) ist der Ausdruck oft so ungeschickt, dass seine scharfe Interpretation auf Irrwege führt". Wij hebben hier een klein, maar leerzaam staaltje van de babylonische spraakverwarring, die vooralsnog op het gebied der Odyssee-kritiek heerscht.

[9]) (Pag. 347). *Ueber den anfang der Odyssee* in het eerste deel der *Homerische Blätter*, p. 99 vv. Bekker wraakt, behalve de dictie van het prooemium en den overgang daaruit tot het verhaal, de Telemachie (α—δ), hare verbinding met de eigenlijke Odyssee in ε, terloops ook den bouw van ε, eindelijk de onbeholpen wijze, waarop in ο op Telemachus teruggekomen wordt. In dit opzicht zijn Immanuel Bekker en G. Hermann Kirchhoffianen avant la lettre, wat ook aan Wilamowitz geenszins ontgaan is (p. 19 noot). Vooral merkwaardig is een brief van Hermann van 17 Nov. 1841, door Bekker in de noot van bl. 101 medegedeeld. Wij lezen daar o. a.: „die alte Odyssee hatte wohl blos den angekündigten νόστον Ὀδυσσῆος zum inhalte, und fing der sache nach mit V (ε) 1 an. es scheinen aber aus der dort beginnenden einleitung eine anzahl verse hernach in das

erste buch gesetzt zu sein. denn sehr gut würden zusammenhangen V 1—19 I 50—87 V 21, (sic ! !) worauf statt V 22—27 vielleicht blos καὶ (ναὶ ?) δὴ ταῦτά γε πάντα, τέκος, κατὰ μοῖραν ἔειπες folgte, und dann V 28 die erzählung weiter fortging. ob es möglich sei das gerippe der alten Odyssee nachzuweisen, möchte ich fast bezweifeln, da nach und nach immer mehr ausführungen einzelner andeutungen und *manche ganz der ersten anlage fremde fabeln eingeschoben zu sein scheinen, wie denn die reisen des Telemach zu dem Menelaus und Nestor offenbar eine spätere erfindung sind*". Tegen Bekker's scherpe veroordeeling van α 1—10 richtte zich, gelijk bekend, Lehrs met zijn opstel: *Das Prooemium der Odyssee*, herhaald als derde hoofdstuk der Epimetra achter zijn *Aristarchus*[2] p. 419 v. v. Het spreekt van zelf, dat, zoo Bekker's vonnis misschien te scherp luidt, de apologie van Lehrs, in menig opzicht Bekker's tegenvoeter in Homericis, veel te zachtzinnig is uitgevallen. Natuurlijk billijkt Wilamowitz al het kwaad dat van het prooemium gezegd wordt (bl. 18), en heeten Lehrs' tegengronden »sentimentale gefühlsergüsse", wat niet verhindert dat hij elders oordeelvellingen als van Bekker *»erschreckende Urtheile*" noemt.

[10]) (Pag. 348). In *Die Homerische Odyssee*, 1879, tekst met aanmerkingen en excursen, samensmelting en uitbreiding zijner twee vroegere geschriften over hetzelfde onderwerp: *die Homerische Odyssee und ihre Entstehung* (*Text und Erläuterungen*) van 1859 en *die Composition der Odyssee* van tien jaren later.

[11]) (Pag. 350). Vgl. aanteek. 9.

[12]) (Pag. 350). In het oorspronkelijke ontwerp van 1859 werd de gansche νέκυια, op 20 regels na het geheele elfde boek, vrije en willekeurige fictie van den bearbeider geheeten. De voorstelling van Kirchhoff is, gelijk reeds werd opgemerkt, dat κ μ, eenmaal een zelfstandig gedicht, door den »Bearbeiter" uit den 3[en] ps. in den 1[en] zijn omgezet. Hiermede niet tevreden had deze ook op eigen hand geïnterpoleerd. »Soweit die ändernde Hand des Bearbeiters mit einiger Sicherheit zu erkennen war, ist dies -- anzudeuten versucht worden. *Bei weitem die bedeutendste dieser Aenderungen ist der Einschub der Scene im Hades*, von welcher die ältere Dichtung freilich nichts gewusst hat, die aber ebensowenig die Bearbeitung eines älteren, etwa gar böotischen, Liedes ist, die hier eingefügt worden wäre, *die ich im Gegentheil mit völliger Zuversicht als gänzlich freie und willkürliche Dichtung des Bearbeiters selbst glaube bezeichnen zu können*, der Veranlassung zu derselben und das wesentlichste Motiv aus einer beiläufigen Andeutung der älteren Redaktion der Odyssee (3530 f.f. = ψ 264—284) entnahm und für die weitere Ausführung sich an das Vorbild älterer Dichtungen (Minyas, Nosten) halten konnte und wohl auch gehalten hat". (*Die Hom. Odyss.* 1859, p. xi). Tusschen 1859 en 1879 is evenwel de »völlige Zuversicht", omtrent

den wezenlijken aard van λ niet weinig aan het wankelen geraakt. „Ich bekenne mich schuldig, in meiner früheren Behandlung der Sache auf Grund irriger Voraussetzungen und unerweislicher Vermuthungen dem Intermezzo Unrecht gethan zu haben, indem ich es wenigstens theilweise (?) dem Bearbeiter zuschrieb. -- *Ich kann nicht umhin, das Ganze des elften Buches* mit Ausnahme einiger Stellen -- *für ein nur in der Lage verschobenes Bruchstück des alten Nostos und somit des ältesten Theiles der Dichtung zu halten.* -- Ich betrachte also den grössten Theil des elften Buches als *einen zu redactionellen Zwecken versetzten Bestandtheil des alten Nostos*, welcher, wenn diese Auffassung richtig ist, seinen ursprünglichen Platz zwischen dem Kyklopenabenteuer und der Landung auf Ogygia, also zwischen ι 564 und μ 252 gehabt haben muss. -- Das Local bestimmen zu wollen, welches in dem noch nicht überarbeiteten und desorganisirten Texte der Hadesscene angewiesen war, betrachte ich für ein hoffnungsloses Unternehmen und enthalte mich daher jeder Vermuthung in dieser Richtung". (*Die Hom. Od.* 1879, p. 226). Geen weldenkend vakman zal het in zijn hoofd krijgen den voortreffelijken geleerde van deze wijziging zijner inzichten een verwijt te maken. Veeleer zal een ieder het in hem prijzen dat hij zich verheven betoonde boven de kleingeestigheid, die geen sofisme versmaadt om als verkeerd erkende eigen meeningen door dik en dun te verdedigen, blijkbaar uit vrees niets te schijnen zoo men niet onfeilbaar schijnt. Ik deed deze verandering van Kirchhoff's opvatting slechts een weinig uitkomen om te doen zien, èn hoe gevaarlijk het is een toon van zekerheid aan te slaan in deze subtiele kwestiën, èn hoe verstandig dien a priori te wantrouwen.

[13]) (Pag. 351). „Vorwort" tot de bewerking van 1879.

[14]) (Pag. 352). Grote, *Hist. of Greece*, II p. 169 v. v.

[15]) (Pag. 352). Inderdaad, niets is zoo moeielijk als in dit honderdmaal om- en omgewentelde onderwerp suum cuique te geven. In het voorafgaande werd er op gewezen, hoe o. a. de opmerking omtrent δ 443 v.v. beurtelings gemaakt werd door Von Hartel, Bergk en Seeck, zij het ook met afleiding van uiteenloopende conclusien. Een der hoofdstellingen van wat gemeenlijk Kirchhoff's leer wordt geheeten, dat de Telemachie (α—δ en ο) vreemd is aan den ouderen en zelfs aan den jongeren Nostos, zagen wij in embryo bij Bekker en G. Hermann in 1841 aanwezig. Trouwens dezelfde G. Hermann had reeds in 1825 in het algemeen verklaard: „Non esse totam Iliadem *aut Odysseam* unius poetae opus, ita extra dubitationem positum puto, ut qui secus sentiat, eum non satis lectitasse illa carmina contendam." (*Praef. ad Od.* p. IV). En Wilhelm Müller besloot in zijne *Homerische Vorschule*, 2e uitgave van 1836 — si Grotio fides — op grond der

dubbele godenvergadering in α en ε en den langen duur der afwezigheid van Telemachus in Sparta, „that the journey of Telemachus to Pylus and Sparta *constituted the subject of an epic originally separate* (comprising the first four books and a portion of the fifteenth), *and incorporated at second-hand with the remaining poem*". Dat de τόξου θέσις tot een tusschen Odysseus en Penelope afgesproken valstrik voor de μνηστῆρες moest strekken, bedacht vóór Wilamowitz reeds C. L. Kayser. (*Hom. Abhandlungen* p. 41). De verdienste, ingezien te hebben dat de inhoud van α als één geheel te nemen en onmisbaar is, deelt Wilamowitz weer met Heimreich, en zijn verdediging, dat het ook hier geldt „das überkommene zu erwerben, damit man es besitze" (p. 4), is niet geheel van bedenkelijkheid vrij. Nog één voorbeeld uit honderde. Welcker had uiteengezet, dat het verhaal bij Herodotus V 67 slechts zin had, wanneer onder Homerus de dichter der cyclische *Thebaïs* werd verstaan. Wat niet verhindert dat Grote hetzelfde bewijs nogmaals in den breede levert, zonder met een enkel woord van Welcker te reppen, dien hij overigens kent en herhaaldelijk aanhaalt. „*I venture to think* that the rhapsodes incurred the displeasure of Kleisthenês by reciting, not the Homeric Iliad, but the Homeric Thebaïs and Epigoni". (II p. 129/30 noot). Et sic ad infinitum.

[16]) (Pag. 353). Pag. 55: „Wenn Niese auch nur diesen punkt (de z. i. oorspronkelijke situatie in τ) für die Odyssee ermittelt hätte, so würde er zu den bedeutendsten förderern ihrer analyse zu zählen sein. leider hat ihn der unselige wahn der Ur-odyssee – – zu ungeheuerlichkeiten verführt, die ich nicht unbesprochen lassen kann".

[17]) (Pag. 356). „Nach den vorstehenden Untersuchungen – – begann die älteste Odyssee mit der Ankunft des schiffbrüchigen Helden bei den Phaeaken und der freundlichen Aufnahme, die er hier fand. Er offenbarte seinen Namen und erzählte seine Schicksale, d. h. die Abenteuer bei den Kikonen, Lotophagen, Aeolus, den Lästrygonen und auf Thrinakia, vielleicht enthielten die Apologe auch die Erzählung von den Cyclopen. Es wurde dann erzählt, wie Odysseus von den Phaeaken in seine Heimath geleitet, zuerst unter fremder Maske vor seine Gemahlin trat und von ihr ihre Noth erfuhr; daran schloss sich die Erkennung an. Die Erzählungsart dieser ersten Odyssee ist am reinsten *in den ältesten* Apologen erhalten; *sie war kurz, gedrungen und einfach.*" E. H. P. p. 187 v.v.

[18]) (Pag. 356). De woorden van Wilamowitz (p. 57) zijn nog wel zoo sterk: „Nieses Odyssee ist eine parodie Homers. der parode mag die freier abziehen lassen *wie begossene pudel* und Odysseus ihnen hoffentlich (?) dank votiren, dass sie seiner frauen in ihrer einsamkeit die grillen verscheucht. die ernste und keusche sage hat für die frevler nichts als die tötlichen pfeile".

[19]) (Pag. 357). Bij de uit den aard der zaak beperkte ruimte dezer verhandeling, waarin van zoovele en zoo uiteenloopende meeningen verslag wordt gegeven, is in den tekst uitsluitend melding gemaakt van wat Wilamowitz te berde brengt aangaande de eigenlijke samenstelling der Odyssee. Kritiek op bijzonderheden moest grootendeels worden nagelaten, tenzij er gelegenheid bestond in margine van zijn boek een ander boek te schrijven. Bovendien is van den verderen overrijken inhoud van zijn alleszins merkwaardig werk noodzakelijkerwijze gezwegen, van zijn uiteenzettingen omtrent de Pisistratische recensie, van zijne meening aangaande de "μεταγραψάμενοι", omtrent de z. i. Orphische bestanddeelen der νέκυια, omtrent den epischen cyclus en de slechts nevelachtige persoonlijkheden der Cyclici, van zijn beschouwingen betreffende Lycurgus en de oudere Spartaansche geschiedenis, van zijn *Rückblick und Ausblick*, waarin in vogelvlucht de aard en waarde der Homerische poëzie, hare opvatting en de ontwikkeling der Homerische studien in den loop der eeuwen worden geschetst, en de gelegenheid bij de haren gegrepen om de beteekenis van Fr. A. Wolf voor deze laatste onbehoorlijk te verkleinen, eindelijk, van zijne door het gansche werk uitgestrooide mythologische opmerkingen, waarbij het vooral zijn streven is de velerhande sagen en mythen, in de beide epen voorkomende, voor een deel met behulp van de overblijfselen der beeldende kunst te localiseeren. Ook al deze veelsoortige ter sprake gebrachte onderwerpen getuigen luide van des schrijvers genialiteit, van zijn reusachtige belezenheid, zijn ongeëvenaarde combinatiegave, de frischheid en het prikkelende zijner wijze van voorstelling. Evenzeer openbaren zij de noodzakelijke schaduwzijde van zooveel voortreffelijke gaven. Paradox kraait bij hem koning. Zijn fantasie is onbeteugeld, en hoezeer fantasie ook in de wetenschap als een onmisbare factor moet worden erkend, minder daarmede begiftigde en meer gelijkvloersche naturen, gelijk schrijver dezer regelen er eene is, zien zich in de onmogelijkheid gebracht hem overal in zijn vlucht te volgen. De schakels in zijn redeneeringen ontsnappen vaak aan ons bevattingsvermogen. Men kan hem slechts in verbijstering nastaren, en uit eene uitlating, in den tekst medegedeeld, zou men bijna besluiten dat hem dit niet ongevallig is. Ook hier gaat het niet aan volledig te willen zijn. Ik kies uit elk der beide hoofddeelen van zijn geschrift één voorbeeld, één uit talloos vele, om niet alle bewijs mijner bezwaren schuldig te blijven. Wilamowitz neemt met Niese tegen Kirchhoff aan, dat de Calypso-sage gevormd is naar de Circe-sage, en bijgevolg jonger. Maar om toch vooral origineel te zijn stelt hij daarnevens de hypothese op, dat desniettegenstaande in de Odyssee gelijk wij haar kennen de Circe-episode in κμ jonger is dan de Calypso-episode in ε, deze laatste oorspronkelijk slechts *Einzellied*. Een avontuurlijke stelling, waartegen o.a. Cauer terecht protest heeft aangeteekend. (*Wochenschr.*

f. Klass. Phil. von W. Hirschfelder, 1885, nr. 17, Sp. 516 v. v.). Maar zelfs Cauer is niet ongeneigd aan één argument, Wilamowitz' hoofdargument, zekere kracht niet te ontzeggen. Bij zeer scherp toezien, zegt Wilamowitz, sluiten ε en ζ niet te best aaneen. Derhalve is ε niet voor zijn tegenwoordigen samenhang gedicht. „Leukothea sagt dem Odysseus 344: *χείρεσσι νέων ἐπιμίξεο νόστου|γαίης Φαιήκων, ὄθι τοι μοῖρ' ἐστὶν ἀλύξαι. damit streitet das ende von ε und der anfang von ζ, denn da weiss Odysseus nicht, wo er ist.* man wird versucht 345 (*γαίης Φαιήκων κτλ.*) zu streichen, aber das geht nicht an: *νόστος* ist für sich allein nicht genug, man müste ja sonst an Ithaka dabei denken. – – wenn aber Leukothea wirklich den vers spricht, so liegt in ihm der beste trost ihrer ganzen mitteilung: *nur kann das nicht im zusammenhange unseres ζη gedichtet sein*". (p. 137). Gelijk gezegd, zelfs Cauer heeft zich laten overtuigen dat hier niet alles in den haak is. „So bleibt von den Beweisen, die Wilamowitz für die Existenz seines Einzelliedes anführt, nur noch einer übrig: eine nicht völlig verdeckte Fuge zwischen ε und ζ. *Wirklich verläuft hier bei der Rettung des Odysseus keineswegs alles ganz glatt*: Leukothea greift ein, ohne etwas Rechtes zu nützen, Athene nimmt ihr einen Teil der Arbeit ab. Dieser Thatbestand ist S. 134 f. überzeugend dargelegt (door Wilamowitz). Aber er kann auch anders erklärt werden". Bij Cauer's verklaring zullen we maar niet vertoeven. Liever zien we den tekst in zijn geheel nog eens nauwkeurig onder de oogen, om nategaan of hier inderdaad zulk een tegenstrijdigheid van situatie aanwezig is, dat ze ons noopt met Wilamowitz verschillenden oorsprong van ε en ζ te constateeren. Ino Leukothea onderricht Odysseus, dat het land hetgeen hij met haar *κρήδεμνον* gewapend zal bereiken, het land der Phaeaken is. (ε 345). Als Odysseus, na den nacht aldaar nabij het strand doorgebracht te hebben, den volgenden namiddag ontwaakt, dicht bij de plek waar Nausicaa en hare maagden de wasch beredderd hebben en zich nu met het balspel vermaken, klaagt hij, met denzelfden formulairen aanhef als b.v. ε 299, 356, 408:

ὤ μοι ἐγώ, τέων αὖτε βροτῶν ἐς γαῖαν ἱκάνω;
ἦ ῥ' οἵ γ' ὑβρισταί τε καὶ ἄγριοι οὐδὲ δίκαιοι,
ἠὲ φιλόξεινοι, καί σφιν νόος ἐστὶ θεοδΓής;
ὥστε με κουράων ἀμφήλυθε δῆλυς ἀυτή,
Νυμφάων, αἳ ἔχουσ' ὀρέων αἰπεινὰ κάρηνα
καὶ πηγὰς ποταμῶν καὶ πίσεα ποιήεντα.
ἦ νύ που ἀνθρώπων εἰμὶ σχεδὸν αὐδηέντων;
ἀλλ' ἄγ', ἐγὼν αὐτὸς πειρήσομαι ἠδὲ Fίδωμαι. (ζ 119 seqq.).

De schuld zal wel bij mijn gemis aan doorzicht liggen, maar ik zie hier nog geen in het oog vallenden strijd met ε 345. Odysseus weet, dat hij zich ergens in het land der Phaeaken bevindt. Leukothea

heeft het hem gezegd, en te midden van het oproer der golven en bij het pijnlijke van zijn toestand heeft hij goed gehoord en goed onthouden. Valt daarom een verstandig dichter uit zijn rol, wanneer hij zijn held laat zeggen: „Mijn hemel, onder welk slag van menschen ben ik nu weer verzeild? Zijn het wilden? Zijn het beschaafden? Ik hoor daar vrouwenstemmen. Komen ze van nymfen? Of van menschentaal sprekende wezens? Laat ik gaan en mij overtuigen". Kan hij zich zoo niet uitdrukken, ook bij de wetenschap dat hij zich in het Phaeakenland bevindt? Moest hij daarom weten, gelijk Wilamowitz en Cauer uit hun lectuur van Homerus weten, dat de Phaeaken naar de voorstelling des dichters geen wilden zijn, maar beschaafden, aan de goden na verwant, *κα. σφιν νόος ἐστὶ θεοδFής*? Misschien was het aardrijkskundige onderricht in zijn jeugd een weinig gebrekkig geweest. Maar — kan tegengeworpen worden — Nausicaa licht hem in omtrent wat hij n i e t w i s t:

Fάστυ δέ τοι δείξω, Fερέω δέ τοι οὔνομα λαῶν.
Φαίηκες μὲν τήνδε πόλιν καὶ γαῖαν ἔχουσιν. (ζ 194 seqq.).

Dit is zoo. Maar hiermede heeft zij geantwoord op hetgeen Odysseus haar niet gevraagd had.

ἀλλά, Fάνασσ', ἐλέαιρε· σὲ γὰρ κακὰ πολλὰ μογήσας
ἧς πρώτην ἱκόμην, τῶν δ' ἄλλων οὔτινα Foῖδα
ἀνθρώπων, οἳ τήνδε πόλιν καὶ γαῖαν ἔχουσιν.
Fάστυ δέ μοι δεῖξον, ἐὸς δὲ ῥάκος ἀμφιβαλέσθαι,
εἴ τί που εἴλυμα σπείρων ἔχες ἐνθάδ' ἰοῦσα. (ζ 175 seqq.).

Zoo weinig slaan vraag en antwoord op elkaar, dat het mij verwondert bij Seeck, den dissector bij uitnemendheid, die de 331 regels van ons boek tot vijf of zes verschillende bestanddeelen terugbrengt, de mededeeling te vinden: „Von hier an (vs. 53, tweede helft) bis vs. 250 zeigt sich nirgend die Spur eines Quellenwechsels". (p. 155). En iets verder: „ζ 53—250 ist, wie schon gesagt, keine Fuge bemerkbar; höchstens können hier einige Verse aus der Telemachie eingelegt sein". (bl. 158). En toch ware een aannemen hier van verschillende „bronnen", — iets wat ik persoonlijk geenszins bepleit, — nog altijd meer op zijn plaats, dan tusschen ζ 36 en ζ 49 v.v. waar Seeck het aanprijst op grond der spitsvondige waarneming, dat in ζ 36 Athene Nausicaa in den droom gebiedt zich tot haar v a d e r te wenden (*ἀλλ' ἄγ' ἐπότρυνον πατέρα κλυτὸν ἠῶθι πρὸ | ἠμιόνους καὶ ἅμαξαν ἐφοπλίσαι.*), terwijl de prinses later haar droom aan b e i d e ouders vertelt (ζ 50 seqq.: *βῆ δ' ἴμεναι διὰ δώματ', ἵν' ἀγγείλειε τοκεῦσιν, | πατρὶ φίλῳ καὶ μητρί.*)! (p. 153). — Doch terug tot Wilamowitz. Even paradoxaal als de door hem aangenomen verhouding van Calypso- en Circe-episode, is de eindconclusie van zijn overigens voortreffelijke studie over Lycurgus (bl. 267 v.v.). Uitnemend wordt uiteengezet, hoe weinig vertrouwen het laat verzonnen verhaal ver-

dient dat Lycurgus de Homerische gedichten zou hebben verzameld en naar Sparta overgebracht; hoe wij met niets anders te doen hebben dan een uit nationale ijdelheid verdichten tegenhanger van het even weinig waarschijnlijke Attische verhaal aangaande de Pisistratus-recensie; hoe alle zoogenaamd persoonlijke berichten omtrent Lycurgus bij Plutarchus niets dan *abklatsche* zijn van bekende voorvallen uit Solon's leven, en vermoedelijk ontstaan uit de begeerte om den Atheenschen wetgevers, Draco en Solon, een nog grooter Spartaanschen wetgever ter zijde te stellen. Zeer aannemelijk is ook wat verder volgt, dat niet slechts wat van Lycurgus' persoon, maar ook wat van zijn wetgeving verhaald wordt uiterst nevelachtig is; dat evenmin als er een wetgever Lycurgus schijnt geweest te zijn, ook een concrete wetgeving van Lycurgus valt aan te wijzen; dat veeleer die zoogenaamde wetgeving het zich voortdurend wijzigende en ontwikkelende product is geweest der werkzaamheid van den δᾶμος, de aristocratie der volbloed Spartanen, die zich daardoor na langdurige ἀνομίᾳ een benijde εὐνομίᾳ schiep. En die nu de behoefte gevoelde, zijn palladium onder de hoede te stellen van een terecht of ten onrechte beroemden naam, meent ge? Wilamowitz was er niet verre af zelf zoo te oordeelen. //Bei dieser bewegung haben ohne zweifel auch bedeutende – – personen eingegriffen, davon könnte ja auch Lykurgus einer gewesen sein, den dann später die herrschende kaste dankbar als stifter des κόσμος und als gott verehrt hätte" (bl. 279). Van het aannemen dezer mogelijkheid houdt den schrijver slechts de overweging terug, dat //eene kaste niet dankbaar pleegt te zijn" (ibid.). En daarom, onder gebruik- (of misbruik-)making van Herodotus I, 65/66, besluit hij tot de volgende oplossing. Lycurgus — en evenzoo Iphitos, die nevens hem op den Olympischen discus voorkomt, — zijn geen personen uit de werkelijkheid, maar uit het epos. Iphitos stamt uit Φ 14, Lycurgus uit H 142 v.v. Hij is verwant aan Zeus Lykaios of Lykaon, of een dezer zelven, — de orakelwoorden: //niemand wird ihn von dem Zeus Lykaios und Lykaon sondern wollen" (bl. 285) laten beide opvattingen toe, — hij is de arcadische heros *Wolfmut*. En daar nu enkele oude, aan den naam van Lycurgus verbonden overleveringen //auf einen arkadischen heros zutreffen: dann wage ich soweit zu gehen, dass ich sage, *der in Sparta verehrte heros* hat den namen hergegeben an den die gesetzgeberfabel gehängt wurde. weshalb er das getan hat, halte ich für vermessen beantworten zu wollen, so lange die wesenheit des heros unaufgeklärt ist". Intusschen doen we wèl, in goed vertrouwen op Wilamowitz' beter inzicht geloovig aantenemen: 1°) dat Λυκοῦργος — ook Wilamowitz schrijft toch Λυκόϝοργος — een samenstelling is uit λύκος en ὀργή; 2°) dat de κορυνήτης van Homerus, de arcadische heros van Pausanias, (VIII, 4 § 7: μετὰ δὲ Ἀλεὸν τελευτήσαντα Λυκοῦργος ὁ Ἀλεοῦ τὴν βασιλείαν πρεσβεῖα ἔσχε· παρέσχετο δὲ ἐς μνήμην Ἀρηίθοον, ἄνδρα

πολεμικόν, δόλῳ καὶ οὐ σὺν τῷ δικαίῳ κτείνας.) identiek is met den na zijn dood in Sparta als heros vereerden wetgever (Herod. I 66: τῷ Λυκούργῳ τελευτήσαντι ἱρὸν ἑσάμενοι σέβονται μεγάλως.); 3°) dat een der beide Lycurgussen verwant is aan, of zelfs een menschwording van, Zeus Lykaios; 4°) dat een arcadische heros zoo hoogelijk in Sparta werd vereerd, dat men aan hem de overal en algemeen bewonderde „wetgeving" toeschreef; 5°) dat het Grieksche gewoonte was, wetgevingen tot een halfgod of god terug te brengen, iets waarvoor Minos en Numa mij vooralsnog geen voldoende analoga dunken. Op al deze gronden komt deze combinatie van den genialen geleerde mij onaannemelijk voor. Ware het niet van te weinig eerbied voor zijn geweldige bekwaamheid, ik zou geneigd zijn haar *aegri somnia* te noemen. Doch één verwanten kop, Ed. Meyer, heeft hij alvast overtuigd. Meyer schrijft in zijn *Geschichte des Alterthums* Dl. II, (1893) § 358 (p. 564) over de Spartaansche wetgeving: „nach altem Glauben führten die Spartaner sie auf den dorischen Urkönig Aigimios oder auch auf die ersten Könige, speciell König Agis zurück, daneben auch auf den Gott Lykurgos, eine dem Zeus Lykaios verwandte Gestalt. Dieser Gott wurde in eine historische Persönlichkeit umgesetzt, zum Sohne des Agis oder eines Eurypontiden und zum Vormund seines Neffen gemacht". En in zijn ongeveer gelijktijdig uitgekomen *Forschungen zur alten Geschichte*, dl. I (1892) bestrijdt hij weliswaar eenige van Wilamowitz' combinatien, juist die, welke mij nog de meest aannemelijke toeschijnen, maar diens slotconclusie is ook daar de zijne. „Hier scheint mir W.'s Deutung recht wahrscheinlich, dass die Inschrift die Satzungen der Festfeier (te Olympia) an Gestalten der Heroenzeit anknüpfen wollte, dass der Lykurg des Diskos kein anderer ist als der arkadische Heros Lykoorgos" (p. 275). Hij is geneigd zelfs nog iets verder te gaan dan zijn voorganger. „In letzter Linie wird dieser peloponnesische Lykurgos auch von dem Gegner des Dionysos, dem wilden Edonenkönig, den Zeus zur Strafe blendet (Z 130), nicht getrennt werden können" (bl. 281). Ook de historische en hyper-historische combinatie θᾶσσον Ἡρακλείτω τῶ Τεριναίω τρέχει.

[20]) (Pag. 358). Om de waarheid te zeggen: het diepgaande van het meeningsverschil tusschen Wilamowitz en Kirchhoff betreffende α wil mij maar niet helder worden. Beiden nemen een zelfstandige Telemachie aan, waarvan het echte begin en slot door de tegenwoordige adapteerende bewerking zou zijn verdrongen. (Vgl. Kirchhoff's *Erläuterungen* van 1859, pag. VIIj). Het is dus tusschen hen beiden slechts een kwestie van meer of minder, waarbij ten overvloede, wanneer men zich eenmaal op het standpunt der beide heeren plaatst, het meeste gelijk m. i. aan de zijde van Kirchhoff is.

[21]) (Pag. 360). Het spreekt van zelf dat Seeck het hieromtrent

met Wilamowitz eens is. (*Q. d. O.* blz. 85). Ik voor mij daarentegen beaam ten volle wat Cauer in zijn beoordeeling van Wilamowitz' Untersuchungen (*Woch. f. kl. Phil.* 1885, Sp. 552) ervan zegt: „das Wettschiessen als eine zwischen Odysseus und Penelope verabredete List, das ist eine so hässliche Vorstellung, dass sich anders als gezwungen niemand zu ihr entschliessen kann".

[22]) (Pag. 362). In den breede wordt dit uiteengezet in *„die pisistratische recension"*, het eerste hoofdstuk der *„Homerische vorfragen"*, die het tweede deel van zijn werk uitmaken. „Die geschichtliche stellung Athens bedingt, dass die Alexandriner und also auch wir einen attischen Homer lesen. wir würden einen anders entstellten, aber auch einen entstellten lesen, wenn statt Athen etwa Korinth die weltgeschichtliche rolle gespielt hätte". (p. 257). De zaak zelve is reeds in de oudheid opgemerkt, bepaaldelijk door Aristarchus, maar gelijk bekend, geheel anders verklaard. Aan de juistere opvatting evenwel der modernen al de gevolgtrekkingen vast te knoopen, die Wilamowitz er aan vastknoopt, en die voor een deel het uitvloeisel zijn van zijne denkbeelden omtrent den aard der oud-attische taal, is mij alweder te kras. Wat zekers w e t e n wij van het oud-ionische proza, stellen we der zevende eeuw v. Chr.? Wat van het attisch uit den tijd van Solon, behalve de misschien ook niet geheel betrouwbare fragmentjes zijner wetten? Op grond van wat concludeert Wilamowitz dat b.v. het πράσσω van Thucydides van huis uit *on-attisch* is? „Die Athener haben weder εἰκῆος noch πράσσω noch ᾗσσων noch ᾖν noch Θρῇξ noch Ἀσιῆτις je gesprochen. wenn also Thukydides und Aischylos teils alles, teils einzelnes so geschrieben haben sollten, – – *so haben sie aus dem altertum ihrer eigenen mundart nicht geschöpft*" (p. 309). Hier is meer en minder aannemelijks argeloos nevens elkander geplaatst. Maar eene bespreking der geheele kwestie is alweder buitengesloten. Blijven we dus enkel bij het vraagstuk der dubbele τ als primitief Attisch. Twee jaar na de *Homerische Untersuchungen* leeraart Gustav Meyer in zijn *Griechische Grammatik*, 2e ed. § 282: „In fast allen diesen Fällen – – steht dem -σσ- der übrigen Dialekte im Boiotischen -ττ- gegenüber, ebenso in der attischen Volkssprache. – – Dieses -ττ- ist wahrscheinlich, wie Ascoli und Curtius – – annehmen, aus -σσ- entstanden (-σσ- -ϸϸ- -ττ-)". Indien dit zoo is, en mij is geen waarschijnlijker verklaring bekend, dan moet toch ook het Attisch eenmaal de volgorde der klanken -τj- -κj- enz. : -σσ- : -ττ- hebben doorgemaakt, al staat het overigens nog zoo vast dat het Attisch reeds in de 7e eeuw slechts -ττ- kende, trouwens in allen gevalle daarnaast een τέσσαρα. (Meisterh.[2] § 36, 1, p. 77). Veronderstellen we echter voor een oogenblik mèt Wilamowitz, dat het Attisch v a n d e o u d s t e t ij d e n a f nooit iets anders dan -ττ- heeft gekend, hoe dan te verklaren

dat διαπρήσσουσα κέλευθον en dgl. bij een sterk Attisch omgevormden tekst der Homerische epen ongewijzigd is gelaten? Mij dunkt dat reeds dit ééne geval voldoende bewijst, hoe betrekkelijk weinig „Attisch inficirt" onze Homerus-tekst inderdaad is, nog daargelaten dat het niet aangaat het eigenlijke karakter van eene taal of tongval in louter spellingskwestien gelegen te achten. Maar evenmin gaat het aan, een zoo ingewikkeld vraagstuk hier ter loops te willen afhandelen.

[23]) (Pag. 362). Kenmerkend voor Wilamowitz' manier is zijn aanteekening op bl. 230 (die eigenlijk bij den tekst der volgende bladzijde behoort): „Dass Alkman *ein gedicht über die Odyssee* gemacht hätte, in engerem anschlusse an ἐζμ, ist ein haltloser einfall von Bergk". Uit Bergk's woorden: „Alkman, der in einem lyrischen Gedichte den Aufenthalt des Odysseus in Scheria dargestellt hätte" (*Griech. Literaturgesch.* I p. 674), lees ik iets zoo positiefs niet. Hoeveel, of hoe weinig, door Alcman inderdaad aan de Odyssee is ontleend, en in welk verband, laat zich met onze gegevens niet uitmaken. Bergk brengt naar het schijnt daartoe de fragmenten 14 (?), 29, 30 (?), 31, 32, 41, 54 (?) zijner verzameling.

[24]) (Pag. 362). Fr. 70 (Bergk) van Archilochus luidt:

τοῖος ἀνθρώποισι θυμός, Γλαῦκε, Λεπτίνεω πάϊ,
γίγνεται ἀνητοῖς, ὁκοίην Ζεὺς ἐπ' ἡμέρην ἄγῃ,
καὶ φρονεῦσι τοῖ' ὁκοίοις ἐγκυρέωσιν ἔργμασιν.

Waarbij op te merken is: 1°) dat de derde regel slechts bij gissing, — zij het ook een hoogst aannemelijke gissing, — van Jacobs met het voorgaande verbonden is; 2°) dat in de voorstelling der citeerende ouden natuurlijk de Odyssee als het voorbeeld, de plaats van Archilochus als de navolging geldt. Zoo b.v. Theon in het prooemium zijner Προγυμνάσματα (Spengel II p. 62, Walz I p. 153): ἁπλῶς πάντες οἱ παλαιοὶ φαίνονται -- οὐ μόνον τὰ ἑαυτῶν ἀλλὰ καὶ τὰ ἀλλήλων μεταπλάσσοντες. Ὅμηρον μεταφράζων, ὅτε φησί· τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, | οἷον ἐπ' ἦμαρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε" (σ 136, 137), ὁ Ἀρχίλοχος· „τοῖος ἀνθρ. θυμός, Γλαῦκε Λ. π., | γίγνεται ἀνητοῖς, ὁκοῖον Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγει. 3°) Nog Wilamowitz denkt er zoo over: „es (zijn oudere Odyssee) -- war dem Archilochus bekannt (70 *nach* σ 136)". Eerst voor Seeck is het betere licht opgegaan. „Ihr Dichter (die der „Verwandlung") hat den Archilochos und wahrscheinlich auch den Mimnermos gekannt. Denn jener schreibt frg. 70 (volgen de woorden van Archilochus). Und in der Verwandlung finden sich σ 136, 137 die Verse τοῖος -- θεῶν τε". Bezien we zijne gronden. „Bei Archilochos deutet die Anrede an den Glaukos darauf hin, dass diese allgemeine Sentenz sein Gedicht eröffnete *und ihre specielle Anwendung folgen sollte;* sie ist also hier

vortrefflich an ihrem Platze. In der Odyssee dagegen enthält sie nichts als eine müssige Wiederholung des Vorhergehenden; man könnte sie tilgen, ohne dass der Leser irgend etwas vermisste. Ueberdies ist θυμός, die Stimmung, in diesem Zusammenhang ein viel schönerer Ausdruck, als νόος, der Sinn, und die Wahrscheinlichkeit spricht folglich dafür, dass der Jambus hier ursprünglicher ist als der Hexameter". (p. 362, 363). Wat het eerste punt betreft: hoe weet Seeck dit? Onder de weinige ons bewaard gebleven fragmenten van Archilochus komen betrekkelijk veel epiphonemata en algemeene gedachten voor: fragmm. 8, 9, 14 (?), 16 (?), 50, 54, 60, 62, 66, 75, 79, 88, 89, 94, 99. Van geen dezer is het overleverd dat zij het begin van een gedicht uitmaken, van de meeste waarschijnlijk; alleen juist het fragment dat ons bezig houdt kan m. i. even goed een gedicht of een deel van een gedicht hebben afgesloten. Maar aangenomen dat Seeck's bewering omtrent het fragment van Archilochus onwederlegbaar bewezen ware, w a t bewijst ze? Dat een algemeene spreuk, een bespiegeling inleidende, het origineel, dat diezelfde spreuk, een soortgelijke bespiegeling afsluitende, navolging moet zijn? Laat zoo iets zich in ernst volhouden? Het zonderlingste van het geval is evenwel, dat bij het overlezen der overeenkomstige regels uit de Odyssee in hun samenhang blijkt dat ook zij voldoen aan den voor Archilochus willekeurig gestelden regel. Ook zij behooren tot een "allgemeine Sentenz" waarop eene "specielle Anwendung" volgt. Odysseus spreekt tot een der minnaars, Amphinomus, die hem na zijn overwinning op Irus een paar beleefde woorden had toegevoegd:

οὐδὲν ἀκιδνότερον γαῖα τρέφει ἀνθρώποιο· – –
οὐ μὲν γάρ ποτέ φησι κακὸν πείσεσθαι ὀπίσσω,
ὄφρ' ἀρετὴν παρέχωσι θεοὶ καὶ γούνατ' ὀρώρῃ·
ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ λυγρὰ θεοὶ μάκαρες τελέσωσιν,
καὶ τὰ φέρει ἀεκαζόμενος τετληότι θυμῷ.
τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
οἷον ἐπ' ἦμαρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.
καὶ γὰρ ἐγώ ποτ' ἔμελλον ἐν ἀνδράσιν ὄλβιος εἶναι. κτλ.
(σ 130 seqq.).

Niets zwakkelijkers is er dan de mensch. Gaat het hem goed, hij denkt er niet aan dat het kan verkeeren. Is het verkeerd, hij draagt slechts morrende zijn lot. Zoo is des menschen zin afhankelijk van zijn uiterlijke omstandigheden. Zoo is het met mij, laten we hopen dat het met u het geval niet zal zijn. Ware hier het begrip "stemming", θυμός, zelfs wel juist, laat staan een schoonere uitdrukking, met het oog op de eerste helft van het voorafgaande: οὐ μὲν γάρ ποτέ φησι κακὸν πείσεσθαι ὀπίσσω? Maar ook dit alweer aangenomen, ziet Seeck dan niet dat in allen gevalle de derde regel van Archilochus het epische νόος paraphraseert? (vgl. b.v. π 136 =

ρ 192: γιγνώσκω, Φρονέω· τά γε δὴ νοέοντι κελεύεις.). In zijn gedachtengang had hij geen nadruk genoeg kunnen leggen op wat hij geheel ter zijde laat: dat de 3e regel slechts bij gissing met de twee eerste tot één samenhangende gedachte is vereenigd. Maar ieder die evenals ik van het juiste der verbinding overtuigd is, kan moeilijk anders concludeeren dan dat Archilochus de oudere epische gedachte overgenomen, en als zoon van een betrekkelijk hooger ontwikkelden tijd, hooger ontwikkeld ook in het fijner nuanceeren van gedachten, nevens den met de uiterlijke levensomstandigheden wisselenden z i n der menschen ook hun wisselende s t e m m i n g geplaatst heeft. Schneidewin had zeker ongelijk, toen hij, Homeri intempestive memor, in den eersten regel van ons fragment τοῖος ἀνθρώποις νόος γὰρ wilde schrijven, wat met den 3en regel een weinig stijlvolle tautologie zou hebben gevormd. Maar zijn ongelijk zinkt in het niet tegenover het onbekookte paradox van Seeck. Zoo mogelijk nog gezochter zijn zijn beschouwingen omtrent de verhouding van χ 411 seqq.: ἐν θυμῷ, γρηῦ, χαῖρε καὶ ἴσχεο μηδ' ὀλόλυζε· | οὐχ ὁσίη κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάεσθαι tot Archilochus' fragm. 64: οὐ γὰρ ἐσθλὰ κατθανοῦσι κερτομέειν ἐπ' ἀνδράσιν. Natuurlijk is zijns bedunkens ook ditmaal de tot dusverre aangenomen prioriteit om te keeren. Ook hier is zijn slotsom, dat oorspronkelijk „der Satz als Jambus und nicht als Hexameter gedacht is" (bl. 332). Het is alweder der moeite waard zijn gronden na te gaan: „Dass man *über Todte nicht spotten solle*, ist ein sehr schöner Ausspruch und doppelt schön in dem Munde eines Dichters, der den Spott zum Hauptinhalt seiner Poesie gewählt hatte; *doch dass es dem göttlichen Recht widerspreche, über den gefallenen Feind zu frohlocken, ist keine griechische Anschauung und am wenigsten eine Homerische*". Haud vidi magis! Wat de eerste bewering betreft: hoe weet Seeck dat de spreuk van Archilochus zoo geheel algemeen bedoeld is? De regel is gansch geïsoleerd uit een ons onbekenden samenhang tot ons gekomen. Hij wordt gevonden bij Stob. *Floril.* CXXV § 5, bij Clemens Alex. *Strom.* VI p. 738 en in de Scholl. ad χ 412: ἔνθεν καὶ Ἀρχίλοχός φησιν· οὐ γὰρ ἐσθλὰ κτλ.). Voor zooverre in zulk een geval een oordeel over de juiste bedoeling des dichters geoorloofd is, wil het mij voorkomen dat Seeck zich vergist. Ook Archilochus, wanneer hij het voor onbetamelijk verklaart over dooden te spotten, zal wel geen doode vrienden of onbekenden bedoeld hebben, met wier gebreken of hebbelijkheden Grieksche plebejers nog over het graf heen den spot dreven. Ik geloof niet sterk aan zijn bedoeling om een *de mortuis nil nisi bene* te prediken. Ook hij komt mij voor slechts te spreken van doode, — zóoal niet g e d o o d e — vijanden, van gestorven tegenstanders in den eeuwigen burgerstrijd. Aangenomen evenwel dat Archilochus de spreuk inderdaad geheel algemeen bedoeld heeft, zoo bewijst dit toch slechts voor de h o o g e r e, d. i. l a t e r e, b e s c h a v i n g, maar in geen geval

voor de hoogere originaliteit zijner uitspraak. Maar, zegt Seeck, te jubelen over verslagen vijanden is nooit door Grieken afkeurenswaardig geacht, en een weinig verder in dezelfde Odyssee „frohlockt Philoitios ganz ungescheut". Dat doet hij ook, en daarom is Philoetius een koeherder en Odysseus een koning, die als ook in adel des gemoeds boven zijn omgeving staande voorgesteld wordt. Hoe luiden de woorden in den samenhang? Wanneer de trouwe Euryclea het bloed en den hoop verslagen minnaars ziet:

ἴθυσέν ῥ' ὀλολῦξαι, ἐπεὶ μέγα ἔσFιδε Fέργον·
ἀλλ' Ὀδυσεὺς κατέρυκε καὶ ἔσχεθεν ἐμένην περ
καί μιν φωνήσας Fέπεα πτερόεντα προσηύδα·
ἔν θυμῷ, γρηῦ, χαῖρε καὶ ἴσχεο μηδ' ὀλόλυζε·
οὐχ ὁσίη κταμένοισιν ἔπ' ἀνδράσιν εὐχετάεσθαι.
τούσδε δὲ μοῖρ' ἐδάμασσε θεῶν καὶ σχέτλια Fέργα.

Te jubelen over een verslagen lands- of stamvijand, over een gevallen Trojaan of Ciconier, zou vermoedelijk ook Odysseus niet afkeuren. Maar hij vergeet niet dat hij hier staat op de lijken van stam- en standgenooten, waarvan hij er velen als kind gekend en enkelen op zijn schoot gehouden had. Bij de vreeselijke strafoefening aan hen was hij slechts werktuig geweest. De godheid had in hen het geschonden huisrecht getuchtigd. Was hier jubelen gepast? Trouwens, met voor niet oorspronkelijk te houden wat in Ilias en Odyssee boven het zedelijkheidsgevoel der menigte staat kan men ver komen. Is misschien ook de uitspraak van Hector M 243: *εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης* uit den een of anderen lateren schrijver verkeerdelijk overgenomen? Bovendien is het in het algemeen niet waar dat over een gevallen vijand te jubelen, zelfs wanneer die vijand een Helleen is, bij geen Griek voor afkeurenswaardig gold. Seeck als historicus kent ongetwijfeld wat in den aan Xenophon toegeschreven *Agesilaus*, van den Spartaanschen koning gemeld wordt: *εἰ γε μὴν καὶ καλὸν Ἕλληνα ὄντα φιλέλληνα εἶναι, τίνα τις εἶδεν ἄλλον στρατηγὸν — — συμφορὰν νομίζοντα τὸ νικᾶν ἐν τῷ πρὸς Ἕλληνας πολέμῳ; ἐκεῖνος τοίνυν ἀγγελίας μὲν ἐλθούσης αὐτῷ ὡς ἐν τῇ ἐν Κορίνθῳ μάχῃ ὀκτὼ μὲν Λακεδαιμονίων, ἐγγὺς δὲ μύριοι τῶν πολεμίων τεθναῖεν, οὐκ ἐφησθεὶς φανερὸς ἐγένετο, ἀλλ' εἶπεν ἄρα· Φεῦ, ὦ Ἑλλάς, ὁπότε οἱ νῦν τεθνηκότες ἱκανοὶ ἦσαν ζῶντες νικᾶν μαχόμενοι πάντας τοὺς βαρβάρους.* (c. VII §§ 4, 5; Vgl. Nepos *Agesil.* c. 5 § 2 en Plut. *Ages.* c. 16). Omtrent de derde plaats die in aanmerking komt, Ξ 228: *ἄλλος γάρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται Fέργοις* en Archilochus' fr. 36 *ἀλλ' (of ὡς) ἄλλος ἄλλῳ κηδείην ἰαίνεται* (Vgl. Scholl. ad Ξ 228 en Clemens Alex. *Strom.* VI, 739: *Ἀρχιλόχου τε ὁμοίως εἰρηκότος παρὰ τὸ Ὁμηρικὸν κτλ.*) wil Seeck niets beslissen. „Aus innern Gründen lässt sich hier nicht feststellen, auf welcher Seite die Entlehnung ist". Tegenover al deze spitsvondigheden dunkt het mij nog

altijd de moeite waard § 21 van Naber's *Quaestiones Homericae* na te lezen. „Maximi imprimis momenti mihi videtur esse, – – etiam vetustissimos Graecos scriptores Homerum interdum male intellexisse". Volgen „exempla quaedam errorum". Ad Z 507 seqq. teekent Aristonicus aan: ἡ διπλῆ ὅτι – – τὸ κροαίνων οὐκ ἔστιν ἐπιθυμῶν, ὡς Ἀρχίλοχος ἐξέλαβεν, ἀλλ' ἐπικροτῶν τοῖς ποσὶ διὰ τοῦ πεδίου. Ad Λ 786: ἡ διπλῆ ὅτι Ἀρχίλοχος ὑπερτέρην τὴν νεωτέραν ἐδέξατο. Conclusie: „itaque Archilochi aequalibus Homerus jam non prorsus intellectus fuit, *adeo vetustus sermo erat*". (p. 74 v.v.). Daarmede vereenig ik me geheel.

[25]) (Pag. 362). Inderdaad lezen zoo Van Leeuwen en ook Halbertsma in zijn posthume *Adversaria Critica* p. 7. Ik voor mij wantrouw de wijziging, juist omdat ze zoo voor de hand schijnt te liggen. Wat kan aanleiding gegeven hebben iets zoo gewoons als ὥρῃ εἰαρινῇ te veranderen in het minder duidelijke ἠέριοι, — de constante overlevering, zooveel ik weet, — dat, wat het hier ook beteekenen moge, zonder schade voor den zin gemist kan worden? Toch niet, omdat op de twee plaatsen der Ilias (Β 471, Π 643) en de twee der Odyssee (σ 367, χ 301), waarin de uitdrukking voorkomt, de overlevering steeds ὥρῃ ἐν εἰαρινῇ heeft, terwijl ὥρῃ Ϝειαρινῇ (of Ϝεαρινῇ) een, trouwens waarschijnlijke, gissing van Bentley is? Waarom heeft men dan ε 485 ὥρῃ χειμερίῃ bedaard laten staan? Het is waar dat ὥρῃ alleen slechts hier en Β 468 *lente* beteekent. Maar het Attische ὥρα νέα en ὥρα ἔτους wijzen toch wel op zulk een beteekenis κατ' ἐξοχήν van ὥρα, dat bovendien nog heel wat meer schakeeringen van beteekenis toelaat. Hoe komt het b.v. aan die van *maand*, er door sommigen aan toegekend in de zoogenaamde Lycurgische rhetra (bij Plut. *Lyc.* 6): ὥρας ἐξ ὥρας ἀπελλάζειν μεταξὺ Βαβύκας τε καὶ Κναχίωνος? Daarentegen heeft cod. I (Ven. 457 saec. XV) bij Laroche in vs. 51: ὅτα φύλλα καὶ ἄνθεα γίνεται ἦ ῥος (evenzoo Eustath. ad h. l. p. 1614, 35), een mislukte conjectuur, maar uit hetzelfde bezwaar ontsproten.

[26]) (Pag. 363). Β 468, wat zich niet corrigeeren laat, en wat dus Van Herwerden, m. i. ten onrechte, voorstelt als interpolatie te verwijderen.

[27]) (Pag. 363). Deze bestrijdingen vormen m. i. het meest blijvende, althans meest overtuigende gedeelte van zijn werk. Terecht b.v. merkt hij tegen Wilamowitz op: „Dass der Schemelwurf des Eurymachos schöner sei, als der des Antinoos, kann man Wilamowitz (*Die drei Würfe nach Odysseus* p. 28 vv.) vielleicht zugeben, doch ist damit keineswegs sein höheres Aelter bewiesen". (p. 30 noot). Treffend is zijn kritiek van diens meening omtrent de Melanthiosepisode ρ 204—253, en vooral behartigenswaard wat in aansluiting

daaraan gezegd wordt van de steeds in bedenkelijkheid aangroeiende neiging der critici om bij op verschillende plaatsen herhaalde versregels onveranderlijk die plaats voor het model der andere te houden, waar bedoelde versregels het best passen of het schoonst aangewend zijn. „Wenn derselbe Vers an einer Stelle passend, an der anderen ganz unpassend verwendet ist, so mag man ihn allenfalls dort als Original, hier als Entlehnung betrachten, *obgleich noch immer die Möglichkeit offen bleibt, dass er hier wie dort aus einer verlorenen dritten Quelle entlehnt ist* und nur der eine Dichter ihn etwas geschickter benutzt hat, als der andere; wenn er aber an beiden Stellen leidlich passt, so ist das Mehr oder Weniger für die Bestimmung des Originals ohne jede Bedeutung." (p. 49). Evenzoo juist is wat hij in 't midden brengt tegen een anderen inval van Wilamowitz, die in het verhaal van Eumaeus (ο 403 vv.) een „Märchenstoff" wil zien, waarvan het slot is gewijzigd. (H. U. p. 96). Seeck, in wien de historicus ditmaal wakker wordt, antwoordt bondig: „Ich glaube, nirgend tritt uns die grausame Wirklichkeit jener Zeit nackter entgegen, als gerade hier". (bl. 56 noot). Juist is verder zijn protest tegen Kirchhoff's denkbeeld, dat „der Freiermord ursprünglich im heiligen Bezirk des Apollo stattgefunden habe". (p. 71 noot). Hij protesteert eveneens terecht tegen Wilamowitz, wanneer deze in het σαρδάνιον μειδιᾶν van Odysseus (υ 301) louter onverschilligheid voor den hem aangedanen schimp ziet, en treffend is zijn aesthetische opmerking: „auch die mühsam unterdrückte Wuth kann sich hinter einem Lächeln verstecken". (bl. 122 noot). Haec sufficiant.

[28]) (Pag. 363). In den grond der zaak is van deze „ontdekking" de πατὴρ τοῦ λόγου Kirchhoff. „Für die Darstellung des Freiermordes – – bis zum Ende des 22sten Buches scheint er (de dichter van den jongeren Nostos) zwei verschiedene, *in ihren Motiven weit auseinandergehende Ueberlieferungen* benutzt zu haben. Die eine setzte den Kampf mit den Freiern auf den Tag des Apollofestes einer νουμηνία, liess bei dieser Gelegenheit Penelope ihre Hand als Preis für den Sieger im Bogenkampf aussetzen und verlegte das Local des Herganges in den heiligen Bezirk des Apollotempels, in der anderen war die Scene des Rachekampfes das Haus des Odysseus, *und der Bogenkampf spielte bei dem Hergange keine Rolle.* Beide Ueberlieferungen, *welche ihm in Liedform vorgelegen zu haben scheinen*, hat der Dichter mit einander zu verschmelzen gesucht, es ist ihm aber nicht vollständig gelungen, Einheit und Gleichgewicht zwischen ihnen herzustellen". (Inleidende aanteekening op υ, pag. 525). Eveneens vinden we dezelfde gedachte uitgesproken bij dr. Ludwig Adam, zoowel in zijn verhandeling: *Das doppelte Motiv im Freiermord oder der ursprüngliche Schluss der Odyssee* (1876), als vier jaar later in zijn: *Die Odyssee und der epische Cyclus* (1880). Ze staat daar even-

wel in verband met nog veel wonderlijker bespiegelingen, zoo eigenaardig dat zelfs zijn landgenooten, anders op het gebied der Homerische kritiek niet licht van hun stuk geraakt, ditmaal geweigerd hebben dr. Adam in zijn koene luchtsprongen te volgen. Deze geleerde heeft nml. (o.a. uit scholl. λ 197, 202) ontdekt dat door de gansche Odyssee, en dus ook door χ, een dubbel motief loopt, verklarende ieder op zijn manier de dwaaltochten en beproevingen van den held. Het eerste is de toorn van Poseidon, opgewekt niet zoozeer door het blindmaken van Polyphemus, — dit komt pas in de tweede lijn, — maar doordat hij zijn (Poseidon's) kleinzoon Palamedes listiglijk voor Troje had doen dooden, uit wraak waarover hij (Poseidon) alsnu door Nauplius heinde en ver, ook naar Ithaca, het gerucht had laten verspreiden van Odysseus' dood. Het tweede motief, samenhangende met een anderen toorn, dien van Helios en Athene, is gelegen in het verlof van Odysseus aan Penelope, dat ze mocht hertrouwen ἐπὴν δὴ παῖδα γενειήσαντα Fίδηαι (σ 269). Voor den dichter van het eerste motief zijn er slechts *twintig* minnaars (de ganzen van τ 536 vv.), allen Ithacensers, *door Odysseus met pijlen gedood;* voor dien van het tweede ruim honderd, *geveld in een strijd van nabij*. De rest van dr. Adam's speculatiën blijve hier onvermeld. Of ik aan wat hier wel werd medegedeeld alle recht heb laten wedervaren, durf ik niet zeker te zeggen. Zijn geschrijf is een farrago, ὅθεν κέ τις οὐδὲ Fίδοιτο. Maar wat blijft na dit alles in deze materie over als eigendom van Seeck? De mijns bedunkens weinig benijdenswaardige poging, over onze geheele Odyssee na te speuren en uit elkander te nemen wat tot den *Bogenkampf* en wat tot den *Speerkampf* behoort.

[29]) (Pag. 363). Bl. 203 van zijn werk is Seeck zoover gevorderd, dat hij „das Quellenverhältniss der ganzen Odyssee" in den thans zoo geliefden vorm van een stemma meent te kunnen voorstellen. Met terzijdestelling der beide Ἰλίου πέρσεις en van een der Nosten, de invloed van welk laatste gedicht „nur in drei Versen nachweisbar ist" (bl. 203) „bleiben uns noch die Werke von sieben Dichtern und Umdichtern übrig, welche theils mittelbar, theils unmittelbar, in unserer Odyssee zusammengeflossen sind".

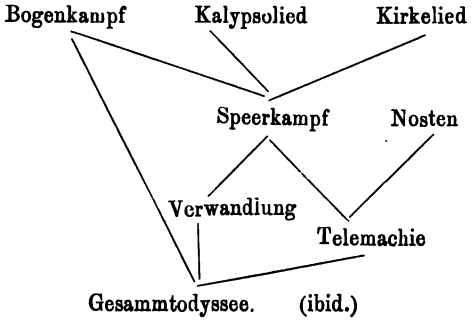

[39]) (Pag. 364). In de zeer verdienstelijke dissertatie van dr. J. M. Fraenkel, *Praecipuae recentiorum de compositione Odysseae sententiae expositae et diiudicatae*, in 1894 te Utrecht verdedigd, waarop ik, daargelaten de vaak weinige elegantie van het Latijn, geen andere aanmerking zou weten te maken dan dat de auteur naar mijn zin een te geprononceerd Kirchhoffiaan is, wordt bl. 116 een leerzaam staatje gegeven, hoe Seeck het korte zesde boek (331 verzen) in vijf stukken snijdt, die nu eens tot de *Verwandlung* dan weer tot de *Telemachie* gebracht worden, bovendien nog door allerlei toevoegsels verbonden. Nemen wij nu een ander boek, b.v. het vijftiende. Hiervan stamt volgens Seeck:

o 1—300 uit de Telemachie.
o 301—336 uit den Bogenkampf.
o 337—339 ingevoegd door den Pisistratischen redactor.
o 340—492 uit den Bogenkampf.
lacune.
o 493, 494 weer uit den Bogenkampf.
o 495 eerste helft uit den Bogenkampf, tweede helft uit de
o 496—554 uit de Telemachie. [Telemachie.
o 555—557 (einde) uit de Verwandlung.

Derhalve, afgezien van de ettelijke verbindingsregels, zijn de nog geen 600 verzen van het vijftiende boek ineengewerkt uit ongeveer 300 regels behoorende tot de Telemachie, ongeveer 200 behoorende tot den Bogenkampf, opnieuw ongeveer 60 regels der Telemachie, en drie uit de Verwandlung. Ten slotte sta nog zijne samenstelling van het 17e boek (606 verzen):

ρ 1—9 stamt uit de Telemachie.
ρ 10—30 uit den tot Telemachie omgewerkten Bogenkampf.
ρ 31—181 uit de Telemachie.
ρ 182—203 weer uit den tot Telemachie omgewerkten Bogen-
ρ 204—253 uit den Bogenkampf. [kampf.
ρ 254—327 uit de Verwandlung.
ρ 328—357 uit den Bogenkampf.
ρ 358—364 uit de Verwandlung.
ρ 365—491 uit den Bogenkampf.
ρ 492, 493 van den Pisistratischen redactor.
ρ 494—504 uit den Bogenkampf, met een lacune tusschen [vs. 497 en 498.
ρ 505, 506 van den redactor.
ρ 507—606 (einde) uit den Bogenkampf, met vss. 551/52, en [566—568 van den redactor.

Zoo zijn alweder de even zeshonderd verzen van dit boek, ongerekend de ter verbinding ingevoegde versregels, in elf stukken gesneden, respectievelijk van 9, 21, 151, 22, 50, 74, 30, 7, 127, 11 en 95 verzen.

[31]) (Pag. 364). Ten opzichte van het misbruik, in toenemende mate van het lexicografisch argument gemaakt, haal ik met volle instemming het volgende oordeel aan van Louis Erhardt: //Mit Hülfe der vollständigen Lexika und Indices – – kann man aus derartigen Indicien, auf einen scheinbar sehr gelehrten Apparat gestützt, *für jeden Abschnitt der homerischen Gedichte ziemlich alles beweisen was man will.* Diese Art von Kritik ist wirklich vielfach zu einem förmlichen Unfug ausgeartet" (bl. XCV noot).

[32]) (Pag. 364). Op nog slechts twee — zonderlingheden van Seeck wensch ik hier de aandacht te vestigen; want ook aangaande hem geldt wat omtrent Wilamowitz gezegd werd: het zou een boekdeel eischen, in uitgebreidheid minstens aan het zijne gelijk, wilde ik hem op den voet volgen, en elk zijner stellingen en veronderstellingen aan de eischen eener onbevooroordeelde kritiek toetsen. Vooreerst dan: het is sedert Bekker (*Homerische Blätter* I, p. 123 v.v.) mode geworden gansch bijzonder van het twintigste boek der Odyssee kwaad te spreken, een aangename verpoozing na het wel wat eentonig wordende afbreken van α. Maar nu vindt Seeck, — terecht, m. i. —: //Ueberhaupt sind in unserer Scene nur die Einzelheiten schlecht, der gesammte Aufbau der Handlung dagegen von grosser Meisterschaft. Es ist charakteristisch dafür, dass man ihre Mängel erst philologisch hat nachweisen müssen, ihre Schönheiten aber zu allen Zeiten die Herzen der Leser ergriffen haben". (bl. 122). En iets verder: //Also die Conception des Ganzen gehört einem hochbegabten Dichter an, die Verse einem elenden Pfuscher". Hoe deze tegenstrijdigheid op te lossen? Door vastberaden op te komen tegen het veroordeelend vonnis van Bekker? Ten opzichte van dergelijke dingen leeft Seeck in de vreeze der philologen. (bl. 152). Hij bedenkt dus wat anders, een zelfs in zijn avontuurlijk werk zoo avontuurlijk denkbeeld, dat ik het best doe het geheel met zijn eigen woorden weer te geven. //Mich dünkt, dies lässt sich nur auf eine Weise erklären: der das Gedicht schuf und der es niederschrieb, waren verschiedene Personen. – – Nehmen wir nun an, ein Aöde von mässigem Gedächtnis habe das Werk eines seiner Vorgänger zum ersten Male schriftlich fixiren wollen, *so haben wir den Schlüssel zu der räthselhaften Ungleichmässigkeit der dritten Odyssee.* Einzelne Stellen und zwar gewiss die schönsten, hatte der Mann wörtlich behalten; – – von andern kannte er nur die Umrisse der Handlung mehr oder minder genau: sie wurden aus entlehnten oder stümperhaften Versen zusammengeflickt und ihre Schönheit hinter den schlechten Lumpen verhüllt". (bl. 123, 124). Seeck is met dit ἔρμαιον zoo ingenomen, dat hij geen oogenblik aarzelt het ook op α toe te passen, dat, gelijk bekend, in gelijke omstandigheden verkeert. (Vlg. bl. 133). Het tweede punt, dat ik nog meer slechts even in het voorbijgaan kan doen uitkomen, betreft den Odysseus-

mythus. Ik heb er niets tegen dat het verhaal van Odysseus en Penelope in laatste instantie geacht wordt een zonne- en maan-mythus geweest te zijn, al acht ik het minst genomen eenzijdig, de sage al te uitsluitend steeds tot mythe terug te brengen. Hoe de Odysseus-mythe tot Odysseus-sage vervormd werd, daarover laat Seeck zich niet uit, maar wèl tracht hij te verklaren hoe deze mythe zoo onwrikbaar vast gelocaliseerd is op het onaanzienlijke eiland Ithaca. „Welche besonderen Beziehungen hatte der Sonnengott zu Ithaka"? (bl. 272). Hij zelf erkent dat zich op Ithaca geen Odysseus-cultus laat aanwijzen. Maar diens voornaamste heiligdom stond op het daar tegenover liggende Aetolische vasteland. „Voor deze landstreken sloot het rotsige eiland den westelijken horizont af; achter zijne bergen zag men dagelijks den zonnegod ter ruste gaan, en dat zal wel de oorzaak geweest zijn weshalve men daar zijn bakermat zocht". (bl. 273). „Ist dies richtig, so muss Aetolien mit den angrenzenden Landschaften die Urheimath der Odysseussage sein". (bl. 274). Men ziet, de mythe is met één slag sage geworden. Intusschen is het raadsel opgelost, — tot nader order. „Mit solcher zurückführung der Heldensage auf Naturmythen kommen wir in ein Gebiet, auf dem es verhältnismässig leicht ist eine geistreiche Ansicht aufzustellen, aber sehr schwer sie zu beweisen, *ein Gebiet, dessen Anbau ich lieber anderen überlassen möchte*". Aldus Cauer in zijn *Grundfragen* (p 219). Ex animi sententia adsentior.

[33]) (Pag. 365). Dit is vooral uiteengezet en als argument voor een deel zijner constructien gebruikt door Niese, bl. 119 vv. (Cap. XII: *die Wagen.*). Vgl. ook Naber *Quaestt. Hom.* § 16 (p. 51 vv.).

[34]) (Pag. 366). Voor zoover ik weet, zijn deze beide punten het eerst in het licht gesteld door Christ in zijne *Prolegomena* pag. 48 vv. Omtrent de dubbele Lyciers vertegenwoordigt Niese nog in 1882 het gewone gevoelen dat ze identisch zijn. Pandaros' afkomst uit Zelea is volgens hem „eine aus dem Stegreif gedichtete Neuerung". bl. 111 vv.

[35]) (Pag. 366). Vgl. Naber *Quaestt. Hom.* § 53 (p. 156 vv.).

[36]) (Pag. 367). *Iliadis Carmina seiuncta discreta emendata.* (1884). *Prolegomena* §§ 45, 46. „Iam meas rationes si quaeras, habes primum *veterem Iliadem.* – – Multifariam vero antiquum illud poëma a b e i u s a u c t o r e i p s o et iis, qui praeclarum signiferum secuti illustre poema divulgabant, ita adauctum et amplificatum est, ut quae ipse, quae alii adiecerint, tam difficile dignoscas quam Requiei Mozarti genuinas et adulterinas partes". Iets verder: „Denique si ex me quaeras, utrum unum poetam Homerum Iliadem condidisse, an plures Homeridas summi omnium temporis (temporum?) poematis conditores fuisse credam, primum magni hoc sciri referre negabo, dein, si instes, ita respondebo – – probabile mihi videri, quae minoribus

et inclinatis litteris excudenda curaverim a recentioribus poetis rhapsodisque non uno, sed pluribus addita esse, veteris autem et perfectae Iliadis non unum, – – sed duos aut, si plurimum, quattuor auctores fuisse vix plus centum annorum intervallo inter se discretos. – – Equidem – – maxime eo inclino, ut duos architectos poetas Iliadis fuisse credam, unum veteris et simplicis, alterum implicatae et consummatae, et duos pluresve poetas secundarios. Sed cum *eundem poetam suum poema perpolivisse et auxisse* multo verisimilius sit quam alium alieno operi amplificando et ornando operam navasse, plures auctores carminum eiusdem poematis nisi necessitate quadam coactus statuere nolo". Ten gevolge van al deze elkander voor een deel weerstrevende en opheffende overwegingen wordt Christ's indeeling bijwijlen zoo „subtiel", dat de consequentie verloren gaat. Zijn grondslag is, evenals die van Naber, een verdeeling in vieren. „Ut discrimina carminum Iliadis oculorum quoque visui subiceremus, *quattuor litterarum generibus, duobus maioribus et duobus minoribus, usus sum*, quibus vetustiores et recentiores versus magni poematis distinguerem". (pag. 88). Maar feitelijk volgt hij een indeeling in zessen, („difficultates – – interpretationis et rerum et verborum facilius solvi concedo, *si toto poemate in sex partes diviso* suum cuique parti auctorem adtribuas" p. 95), en niet overal dezelfde.

[37]) (Pag. 367). Van T (de μήνιδος ἀποφάσεις) blijft ook bij Naber en Christ niet veel primitiefs over. Van Niese is niets anders te verwachten dan dat hij alsmede dit gedeelte voor later bijgewerkt verklaart en zelfs als een der jongste bestanddeelen der gansche Ilias beschouwt („Die Gesandtschaft gab weiterhin das Modell für die Versöhnung der beiden Gegner im 19. Buche". Bl. 132; vlg. bl. 65). Evenzoo oordeelt Erhardt, bl. 377 vv. En dezelfde opvatting vinden we nog nadrukkelijker uiteengezet in de nieuwste (tweede) uitgave der *Histoire de la Littérature Grecque* van de beide Croiset, voor een paar maanden verschenen. „Le centre de ce livre, c'est la *Réconciliation*. Ce morceau pourrait être regardé comme plus ancien que le reste, à condition d'admettre que le discours d'Agamemnon ait été largement interpolé. Mais faut-il l'attribuer à l'auteur même de la *Querelle?* Si l'*Iliade* a été dès l'origine un poème continu, une scène de réconciliation y était, dit-on, nécessaire. (Zoo oordeelt b.v. Bergk, I. p. 628). – – À vrai dire, cette prétendue nécessité d'une réconciliation est tout arbitraire. Achille a bien envoyé Patrocle au combat sans consulter personne. Rien ne l'empêcherait, ce semble, d'y courir maintenant de lui-même avec ses soldats, sans se concerter avec Agamemnon. Et en fait, il agira dans les livres suivants comme s'il était seul. – – Il est donc bien possible qu'elle n'ait été imaginée qu'en un temps où le caractère primitif d'Achille s'est adouci et où des

moeurs plus délicates ont rendu désirable cet oubli mutuel des injures". (bl. 153). Er is voor deze radicalere opvatting inderdaad veel te zeggen. Ze is in allen gevalle consequenter dan met Naber b.v. meer dan de helft der 424 verzen waaruit het korte boek bestaat, voor geïnterpoleerd te verklaren. Bovendien, de opmerking is juist, dat zelfs in een zoo jong boek als Ω Achilles handelt alsof er geen Agamemnon ter wereld bestond.

[38]) (Pag. 369). „In der ältesten und älteren Ilias nahmen auch nicht *die oft eintönigen und poetisch werthlosen* detaillirten Kampfbeschreibungen den grössten Raum ein". (bl. 138). Geheel anders en juister Bergk: „Das innere Leben, die Wärme der Empfindung, fesselt unwillkürlich das Gemüth des empfänglichen Hörers und reiszt es mit fort. Dies gilt ganz besonders von den Schlachtscenen, die einen kriegerischen Geist, ein Feuer der Begeisterung athmen, dem nichts vergleichbar ist. Hier ist auch die Pracht der reichen Darstellung – – ganz an ihrer Stelle". (bl. 647). Trouwens, Niese's oordeel is vierkant in strijd met dat der Grieken zelven, die toch wel wisten wat ze in hun ποιητής het meest bewonderden. Wat Aristophanes zijn Aeschylus laat zeggen: ὁ δὲ θεῖος Ὅμηρος | ἀπὸ τοῦ τιμὴν καὶ κλέος ἔσχεν πλὴν τοῦδ' ὅτι χρήστ' ἐδίδαξε, | τάξεις, ἀρετάς, ὁπλίσεις ἀνδρῶν; (*Ran.* 1034 seqq.) drukt ongetwijfeld het gevoelen der beschaafden van zijn tijd uit.

[39]) (Pag. 370). Niese zelf noemt ook dit onderdeel als behoorende tot zijn πρώτη Ἰλιάς. Op het eerste gezicht bevreemdt dit, daar hij slechts de eerste helft van A als oud erkent en onmiddellijk met het slot van O verbindt. Inderdaad evenwel laat hij ook van B, eerste helft, wel een en ander als oud gelden; hoeveel, verklaart hij nergens ronduit. Bij zijn bespreking van het tweede boek zegt hij slechts: „ganz klar ist dabei, dasz die Rüstung die Hauptsache ist und dasz von ihr jene (de πεῖρα) umschlossen wird, *also eine Einlage ist, die der Rüstung ursprünglich fremd war*". (bl. 68).

[40]) (Pag. 371). „Ich bekenne mich mit Entschiedenheit zu der Überlieferung von der pisistrateischen Sammlung der homerischen Gedichte. Sie ist für die Theorie so gleichgültig wie der Name Homer. – – Aber ich meine, dass ihre Richtigkeit doch durch so starke innere und äussere Gründe gestützt wird, dass es fast unmöglich wird, daran zu zweifeln". (bl. CVIIJ). Volgen zijne uit- en inwendige gronden. Het voorname uitwendige bewijs is het getuigenis van Dieuchidas bij Diogenes Laërtius I § 57, omtrent wien Erhardt de uiteenzettingen van Wilamowitz blindelings overneemt. Zijn inwendige bewijsgronden ontleent hij aan de „Indicien in den Gedichten selbst": de attische kleur der taal, getuigende dat onze tekst zijn tegenwoordige gedaante eerst in de 6e eeuw v. Chr. en wel in Attica ontvangen heeft; de

ingedrongen Attische sagen-elementen en sagenfiguren, Nestor, Diomedes, Odysseus, het veelvuldig optreden van Athene, dit alles vooral in K M Ψ; de inschuivingen en uitlatingen eindelijk, in Attisch belang in de Βοιωτία aangebracht. (bl. CIX—CXIIJ). Om de ronde waarheid te zeggen, de overstelpende kracht van dat alles heeft op mij althans nog niet zóó betooverend gewerkt, dat het mij voortaan onmogelijk geworden is aan het bestaan der pisistrateische redactie redelijkerwijze te twijfelen. Wat Dieuchidas betreft: ik kan maar niet vergeten dat alle moderne bespiegelingen omtrent zijn bericht welbeschouwd berusten op één lacuneuse plaats bij den weinig betrouwbaren Diogenes Laërtius. Ritschl's aanvulling (μᾶλλον οὖν Ὅμηρον ἐφώτισεν — Solon — ἢ Πεισίστρατος ⟨ὅσπερ συλλέξας τὰ Ὁμήρου ἐνεποίησέ τινα εἰς τὴν Ἀθηναίων χάριν⟩ ὥς φησι Διευχίδας ἐν ε' Μεγαρικῶν.) moge nog zoozeer den zin van den verloren geganen regel getroffen hebben, — eenige gegronde twijfel daaromtrent is geen halsmisdaad, — ze blijft met dat al slechts een aanvulling. En wat den persoon, den leeftijd en de betrouwbaarheid van den zegsman aangaat, ik kan alweer niet nalaten mij voor te houden dat al wat daaromtrent door Erhardt geloofd wordt op combinatien van Wilamowitz berust, scherpzinnige combinatien buiten kijf, maar die daarom nog geen historische zekerheid worden omdat Wilamowitz ze op hoogen toon daarvoor uitgeeft. Aangenomen evenwel dat al deze mogelijkheden even zoovele ontwijfelbaarheden waren, wat bewijzen ze inderdaad? Dat vijanden der Atheensche suprematie in de 4e eeuw beweerden dat het Pisistratus was, die ter wille van specifiek Atheensche belangen den Homerischen tekst zou hebben geinterpoleerd, — toch wel, door gedienstige geesten zou hebben laten interpoleeren, — iets wat, gelijk bekend, evenzeer aan Solon ten laste werd gelegd. Slechts die gedachte eischt de samenhang; het συλλέγειν, dat, bij ontstentenis van alle rechtstreeksch bewijs, alleen dient om de aantijging voor ons modernen aannemelijker te maken, is door Ritschl zonder noodzaak van den zin erin gebracht. En ook het ἐμποιεῖν, waarvan Dieuchidas ongetwijfeld moet gewaagd hebben, is, gelijk Wilamowitz juist ingezien en scherp geformuleerd heeft, niets meer dan een vermoeden van den Megarenser, een conjectuur derhalve die, ook wanneer we haar billijken, altijd iets subjectiefs blijft, en „dadurch um kein quentchen mehr gewicht hat, dass sie zweitausend jahre alt ist". (bl. 243). Zietdaar het onweerstaanbare uitwendige argument. En wat bewijzen Erhardt's inwendige kenmerken? Voor een recensio Pisistratea al even weinig als voor een recensio Solonea. Aangenomen alweder dat ze alle onbetwistbaar zijn, dan volgt er alleen uit dat de Homerus dien wij kennen een Attisch gekleurde Homerus is, geenszins dat die kleur er door Pisistratus is opgelegd.

Zijn Cauer's gronden voor een gelijk geloof steviger? Ik kan het maar altijd niet inzien. Ook hij schermt met het getuigenis van

Dieuchidas, maar hij heeft althans aan de eene zijde de eerlijkheid helder te doen uitkomen, dat het geloof aan eene recensio op niets dan de restauratie van Ritschl berust, andersdeels de openhartigheid die er geen doekjes om windt dat zijns bedunkens, overleverd of niet, de recensio voor het geloof aan eene interpolatie van of namens Pisistratus het noodzakelijke postulaat is. „Für diesen Vorwurf war es *eine notwendige Voraussetzung*, dass man glaubte, die Redaktion der homerischen Gedichte in der herrschenden Fassung gehe auf Peisistratos zurück". (bl. 85). En zoo mogelijk nog ondubbelzinniger op de volgende bladzijde: „nur das ist klar: der Vorwurf, Peisistratos habe den Homer interpoliert, konnte von dem megarischen Historiker nicht erhoben werden, wenn er nicht voraussetzte dass die allgemein verbreitete Gestalt des Textes auf Peisistratos zurückgehe". Van dien onverbrekelijken samenhang nu tusschen interpolatie en recensio — en om deze laatste is het immers te doen — ben ik allerminst overtuigd. Gegeven de interpolatie, gegeven de recensie, dan kan er tusschen die twee een band hebben bestaan, maar dat die moet hebben bestaan, dat het eene niet denkbaar is zonder het andere, kan ik voor mij maar niet inzien. Integendeel, mij dunkt dat het verwijt van interpolatie zich eerder hooren laat bij een reeds bestaanden en vaststaanden tekst, dan bij een die nog eerst uit allerlei onsamenhangende stukken tot een geheel moet herschapen worden. Daar is immers òf alles wat de verspreide deelen tot een geheel samenvoegt interpolatie òf niets. Evenwel, het kan zijn dat Ritschl, toen hij in de woorden van Dieuchidas zijn συλλέξας τὰ Ὁμήρου invoegde, evenals Cauer den door mij gewraakten samenhang onafwijsbaar achtte, het kan ook zijn omdat hij aan de inderdaad ondubbelzinnige woorden van Cicero (*Pisistratus, qui primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus.* De Orat. III, 34 § 137) een niet te versmaden autoriteit uit de vierde eeuw voor Chr. wilde geven, — in allen gevalle steunen wij modernen, voor zooverre we met het getuigenis van Dieuchidas opereeren, een van elders niet bewezen iets — Pisistratus' interpolatie — met een eveneens niet bewezen iets, zijn tekstrecensie, en weer omgekeerd zijn tekstrecensie met het bericht omtrent zijn interpolatie. Een stevige historische grondslag voorwaar! Resten Cauer's interne bewijzen. Hij acht deze op zichzelve zoo overtuigend, dat, indien niet reeds de overlevering van een Pisistrateische tekstordening gewaagde, wij haar moesten uitvinden. Inderdaad zijn deze interne bewijzen weer de welbekende: de attisch gekleurde taal, de lof aan Menestheus en zijn Atheners in den Catalogus gebracht, het δόμος Ἐρεχθῆος in η 81, de attische mythen in de Νέκυια, de bewering, alweer van een anderen megarischen historicus, Hereas (bij Plutarchus *Thes.* 20) dat Θησέα Πειρίθοόν τε θεῶν ἀριδείκετα τέκνα (onze teksten hebben ad unum omnes ἐριηυδέα τέκνα en evenzoo Paus. X 29 § 4) in λ 631 door Pisistratus zou

zijn ingeschoven (τοῦτο γὰρ τὸ ἔπος -- φησὶν Ἡρέας ὁ Μεγαρεὺς -- ἐμβαλεῖν εἰς τὴν Ὁμήρου Νεκυίαν -- χαριζόμενον Ἀθηναίοις.), — kortom, louter oude bekenden. Hoe sterk de bewijskracht van deze alle is, is reeds gezegd. Er tegenover sta de verklaring van Wilamowitz, dien men waarlijk niet verdenken zal althans de Odyssee als geheel voor bijzonder oud te houden: „die Ilias und die Odyssee sind in ihrer jetzigen Gestalt notorisch älter als Peisistratos". (bl. 255). En nog die andere, bij het bespreken der veronderstelling dat Dieuchidas zijn gissing ontnam aan de door Pisistratus ingestelde of gerestaureerde Panathenaeën en het daarbij gegeven voorschrift, de Homerische epen in hun behoorlijken samenhang voor te dragen: „Nur das kann man nicht nachdrücklich genug einschärfen, dass diese officielle institution eine reihenfolge wahren soll, also eine einheit voraussetzt. -- folglich ist die pisistratische sammlung, an die Bentley und Wolf, Hermann und Lachmann geglaubt haben, eine bare unmöglichkeit". (bl. 264). Tegenover historisch vaststaande berichten zouden ook deze redeneeringen het veld moeten ruimen; nu de eerste er niet zijn, vereenig ik me met wat als hypothese mij het aannemelijkst dunkt. Want nogmaals: vast staat alleen, dat Megarensische provinciaal-geschiedschrijvers uit den tijd ongeveer van Alexander den Groote interpolatien van Pisistratus a a n n e m e n. Vast staat verder een door Cicero vermeld geloof aan een verzameling der tot dusverre onsamenhangende Homerische epen door Pisistratus, dat ook ten grondslag ligt aan het bericht over de Doloneia bij Eustathius en dat van Pausanias over Gonoessa of Donoessa VII 26 § 6: (μνημονεύειν δὲ καὶ Ὁμήρου -- φασὶν αὐτῆς ποιήσαντα ἔπος· „Οἵ θ' Ὑπερησίην τε καὶ αἰπεινὴν Δονόεσσαν". (Β 573) Πεισίστρατον δέ, ἡνίκα ἔπη τὰ Ὁμήρου διεσπασμένα τε καὶ ἄλλα ἀλλαχοῦ μνημονευόμενα ἠθροιζε, τότε ἢ αὐτὸν [Πεισίστρατον del.] ἢ τῶν τινα ἑταίρων μεταποιῆσαι τὸ ὄνομα ὑπὸ ἀγνοίας!). De vereeniging dier beide berichten is louter moderne, en geenszins dwingende, combinatie. Voorts is het mogelijk dat de Alexandrijnsche critici van beide tradities geweten, maar ze dood gezwegen hebben; mogelijk alweder, dat die der Pisistratische recensio een erfstuk was der Pergameensche school en zoo tot op Cicero gekomen; maar verder dan tot mogelijkheid reikt ook geen dezer beide door Cauer geopperde meeningen. Is daar niet het grootste gelijk aan de zijde van Wilamowitz, wanneer hij beweert: „weder totschweigen noch lächerlich machen n o c h g l a u b e n dürfen wir die pisistratische sammlung: e s i s t e i n e w e i t v e r b r e i t e t e a l t e t r a d i t i o n". (bl. 262)? Wat hij voor den historischen kern dezer traditie aanziet, een gaandeweg atticiseeren van den definitieven Homerustekst, als onvermijdelijk gevolg daarvan dat die tekst zijn laatste en definitieve gestalte juist door attische rhapsoden ontving en vooral door in Attika geschreven exemplaren algemeen verspreid werd, — daarin is veel aanlokkelijks. Aan een sterk atticiseeren der taal ge-

loof ik voorloopig niet, gelijk reeds werd aangestipt, daar de overeenkomsten tusschen het attisch en het episch-ionisch even mogelijk haar verklaring kunnen vinden in de reeds oudtijds verkondigde nauwe verwantschap tusschen deze beide (cfr. Strabo VIII 1 § 2); trouwens, Wilamowitz geeft in ander verband zelf toe: „das ionisch Homers ist nicht das der landschaften die sich Ionien nannten, ist weder chiisch noch teisch noch milesisch, sondern hat auf den inseln und in Athen eher analogien". (bl. 407. Geheel anders maar niet beter bl. 310). Wèl in het oogvallend daarentegen is de atheensch-gezindheid, die in den textus receptus der Βοιωτίς en vooral op verschillende plaatsen der Odyssee doorstraalt. Doch ook deze zeer verleidelijke meening van Wilamowitz is nog lang niet onwederlegbaar bewezen, en dus zij voorloopig hieromtrent de zekerste weg nader onderzoek, en het verstandigste wachtwoord — ἐπέχειν.

[41]) (Pag. 371). In het vierde hoofdstuk zijner Epimetra: *Zur Homerischen Interpolation*, Arist.[2] pag. 442—450.

[42]) (Pag. 372). Een kleinigheid! Cobet, Ludwich, Christ, Cauer spreken van μεταχαραχτηρίζειν. Alleen Wilamowitz heeft het medium; meer dan eenmaal gewaagt hij van μεταχαραχτηρισάμενοι. (pagg. 301, 302). Op grond van wat is mij onhelder. De eenige maal dat mij het verbum bij de Homerische grammatici voorkwam, is in het scholion op Ξ 241 over ἐπίσχοις, ἐπίσχοιες, ἐπισχοίης, dat tot Alexander van Cotiaea teruggebracht wordt: τῷ ἐπίσχοιμι ἀκόλουθόν ἐστι τὸ ἐπίσχοις, τῷ δὲ ἐπισχοίης τὸ ἐπισχοίην· καὶ ἴσως ἔδει οὕτως ἔχειν, παρεφθάρη δὲ ὑπὸ τῶν μεταχαραχτηρισάντων. Heeft hem soms de analogie van μεταγράφεσθαι verleid? Het opschrift van zijn hoofdstuk is althans Μεταγραψάμενοι en Cauer volgt hem daarin. Is dit zoo, dan gaf hij gehoor aan een valsche analogie; want bij Thucyd. IV 50 § 2, de eenige plaats uit de oude Graeciteit, heeft het verbum ondubbelzinnig factitieve beteekenis. De grammatici trouwens, en Lucianus b.v. (*Quom. Hist. sit scrib.* § 21) hebben onveranderlijk μεταγράφειν, ofschoon niet in de speciale beteekenis van een letterschrift of spelling wijzigen.

[43]) (Pag. 373). Met genoegen zie ik dat ook voor Wilamowitz Homerus de naam is van een mensch, niet een personificatie (H. U. p. 378). Ook hij teekende protest aan tegen de willekeur, waarmede aan Ὅμηρος als eigennaam een beteekenis, — of liever, verschillende beteekenissen, — werd of werden ondergeschoven, die het appellativum nooit had. Maar verder dan tot het afwijzen dezer fantasmagorieën laat zich vooreerst niet gaan. Welke verhouding er bestaat tusschen den man Homeros en de op zijn naam gestelde epen zal voorloopig wel niet tot algemeene tevredenheid uiteengezet worden.

[44]) (Pag. 373). *Anecdot. Rom.* III i. f.: τὴν δὲ ποίησιν ἀναγινώσ-

κεσθαι ἀξιοῖ Ζώπυρος ὁ Μάγνης Αἰολίδι διαλέκτῳ· τὸ δ' αὐτὸ καὶ Δικαίαρχος. Sedert de mededeeling van dit bericht bij Osann (*Anecdotum Romanum de Notis Veterum Criticis*, 1851, pag. 5) hebben achtereenvolgens Osann zelf, §§ 84—86 van zijn commentaar, (pag. 278 vv.) en Sengebusch *Hom. Diss.* I p. 85 en meer terloops II p. 65 hun licht over de bij nauwkeurig waarnemen vrij raadselachtige woorden laten schijnen, terwijl ook Ed. Meyer, *Gesch. des Alterth.* II bl. 394 en Erhardt in zijn *Einleitung* bl. LXXXIX er even van gewagen. Alleen Cauer zwijgt er over. Slechts zooveel laat zich intusschen met eenige zekerheid vaststellen: 1) de voornaamste zegsman schijnt Zopyrus, Dicaearchus komt eerst in de tweede plaats. 2) Vermoedelijk is deze Zopyrus geen grammaticus, maar historicus of liever antiquaar, dezelfde van wien in het uitgebreide scholion van Porphyrius ad K 274 een varia lectio vermeld wordt, door hem ter sprake gebracht ἐν τετάρτῳ Μιλήτου κτίσεως, dezelfde misschien ook van wien Harp. s. v. Ἕρμος en Steph. Byz. s. v. Ἀφροδισιάς gewagen. 3) Waarschijnlijk was hij zelf Klein-Aziatisch Aeolier van Magnesia ad Sipylum; geheel uitgesloten is evenwel niet het andere Magnesia ad Maeandrum, zooals Osann (*Anecd. Rom.* p. 282) aanneemt, daar Strabo ook dit een Aeolische stad noemt. (XIV, 1 § 39, p. 647: πρώτη δ' ἐστὶν ἐξ Ἐφέσου Μαγνησία πόλις Αἰολίς, λεγομένη δὲ ἐπὶ Μαιάνδρῳ.). 4) Leeftijd onbekend; misschien uit de 3e eeuw v. Chr. 5) Of met Dicaearchus de Peripateticus bedoeld wordt, de bekende schrijver o. a. van Βίος Ἑλλάδος, dan wel een Aristarcheër, van wien Suidas s.v. naast den wijsgeer gewaagt (Δ. Λακεδαιμόνιος, γραμματικός, ἀκροατὴς Ἀριστάρχου) waag ik niet uit te maken, al zie ik geen reden met Osann p. 280 en Sengebusch *Diss. Hom.* I p. 84 seqq. het bestaan van dezen laatste geheel in twijfel te trekken.

[45]) (Pag. 375). Opmerkingen van gelijken aard vinden we ook bij W. Helbig: *das Homerische Epos aus den Denkmälern erläutert*, ed. 2a, bl. 329 vv. (metalen), bl. 416 vv. (tempels enz.).

[46]) (Pag. 376). Een uitzondering moet alleen gemaakt worden voor Seeck, die nu eens van meer inzicht en dichterlijken smaak blijk geeft dan eenig ander der *Homerforscher* onder onze tijdgenooten. Met genoegen haal ik ditmaal zijne woorden aan, die even goed gezegd als gedacht zijn. „Dass das Original die Copie an Schönheit übertreffen müsse, *wird von allen als Axiom* behandelt; als wenn nicht Rubens' Zeichnungen nach mittelmässigen römischen Porträtbüsten, die drie Grazien und das Sposalizio von Rafael, Shakespeares Rede der Volumnia und manches andere hochberühmte Werk der bildenden und dichtenden Kunst diesen Satz hinlänglich Lügen straften. Dies mögen Ausnahmen sein; *aber dass sich ähnliche Ausnahmen und zwar in nicht ganz geringer Zahl auch im Homer finden*, ist schon an sich mehr als wahrscheinlich. – – Auch unter den jüngeren Dichtern, deren

Werke in die Ilias und Odyssee aufgenommen sind, begegnen wir manchem Genie allerersten Ranges, das wohl im Stande gewesen sein wird, überlieferte Motive und Verse so zu heben und zu verklären, wie Shakespeare und Goethe gethan haben". (bl. 49).

[47]) (Pag. 376). Voortreffelijk alweer is wat Seeck ook hiervan zegt; jammer alleen dat zijn theorie en zijn praktijk twee zijn. „Man denke nur daran, wie Shakespeare mit der Chronologie umzuspringen pflegt! Sollte ein Aöde damit rechnen, dass während seines Gesanges ein Zuhörer auf die sonderbare Grille verfallen könne, sich die Tage der Handlung an den Fingern abzuzählen?" bl. 214 vv.

[48]) (Pag. 376). Dat de epische taal een kunsttaal is, zoo goed als die van het attische drama, — nog sterker dan die van het Attische drama, volgens Wilamowitz (bl. 310), — begint tegenwoordig al meer en meer de algemeene opvatting der deskundigen te worden. Na Bergk (I p. 462), G. Curtius en Naber (p. 79) laat in gelijken geest Wilamowitz zich hooren. „Wir wissen dass sie (die homerische sprache) *keine je irgendwo gesprochene ist.* – – wir wissen dass sie eben so wenig eine schöpfung individueller willkür sein kann. folglich ist die epische sprache, *die uns fast einheitlich vorliegt*, das resultat einer langen, jahrhunderte langen historischen entwickelung. *altes und junges steht gleichberechtigt neben einander*; formen und formeln sind totes, überliefertes gut. leute die selbst nur ὦν und νεῖσθαι und ἰδεῖν sagen, wenden οὖν und νέεσθαι und Fιδέμεν in der epischen poesie an". (H. U. p. 406). Slechts ten opzichte der normaliseering, d. w. z. uniformeering, dezer voor het meerendeel kunstmatige taal loopen de meeningen der vakmannen nog sterk uiteen, niet het minst over de vraag of de gewenschte gelijkvormigheid ook door desnoods gewelddadig ingrijpen in den textus receptus mag worden nagejaagd, en evenzeer over die andere daarmee verwante vraag, of ze ook uitgestrekt moet worden tot die gedeelten, welke uit anderen hoofde niet tot het primitieve epos te rekenen zijn.

[49]) (Pag. 377). Niemand heeft dit middel consequenter aangewend, en daardoor ook tot de noodzakelijke en wenschelijke reactie aanleiding gegeven, dan K. Sittl in zijn: *die Wiederholungen in der Odyssee.* (1882).

[50]) (Pag. 378). Dit is eene der gewaagde combinatien van Ed. Meyer (*Gesch. d. Alterth.* II, vooral §§ 131, 132; o. a. „Achill ist offenbar eine aeolische Sagengestalt, seine Verbindung mit dem troischen Kriege, so alt sie ist, ist doch secundär"), terecht m. i. door Cauer bl. 136 vv. van de hand gewezen.

[51]) (Pag. 378). Zoo is onder anderen het gevoelen van Naber: „Uno eodemque die depugnatur primum inter Menelaum et Paridem, – –

et paucis horis post inter Aiacem et Hectorem. Quod hodie plerisque ita videtur – – non satis est credibile, utramque pugnam unius poetae opus esse: id tantum quaeritur, utra narratio sit vetustior. Re bene pensitata equidem mihi persuasi, *tertium librum recentiorem esse septimo*". (*Quaestt. Hom.* p. 153). Evenzoo later Leaf: „we have a rational ground for holding that we have here the oldest form of the duel incident, *subsequently developed into that between Menelaos and Paris*". Vóór Cauer had daarentegen o. a. reeds Christ de prioriteit van Γ boven Η verdedigd (*Proll.* p. 38, 54, 68). Sterker evenwel dan zijne argumenten, b.v.: „auctor huius carminis manifesto librum tertium cum universum tum singulos versus imitatus est" (p. 54), dunkt mij het hoofdargument van Cauer, dat de tweestrijd van Paris en Menelaus de handeling verder brengt, die van Hector en Aiax niet. Daarentegen heeft hij mij voorloopig nog niet overgehaald tot zijne opvatting omtrent Π 64 (τύνη δ' ὥμοιιν μὲν ἐμὰ κλυτὰ τεύχεα δῦθι) en de daarmede samenhangende gedeelten van Λ, Ρ, Σ. Het denkbeeld, zooveel ik weet het eerst door Bergk uitgesproken (*Griech. Litt.* I bl. 616, noot 210), ofschoon slechts zeer aarzelend (vgl. bl. 622: „Es ist sehr wahrscheinlich, dass schon die alte volksmässige Sage den Patroclus in der Rüstung des Achilles ausziehen liess. – – Indess – – könnte immerhin dieser Vorgang erst dem Dichter der Ilias – – *oder einem Fortsetzer* seinen Ursprung verdanken"), later in de bekende radicale wijze door Niese overgenomen en uitgewerkt (Cap. VIII, *Patroklos' Botengang*, bl. 84 vv.) heeft voor mij zooveel aanlokkelijks, dat ik naar klemmender argumenten dan Cauer weet aan te voeren uitzie, alvorens mijn overtuiging daaromtrent prijs te geven. Zijn bewijsgronden althans, waarmede de van vele zijden tegen de „vielfach mangelhafte" motiveering der gansche pericope ingebrachte bezwaren weerlegd heeten te worden, hebben weinig meêsleepends. „Ein Dichter, der mit Bewusstsein einen fertigen Zusammenhang durchbrach – – hätte gar keine Mühe gehabt im Anfang von Π auf den Besuch bei Nestor und auf den Botengang mit seinen Zwischenfällen Bezug zu nehmen. Darin, dass dies nicht geschieht, sehe ich gerade ein Zeichen naiver Vergesslichkeit und Inkonsequenz: eine Motivierung wird überall versucht, aber jedesmal nur für den nächst vorliegenden Zweck benutzt, dann wieder aufgegeben; der Dichter hat noch nicht die Kraft der Koncentration". (bl. 291). Trouwens, men behoeft nog niet den ganschen „Botengang" (Λ 596 vv.) te elimineeren, om den raad van Nestor tot verwisseling der wapenrustingen daaruit te verwijderen. Λ 797 en 802 sluiten mijns bedunkens beter aaneen, dan wanneer de gewone opeenvolging der verzen behouden blijft:

794. εἰ δέ τινα Φρεσὶ Fῇσι θεοπροπίην ἀλεFείνει, – –
796. ἀλλὰ σέ περ προέτω, ἅμα δ' ἄλλος λαὸς ἑπέσθω
797. Μυρμιδόνων, αἴ κέν τι Φάος Δαναοῖσι γένηαι.
802. εἶτα δέ κ' ἀκμῆτες κεκμηότας ἄνδρας ἀυτῇ
803. ὦσαι σὺν προτὶ Fάστυ νεῶν ἄπο καὶ κλισιάων.

Niet onmogelijk dat ook deze beweeggrond medegold voor Aristarchus, toen hij juist omgekeerd voorstelde vss. 802/3 (= Π 44/45) te verwerpen.

[52]) (Pag. 379). Vgl. Naber *Quaestt. Hom.* p. 78, 79, en reeds vroeger Volkmann bl. 213, wiens woorden hij met ingenomenheid tot de zijne maakt.

[53]) (Pag. 379). Ik haal deze uitspraak van Volkmann, wiens werk niet in mijn bezit is, aan naar Naber, *Quaestt. Hom.* p. 77.

[54]) (Pag. 380). Voor zoover ik de conclusie van Naber's redeneering, die aan dit onderwerp zijn § 18 (bl. 57 vv.) wijdt, maar m. i. niet overal even helder is, wèl begrijp, acht hij in de verschillende verhouding, waarin de vermelding van koper en ijzer in de verschillende gedeelten der beide epen tot elkander staat, geen bruikbaar criterium gelegen om den relatieven ouderdom dier gedeelten te helpen bepalen. Beide metalen stonden z. i. naast elkander; het koper was eenvoudig duurder; vandaar zijn de wapenen, gereedschappen, huisversieringen der βασιλῆες van koper. "Ex numeris effici posse videtur, in Iliade quo sit vetustius carmen, aes crebrius commemorari, in Odyssea autem eam temporum rationem describi, quibus aes iam eviluisset, ferri vero iam crebrior usus esset. Quam sit hoc prorsus falsum, ex diligenti locorum comparatione apparebit". (p. 57). Hij zelf twijfelt geen oogenblik "quin in Graecia usus ferri multo sit Homero antiquior". (l.l.). Cauer's meening, dat nog voor de Homerische dichters ijzer het zeldzamere metaal was, en vandaar o. a. bij voorkeur tot beeldspraak werd gebezigd, acht ik in allen gevalle onjuist. Er tegen spreekt reeds de door Naber opnieuw in het licht gestelde omstandigheid, dat de gereedschappen der goden en de wapenen der helden, op geringe uitzonderingen na, alle van koper zijn. Het dichtst bij de waarheid is, dunkt mij, nog altijd de oudere voorstelling dat koper het traditioneele en dientengevolge conventioneele metaal (Hesiod. Ἔ. κ. Ἡ. 150/51), ijzer voor dezelfde zaken het ten tijde der dichters zelven gebruikte is, welks melding soms bij ongeluk insloop waar koper had moeten genoemd worden, vooral in spreekwoordelijke en formulaire uitdrukkingen, zooals αὐτὸς γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος (π 294 = τ 13), σιδήρειον ἦτορ, λίθος ἠὲ σίδηρος, μένος σιδήρεον, σιδήρειος ὀρυμαγδός en dgl. Daaruit volgt weer dat mijns bedunkens de waarde van dit criterium slechts gering en hoogstens secundair kan zijn.

[55]) (Pag. 381). Den ouderen critici ware zulk een liberaliteit een doorn in het oog geweest. Onveranderlijk houden zij vast aan het axioma, dat strikte logische consequentie in den bouw van een kunstwerk, hoe uitgebreid ook, de onafwijsbare eisch is aan de oudste kunstenaars evenzeer als aan de moderne te stellen. Is aan dien eisch huns erachtens niet voldaan, ontdekt hun lynxoog onevenredigheden in de karakterteekening, onevenredigheden in het verloop der gebeurtenissen, aanstonds zijn zij gereed met hun vonnis, dat tegelijkertijd panacee is: veelheid van handen. Het ongeloofelijke is in dit opzicht geëischt. Een was er, die als grondgedachte der Ilias vorderde de schildering der moreele crisis waardoor Achilles van verbitterd op de Achaeërs hun weer genegen wordt, en die, deze schildering niet uitgewerkt vindende, daaruit tot het vroeger bestaan eener andere bewerking der Achilles-liederen besloot. Onberispelijkheid in de logische en chronologische opeenvolging der gebeurtenissen is voor Lachmann en die hem geheel of ten deele volgen de absolute vordering. De scherpst geformuleerde uiteenzetting van dit standpunt geeft Kirchhoff. „Die Voraussetzungen, von denen aus wir zu unserem Urtheile gelangten, sind keine anderen, als diejenigen, *welche die philologische Hermeneutik und Kritik gegenüber den Litteraturproducten aller Völker und aller Zeiten -- zu machen berechtigt ist* und die in Abrede stellen ihr das natürliche und nothwendige Fundament entziehen hiesse. -- Nie -- können die Besonderheiten der Entwickelungsstufe, der eine geistige Schöpfung entsprang, ein Ausnahmeverfahren in der Beurtheilung derselben in der Weise begründen, *dass sie als den allgemeinen Gesetzen und Formen des menschlichen Denkens aller Zeiten und Bildungsstufen nicht unterworfen betrachtet wird.*" (*Die hom. Od.*[2] p. 251 vv.). Het is zooals altijd: het hier gestelde beginsel is juist, alleen de met ijzeren consequentie eruit getrokken conclusien zijn het niet. Het ware der moeite waard, indien het niet zooveel tijd kostte, van het door Kirchhoff aangegeven gezichtspunt uit nog eens gezet vroegere of latere romans d'intrigue van beteekenis na te gaan.

[56]) (Pag. 381). Payne Knight, *Prolegg.* c. XXIIJ. Het citaat is mij alleen uit Grote bekend.

[57]) (Pag. 382). De hartstochtelijke onbillijkheid, waarmede Wilamowitz de verdiensten van Friedrich August Wolf jegens de Homerische kritiek ten gunste van Zoëga heeft trachten te verkleinen, heeft zooveel ik weet nergens instemming gevonden, daarentegen wel afkeuring, zelfs bij overigens gelijk geaarde geesten zooals Ed. Meyer. In diens *Geschichte des Alterthums* II § 255 (bl. 388 vv.) treffen we een korte maar in haar bondigheid uiterst karakteristieke waardeering van den grondlegger aller studien op dit gebied. „Die Erkenntniss der Entstehung der homerischen Epen aus der Aoedenpoesie und der

Fortentwickelung dieser zur Rhapsodik ist das bleibende Verdienst der Wolf'schen Prolegomena".

[58]) (Pag. 384). „Wer nun aber etwa nach weiberart um seinen lieben Homer, seine liebe Ilias, seine lieben vorurtheile, jammert, – – dem kann ich zum ersatz den entwurf einer andern Ilias, wenigstens bis zum auftreten des Patroklus, nachweisen". Lachmann, *Betrachtungen*[3] c. XXX (*Spuren einer andern Ilias*), pag. 86 vv.

[59]) (Pag. 384). Seeck, bl. 288 vv. „Zweifellos hat es ebensoviel Iliaden wie Odysseen gegeben oder vielmehr ihre Zahl war beträchtlich grösser". Zijn resultaat omtrent de „Ur-Ilias", waarop het lied van Demodocus θ 74 seqq. zinspeelt, vat hij bl. 290 in de volgende machtspreuk samen: „Das Lied des Demodokos war also nichts anderes als *eine neue Version* der μῆνις Ἀχιλλέως, die dem Dichter der Verwandlung jedenfalls vorgelegen hat, denn er setzt sie bei seinen Zuhörern als bekannt voraus. Wenn in unserer Ilias der Beste an Kraft mit dem Besten an Herrschgewalt hadert, *so war dort an die Stelle des letzteren* der Beste an Schlauheit getreten. Diese Ilias wird sich zur ältesten Quelle der unsern wahrscheinlich ebenso verhalten haben, wie etwa die Verwandlung zum Bogenkampf: Hauptmotiv und die wesentlichen Umrisse gleich, viele Verse und selbst ganze Scenen wörtlich entlehnt, daneben aber eine Fülle von Neugestaltungen". Zoo is met één slag een einde gemaakt aan de twijfelingen der Alexandrijnen (Aristarchus? Vgl. Aristonicus ad I 347, — over welk geenszins al te duidelijk scholion Seeck zwijgt, — en Lehrs *Arist.*[2] p. 176), of bedoelde twist geacht moet worden vóór of na de Ἕκτορος ἀνυίρεσις uitgebroken te zijn. „Wir haben uns also an dieser Stelle um die Alexandriner nicht zu kümmern". (bl. 289).

[60]) (Pag. 386). Natuurlijk wensch ik geen oogenblik te ontkennen dat de dictie der beide epen, niettegenstaande de ouderwetsche taal gewoonlijk glashelder, menigmaal mat, bij wijlen zeer ingewikkeld, nu en dan zelfs rechtaf onverstaanbaar kan zijn, en dat de schuld hiervan ook wel degelijk aan onvoldoende stilistische bekwaamheid des dichters van het eene of andere gedeelte kan liggen. Ook denk ik er niet aan in twijfel te trekken wat sinds Aristarchus vaststaat, dat in sommige gedeelten met den overgeleverden schat van woorden en woordverbindingen vreemd en onjuist is huisgehouden. Maar van deze erkentenis tot de denkwijze van vele moderne homerici is nog een lange weg. Hoort men hen, dan is er geen fout in woordgebruik, flectie, syntaxis en metriek, waaraan de samenstellers der in hun oog minder geslaagde en derhalve latere gedeelten van Ilias en Odyssee zich niet af en toe hebben schuldig gemaakt. Het zijn altegader pudendi errores, die een schooljongen had kunnen vermijden. Het spijt me te moeten constateeren, dat de stoot hiertoe is uitgegaan van geen

minder man dan Immanuel Bekker, en dat ook de scherpte van taal, die hierbij doorgaans wordt gebezigd, zich op zijn voorgang kan beroepen. Een onderzoek naar de gegrondheid aller betreffende de dictie te berde gebrachte grieven ware niet van belang ontbloot. Hier kan ik slechts één dergelijk geval kort bespreken. Niese zegt (E. H. P. p. 155), natuurlijk onder hooge toestemming van Seeck (p. 20): „Zu diesen und andern Anstössen (von ϕ) kommt *eine wahrhaft erstaunliche Nachlässigkeit und Incorrectheit der Sprache.* Gleich der zweite und dritte Vers des 21. Buchs τόξον μνηστήρεσσι θέμεν πολιόν τε σίδηρον | ἐν μεγάροις Ὀδυσῆος ἀέθλια καὶ φόνου ἀρχήν enthalten je eine Unrichtigkeit; denn Bogen und Eisen sind nicht der *Kampfpreis* (ἀέθλια), sondern nur gewissermassen die Waffen, mit denen um den Besitz der Penelope gekämpft werden soll; πολιόν τε σίδηρον ist eine sehr unklare Bezeichnung der zwölf Beile". Ik zal me tot de behandeling van ἀέθλια beperken. Vooreerst dan: heeft de dichter van ϕ hier gezondigd door aan ἀέθλια de verkeerde beteekenis van wapenen, instrumenta bellica, toe te kennen, terwijl die van kampprijs de eenige geoorloofde is, dan valt hem een zekere standvastigheid in het zondigen niet te ontzeggen. Iets verder, vs. 62, lezen we: τῇ δ' ἄρ' ἅμ' ἀμφίπολοι φέρον ὄγκιον, ἔνθα σίδηρος | κεῖτο πολὺς καὶ χαλκός, ἀέθλια τοῖο Ϝάνακτος. Hier kan evenwel kampprijzen gemeend zijn. Maar toch zeker niet vs. 113 seqq., waar Telemachus zegt: indien ik den boog mijns vaders spannen en door de opgestelde bijlen heen het schot richten kan,

> εἰ κέ μοι ἀχνυμένῳ τάδε ἐώματα πότνια μήτηρ
> λείποι ἅμ' ἄλλῳ ἰοῦσ', ὅτ' ἐγὼ κατόπισθε λιποίμην
> οἶός τ' ἤδη πατρὸς ἀέθλια κάλ' ἀνελέσθαι.

En nog veel minder ω 168/69: τόξον μνηστήρεσσι θέμεν πολιόν τε σίδηρον, | ἡμῖν αἰνομόροισιν ἀέθλια καὶ φόνου ἀρχήν, waarbij het vrij onverschillig is of deze regels het model zijn geweest voor ϕ 2/3, dan wel omgekeerd. En wat zullen we aanvangen met θ 107 vv.: ἦρχε δὲ τῷ (Δημοδόκῳ) αὐτὴν ὁδὸν ἣν περ οἱ ἄλλοι | Φαιήκων οἱ ἄριστοι, ἀέθλια θαυμανέοντες? Hier is geen andere beteekenis mogelijk dan die van kampstrijden. Kortom: in de Ilias is de gewone beteekenis die van kampprijs (I 124; 127; 266; 269; X 160; Ψ 537; 748), in de Odyssee die van kampstrijd of de daarvoor benoodigde wapenen. En waarom zou de eene beteekenis minder geoorloofd zijn dan de andere? Ἄεθλια (vermoedelijk in Homericis steeds plur. tantum) kan evengoed παράγωγον, — geen deminutivum, volgens Eustathius pag. 740, 50 en 1315, 10, — zijn van ἄεθλος als van ἄεθλον, een formatie derhalve als πεδίον naast πέδον, ἴχνιον naast ἴχνος, ἀκόντιον naast ἄκων, θηρίον naast θήρ, ἱμάτιον naast εἷμα, βιβλίον naast βίβλος. Nog daargelaten, dat van ἄεθλος (ἆθλος) en ἄεθλον (ἆθλον) de beteekenissen ook al spoedig

dooreen zijn geloopen, zoodat men Ψ 551 in twijfel kon verkeeren of de dichter μεῖζον ἄεθλον dan wel μείζον' ἄεθλ:ν bedoeld had. (Vgl. Apoll. Soph. i. v. Ἄεθλος i. f. en Ludwich *Arist. Hom. Textkr.* I p. 491, die, ik weet niet waarom, hier weifelend spreekt). Niet anders dachten er de Alexandrijnsche dichters over. Bij Callimachus IV, (*Hymn. in Delum*) 187/88: βασιλῆος ἀέθλια πολλὰ καμόντος | ἐσσόμενοι, is de beteekenis kampprijs. Evenzoo fr. 250b Schn.: ἄξοντες δ' οὐχ ἵππον ἀέθλιον, οὐ μὲν ἐχῖνον | βουδόκον. Bij denzelfden, III (*Hymn. in Dian.*) 107 seqq.:

τὴν δὲ μίαν (ἔλαφον), Κελάδοντος ὑπὲρ ποταμοῖο φυγοῦσαν,
Ἥρης ἐννεσίῃσιν, ἀέθλιον Ἡρακλῆι
ὕστατον ὄφρα γένοιτο, πάγος Κερύνιος ἔδεκτο

kan daarentegen de bedoeling geene andere zijn dan die van strijd. Immers, er is sprake van de algemeen bekende Ἡρακλέους ἄεθλοι. Zoo er hier nog twijfel mogelijk is, moet deze m. i. wel verstommen voor de klaarblijkelijke navolging bij Apollonius Rhodius, I 997, waar melding gemaakt wordt van de door Herakles gevelde reuzen (Γηγενέες) op de bergen van het latere eiland Cyzicus: δὴ γάρ που κἀκεῖνα θεὰ τρέφεν αἰνὰ πέλωρα | Ἥρη, Ζηνὸς ἄκοιτις, ἀέθλιον Ἡρακλῆι. Deze monsters had Hera toch wel niet gekweekt tot *kampprijs* voor Herakles. Ik ga dus, wat Callimachus III 108 betreft, niet mede met dr. Kuiper's meening (*Studia Callim.* p. 75). Maar, om tot de hoofdzaak terug te keeren, wat is er overgebleven van Niese's smalen op "erstaunliche Nachlässigkeit und Incorrectheit"?

[61]) (Pag. 387). "Die weise königin hat die arbeit ihres hauses in dem gewebe von Odysseus rocke erkannt, sie hat den vertraulichen moment abgewartet, um das verhältnis zwischen Nausikaa und Odysseus, dass sie ahnen muss, aufzuklären. -- darauf soll Odysseus nach Kirchhoff mit den apologen geantwortet haben, vor Alkinoos und Arete allein, mitten in der nacht, man möchte sagen das licht in der hand um in die fremdenstube zu gehen". (bl. 133).

[62]) (Pag. 389). Mijn geachte ambtgenoot, Prof. Chantepie de la Saussaye, wees mij naar aanleiding dezer uitspraak op de Kalewala. Ik herhaal wat reeds bij de discussie door mij werd gezegd: dat ik ongaarne binnen den kring mijner beoordeelingen trek een werk, gedicht in een taal die ik niet versta, en waaromtrent ik mij dus geheel op de verzekeringen van anderen moet verlaten. Toch zij hier op enkele uitlatingen over deze zelfde Kalewala gewezen. 1) Mr. Monro in *Journal of Philology*, XI p. 59: "It has none of the unity of structure which we find in Homer, but ranges over the whole life of the hero, from his birth to his disappearance in extreme old age". 2) R. C. Jebb, *Homer* p. 134 v.v.: "The texture of the Kalewala is said to be of a very loose kind; *it has not unity of plot in at all*

the same sense as the Iliad and the Odyssey have it. The Kalewala could not, of course, be cited as an instance of an epic arising from a fortuitous or spontaneous aggregation of songs: *the editor would naturally seek to give them such unity as he could.* And it further fails to prove that mere combining and editing can form an artistic whole out of originally distinct songs, even though concerned with closely related themes. 3) D. Comparetti: *Der Kalewala* (duitsche bewerking, 1892) p. 320: „Wir sagen also schliesslich: der Kalewala – – ist kein Beispiel eines Epos, das sich wirklich aus Volksliedern gebildet hätte. Ist auch Lönnrot's Arbeit viel mehr als ein mechanisches zusammenleimen von bereits scharf und streng ausgebildeten Liedern, – – so kann doch, betreffs der Einheit, der Kalewala mit der Ilias und den andern antiken Gedichten nicht verglichen werden *und trägt*, trotz der in ihm fühlbaren poetischen Einheit, *die deutlichen Spuren einer mosaikartigen Arbeit an sich, wie keines jener andern*". 4) Louis Erhardt, *Einleitung* p. LXIV: „Freilich ist das Epos der Finnen insofern weder mit Homer noch mit den Nibelungen zu vergleichen, als dessen Sammlung durch dr. Lönnrot erst zu einer Zeit erfolgte, da die Blüte des Volksgesanges bei den Finnen längst dahin war, und nur noch grosse, weitversprengte Trümmer sich erhalten hatten. – – Dabei befand sich, wie gesagt, der Sammler in diesem Falle in einer besonders schwierigen Lage. *Die Einheit der Handlung war, als Lönnrot zu sammeln begann, bereits völlig aus dem Bewusstsein der Leute verschwunden.* – – Die Sammlung des griechischen und deutschen epos vollzog sich also unter wesentlich anderen und glücklicheren Bedingungen als die des Kalewala. Lönnrot musste hier die Einheit aus Andeutungen erst wieder künstlich herstellen, und wie unsicher ein solches Verfahren ist, zeigt ein Vergleich seiner zweiten Redaction mit der ersten."

[63]) (Pag. 389). Zoo noem ik slechts ἄχρι τοῦ μὴ δοκεῖν ἀγνοεῖν E. Kammer's hoofdwerk, *die Einheit der Odyssee*, 1873, benevens zijn lateren *Aesthetischen Kommentar zur Ilias;* de zonderlinge verhandeling van Elard Hugo Meyer, *Homer und die Ilias* van 1887, populaire verkorting van zijn *Achilleis* in het 1e dl. zijner *Indogermanische Forschungen*, wier voornaamste resultaat, verwijdering der Πατρόκλεια uit het oorspronkelijk samenstel der Ilias, met zoo mogelijk nog minder πειθανάγκη overgenomen en overdreven wordt door dr. M. Valeton (*Mnem.* N. S. XXIII (1895) pagg. 390—454); Hermann Grimm's niet minder, doch anders zonderlinge *Homer, Ilias*, 2 dln., maar — ὥρη δὲ πεπαῦσθαι.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNI 1896.

Tegenwoordig de Heeren: KERN, Voorzitter, MATTHES, DE VRIES, LOMAN, FRUIN, VAN BONEVAL FAURE, NABER, VAN DER WIJCK, DE PINTO, ASSER, PLEYTE, POLS, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, PIERSON, DE LOUTER, SIJMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, P. L. MULLER. HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN DER LITH, KARSTEN, ROGGE, DE BEAUFORT, GROENEVELDT, KOSTERS, DE SAVORNIN LOHMAN en SPRUYT, Secretaris.

De heeren Boot en Haga hebben bericht gezonden dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het Proces-Verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is voor de boekerij: van Dr. M. N. J. Moltzer te Alkmaar: »Het kunstbegrip der Nieuwe-Gids-school. Nagelaten rede van Dr. H. E. Moltzer"; van J. C. H. Matile: »Historische, genealogische en heraldische aanteekeningen over het adellijk geslacht Stapert".

De Secretaris leest een brief voor van den heer A. Barth te Parijs, waarin hij de benoeming tot buitenlandsch lid der Akademie aanneemt, en deelt mede dat er voor de leden een circulaire is ingekomen van de permanente Commissie

van het 11de Orientalisten-Congres, dat van 5 tot 12 September 1897 te Parijs zal gehouden worden, waarbij zij worden uitgenoodigd in zoo groot mogelijken getale deel te nemen aan de werkzaamheden.

Daarna leest hij een brief voor van Mevr. de Wed. P. H. E. Pierson-Gildemeester, waarin kennis wordt gegeven van het overlijden van Dr. Allard Pierson en deelt mede dat deze brief met een schrijven van rouwbeklag is beantwoord.

Naar aanleiding daarvan zegt de Voorzitter :

»De tijding van 't overlijden van ons medelid Allard Pierson kwam, na hetgeen wij van zijne langdurige ziekte vernomen hadden, niet onverwacht, maar altoos nog te vroeg tot ons. Met smart werd die tijding in wijden kring vernomen, omdat men algemeen besefte dat ons land het verlies van een uitnemend man te betreuren had. Met groote eenstemmigheid hebben de organen der openbare meening de verdiensten van den overledene, zijne veelzijdige begaafdheid en vruchtbare werkzaamheid herdacht. En te recht. Allard Pierson was van nature rijk begaafd, en daarbij — wat hem tot eene dubbele verdienste moet aangerekend worden — onvermoeid werkzaam om door volhardende studie zijn gaven dienstbaar te maken aan de bevordering van 't schoone, goede en ware. Hij was veelzijdig begaafd en veelzijdig ontwikkeld; heeft uitgeblonken op meer dan één gebied, en zijn naam zal herdacht worden als die van een dergenen, die de geestesbeschaving van ons volk in de tweede helft der negentiende eeuw vertegenwoordigen. Zijne geschriften dragen het kenmerk van een edel streven en een machtig kunnen; leveren tevens het bewijs dat hij een meester was van den vorm. En wanneer ik zeg: »meester van den vorm", dan bedoel ik niet enkel dat hij een voortreffelijk stilist was, maar dat zijne geschriften zich onderscheiden door wat ik zou willen noemen zekere »urbaniteit", die voortspruit uit een fijn gevoel, verbonden met groote aesthetische ontwikkeling. Wat hij behandelde, behandelde hij met toewijding; waar hij iemand beoordeelde, deed hij het vrij van vooroordeel. Ik heb gegronde hoop

dat in denzelfden geest ook door een onzer zal in 't licht gesteld worden wie Allard Pierson geweest is, wat hij gewild en volbracht heeft.

De heer van der Lith draagt een uitvoerig levensbericht voor van wijlen den heer P. J. Veth, nadat een zoon en een broeder van den overledene door den Secretaris zijn binnengeleid. De Voorzitter dankt namens de Vergadering den heer van der Lith voor de hulde aan den overledene bewezen. Het levensbericht zal opgenomen worden in het Jaarboek voor 1896.

Na een kleine pauze geeft de heer Fockema Andreae zijne aangekondigde bijdrage onder den titel: »Opmerkingen over de ministerialiteit in Nederland". De ontwikkeling van den stand der ministerialen levert een treffend bewijs, hoe rijkdom en weerkracht in de middeleeuwen tot aanzien voeren. Aanvankelijk waren de ministerialen onvrije huisdienaren en ruiters. Geleidelijk wisten zij hun feitelijk reeds betrekkelijk gunstigen toestand tot een rechtstoestand te verheffen. Weldra werd deze zoo gunstig, dat zelfs vrijen het niet beneden zich rekenden in den dienstmansstand te treden. Dit hielp dezen stand verder verheffen en deed ten slotte de ministerialen boven de vrijen stijgen. Hier te lande werd, zooals Spreker breedvoerig aantoont, die ontwikkeling in de 13e eeuw voltooid. De ministeriales zijn tevens milites en deze hunne qualiteit, die zij met de adellijke ridders gemeen hebben, treedt meer en meer op den voorgrond. Spoedig heeten zij »domini" en treden zij op bij akten, die hen als mannen van aanzien en vertrouwde raadslieden van de landsheeren teekenen.

De Spreker zet verder hunne voorrechten uiteen, die zij met de adellijke leenmannen deelden, de leenbevoegdheid, de medewerking bij rechtspraak en wetgeving, het forum privilegiatum, de hoogere waarde van hun eed, andere voordeelen in het proces enz.

De stand der ministerialen bleef een geboortestand, maar had voor wie er toe behoorde blijkbaar groote voordeelen en groote aantrekkelijkheid. Zoo hij er zich al niet willekeurig aan kon onttrekken, hij voelde dit zeker niet als eene onvrijheid.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne bijdrage en vraagt of hij haar kan afstaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Nadat de spreker die vraag toestemmend beantwoord heeft, brengt de heer Blok een bericht omtrent de ontwikkeling van het burggraafschap te Coevorden ter sprake, waaruit hij meent te mogen afleiden dat de hoogere positie reeds in het midden der 12de eeuw door de ministerialen werd ingenomen. Nadat de Spreker deze opmerking beantwoord heeft, wordt de discussie gesloten.

De Voorzitter herinnert aan het feest, dat de vroegere secretaris, prof. J. C. G. Boot, op 9 Juni 1896 denkt te vieren, op welken dag het zestig jaren geleden zal zijn dat hij tot doctor bevorderd werd. Wordt besloten dat het Bestuur den jubilaris een brief van gelukwensch zal zenden.

Na de rondvraag, waarbij de heer Naber het laatste deel aanbiedt zijner uitgave van Flavius Josephus, wordt de vergadering gesloten.

INHOUD

VAN

DEEL XII. — STUK 3.

	bladz.
Gewone vergadering, gehouden 10 Februari 1896	263.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poezie	268.
Programma certaminis poetici	273.
Gewone vergadering, gehouden 9 Maart 1896	275.
J. C. G. Boot. De opgravingen in het meer van Nemi	278.
Gewone vergadering, gehouden 13 April 1896	286.
W. Pleyte. Iets over de oude brug te Zuilichem	290.
Gewone vergadering, gehouden 11 Mei 1896	298.
J. van Leeuwen Jr. Over de strekking en samenstelling der kikvorschen van Aristophanes	302.
Mr S. J. Fockema Andreæ. Opmerkingen over de ministerialiteit in Nederland	322.
H. J. Polak. De jongste gedaanteverwisseling der Homerische kwestie.	343.
Gewone vergadering, gehouden 8 Juni 1896	429.
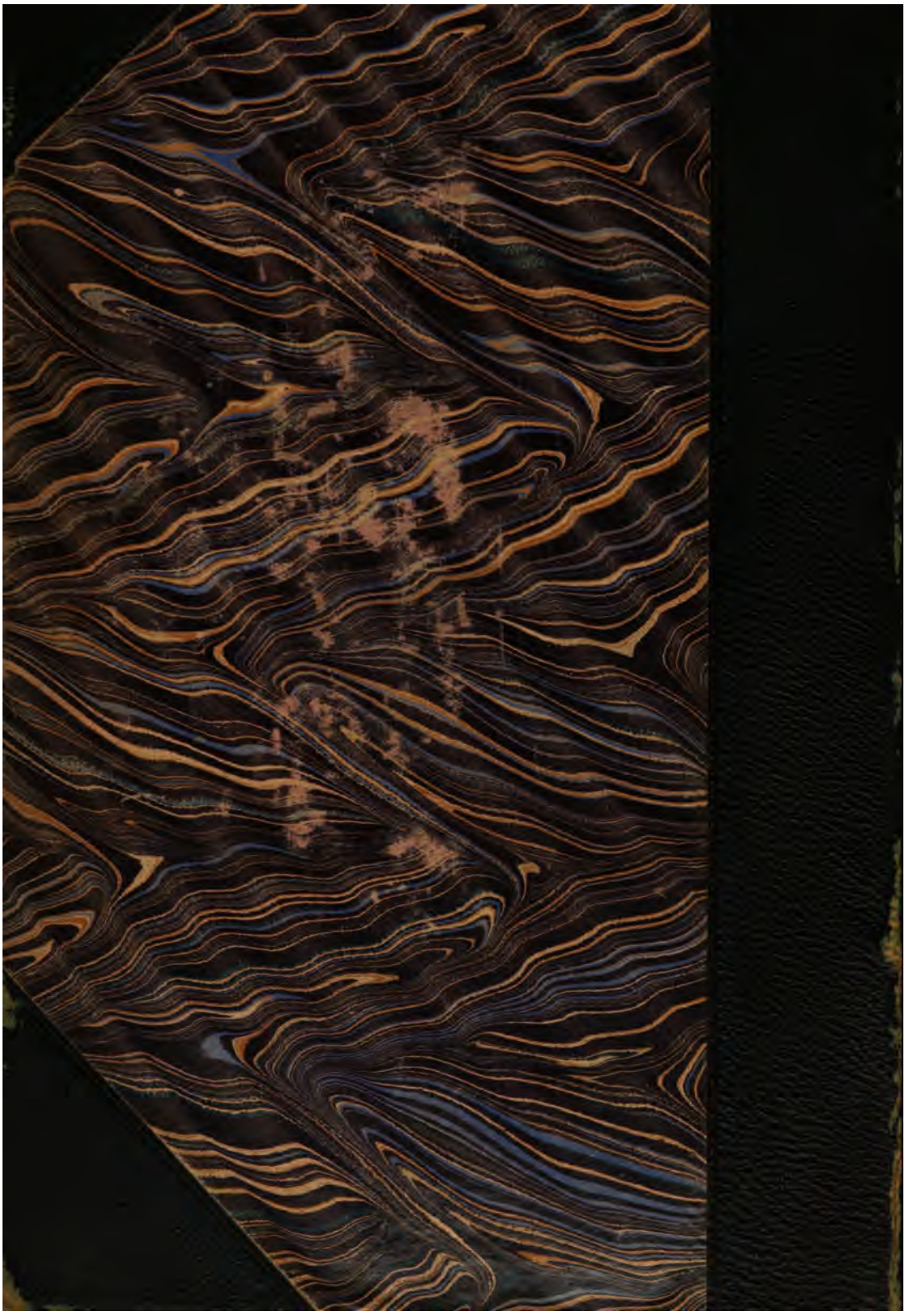
Boekdrukkerij: de Roever Kröber & Bakels.